قد لبقى سوء يغور

يا زمايادكا لقلبدن تا لالنما

23952

قەدىمقى ئۇيغۇر
يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما

ئابدۇقەييۇم خوجا
تۈزگۈچىلەر: تۇرسۇن ئايۇپ
ئىسراپىل يۇسۇپ

21500004273

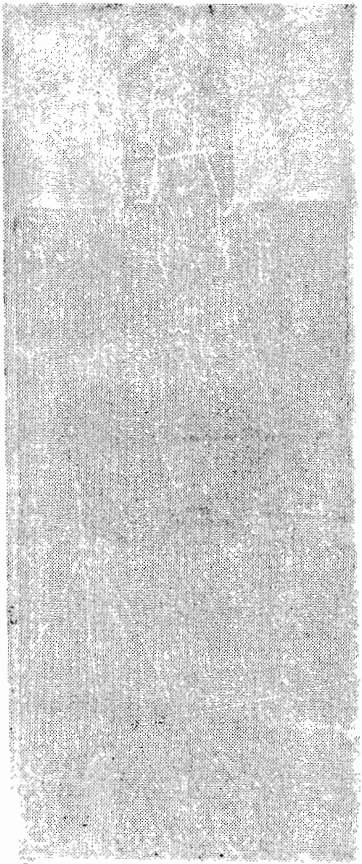
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: مامۇت سابىت

قەدىمقى ئۇيغۇر
يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما

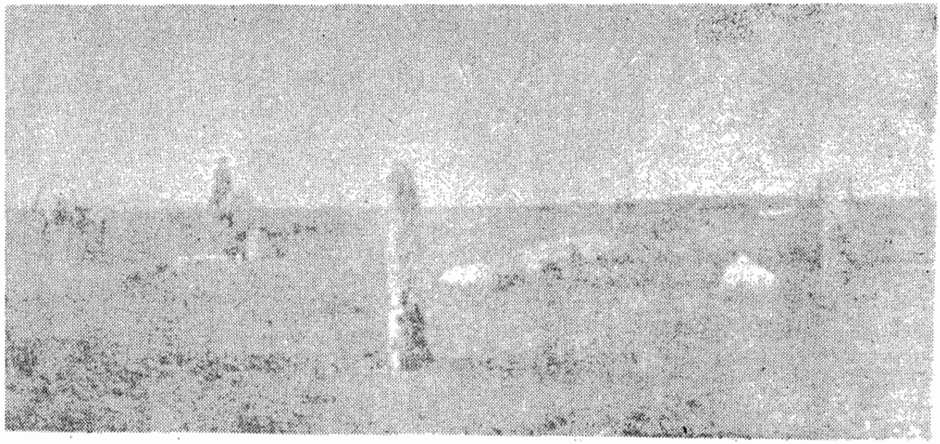
*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168مم 1/32
باسما تاۋىغى: 13.25 قىستۇرما ۋاراقى: 5
1983 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M7098·55
تىراژى: 12,400 — 1
باھاسى: 1.55 يۈەن

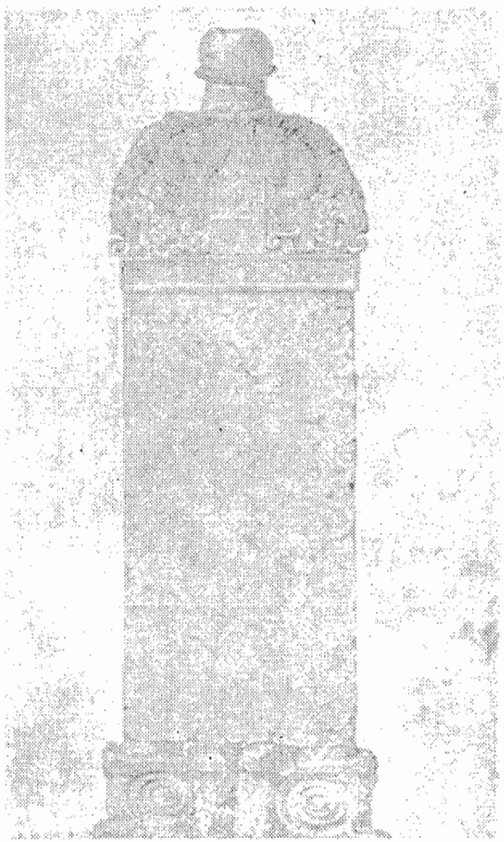

كول تىگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ
يىراقتىن ۋە يېقىندىن تار-
تىلغان سۈرىتى

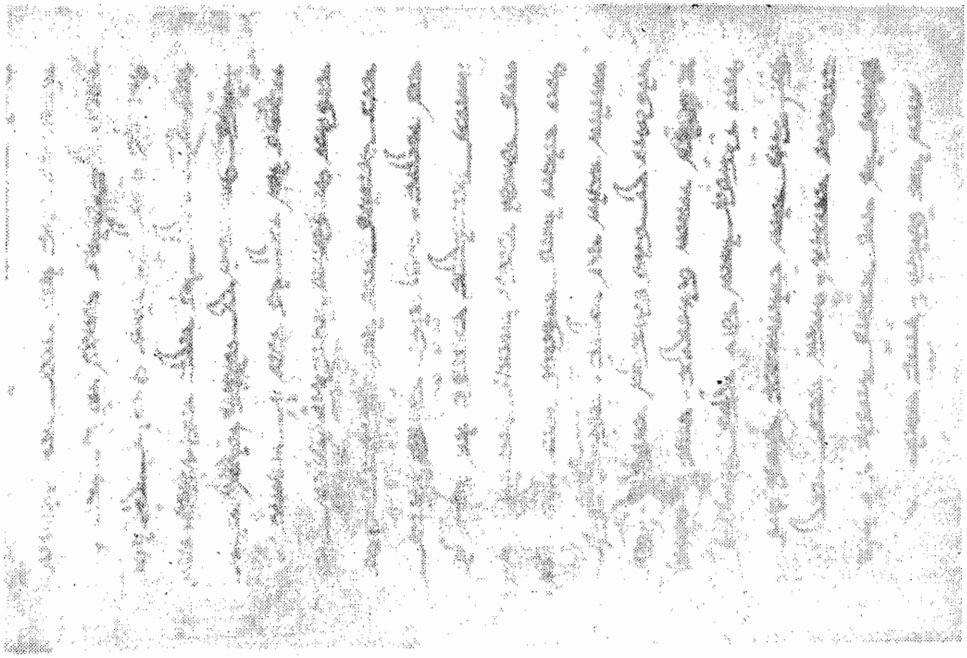

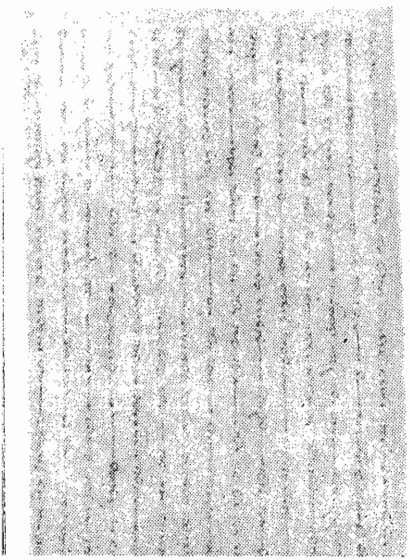
ئورخۇن ۋادىسىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېراقتىن كورۈنۈشى

مەڭگۈ تاش
سۈرىتى

قەدىمقى ئۇيغۇرچە △
«مائىترى سىمىت»
نىڭ بىر بېتى

سوغدى يېزىغىدا ▷
يېزىلغان ھوججەت

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

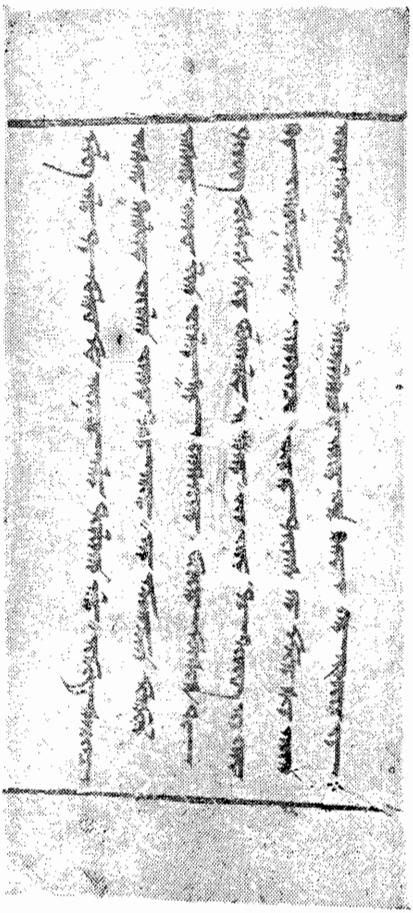
قەدىمقى ئۇيغۇرچە △
«مائىترى سىمىت»
نىڭ بىر بېتى

ۋغدى يېزىغىدا ▽
زىلغان ھوججەت

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

قەدىمقى ئۇيغۇر
يېزىغدىكى بۇددا
نومىنىڭ پارچىسى

نەشرىياتتىن

قولىڭىزدىكى بۇ «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»غا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تارىخىغا، قەدىمقى مادىدى ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار بولغان بىرقەدەر مۇھىم يازما يادىكارلىقلار تالىلاپ كىرگۈزۈلدى. بۇ كىتابنى نەشر قىلىشتىن مەقسەت تارىخ، تىل، ئەدەبىيات، پەلسەپە، دىن ۋە باشقا پەن ساھەلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان خادىملارنى ئۇز تەتقىقاتلىرىدا پايدىلىنىشى ئۈچۈن بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. شۇڭا بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن يازما يادىكارلىقلار ئەينى بويىچە ئېلىندى.

بۇ كىتابتىكى يازما يادىكارلىقلار قەدىمقى زامانىدا يېزىلغان. كىتابخانىلارنىڭ، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇگىنىشىتە، تەتقىق قىلىش ۋە نەقىل ئېلىشتا ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىنەزەر، ئۇسۇل قوللىنىپ، تارىخىي ھادىسىلەرگە تارىخىي نۇقتىنەزەر بىلەن قاراپ ۋە زامان، ماكان بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىپ، ۋەتەنگە، خەلقە پايدىلىق ئىلمىي تەۋسىيەلەرنى يارىتىشنى ئۇمىت قىلىمىز.

مۇندەرىجە

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە 1
«قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالالانما» دا تونۇشتۇرۇلغان ئەسەرلەر 29

I

قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار 31
«قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 33
قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى 38
تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى 43
«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 43
«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ تېكىستى 45
كول تىگىن مەڭگۈ تېشى 62
«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 62
«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى 64
بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى 93
«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات 93
«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى 94
بايانچور مەڭگۈ تېشى 108

«بايانچور مەڭگۈ تىشى»غا ئىزاھات 108
«بايانچور مەڭگۈ تىشى» نىڭ تېكىستى 109

II

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار 123
ئوغۇزنامە 126
«ئوغۇزنامە» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 128
«ئوغۇزنامە» نىڭ تېكىستى 152
«ئالتۇن ياروق» تىن پارچە 128
«ئالتۇن ياروق» ھەققىدە ئىزاھات 152
«ئالتۇن ياروق» نىڭ تېكىستى (پارچىلار) 156
ئىككى تىلنىڭ ھىكايىسى 181
«ئىككى تىلنىڭ ھىكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات 181
«ئىككى تىلنىڭ ھىكايىسى» نىڭ تېكىستى 181
چاستانى ئىلىگ بەگ ھىكايىسى 212
«چاستانى ئىلىگ بەگ ھىكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات... 212
«چاستانى ئىلىگ بەگ ھىكايىسى» نىڭ تېكىستى..... 213
«مائىترى سىمىت» تىن پارچە 230
«مائىترى سىمىت» ھەققىدە ئىزاھات 230
«مائىترى سىمىت» نىڭ تېكىستى 232
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»
7 ـ جىلدى ھەققىدە تەتقىقات 271
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»
ھەققىدە ئىزاھات 271
قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»
7ـ جىلدىدىكى 8 پارچانىڭ تېكىستى 273
قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر 294

«قەدىمقى ئۇيغۇرچە شەھرلار» ھەققىدە ئىزاھات 294
دالا ناخشىسى 296
مەدھىيە پارچىسى 299
مۇھەببەتنامە 301
پەندى - نەسىھەتلەر 303
ئاتىلار سوزى 305
مانىغا مەدھىيە 309
ساۋاپلىق ئىشلارغا مەدھىيە 317
نەستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى 326
«نەستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى»
ھەققىدە ئىزاھات 326
«نەستورىيان دىنى يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى» نىڭ تېكستى 327
تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى 331
«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى»
ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات 331
«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى» نىڭ تېكستى ۋە تەرجىمىسى 332
ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر 351
«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر» ھەققىدە
ئىزاھات 351
«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر» نىڭ تېكستى ۋە
تەرجىمىسى 352
پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى 363
قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە لۇغىتى 365

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى
ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ۋەتەنسىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە كۆرەش قىلىپ، تارىخ ئوز زىممىسىگە يۈكلىگەن ۋەزىپىلەرنىڭ ھوددىسىدىن نەتىجىلىك چىقىپ، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە شانلىق توھپىلەرنى قوشقان. بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە ۋە كۆرەش قورالى قىلىپ كەلگەن.

شۇ نەرسە ئېنىقكى، مەلۇم بىر تىل تەرەققى قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە، ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان. يېزىق تىلنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن يارىتىلغان، شۇڭا ئۇ، تىلنىڭ مەھسۇلى ھىسابلىنىدۇ. يېزىق تىلى تارىخىدىن ئىپتىقاندا، ھەر خىل تىل ـ يېزىقلاردىكى تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ۋە يېقىنقى زامان ئارخېولوگىيە نەتىجىلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق① تارىخقا ئىگە.

مۇشۇنداق ئۇزۇن بىر تارىخىي جەريانىدا، ئۇيغۇرلار جۇملەدىن باشقا تۈركى خەلقلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەدىمقى تۈرك يېزىغى②، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى③، ئىبراھىمى

يېزىقى (قەدىمقى كۆچا ۋە قەدىمقى قارا شەھەر يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتكەن مەشھۇر راھىپ شۇەنجۇاڭنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، بۇ يېزىقلار قەدىمقى ھىندى-يېزىغىدىن كەلگەن بولۇپ، قەدىمقى كۆچالىقلار ۋە قەدىمقى قارا شەھەرلىكلەر بۇ يېزىقنى بىرئاز ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن)، قەدىمقى سۇرىيە يېزىقى، تىبەت يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى④ ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئەرەپ يېزىقى قاتارلىق بىر مۇنچە يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئوز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلگەن.

يۇقۇرىدىكى يېزىقلار بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سىنىپىي كۆرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۆرىشى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى، ئىلىم-پەن جەھەتتىكى ئىزلىنىشلىرى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلىنىپ، كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۈچۈن مول ۋە ئىپتىخارلىنارلىق مىراسلار قالدۇرۇلغان. بۇگۈنكى كۈندە، ئەجداتلىرىمىز بىزگە قالدۇرغان بۇ قىممەتلىك يادنامىلارنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئېگىلمەي-سۇنماي كۆرەش قىلىش، ھارماي-تالماي ئىشلەشتەك روھى ۋە ئۇلارنىڭ ئوز بەخت-سائادىتىنى يارىتىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن يۈكسەك ئەقىل-پاراسىتى بىلەن پەخىرلىنىمىز.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى يازما يادىكارلىقلىرى دىگىنىمىزدە، ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق قوللىنىشتىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ رايونلاردا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلىرىنى كوزدە تۇتىمىز. شۇنى ئالاھىدە كورسىتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ناھايىتى زور كۆچ تەلەپ قىلىدىغان مۇرەككەپ ئىلمىي خىزمەت بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن قىيىن مەسىلىلەر ئۇستىدە

پۈختا ۋە ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى "دۇنيا مەدەنىيىتىدىن ئالغاندا، جۈملىدىن، قەدىمقى يۇنانلىقلار ۋە قەدىمقى ھىندىستانلىقلار مەدەنىيىتى ئۇزۇنغا ئۇچراشقان ۋە قوشۇلغان جاي شىنجاڭ ھىساپلىنىدۇ.

ھەرخىل تىللار يەنى ھىندى-ياۋروپا تىل سېستىمىسىدىكى تىللار، سام سېستىمىسىدىكى تىللار ۋە باشقا نۇرغۇن تىللار شىنجاڭدا ئۇزۇنغا ئۇچراشقان، بۇنداق ئەھۋالنى شىنجاڭدىن باشقا جايدا تاپقىلى بولمايدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەت، دىن جەھەتلەرمۇ ئەھۋال شۇنداق. دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ دىن: ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنلىرىمۇ شىنجاڭدا ئۇچرىشىپ، ئۇزۇنغا تەسىر كۆرسىتىشكەن، بۇنداق ئەھۋالنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن تاپقىلى بولمايدۇ." (جى شيەنلىڭ: «توخار تىلى ۋە نىيە قارا تىلى». «شىنجاڭ تارىخشۇناسلىقى» 1980-يىل ئۇيغۇرچە تۇنجى سانغا قارالسۇن) دۇنيادىكى ھېچقانداق مەملىكەتتە شىنجاڭدەكمۇ كوپ خىل يازما يادىكارلىق تېپىلغىنى يوق. شۇڭا، نېمىس ئالىمى فون لېكوك ئۇزۇنلۇق بىر ئەسىردە، شىنجاڭدا 17 خىل تىل، 24 تۈرلۈك يېزىق قوللىنىلغان، دەپ يازغان.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي تەتقىقاتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا بولغان ۋە ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا مۇھىم رول ئوينىغان خەلقلەردىن بىرى ھىساپلىنىدۇ. ھونلار ياۋروپاغا كوچۈپ بارغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى خەلق ئىچىدە ئىككى ئۇيغۇر قەبىلىسى بولغان.

بىزگە مەلۇم، قەدىمقى ھون تىلى—ئۇرال، ئالتاي تىل سېستىمىسىغا كىرىدىغان تىل. ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ⑤ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئالتاي تىللىرىنىڭ 3 چوڭ تارمىغى بولغان توڭگۇس

تىللىرى، موڭغۇل تىللىرى ۋە تۈركى تىللار بىر-بىرىدىن ئوچۇق ئايرىلىپ چىقمىغان ئىدى. هون ئىمپېرىيىسى ئىككىگە بولۇنگەن دەۋرگە كەلگەندە (مىلادى 1-ئەسىر ئوپچۇرىسىدە) توڭگۇس تىللىرى بىلەن موڭغۇل، تۈرك تىللىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلدى. غەربىي هونلارنىڭ تىلى، ئاساسەن، تۈركى تىل ئىدى (لېكىن شەرقىي هونلار تەركىۋىدىمۇ تۈركى تىلدا سوزلىشىدىغان قەبىلىلەر بار ئىدى). جاڭچىيەن⑥ هونلار قولىدا 10 يىل ئەسىر بولۇپ تۇرغان چېغىدا، هون تىلىنى ئۆگىنىۋالغان ۋە ئۇز خاتىرىلىرىدە بىر مۇنچە هون سوزلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. مۇشۇ سوزلەردىن ۋە هونلارنىڭ ئادەم، مەنسەپ، قورال، يەر ئىسىملىرىدىن قارىغاندا، هون تىلىنىڭ تۈركى تىل ئىكەنلىگىدە شەك يوق. فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پېللىوت (P. Pelliot) جاڭچىيەن خاتىرىلىۋالغان 'سۇچى تىلەيگەن، پۇگۇتوغۇدان' (秀支替戾冈, 仆谷秃勾当) قوشۇن قوزغۇلۇش بىلەنلا پۇگۇلار تۇتۇۋېلىنىدى دىگەن جۇملىنى تەھلىل قىلىپ: "بۇ جۇملە، مەيلى گىراممىاتىك تۈزۈلۈش جەھەتتىن بولسۇن ياكى لۇغەت تەركىۋى جەھەتتىن بولسۇن، تۈركى تىل ئىكەنلىگىنى كورسىتىدۇ" دىگەن.

كوك تۈرك خانلىغى⑦ دەۋرىگە كەلگەندە، تۈركى تىللار يالغۇز موڭغۇل تىللىرىدىن ئايرىلىپ چىقىش بىلەنلا قالماي، تۈركى تىللىرىنىڭ ئۆزىمۇ ئوغۇز-قىپچاق تىللىرى ۋە ئۇيغۇر-قارلۇق تىللىرى دىگەن ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا بولۇنۇشكە باشلىدى. 11-ئەسىردە ئوتتەن مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلنىڭ فونىتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك پەرقلىرىنى ئىلمىي ئاساستا كورسىتىپ ئوتكەن.

كوك تۈرك خانلىغى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا دەسلەپتە ئۇيغۇر خانلىغى ⑧، كېيىن قوچۇ

ئۇيغۇر خانلىغى⑨ ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى مەيدانغا كەلدى⑩. بۇ خانلىقلار ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى تەركىۋىگە كىرگەن ئىچكى تۈققۇز قەبىلە (ياغلاقار، ئوتۇرقار، تورلەمۇر، بۇقاسقىر، ئاۋۇچاگ، قارسار، قوغۇرسۇۋ، يا بۇقتار، ئاياۋۇز) ۋە تاشقى توققۇز قەبىلە (ئۇيغۇر، ئوپۇغۇر، غۇن، بايىرقۇ، توڭرا، ئىزگىل، قىپچاق، باسمىل، قارلۇق) نى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى كوك تۈرك خانلىغى تەركىۋىگە (جۇملىدىن ھونلار تەركىۋىگە) كىرگەن باشقا تۈركى قەبىلىلەرنىمۇ ئوز ئىدارىسىدا تۇتقان. ئەنە شۇ خانلىقلار دەۋرىدە ئۇزاق ۋاقىت (6 - 7 يۈز يىل) بىللە ياشاش داۋامىدا، بۇرۇنقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە باشقا تۈرك قەبىلىلىرىمۇ ئارىلىشىپ سىڭىپ كەتكەن. نەتىجىدە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ھەممە تۈرك قەبىلىلىرى چۈشىنىدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ قالغان ۋە 7 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە تۈركى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئۇيغۇرلار ئىچىگە ئىلگىرى بۇ قەبىلە ئىتتىپاقىدا بولمىغان بىرمۇنچە قەبىلىلەر كىرىپ سىڭىپ كەتكەن، جۇملىدىن تۈرك بولمىغان سوغدى⑪، توخار⑫، ئۇپتالىت⑬ ساق ⑭ قەبىلىلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانىدى. "ئۇيغۇر" دېگەن ئىسىمنىڭ ئوزىمۇ بەزىدە بىر قەبىلىنىڭ نامىنى كورسىتىپ كەلسە، كوپ ھالىلاردا بىر پۈتۈن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولۇپ كەلگەن. بۇ قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ دائىرىسى، ئىجتىمائى تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، بەزىدە كېڭەيدى ۋە بەزىدە تارايدى. شۇڭا تارىخىي خاتىرىلەردە "ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر"، "ئون ئۇيغۇر" دېگەن نامىلار ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنىدە ياشاپ، مەدەنى جەھەتتىن يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلغاچقا،

ئەنە شۇنداق نۇرغۇن قەبىلە ۋە مىللەتلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ كېتىلگەن ۋە ئۆزىگە قوشۇلغان تۈرلۈك خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بايلىقلىرىنى ئوز مەدەنىيىتىگە قوشۇپ تەرەققى قىلدۇرۇپ، بىرگە پارلاق مەدەنى يادىكارلىقلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

8 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى (ئاساسەن ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) تەدرىجى تەرەققى قىلدى ۋە گۈللەندى. بۇ دەۋردە ئىلىم-پەن ساھەسىدىكى ھەرقايسى مۇھىم تارماقلىرىدىن ئالىم، مەشھۇر ئەدىپ - سەنئەتكارلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، تۈركىلار يېتىشكەن. ئۇلار شۇ زامانلاردا ئوزئاناتىلىغا پۇختا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمقى كۇچار، قەدىمقى قارا شەھەر تىلى، سوغدى تىلى، سانسكرىت تىلى، نەنزۇ تىلىغا ئوخشاش تىللارنىمۇ پۇختا ئىگەللىگەن ھەمدە شۇ دەۋردىكى چوڭ دىنلار (بۇددا دىنى، مانى دىنى، نىستۇرىيان دىنى، شامان دىنى قاتارلىقلار) ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات - سەنئەت بايلىقلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتە شۇ دەۋردىكى باشقا مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن كېيىن ئەمەسلىگىنى كورسىتەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، بېشىبالىقلىق سىڭقۇسەلى، ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكىلەردىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئالىملار بىۋاستە خەنزۇچە ئەسەرلەرنى يازغان ۋە خەنزۇچىدىن ئوز مىللى تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان. مەسىلەن، تاڭ دەۋرىدە ئوتكەن قەشقەرلىق خۇيلىن (مىلادى 737 — 820 - يىللار) «بارلىق نومىلاردا ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلارنىڭ تاۋۇشى ۋە مەنىسى» دىگەن 100 جىلدلىق ئەسەرنى خەنزۇچە يازغان. كۇچالىق لى يەن (مىلادى

789 — 795 - يىللىرى ئارىلىغىدا ۋاپات بولغان) «بىراھىمى تىلىدىكى ئاتالغۇلار» دىگەن ئەسەرنى يازغان. ئۇندىن باشقا خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە يەنە تۆۋەندىكىچە بايانلارنى كورۇشكە بولىدۇ: بېشىبالىقلىق ئارغۇن سەلى خەنزۇچە ئەسەرلەرنى يازاتتى، 4 ئەركان 5 ئەھكامدىن خەۋەردار ئىدى، ..... بىلان ناسلى قۇمۇلۇق بولۇپ، خەنزۇچىدىن نۇرغۇنلىغان بۇددا نومىلىرىنى تەرجىمە قىلغان؛ ئۇندىن باشقا لىيەن خۇيشەن قايا، ساراپان، بۇيان بۇغا تىگىن، يىمنىيەناسلى، لۇمكۇشەن قاتارلىقلارمۇ خەنزۇ تىلىدا ئەسەرلەر يازالايتتى ..... بولۇپمۇ لىيەن خويشەن قايا بىلەن ساراپانلار «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» ۋە «جىن سۇلالىسى تارىخى» نى ئوزگەرتىپ يېزىشقا قاتنىشىپ توھىپە قوشقان. لۇمكۇشەن «تۇتچىلىقنىڭ ئېپى» (دىخانچىلىق، پىلىچىلىك، كىيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچىمەك توغرىسىدا) دىگەن ئەسەرنى خەنزۇچە يازغان. («يېڭى يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 110، 136، 160، 192، 243 جىلدلىرى ۋە «تارىخي خاتىرىلەر توپلىمى» نىڭ 7 - جىلدىغا، «4 ئىسكىلاتتا ساقلانغان بارلىق كىتاپلار تىزىمى» نىڭ 1965 - يىل نەشرى 853 - بېتىگە قارالسۇن).

بۇچاققىچە تېپىلغان ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتقان قەدىمقى تۇرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى بىرمۇنچە مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بۇددا، مانى، نىستۇرىيان، شامان دىنلىرىغا ئائىت يۇزلەرچە داڭلىق ئەسەرلەر (بۇلارنىڭ تولىسى باشقا تىللاردىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان)، بۇنىڭدىن باشقا دۇخۋاڭ ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇرچە ئاسترونومىيە، كالىندارچىلىق، تىبابەتچىلىك، تارىخ ۋە مۇزىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائى ئىقتىساتقا ئائىت ھوججەتلەر ناھايىتى كوپ بولۇپ، بۇ قىممەتلىك

يازما يادىكارلىقلار بىزگە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئوز زامانىسىدا ھەنگان تاغلىرىدىن تارتىپ تاكى كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا، تۇركى تىلدا سوزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسى ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىغىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ئىجات قىلىنغان مەتبە تېخنىكىسىنى ھەمىدىن ئاۋال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئوزلىرىنىڭ ئېھتىياجلىق يېزىغىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەن ۋە تەرەققى قىلدۇرغان. تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبە ھەرپلىرى، مەتبە سايمانلىرى، كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان دەستە - دەستە قەغەزلەر ۋە يېپەك يولىدىكى نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ۋە خارابىلاردىن تېپىلغان، مەتبەدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاپ ۋە ۋەرەقلەر بۇنى ئوچۇق كورسىتىپ تۇرۇپتۇ. مەتبەچىلىك تېخنىكىسى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربىتىكى ئەللەرگە تارقالغان، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور بىر توھپىسى.

يۇقۇرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنى كورگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل يېزىغى «يېپەك يولى» دا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. خۇددى سوغدىلار غەربىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقتىكى مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغىنىدەك، شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەربكە تونۇشتۇرۇش، شۇنداقلا غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى شەرقە تونۇشتۇرۇشتەك بۇيۇك ئىشتا، ئۇيغۇرلار ئوچمەس توھپە قوشقان" (ئىبراھىم مۇتى: «قەدىمقى يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى 3 ئاساسىي مىللەت ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرى»، «شىنجاڭ تارىخ - شۇناسلىغى»، 1980 - يىل، خەنزۇچە تۇنجى سانىغا قارالسۇن).

2

يۇقۇردا تىلغا ئېلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادد-
كارلىقلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇزۇلمەي بولۇپ
تۇرغان ئۇرۇشلار ۋە دىنىي قاراشلار سەۋەبىدىن ئېغىر ھالدا
سۇنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. روشەنكى، ئىسلام دىنىنى
ئومۇملاشتۇرۇش تەلىۋى ئاستىدا، ئىسلام دىنىغا يات بولغان
مەدەنىيەتنىڭ چەتكە قېقىلىشى ۋە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇن-
چىلىققا ئۇچرىشى تەبىئى ئىدى. شۇڭا، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىغى
ۋە دىنىي قاراش ئارقىسىدا، نەچچە مىڭ يىللىق قىممەتلىك
يازما يادىكارلىقلار ئېچىنىشلىق ھالدا خاراپ قىلىنغان.
مەسىلەن، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك
تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ
بەزى قىسىملىرى كويۇپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە قان داغلىرىنى
كورگىلى بولىدۇ. ئۇندىن باشقا، گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ
فون. لېكوك تۇرپانغا بارغاندا، بىر ئۇيغۇر دىخانىنىڭ ئۇنىڭغا:
"مەن بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئىددىقۇت شەھرىدە توپا
كولاۋېتىپ، بىر ھارۋا كەلگىدەك خەت - چەكىلەرنى (بۇنىڭ
ئىچىدە رەسىملەرمۇ بار) تاپقان ئىدىم، ئۇ نەرسىلەر كاپىرلارنىڭ
نەرسىسى بولغاچقا، باشقىلارغا كورسەتمىتىن قورقۇپ، كېچىدە
ئوغرىلىقچە سۇغا ئېقىتىۋەتكەن ئىدىم، دەپ ھېكايە قىلىپ
بېرىشى يېقىنقى دەۋرلەرگىچىمۇ دىنىي قاراش نەتىجىسىدە
قەدىمقى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىغىنى ئىسپاتلاپ
بېرىدۇ.

بەختىمزگە يارىشا، تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى ۋە
باشقا رايونلاردا ۋەيران قىلىشقا ئۇچرىمايى يەر ئاستىدا

ساقلىنىپ قالغان خىلىمۇ - خىل مەدەنىي يادىكارلىقلار دەۋ - رىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇرۇن ئوتكەن هوكۇم - رانلار سىنىپىنىڭ بەدئىيلىگى، زەئىپلىگى، شۇنداقلا پەن - مەدەنىيەتنىڭ توۋەنلىگى سەۋىبىدىن ئوز ۋاقتىدا ئېچىلمىغان ۋە دىققەت ئېتىۋارغا ئېلىنمىغان ئىدى.

چەتئەل ساياھەتچىلىرى ۋە هەرخىل تەكشۈرۈش ئەت - رەتلىرى شىنجاڭنىڭ تېخى ئېچىلمىغان مەدەنىيەت غەزنىسى ئىكەنلىگىنى بايقىغاندىن كېيىن، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىغىچە چەتئەل هوكۇمەت - لىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا جۇملىدىن نۇقتىلىق هالدا شىنجاڭ رايونىغا كەينى - كەينىدىن ساياھەتچىلىرىنى، ئارخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ۋە ئالىملىرىنى ئەۋەتىپ، رايونىمىزدا كەڭ كولەملىك تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىۋەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چارروسىيە كوپ قېتىم، ئەنگلىيە 4 قېتىم، گېرمانىيە 4 قېتىم، ياپونىيە 3 قېتىم، فرانسىيە 2 قېتىم (بۇلاردىن باشقا يەنە يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنمىغان بىر قانچە دولەتلەردىن كەلگەن كوپلىگەن تەكشۈرگۈچىلەرمۇ بار) ئارخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئىلىپ بېرىپ، ناهايىتى كوپ بىباها يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى. چەتئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن يادىكارلىقلار سان جەهەتتە كىشىنى هەيران قالدۇرىدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخىئولوگىيە ئەترىدى بىر قېتىمدىلا 284 سانىدۇق يادىكارلىقنى 80 نەچچە توگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەتكەن، نۇسخا سانى 16 مىڭغا يېتىدۇ. غەربىي گېرمانىيە گامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، قەدىمقى زامان تۈركىشۇناسى گابائىن خانىم (A. Von Gabain) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 7 چوڭ ئىشكاۋى گېرمانىيىنىڭ 4 قېتىملىق ئارخىئولوگىيە ئەترىدى قېرىنداشلىغان

قەدىمقى تۈركى تىلى قوليازمىلىرى ۋە ئويما خاتىرىلەر بىلەن تونۇلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە كوپ سانىدا شۇ دەۋرنىڭ تام سۈرەتلىرى ۋە باشقا بۇيۇملار بار ئىكەن. قىسقىسى، دىنىي ئۇرۇش ۋە دىنىي قاراش تۈپەيلىدىن ئاز قالغان يادىكارلىقلار چەتئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ھازىر بۇ يادىكارلىقلارنىڭ موسكۋا، لېنىنگراد، بېرلىن، لوندون، توكيو، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەشھۇر مۇزېيلار، كۈتۈپخانىلاردا ساقلانماقتا.

مەدەنى يادىكارلىقلارنىڭ (جۈملىدىن يازما يادىكارلىقلارنىڭ) كوپ قىسمى چەتئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، بىر نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان، شۇ ئەللەردىكى ئالىملار چوڭقۇر تەتقىق ئېلىپ بېرىپ، ھەر خىل تىللاردا ئوز تەتقىقاتلىرىنى، نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىغا دائىر تۇنجى ئىلمىي خەۋەر 18 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلان قىلىندى. 1730 - يىلى شۋېتسىيىلىك ستىرالېنبېرگ (F. J. Stralenberg) ستوكھولمدا «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمى» (Das Nord - und ostliche Theil von Europaund - Asiya) دىگەن كىتابنى نەشىر قىلدۇرۇپ، كىتابنىڭ ئاخىرىدا يېنىسەي دەريا ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ سۈرىتىنى بەردى.

1793 - يىلى، پ. س. پاللاس (P. S. Pallas) ئوزىنىڭ «سىبىرىيىدىن تېپىلغان نامسز مەڭگۈ تاش يېزىغى توغرىسىدا» (Von einer in Sibirien gefundenen onbekannlen steinschriff) دىگەن ئەسىرىدە بۇ مەڭگۈ تاشلار رەسىملىرىنىڭ

بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى.

1818 - يىلى، گ. سپاسسكى (G .Spasskiy) «سىبە - رىيە خەۋەرلىرى» دېگەن ژورنالدا ئۇزۇن ماقالا ئېلان قىلدى. ئۇزۇن ئوتتۇرا ماقالا لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، سۇرەتلەر بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دەرھال غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى كىشىلەر بۇ تېپىشماقتەك ھېچكىم بىلمەيدىغان يېزىقنى تەتقىق قىلدى ۋە يېشىپ ئوقۇشقا ئۇرۇنۇپ باقتى.

1884 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئاسپېلىن (J. R. Aspelin) مەڭگۈتاش تېكىستىدىكى بارلىق ھەرپ، بەلگىلەرنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىق 38 — 40 بەلگىدىن تەركىپ تاپقان، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، دەپ توغرا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بەلگىلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى بېكىتىشتە يەنىلا ئامالسىز قالغان.

1892 - يىلى فىنلاندىيە ۋە روسىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئىككى دولەت ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تارتقان مەڭ - گۈ تاشلارنىڭ سۇرەتلىرىنى نەشر قىلدى. بۇ، ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ نامسز يېزىقنى تەتقىق قىلىشىنى ئىشەنچىلىك ماتېرىيالار بىلەن تەمىنلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيە نۇسخىسىنىڭ ئالىمي قىممىتى بىر قەدەر يۇقۇرى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن روسىيىلىك ئاتاقلىق تىلشۇناس رادلوف ۋە دانىيىلىك مەش - ھۇر تىلشۇناس ۋ.تومسېن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى يېشىپ ئوقۇش ئىشى بىلەن پائال شۇغۇللاندى.

1893 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋ. تومسېن دانىيە ئوردا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىندا، ئۇزۇنلۇقى قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىنى غەلىبىلىك ھالدا يېشىپ ئوقۇغانلىقى توغرىسىدا ئالىمي دوكلات بەردى. دوكلاتنىڭ تېمىسى «ئورـ

خۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاش يېزىغىنى يېشىپ ئوقۇشتىن دەسلەپكى نەتىجە» بولۇپ، 1894 - يىلى كوپىنھاگېندا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. تومسېننىڭ بۇ ئىشى ناھايىتى چوڭ كەشپىيات ئىدى.

1894 - يىلى رادلوف «كول تېگىن» ۋە «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى لاتىن ۋە سلاۋيان يېزىغىدا تىرانسكرىپسىيەسىنى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە ئالىملار ئىلگىرى - كېيىن قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلدى. كېيىنكى يىللاردا يەنى 1936 - يىلى تۈركىيىلىك ئالىم ھوسېين نامىق ئورخۇن ئىستانبۇلدا «قەدىمقى تۈرك يادنامىلىرى» (ESKI TÜRK YAZITLARI) دېگەن كىتابنى تۈركىيە دولەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇپ، بۇنىڭدا كول تېگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇق، ئونىگىن قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى تۈركچە تەرجىمىسىنى بەردى.

ئازاتلىقتىن كېيىن ئېلىمىز ئالىملىرىدىن چېن جۇڭمىيەن، ماچاڭشۇ قاتارلىق كىشىلەر تۈرك تارىخى ۋە قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش يادنامىلىرى ھەققىدە مۇھىم ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ چېن جۇڭمىيەن ئوزىنىڭ 2 تومىلۇق «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (突厥集史) دېگەن ئەسىرىنى 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇ كىتابتا «تونيۇقۇق»، «كول تېگىن» ۋە «بىلگە خاقان» قاتارلىق مەڭگۈ تاش يادنامىلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تولۇق تونۇشتۇردى.

بۇلاردىن باشقا دۇڭخۇاڭ، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ۋادىسىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان مەدەنىي يادنامىلار (بۇنىڭ

ئۇچىده يەنه هەرخىل تىللاردىكى تۈرغۇن يازما يادكارلىقلار بار) تۇغرىسىدا چەتئەللىك ئارخىئولوگ، تىلشۇناسلاردىن د.كلېمېنتز (D.Klementz)، ئا.ۋ.لېكوك (A.V.Lecoq)، ئا.گرۇ نۋېدېل (A.Grunwedel)، سىتەيىن، گ.ج.راموستېد(G. J.Ramstedt)، ۋ. باڭ (W.Bang)، ف.ۋ.مۇللېر، مالوۋ، ئا.ۋ. گابائىن (A. V. Gabain)، تۈركىيىلىك ئالىملاردىن ھوسەيىن نامىق ئورخۇن، رېشىد رەخمەتى ئارات، سائادەت چاغاتاي، شىناسى تىگىن، بېسىم ئاتالاي، ياپونىيىلىك خويافۇ قاتارلىق بىر مۇنچە كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بەزىلىرى تارىخ نۇقتىسىدىن، كوپىنچىسىلىرى تىل نۇقتىسىدىن ناھايىتى قىزغىن بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھازىر - غىچە كوپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىشتى. بۇ يازما يادىكارلىقلار شەكلىنىڭ پۈختىلىغى، تىلىنىڭ ساغلاملىغى، قوللىنىلغان ئاتالغۇلىرىنىڭ مۇقىملىغى ۋە ئېنىقلىغى، تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىغى جەھەتلىرىدە نۇرغۇن ئالىملارنى ھەيران قالدۇرماقتا. بولۇپمۇ غەربىي گېرمانىيىلىك قەدىمقى زامان تۈركىشۇناسى گابائىن خانىم ۋە رادلوف، مالوۋ، ھوسەيىن نامىق ئورخۇن، رېشىد رەخمەتى ئارات، ب. ئاتالاي، شىناسى تىگىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ قەدىمقى تۈرك ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يازما يادكارلىقلار ئۈستىدە ئىنچىكىلىك بىلەن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا ھازىرغىچە خەلقارادا ۋە ئىلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلاردا يەنىلا ئۇلارنىڭ تونۇشتۇرغان ئەسەرلىرى، ئىلمىي تەجرىبىلىرى ئاساس قىلىنماقتا.

3

ھازىرغىچە چەتئەللەردە ساقلىنىۋاتقان ۋە چېتئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ھەمدە ھازىرچە ئوزىمىزدە

بار ماتېريالالارغا ئاساسەن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكار - لىقلىرىنىڭ مۇھىم تىزىملىكىنى توۋەندىكىچە كورسىتىپ ئوتىمىز.

I. قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكىلىرى

1. چورىن مەڭگۈ تېشى — 1971 يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئولانباتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دىگەن جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 686 — 687 - يىللىرى ئارىلىغىدا ئورنىتىلغان.

2. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى — 1897 - يىلى، ئولانبا تۇردىن 60 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بايىن چوقتۇ دىگەن جايدىن تېپىلغان. مىلادىنىڭ 716 - يىلى ئورنىتىلغان.

3. كول تىگىن مەڭگۈ تېشى — 1889 - يىلى ئور - خۇن دەريا ۋادىسىدىكى خوشو - سايدام دىگەن جايدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئورنىتىلغان.

4. بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى— بۇ كول تىگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان. مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئورنىتىلغان.

5. بايانچور (I) مەڭگۈ تېشى— 1909 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنە - ئوسۇ كولى ئارىلىغىدىكى جايدىن تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاش تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىلى ئورنىتىلغان.

6 بايانچور (II) مەڭگۈ تېشى — 1957 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالىياتتى دىگەن جايدىن تېپىلغان.

7. توققۇز ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى — 1890 -

يىلى ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمقى قارا بالغاسۇن (ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن تېپىلغان.

8. **سۇجى مەڭگۈ تېشى** — 1909 - يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان يېنىدىن تېپىلغان (بۇلاردىن باشقا يەنە يېقىنقى يىللارغىچە موڭغۇلىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلىۋاتقان بىر نەچچە مەڭگۈ تاشلار بار).

9. **ئېرق بېتىگ** (پالنامە، جەمى 104 بەت) — ئەنگىلىيىلىك ئارخېولوگ سىتەيىن دۇڭخۇاڭ مىڭ ئويلىرىدىن تاپقان.

يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى مەملىكىتىمىزدىكى تۈركى تىللارنىڭ تارىخىنى، تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى، جۈملىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

كوك تۈرك تىلى — ئادەتتە ئورخۇن - يېنىسەي دەريالىرى ۋادىسىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىكى تىل بولۇپ، باشقاكوڭنىڭ تۇرلەرگە ئايرىشى بويىچە، بۇ تىل تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىقىنىڭ ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىدىكى ئۇيغۇر - تۈرك بولمىگە كىرىدۇ.

II. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكىلىرى

1. قوچۇ ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ توھپە مەڭگۈ تېشى
2. ئالتۇن يارۇق
3. ئوغۇزنامە
4. چاستانى ئىلىگ بەگ
5. ئىككى تىگىننىڭ ھىكايىسى

6. شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى
7. كۇانشىئم پۇسار
8. ئابدارم كۇشاۋاردى شاستىر
9. سەككىز يۇكمەك (تولۇق ئاتلىشى: تەڭرى تەڭرىسى بورخان يارلىقامىش، تەڭرىلى يىرلىدە سەككىز يۇكمەك يارۇمىش يالتىرمىش، ئىدۇق دارنى تەك ۋەپ ئاتلىغ سودۇرنۇم بىتىگ — تەڭرىلەر تەڭرىسى بورخان ئېيتقان يەر - جاھانددىكى سەككىز خىل نۇرلۇق نەرسە دىگەن مۇقەددەس نوم)
10. ئاۋاتامساكا سۇترا
11. ئامىتابا سۇترا
12. لەنخۇا چەچەك ئوزەكى ئىتگى ياراتقى ئاتلىغ سو - دۇرنوم بىتىگ
13. ئاريارا جاۋاداكا سۇترا (پانى ئالەمدە ئۇلۇغ بولۇپ ياردىلش توغرىسىدىكى سۇترا)
14. مائىترى — سىمت (مائىترىنىڭ ئۇچرىشىشى)
15. كىشانتى قىلغۇلۇق نوم بىتىگ (بۇددىستلارنىڭ توۋا ئىستىغپارى)
16. كىمقوقى (ۋاجرا چىتسكا سۇترا)
17. يىتسكەن سۇترا
18. ئامىتايوس سۇترا (ئۇزۇن ئۆمۇر تىلەش سۇترىسى)
19. ئىككى يىلتىز نوم
20. ئاگاماس
21. مىڭ قوللۇق مىڭ كوزلۇك بۇددا ھەققىدىكى ھىكايە
22. ساجاپاندىشانىڭ نەسىھەتلىرى («چوكۇنۇر يول»)
23. مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋەنامىسى
24. سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى
25. ئىرسوپ تەمسىللىرىنىڭ قالدۇغى

26. پانچا، تانترا قالدۇغى (بەش توملۇق چوچەك)
27. بادا ماۋاتى قىزنىڭ ھىكايىسى
28. دانىشپالا بەگنىڭ ھىكايىسى
29. مۇقەددەس توشقان ھىكايىسى
30. قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلار

1. مانى دىنى مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:
1) ئىلاھىيە (تاڭ تەڭرى)
2) ئىلاھىيە (پارلاق، كۈچلۈك بىلگە تەڭرى)
3) مەدھىيە
4) شېئىر
5) ئۇلۇم تەسۋىرى
6) جەھەننەم تەسۋىرى
7) بۇيۇك ئىلاھىيە
2. بۇددا مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:
1) شۇنداق يەرلەردە
2) ئون تۇرلۇك ياخشىلىققا مەدھىيە
3) ئوتتۇز بەش بورخانغا ھورمەت
3. ھەرخىل پارچىلار:
1) ئون تۇرلۇك نىياز ئۇسۇلى
2) ھەرە ھەققىدە پارچە
3) جانۋارلارغا پايدىلىق بولماق
4) توغرا يول
5) ياخشى تىلەك
ئايرىم پارچىلار:
1) ئىشەنچ

2) ياخشى نيەت

4. تۇۋا ئىستىغپار بىلەن مۇناسىۋەتلىك شېئىرلار:

1) خاتىمە دۇئاسى
2) خاتىمە دۇئاسى
3) خاتىمە دۇئاسى

5. ئىسلام مۇھىتىدا يېزىلغان شېئىرلار:

1) ئاغىت
2) ئايرىلىش
3) يولداشلىق
4) بىلىم
5) پەزىلەت
6) ياخشىلىق ۋە تۇغرىلىق

6. نەزىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك پارچىلار:

1) ماقال ـ تەمسىللەر
2) پال كىتاۋى

7. باشقا ئەسەرلەردىن:

1) ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت ھوججەتلەر
2) تەقۋىملەر (كالېندارلار)
3) ئىككى تىللىق سىلىشتۇرما سوزلۇكلەر
4) تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر

يۇقۇرىدىكىلەردىن باشقا خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى ــ ئىسلا ـ مىيەتنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ، باسقاكوۋنىڭ تۇرلەرگە ئايرىشى بويىچە، بۇ تىل تۇركى تىل ـ لارنىڭ غەربىي ھون تارمىقىدىكى ئۇيغۇر قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

بۇ تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر:

1. «تۇركى تىللار دىۋانى»
2. «قۇتاتقۇبىلىك»

3. «ئەتەبەتۆلھەقايىق» قاتارلىقلار.

بۇ ئەسەرلەردە ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئائىت مەزمۇنلار بولۇپمۇ، لېكىن ئۇلاردا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ساقلانغان.

يۇقۇرىدىكى تىزىملىكتە كۆرسىتىلگەن يازما يادىكارلىقلارنى مەزمۇن جەھەتتىن تۆرگە ئايرىغاندا تۆۋەندىكى بەش تۈرگە بولۇشكە بولىدۇ:

1) ئەدەبىي ئەسەرلەر
2) تارىخقا دائىرلىرى
3) ھەر خىل دىنلارغا دائىرلىرى
4) تىلشۇناسلىققا دائىرلىرى
5) باشقا مەزمۇندىكىلىرى، مەسىلەن، تىبابەتچىلىك، رەسىم-بالالىق (ئېرق بىتىگ قاتارلىقلار) ۋە زور تۈركۈمدىكى ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھوججەتلەر

مەنبە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يازما يادىكارلىقلارنىڭ غولىلۇق قىسمىنى ئوز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر ئاپتورلار يازغان ۋە رەتلىگەن، يەنە بىر قىسمىنى، بولۇپمۇ دىنغا دائىر (دىنىي ئەدەبىياتقا دائىر) يازما يادىكارلىقلارنىڭ كوپ قىسمى قەدىمقى قارا شەھەر، قەدىمقى كۇچا ۋە خەنزۇ تىلىلىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇمۇمەن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئۇيغۇر-لارنىڭ (جۇملىدىن تۈركى تىلىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ) تارىخىنى، ئەدەبىياتىنى، تىلى ۋە ئورۇپ-ئادەتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك، ئىشەنچىلىك ماتېرىيال بولۇپ، بىزنىڭ قېتىقىنىپ ئۆگىنىشىمىزگە، ئەستايىدىل رەتلىشىمىزگە ۋە تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

ئازاتلىقتىن بۇيان، پارتىيىمىزنىڭ مىللى سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىگىدە، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش

ۋە ئۇگىنىش جەھەتتە بىرمۇنچە ئەھمىيەتلىك ئىشلار قىلىندى. مەسىلەن، پىروفېسسور [فېك جياشېك] ئەپەندى 60 - يىللاردىن ئىلگىرى ۋە كېيىن قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن بەزىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. لېكىن كېيىنكى مەز - گىللەردە "4 كىشىلىك گۇرۇھ" نىڭ چېكىدىن ئاشقان ۋەھ - شىيانە تېرورلۇق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي - مەدەنىي مىراسلىرىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشقا ۋە يوقىتىشقا ئۇرۇنۇشى، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىملىغا بولغان تونۇشنىڭ پەسىيىشىگە ۋە بۇ جەھەتتىكى كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشىغا ئوخشاش سەۋەپلەر ئارقىسىدا، بۇخىل يازما يادىكارلىقلارنى رەتلەش، ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشلىرى قولغا ئېلىنماي كەلدى. خەلقىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىدى.

مىللى مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلغۇچى "4 كىشىلىك گۇرۇھ" يوقىتىلغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى رەتلەش، ئۇگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى ھەرسائە، ھەر كەسپىتكى خىزمەتلەرگە ئوخشاشلا يېڭى تۇس ئالدى. 1976 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قەدىمقى تۈركى تىل سىنىپىنى (ئوقۇش مۇددىتى 3 يېرىم يىل بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار - نىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بارغان ئۇيغۇر ۋە قىسمەن قازاق پەرزەنتلىرى بار) ئېچىپ بۇ ساھەگە كېرەكلىك خادىملارنى تەربىيىلىدى. 1976 - يىلدىن بۇيان «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمالى. 7 - جىلد»، «قۇتاتقۇبىلىك» (خەنزۇچە تەرجىمىسى) قاتارلىق مۇھىم يازما يادىكارلىقلار ئېلان قىلىندى. «ئەتەبەتۇلىھەقايىق» نىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - يىلى نەشر قىلىندى. «ئوغۇزنامە» ئېلان قىلىندى، «تۈركى تىللار دىۋانى» ۋە «قۇداتقۇبىلىك» قاتارلىق

مەشھۇر ئەسەرلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلەندى.

يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، قەدىمى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ كوپ قىسمى چەتئەللىكلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار 70 - 80 يىللىدىن بۇيان مەخسۇس ئورگان ۋە ئىلمىي جەمئىيەتلەرنى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس كىتاپ ۋە ژورنالىلارنى چىقىرىپ، قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى ئېلان قىلدى ۋە داۋاملىق ئېلان قىلماقتا. چەتئەللىك ئالىملار ئېلان قىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئەلۋەتتە ئوز ئىگىسىنىڭ قولىدىن ئوتۇشى كېرەك، يەنى بىز ئۇلارنى قايتىدىن ئىشلىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز، ئوز قولىمىزدىكىنى رەتلەپ، تەتقىق قىلىپ، داۋاملىق ئېلان قىلىشىمىز كېرەك. بۇ جەھەتتە بىزنىڭ زىممىمىزگە چۈشكەن ۋەزىپە ناھايىتى مۇشكۇل ۋە شەرەپلىك.

بىز «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالىلانما» دىگەن بۇ كىتابىمىزدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ھازىرغىچە ئىلان قىلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەر خىل مەزمۇندىكىلىرىدىن بىر قىسىملىرىنى (جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى) تاللاپ، چەتئەللىك ئالىملار ۋە ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىدىكى ئەسلى تېكىستى (تىرانسكرىپسىيىسى)دىن، بۇنىڭغا زىچ مۇناسىۋەتلىك باشقا ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ (پايدىلانغان ماتېرىياللار تىزىملىكى ئاخىرىدا كۆرسىتىلىدى)، ئۇلارنى كۆچىمىزنىڭ يېتىشچە تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق. بەزىلىرىگە زورۇر بولغان ئاخىرىدا ئىزاھاتلارنى بەردۇق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مەلۇم قىسمىنى خەلق بىلەن تېزرەك يۈز كۆرۈشتۈرۈش تەقەززاسى بىلەن ئىشلەپ چىققان بولساقمۇ، لېكىن سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىگىدىن، دەسلەپكى ئەمگىكىمىزنىڭ مۇدىسى بولغان بۇ كىتابتا ھەر خىل خاتالىق، نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تەبىئى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇستازلارنىڭ،

كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ ۋە كوپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

ئاخىردا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويماقچىمىزكى، تەلەپ بويىچە كىتاپتا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلى تېكىست تىرانسكرىپسىيسى خەلقارا تاۋۇش بەلگىسى ياكى بولمىغاندا ئۇيغۇر يېزىغى بويىچە بېرىلىشى لازىم ئىدى، لېكىن، نەشرىيات، مەتبە ئورۇنلىرىنىڭ تەلۇتى ۋە كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ ۋاقتىنچە قىيىنچىلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، بىز ئۇلارنى يەنىلا كونا يېزىق بويىچە بېرىپ تۇردۇق.

هورمەت بىلەن: ئابدۇقەييۇم خوجا
تۇرسۇن ئايۇپ
ئىسرائىل يۇسۇپ

ئىزاھلار

① قەدىمقى تۇرك يېزىغىدىكى ئەڭ دەسلەپكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ يېزىلغان دەۋرى گەرچە 5 - 6 - ئەسىرگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ئىنتىنىك تەركىۋى بولغان تارىم تارمىغىدىكىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىلا يېزىق قوللانغان. شۇڭا ئۇيغۇرلارنى 2 مىڭ يىلدىن ئارتۇق يېزىق تارىخىغا ئىگە دەپ قاراش ئاساسسىز بولمىسا كېرەك. — ئاپتور

② قەدىمقى تۇرك يېزىغى 38 دىن 40 قىچە ھەرپ بەلگىلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئاتلىشى ھەر خىل. بۇ يېزىقتا ئويۇلغان مەڭگۈ تاشلار موڭغۇلىيىدىكى ئورخۇن - يېنىسەي دەريا ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن ئورخۇن - يېنىسەي يېزىغى دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان رونىك يېزىغىغا ئوخشايدىغانلىقىغا قاراپ، بەزىلەر ئۇنى رونىك يېزىغى ياكى تۈرك - رونىك يېزىغى دەپمۇ ئاتايدۇ، يەنە بەزىلەر ئىسلامدىن بۇرۇنقى

بېزىق دەپمۇ ئاتايدۇ.

③ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى 23 ھەرپلىك سوغدى يېزىغى ئاساسىدا يارىتىلغان بولۇپ، ئورخۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىغى (مىلادى 744 — 840 - يىللار) دەۋردە قوللىنىشقا باشلاپ، قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دەۋردە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تاكى 15 - ئەسىرگىچە، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىغى ھىساپلانغان گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسا 18 - ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن ئىدى. ئورخۇن - يېنىسەي دەريا ۋادىلىرى دۆڭخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تارتىپ تاكى تۇرپان، قۇمۇل، بېشبالىق، كۇچا، ماراڭۇبشى (بارچۇق) دىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ تولىسى قەدىمقى تۈرك يېزىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان.

④ خەنزۇ يېزىغى — قەدىمدە تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن خەنزۇ يېزىغىنى تەڭ قوللانغان ئەھۋاللارمۇ بولغان ئىدى. خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلمىشچە، تۇرپان (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرى خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئوز مىللى تىلىنى خاتىرىلىگەن، بۇ خۇددى ھازىرقى ياپونىيىلىكلەر بىلەن چاۋشەنلىكلەر خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئوز تىلىنى خاتىرىلىگىنىگە ئوخشاش. ئارخولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلىۋاتقان بۇخىل يېزىقلار بۇنى ئىسپاتلىماقتا.

⑤ ھون ئىمپېرىيىسى — مىلاددىن ئىلگىرىكى 204 - يىلى باتۇر تەڭرىقۇت باشچىلىغىدا قۇرۇلغان.

⑥ جاڭچىيەن — غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق دىپلوماتلار. ئىپلىمىز بىلەن غەرپ ئەللىرى مۇناسىۋىتىگە تۇنجى يول ئاچقۇچى شەخس. ئۇ مىلاددىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى ھون ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ھونلار تەۋەلىگىدە 10 يىل

نەزەربەنتلىكتە ياشىغان.

⑦ كوك تۈرك خانلىغى ــ مىلادىنىڭ 552 ـ يىلى تۈرك قەبىلە ـ لىرى ئىچىدىكى ئاشنا ئۇرۇغى كۆچمىپ، ئوز ئۇرۇق ئاقساقلىق تۈمەن (مەڭگۈ تاشلارغا بۇمىن دەپ يېزىلغان) نىڭ رەھبەرلىگىدە كۆچلۈك تۈرك خانلىغىنى قۇردى. تۈمەن ئوزىگە "ئىلىك قاغان" دەپ نام بەرگەن. بۇ خانلىق "كوك تۈرك خانلىغى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

6 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدا (تۈرك خانلىغىنىڭ 3 ـ قاغانى مۇقان قاغان دەۋرى) تۈرك خانلىغى كۆچەيدى. زېمىنى شەرقتە لياۋخې دەرياسى، غەربتە كاسپى دېڭىزى، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالى (موڭغۇ ـ لىيە چوللۇگىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلار كوزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا سىبىرىيە تاغلىرىغىچە بولغان زېمىننى ئوز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاسىيا تارىخىدا چوڭ رول ئويناغان.

مىلادىنىڭ 582 ــ 583 ـ يىللىرى تۈرك خانلىغى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلىشىپ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىغى دېگەن ئىككى خانلىققا بولۇنۇپ كەتتى. شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ پايتەختى ئورخۇن دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى "ئوتۇكەن تېغى" دا بولۇپ، خاقانى مۇقان قاغان ئىدى. غەربىي تۈرك خانلىغى نىڭ پايتەختى ھازىرقى چوڭ يۇلتۇز ۋادىسىدا، يەنە بىر پايتەختى تاشكەنت ئېتراپىدىكى مىڭ بۇلاق دېگەن جايدا بولۇپ، خاقانى ئىستەمى قاغان ئىدى.

⑧ ئۇيغۇر خانلىغى ــ مىلادىنىڭ 744 ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەرياسى بويىدا كۆچلۈك ئۇيغۇر خانلىغىنى تىكلىگەن. ئۇ زاماندا ئاسىيا رايونىدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئوبغۇر خانلىغى ئىككى چوڭ خانلىق ھىساپلىناتتى.

ئۇيغۇر خانلىغى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى كەسكىن ـ لەشتى، يەنە تەبىئى ئاپەت ۋە كېسەللىكلەر يوز بەردى. ئۇيغۇرلاردىن بولغان كول بۇقا دېگەن سەركەردە يېنسەي دەرياسى بويىدىكى قىر ـ غىزلاردىن 100 مىڭغا يېقىن ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر

خانلىغىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر خانلىغىنى ۋەيران قىلدى. نەتىجىدە مىلادىنىڭ 840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ ھوكۇمران تائىپىسى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلىلەر غەربكە قاراپ كېلىشكە باشلىدى. تۈرپان ۋادىسى ھونلار دەۋرىدىلا يېزا ئىگىلىك رايونى ئىدى. ئۇز زامانىسىدا مۇشۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان قاڭقىل قەبىلىلىرى — قارلۇق - لار نىڭ 3 چوڭ قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى. تۈرك خانلىغى دەۋرىدىمۇ تۈرپاندا توققۇز ئوغۇز (يەنى ئۇيغۇرلار)ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا ئورخۇن ۋادىسىدىن غەربكە كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۈرپان قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلىشىشىدىكى سەۋەپ بۇ جايلار ئۇلارنىڭ قەدىمقى ماكانى بولغانلىغىدىن ئىدى.

⑨ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىغى — مىلادىنىڭ 840 - يىللىرىدىن كېيىن ئورخۇن ۋادىسىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن تۈرپان ۋادىسىدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى تىللىدىكى خەلق بىرلىشىپ قۇرغان خانلىق (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) بۇ خانلىقنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، قىشلىق پايتەختى تۈرپان (ئىدىقۇت قەدىمقى شەھرى) ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ خانلىقنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ قارا شەھەر، كۇچالار - نىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالغان. ئىسلام دىنى بۇ خانلىق تەۋەسىدە 15 - ئەسىردە ئومۇملاشقان. ئۇنىڭغىچە قاراخانىلار خانلىغى بىلەن كوپ قېتىم دىنىي ئۇرۇشلار يۈز بېرىپ تۇرغان. بۇ دەۋرلەردە قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان بولۇپ، مىلادىنىڭ 981 — 983 - يىللىرى تۈرپانغا كەلگەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى ئۇزىنىڭ «قوچۇغا قىلىنغان سايا‌ھەت خاتىرىسى» دىگەن كىتابىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھاياتى ۋە مەدىنىيىتى توغرىسىدا ئالاھىدە توختالغان.

⑩ قاراخانىلار خانلىغى — 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 13 - ئەسىرگىچە ئۇيغۇر قارلۇق قاتارلىق تۈركى قەبىلىلەر قۇرغان خانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ زېمىنى مەھۇرى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بولۇنەتتى.

بىرىنچىسى، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم، بۇ قىسىم "خاقانىيە ئولكىسى" دەپ ئاتىلاتتى؛ ئىككىنچىسى، سەمەرقەنت ۋە تالاسنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم؛ ئۇچىنچىسى، خوتەننى مەركەز قىلغان شەرقىي جەنۇبىي قىسىم. بۇ مەمۇرى بىرلىكلەردىن غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم "ئىلمك خانلىق" دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلار خاندانلىغى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ يېڭى بىر دەۋرنى — ئۇيغۇر ئىسلام ئەدەبىياتى دەۋرىنى ئاچقانلىغى ئۈچۈن بۇ دەۋرگە خاس ئەدەبىيات «قاراخانىلار ئەدەبىياتى» ياكى «خاقانىيە ئەدەبىياتى» دەپ نام ئالغان. قاراخانىلار دەۋردە يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار، ئەدىپلەر ۋە نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

⑪ سوغدىلار — تۇركى خەلقلەر ئۇلارنى سوغداق دەپ ئاتىغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۇركى تىللار دىۋانى» دا ئۇلارنىڭ توپلىشىپ ئولتۇرغان جايلىرىنى بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىلىغىدا بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ. بىر قىسىم سوغدىلار 11 - ئەسىردە بالاساغۇن ئەتراپىغىمۇ كۆچۈپ كەلگەن، شۇنداقلا ئۇلار تۇرك خەلقلىرىنىڭ ئورتا - ئاددىنىي قوبۇل قىلغان ھەمدە ئىككىنچى خىل تىلدا (سوغدىچە ۋە تۇركى تىللاردا) ئوخشاش سوزلىگەن. بېشىبالىق ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردا سوغدىلارنىڭ كەنتلىرى بولغان. يەتتەسۇ ۋە تىيانشاننىڭ ھەرقايسى مۇھىم ئوتكەللىرى، لوپنۇر رايونى، خېشى يولىگى (كاردورى) ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) دىمۇ سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ كەنتلىرى بولغان. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى — سوغدى يېزىغىدىن كەلگەن.

⑫ توخارلار — ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى رەلخ بىلەن بەدەخشان ئارىلىغىدىكى جايلار (ئامۇ دەريانىڭ شىمالىي ئېقىمىدىكى جايلار) غا جايلاشقان بولۇپ، مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى گرېك باكتىرىيە ئىمپېرىيەسىنى ئىشغال قىلىپ "كوشان" دولىتىنى قۇرغان.

ئەرەپ، پارس تارىخلىرىدا بۇ دولەت "توخارىستان" دەپ ئاتىلىدۇ.

⑬ ئېفتالىتلار ــ مىلادىنىڭ 49 - يىلى ھون قۇلدارلىق دولىتى خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمى ۋە ئىچكى جەھەتتە ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى سەۋەبىدىن جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار دەپ ئىككىگە بولۇنگەن. جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن تەسلىم قىلىنغان. شىمالىي ھونلار غەربكە كوچۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى ئافغانىستان ۋە ئىران چېگرىسىدا ياشايدىغان قەدىمقى ئىران تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەر بىلەن ئاسىملاتسىيە بولۇپ، نەتىجىدە ئېفتالىتلار دولىتىنى قۇرغان. بۇلار تارىختا "ئاق ھون دولىتى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مىلادىنىڭ 5 - ئەسىرىدە كوشان (توخارىستان) دولىتىنى ئېفتالىتلار بېسىۋالدى. بۇلارنى ئەرەپ تارىخچىلىرى خاتتال (ئابدال) دەپ ئاتىغان. مىلادىنىڭ 563 ــ 567 - يىللىرى توخارىستاننى كوك تۈركلەر ئىشغال قىلدى.

⑭ ساقلار ــ خەنزۇچە تارىخنامىلاردا 塞 دەپ ئاتالغان بۇ مىللەت، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىن ئالدى بىلەن ھازىرقى ئافغانىستان، تەرەپلەرگە، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزلىرىنىڭ ئۇلۇغ خانى ئاسۇكانىڭ ھوكۇمرانلىغىدا يەنە ئۇ يەردىن ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمالىغا قاراپ كېڭەيگەن. ئىككىنچى بىر تەرەپتە، تارىم ئويمانلىغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا قاراپ كېڭەيگەن. مىلادىنىڭ 10 - ئەسىرىگە كەلگەندە، ئۇلار يەنىلا دۇڭخۇاڭدىن تارتىپ خوتەن دولىتىگىچە بولغان جايلارغا ھوكۇمرانلىق قىلغان. خوتەندىكى ساقلار دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق گەنسۇ (كەڭ سۇ) ۋە شۇ يەردىكى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن قويۇق ئالاقە قىلاتتى.

10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، خوتەننىڭ "ئارسلان خانى" قارا-خانىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، خوتەنىدە ئىسلام دىنى ھوكۇمران ئورۇنغا ئوتتى. ساق تىلىدىكى يادىكارلىقلار خوتەن رايونىدىن باشقا يەنە دۇڭخۇاڭ، مارالۇبشى (بارچۇق) لاردىنمۇ تېپىلغان.

«قەدىمقى ئۇيغۇر يازمايادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» دا تونۇشتۇرۇلغان ئەسەرلەر

1. قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكىلىرى

1) تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
2) كول تىگىن مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
3) بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)
4) باياڭچور (I) مەڭگۈ تېشى (تولۇق تېكىستى بىلەن تەرجىمىسى)

2. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكىلىرى

1) ئوغۇزنامە
2) «ئالتۇن ياروق» تىن پارچە
3) «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى 7 - جىلد»
4) ئىككى تىگىننىڭ ھىكايىسى
5) چاستانى ئىلىگ بەگ
6) «مائىترى سىمىت» ئۇچىنچى بولۇمىنىڭ 1 — 5 - ياپراقلىرى
7) نىستورىيان دىنىغا دائىر ھىكايىنىڭ پارچىسى
8) قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنە

9) ئىجتىمائى ئىقتىساتقا ئائىت ھوججەتلەردىن بىر نەچچە پارچە

10) تىبابەتچىلىككە دائىر ھوججەتلەردىن پارچىلار

قوشۇمچە: كىتاپنىڭ بېشىدا قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئىلىپبەسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىلىپبەسى ۋە قەدىمقى تۈرك، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى، قەدىمقى قارا شەھەر، قەدىمقى كۇچا، سوغدى يېزىقلىرى قاتارلىقلارنىڭ فوتو رەسىم نۇسخىلىرى كىرگۈزۈلدى.

I

قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

«قەدىمقى تۈرك (ئورخۇن) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات

قەدىمقى تۈرك (ئورخون) يېزىغىدىكى يادىكارلىقلار، ئادەتتە، مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە قوليازما يادىكارلىقلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى يادىكارلىقلارنى تېپىلغان رايونلىرى بويىچە تۆۋەندىكى 7 رايونغا بولۈشكە بولىدۇ:

1. شىمالىي موڭغۇل دالىسىدىن تېپىلغانلىرى.
2. يېنىسەي دەريا سى ۋادىسىدىن تېپىلغانلىرى.
3. لېنا دەريا سى ــ بايقال كولى رايونىدىن تېپىلغانلىرى.
4. ئالتاي رايونىدىن تېپىلغانلىرى.
5. شىنجاڭ (تۇرپان ۋە چاقىلىقتىكى مېرەن قاتارلىق جايلار) ۋە گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغانلىرى.
6. ئوتتۇرا ئاسىيا (يەتتە سۇ ۋادىسى، پەرغانە ئويمانلىغى) دىن تېپىلغانلىرى.
7. شەرقىي ياۋروپا (دونای دەريا سى ۋادىسى)دىن تېپىلغانلىرى.

مەزمۇنى بويىچە تۆۋەندىكى 6 تۈرگە بولۈشكە بولىدۇ:

1. تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى.
2. قەۋرە تەزكىرىسى.
3. تاش ۋە تاملارغا ئويۇلغان خاتىرىلەر.
4. دىنىي خاراكتېرىدىكىلىرى.
5. ھوكۇمەت خاتىرىلىرى.

6. تۇرمۇش بويۇملىرىغا ئۇيۇلغان ئويما قاتارلىقلار.

قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى، ئاساسەن، موڭغۇل دالىلىرىدىن تېپىلغان، تۈرك خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكى بىر قانچە چوڭ مەڭگۈ تاش، موڭغۇلىيەدىكى ئونگىن دەريا‌سى ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بىر قانچە مەڭگۈ تاشلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېنىسەي دەريا‌سى ۋادىسىدىن تېپىلغان، قەدىمقى قىرغىزلارغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار 70 تىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ كوپى قەۋرە تەزكىرىسى بولۇپ، سوز ـ جۇملىلەر ئىخچام، كوپىنچە "ئاھ! مەن بۇگۈن قەبىلەمدىن، خوتۇنۇمدىن، بالىلىرىمدىن ۋە ئەلدىن ئايرىلـ دىم ... مەن ... يېشىمدا سەندىن ئايرىلدىم" دېگەنگە ئوخشاش سوزلەر يېزىلغان، بۇلاردىن باشقا يەنە ئوزىنىڭ هايات ۋاقتىدىكى ئىشلىرى هەقىقىدىمۇ توختالغان. ئومۇمەن، بۇلارنى بىر خىل مەرسىيە دېيىشكە بولىدۇ.

يەتتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن تەخمىنەن 10 نەچچىسى بار. بۇلار غەربىي تۈرك خانلىغىغا مەنسۇپ.

قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ مەنبەسى ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ بۇ خىل يېزىقنى قايسى دەۋردىن باشلاپ قوللانغانلىغى قاتارلىق مەسىلىلەردە نۇرغۇنلىغان ئالىملار هەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن هازىرغىچە بۇ مەسىلىلەر ئېنىقلانغىنى يوق①.

---

① يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى جايلار ۋە تەكلىماكاندىكى «ئاق سېپىل» دېگەن قەدىمى خارابىدىن قەدىمقى تۈرك

قىسقىسى، قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئەڭ دەسلەپ قوللا-
نىلغان ۋاقتى، جايى مەسىلىسىدە تېخى ئېنىق ۋە ئىلمىي خۇلاسە
چىقىرىلمىدى.

تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىغا مەنسۇپ مەڭگۈ
تاش يادىكارلىقلىرى ئوزىنىڭ قەدىمىلىگى بىلەنلا مەشھۇر بولۇپ
قالماستىن، بەلكى ئۇ ئوز دەۋرىنىڭ تارىخىي رىياللىغىدىن گۇۋاھلىق
بەرگۈچى مۇھىم ھوججەت، شۇنداقلا شۇ دەۋرلەردىكى تىل - ئەدە-
بىياتنىڭ يىگانە ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى غەز-
نىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

مەڭگۈ تاشلاردا، كوك تۈرك خاقانلىغىنىڭ گۈللىنىشى ۋە
ھالاكىتى سوزلەنگەن بولۇپ، كول تېگىن، تونيۇقۇق، بىلگەخاقان،
قۇتلۇق بىلگە خاقان (بايانچور)لارنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى، ئۇلار-
نىڭ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تېچلاندۇرۇش ۋە كۈچەي-
تىش يولىدا ياراتقان توھپىلىرى بىر خىل نازۇك شائىرانە تىل
بىلەن تەسۋىرلەنگەن. ئۇلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە — پارچىلە-
نىپ كەتكەن ئۇششاق قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ ئاس-
تىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك
فېئودالىلىق دولەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئوز دەۋرىنىڭ
ئارزۇ - تەلەۋىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بۇ خىل ئىنتىلىش ئاساسىدا
كوك تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ بارلىققا
كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە
ئىلگىرى سۈرۈپ، جەمىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئىلغار رول ئوينىغان.

يېزىغىغا ئوخشايدىغان يېزىق (بەلگە)لەر تېپىلدى.

قەزىقارلىق يېرى شۇكى، «ئاق سېپىل» خارابىسىدىن تېپىلغان يېزىق - بەلگىلەر سېپىلغا ئىشلەتكەن كېسەكلەرگە ئويۇلغان. ئادەتتە ھەر بىر كېسەكتە بىردىن، بەزىلىرىدە ئىككىدىن بەلگە - خەتلەر بار. «ئاق سېپىل» خارابىسى 2 مىڭ نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە.

مەڭگۈ تاشلار ــ كوك تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدىكى خاقانلارنىڭ نەسەپنامىسى، خوشنا دولەتلەر بىلەن بولغان سىياسى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى ئىلخانلىقلارنىڭ دىنىي ئېتىقاتلىرى، ئورپ ـ ئادەتلىرى، قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى، ياشىغان ئورۇنلىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە بىزنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىسقىسى، بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى كوك تۈرك ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرلىرىنىڭ بىرىنچى تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلىرى، ئۇلارنى يازغۇچى شەخسلەرنى ئوز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئەدىپلىرى دەپ باھالاشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى

No	ھەرپلەر	تاۋۇشى	No	ھەرپلەر	تاۋۇشى
1	𐰀 𐰁 𐰂	a , ə ئا،ئە	20	𐰉	p ? y^2 ي²
2	𐰃 𐰄	ı , i ئى	21	𐰊 𐰋	ny(ñ) ني
3	𐰅 𐰆	o, u ئو،ئۇ	22	𐰇 𐰈	ng ڭ
4	𐰍 𐰎 𐰏	ö,ü ئۆ،ئۈ	23	𐰆	n^1 ن¹
5	𐰴 𐰵	k ق	24	𐰚 𐰛 𐰜	n^2 ن²
6	𐰏 𐰐	k , ïk , ki ق،ئىق	25	𐰣	m م
7	𐰑 𐰒	ok , uk , ko , ku قو ، قو ، ئوق،ئۇق	26	𐰞 𐰟 𐰠	r^1 ر¹
			27	𐰡	r^2 ر²
8	𐰖 𐰗 𐰘 𐰙	ğ غ	28	𐰽 𐰾	l^1 ل¹
9	𐰓 𐰔 𐰕	k ك	29	𐰼	l^2 ل²
10	𐰖 B	ök , ük , kö , kü كۆ ، كو ، ئۈك،ئوك	30	𐰻	ŋ ڃ
11	𐰜 𐰝 𐰞 𐰟	g گ	31	𐰼	iŋ ئىڃ
12	𐰉 𐰊 𐰋 𐰌	t' ت'	32	𐰽	s' س'
13	𐰖 h	t^2 ت²	33	𐰾	s^2 س²
14	𐰍 𐰎 𐰏	d' د'	34	𐰿	x ش
15	𐰀	d^2 د²	35	𐰀	z ز
16	𐰁	p پ	36	𐰁	nt نت
17	𐰃 𐰄 𐰅	b' ب'	37	𐰂	nŋ نچ
18	𐰆 𐰇 𐰈	b^2 ب²	38	𐰃	lt لت
19	𐰋 𐰌	y' ي'	39	𐰄	ax ئاش
			40	𐰅	bax باش

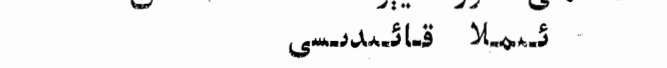
قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئاساسلىق ئىملا قائىدىسى

1. سوزۇق تاۋۇش جەھەتتە:

قەدىمقى تۈرك يېزىغىدا 8 سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، ئومۇمەن، 4 ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بەلگىسى a, ə نى؛ بەلگىسى i, ï نى؛

بەلگىسى o, u نى؛ بەلگىسى ö, ü نى

ئىپادىلەيدۇ.

سوز بېشى ۋە سوزنىڭ 1 - بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ كەينىدە كەلگەن "a, ə" ئومۇمەن يېزىلمايدۇ.

مەسىلەن:

(ئات) at — [t¹]

(ئەت) ət — [t²]

(ئال) al — [L]

(ئەل) əl — [L]

سوز ئاخىردا كەلسە يېزىلىدۇ.

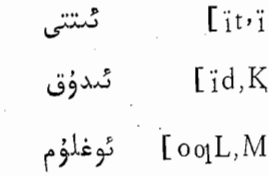
مەسىلەن:

(قارا) Kara [KR'A]

(تامغا) Tamoqa [T'MOIA]

سوزۇق تاۋۇش [i،ï] ۋە [o,u, ö, ü]

لار سوز بېشى ۆە 1 - بوغۇمدا كەلسە، ئومۇمەن يېزىلمىدۇ.
مەسىلەن:

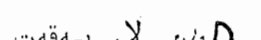

سوزۇق تاۋۇش [o, u] ۆە [ө, ü] لار، ئۇزۇك تاۋۇش [K] ۆە [K] لارنىڭ ئالدى - كەينىدە كەلسە، ئادەتتە يېزىلمايدۇ. قوشۇمچىلاردا سوزۇق تاۋۇش [u, ü] لار يېزىلمىغان ئەھۋال كوپ كورۈلىدۇ.

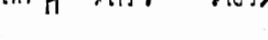
2. ئۇزۇك تاۋۇش جەھەتتە:

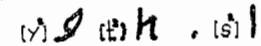
قەدىمقى تۈرك يېزىقىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىگى شۇكى، "b, d, l, n, r, s, t, y" دىن ئىبارەت 8 ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ھەر بىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

سوزۇق تاۋۇشلار a, ï, o, u لار بىلەنلا بىرىكسپ كېلىدۇ؛

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ə, i, ө, ü لەر بىلەنلا بىرىكسپ كېلىدۇ.

ئۇندىن باشقا، ھازىرقى زاماندىكى كوپچىلىك تۈركى تىللىرىدا ئوخشاش، [K] [OI] ھەرپلىرى پەقەت تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ؛ [k] [g] تاۋۇشلىرى پەقەت تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ.

توۋەندىكى ئۈچ بەلگە قوشما ئۈزۈك تاۋۇشلارنى بىلدۈرىدۇ:

[nt]

[lt]

[nq]

بۇنىڭ ئىچىدە، [lt] ئاساسەن تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

altï——[LTI] (ئالتە).

altïm——[LTM] (ئالدىم).

توۋەندىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نوۋەتلىشىدىغان ۋارىيانتلىرى يوق. مەسىلەن:

[m] . [ñ] . [ŋ] . [q]

[z] [x]

بۇنىڭدىن باشقا، توۋەندىكى ئۈزۈك تاۋۇش بەلگىلىرىنىڭ قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئالاھىدىرەك:

[K] پەقەت سوزۇق تاۋۇش o, u نىڭ ئالدى ـ كەينىدىلا كېلىدۇ؛

[K] پەقەت سوزۇق تاۋۇش ü ,ө نىڭ ئالدى-كەيىن-
دىلا كېلىدۇ؛

 [ïK,K] پەقەت "ï"نىڭ ئالدىدىلا قوللىنىلىدۇ؛

 [ny] پەقەت "a, o"نىڭ كەينىدىلا كېلىدۇ؛

 [y'] ئومۇمەن سوزۇق تاۋۇش "a, o" لارنىڭ كەينى-
دىلا قوللىنىلىدۇ سوز ئاخىرىدا بولسا، كوپىنچە، "ay" دېگەن
تاۋۇش بىرىكمىسىنى كورسىتىدۇ. مەسىلەن:

 [b'y'] ——"bay"دەپ يېزىلىدۇ. [y²] كو-
پىنچە سوز باشىدا ئىشلىتىلىدۇ، سوز ئاخىرىدا ئىشلىتىلمەيدۇ.
سوز باشىغا يېقىن جايدا بولسا، كوپىنچە، سوزۇق تاۋۇش "ï"
بىلەن بىرىكمە كېلىدۇ، مەسىلەن:

 [yïx] ——(تاغ) دەپ يېزىلىدۇ.

[n¹]، [s¹] ئۈزۈك تاۋۇشلىرى، كوپىنچە، تىل
كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكمە كېلىدۇ. تەكرارلىنىدى-
غان ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ بىرى يېزىلمايدۇ. مەسىلەن:

 ïttï —— [lT'l] (ئەۋەتتى) ۋە باشقىلار.

قەدىمقى تۈرك يېزىغى، ئومۇمەن، ئوڭدىن سولغا قاراپ، توغرى-
سىغا يېزىلىدۇ. لېكىن يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا، سولدىن ئوڭغا يېزىلـ
غان، ئايرىم مەڭگۈ تاشلاردا ھەتتا "قوش يول" (يەنى بىر يولى
ئوڭدىن سولغا، بىر يولى سولدىن ئوڭغا) بويىچە يېزىلغان ئەھۋال-

لارمۇ بار. سوزلەر بىر بىرىدىن، ئومۇمەن، ئاسما چېكىت (:) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزى سوز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن، ئېنىقلاش ــ ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىدە كەلگەن سوز بىرىكمىلىك) بىر سوز قىلىپ يېزىلىدۇ. ئايرىم يادىكارلىقلاردا " ~ " سوز ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلغان.

تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى

«تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى»غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۇ تاش 1897 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇر شەھرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن - چوقتو دېگەن جايدىن تېپىلغان، ھازىر ئۇز ئۇرنىدا. مەڭگۇ تاش تېكىستى 2 پارچە تاش مۇنارغا ئويۇلغان بولۇپ، جەمئى 62 قۇر، مىلادىنىڭ 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىغىدا ئورنىتىلغان.

تۇنيۇقۇق كوك تۇرك خانلىغىنىڭ خاقانلىرى ئىلتەرىش خاقان (682 — 691 - يىللار)، قاپاغان، خاقان (716 - يىل) ۋە بىلگە خاقان (734 - يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش مەسلىھەتچى بولغان ھەمدە يۇقۇرىدىكى خاقانلارنىڭ خانلىق ھوكۇمرانلىغىنى تىكلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى تېكىستى تونيۇقۇق ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسلىق ھالدا تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆزىگە دائىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمھالى دېيىشكە بولىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ مۇقەددىمە، ئاساسىي تېكىست ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بولۇنىدۇ.

ئەسلى تېكىستكە ئاساسەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەر تۆۋەندىكىچە:

1. ۋ. رادلوف: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمقى تۇرك يېزىقىدىكى مەڭگۇ تاش تېكىستلىرى» 2 - نەشرى، 1899 - يىل.

2. ۋ. تومسېن (V.Tomsen): «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى» (1924 - 1925) Leipzig ZDMG. t. 78.

3. ھوسېين نامىق ئۇرخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (Eski Türk Yazitlari) ئىستانبۇل، 1936

4. Ross. E. Denisson «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى توغرىسىدا تەتقىقات» (The Tonyukuk Inscription: BSOB. London, t. VI, 1930—1932)

5. س. ئې. مالوۋ: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕ ТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ. М, L, 19, 1. С. 11 — 18)

6. گ. راملستېدت (G.S.Ramstedt): «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى ماتېرىياللار» JSFOU, 60, 1958

7. Giraud R: «بايىن - چوقتو مەڭگۈ تېشى — سېلىشتۇ - رۇلغان نۇسخىسى» (L' inscription de Barin Tsokto. Edition Critique, Paris, 1961)

8. تالات تېكىن: «ئورخۇن تۈرك تىلى گىراماتىكىسى» (A Grammar of orkhon Turkic. 1968.)

9. شياۋيې چۈەنشېۋمېي: «تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىغا ئىزاھات» (突厥碑文译注，满，蒙史论丛第四)

(مانجۇ، موڭغۇل تارىخىغا دائىر ئەسەرلەر توپلىمىنىڭ 4 - سى)

«تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» نىڭ تېكىستى

ئەسكەرتىش: بەزىبىر شەرتلىك بەلگىلەر

1. ئەسلى تېكىست ۋە تەرجىمىلەردە ئۇچرايدىغان "....." چېكىتلەر مەڭگۇ تاشتا ئۇيراپ بۇزۇلغان جاينى كورسىتىدۇ.
2. مەڭگۇ تاشلاردىكى كوپلىگەن قەدىمقى سوزلەردىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ساقلانغانلىرىنى تەرجىمىدە ئامال بار قەدىمقى تىلنىڭ ئەسلى خۇسۇسىيتىنى ساقلىغان ھالدا ئالدۇق. بۇنىڭ تەتقىقاتتا پايدىسى كوپ.
3. تەرجىمىدە ( ) ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەرنى ئوزدىمۇز قوشتۇق.

غەرپ تەرىپى

(1) بىلگە تونيۇقۇق بەن ئوزۇم تابغاچ ئىلىگە قىلىنتىم؛ تۇرك بودۇن تابغاچقا كورۇرئەرتى.

(2) [تۇر]ك بودۇن قانىن بولمايىن تابغاچدا ئادىرىلتى قانلاندى قانىن قودۇپ تابغاچقا يانا ئىچكدى. تەڭرى ئانچا-تىمىس ئەرىنچ: قان بەرتىم.

(3) [قانىن] قودۇپ ئىچكدىڭ ئۇچۇن تەڭرى ئۇلۇتمىس ئەرىنچ تۇرك بودۇن ئولتىڭ ئالقىندى يوق بولتى. تۇرك سىر بودۇن يىرىنتە

(4) بود قالمادى ئىدا تاشدا قالمىسى قوبرانىپ يەتى يۇز بولتى. ئەكى ئۇلۇگى ئاتلىغ ئەرتى، بىر ئۇلۇگى ياداغ ئەرتى يەتى يۇز كىسىگ

ئىزاھ: مەڭگۇ تاش تېكىستلىرىدىكى (1) ··· (2) ··· (30) دىگەندەك نومۇرلار قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(5) ئۇدىزىغما ئۇلۇغى شادئەرتى. ياغدل تىدى. ياغمىسى بەن ئەرتىم بىلىگە تونيۇقۇق، قاغانمۇ قىسايىن تىدىم. ساقىنتىم: تورۇق بۇقالى سەمىز بۇقالى ئىراقدا

(6) بوڭسەر، سەمىز بۇقا تورۇق بۇقا تىيىن بىلمەز ئەرمىس تىيىن ئانچا ساقىنتىم. ئانتاكسىرە تەڭرى بىلىگ بەرتۇك ئۇچۇن ئۇزۇم ئوك قاغان قىستىم. بىلگە تونيۇقۇق بويلا باغا تارقان

(7) بىرلە ئىلتەرىس قاغان بولايىن، بەرىيە تابغاچىغ ئوڭرە قىتانيىغ، يىرايا ئوغۇزۇغ ئوكۇس (ئوك) ئولۇرتى. بىلگەسى چابىسى بەن ئوك ئەرتىم. چوغاي قۇزىن قارا قۇمۇغ ئولۇرۇر ئەرتىمىز.

جەنۇپ تەرىپى

(8) كەيىك يىمىۇ، تابىغان يىمىۇ ئولۇرۇر ئەرتىمىز. بودۇن بوغزى توق ئەرتى. ياغمىز تەگىرە ئۇچۇق‌تەگ ئەرتى؛ بىز شەگ ئەرتىمىز. ئانچا ئولۇرۇر ئەرىكلى ئوغۇزدانىتان كورۇگ كەلتى.

(9) كورۇگ سابى ئانتاغ: توقۇز ئوغۇز بودۇن ئۇزە قاغان ئولۇرتى تىر، تابغاچغارۇ قۇنى سەنگۇنوگ ئىدمىس. قىتانيغارۇ توڭرا سەمگ ئىدمىس: ساب ئانچا ئىدمىس: ئازقىنيا تۇرك بودۇن

(10) يورىيۇر ئەرمىس، قاغانى ئالپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە ئەرمىس. ئول ئەكى كىسى بار ئەرسەر، سىنى تابغاچىغ ئولۇر تەچى تىرمەن، ئوڭرە قىتانيغ ئولۇرتەچى تىرمەن، بىنى ئوغۇزۇغ

(11) ئولۇرتەچى ئوك تىرمەن. تابغاچ بەردەنيەن تەگ! قىتانيى ئوڭدەنيەن تەگ! بەن يىردانتايان تەگەيىن! تۇرك سىر بودۇن يەرىنتە ئىدى يورىمازۇن! ئۇسار ئىدى يوققىسالىم!

(12) تەرمەن، ئول سابىغ ئەسسىدىپ، تۇن ئودسىقىم كەلمەدى، كۇنتۇز ئولۇرسىقىم كەلمەدى. ئانتا ئوترۇ قاغانىما ئوتۇنتۇم، ئانـچا ئوتۇنتۇم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتانىي بۇ ئۇچەگۇ قابىسار

(13) قالتاچى بىز. ئوزئىچى تاسىن تۇتمىس تەگ بىز. يۇپقا ئەـ رىكلىگ توپلاغالى ئۇچۇز ئەرمىس، يىنچىكە ئەرىكلىگ ئۇزگەلى ئۇچۇز؛ يۇپقا قالىن بولسار، توپلاغۇلۇق ئالپ ئەرمىس. يىنچىكە

(14) يوغان بولسار، ئۇزگۇلۇك ئالپ ئەرمىس. ئوكسرە قىتانـدا، بەرىيە تابغاچدا، قۇرۇيا قۇرداندا، يىرايا ئوغۇزدا ئەكى ئۇچ بىك سۇمۇز كەلتەچىمىز بارمۇنە؟ ئانچا ئوتۇنتۇم.

(15) قاغانىم بەن ئوزۇم بىلگە تونيۇقۇق ئوتۇنكەن ئوتۇنچۇمىن ئەسىدۇ بەرتى. كوكلۇكچە ئۇدىز تىدى. كوك ئوكۇن يوغۇرۇ ئوتۇكەن يىسىغارۇ ئۇدىزتىم. ئىنگەك كولۇكىن توغلادا ئوغۇز كەلتى.

(16) سۇسى ئۇچ بىك ئەرمىس. بىز ئەكى بىك ئەرتىمىز. سۇـ كسىدىمىز. تەكرى يارلىقادى ..... يايدىمىز. ئۇگۇزكە تۇسدى. يانيدۇق يولتا يەمە ئولتى كۇك. ئانتا ئوترۇ ئوغۇز قوپىن كەلتى.

(17) تۇ [رك قاغانـغ] تۇرك بودۇنۇغ ئوتۇكەن يەركە، بەن ئوزۇم بىلگە تونيۇقۇق ئوتۇكەن يەرىگ قونمىس تەيىن ئەسدىپ بەرىيەكى بودۇن، قۇرىياقى يىرياقى ئوكرەكى بودۇن كەلتى.

شەرق تەرىپى

(18) ئەكى بىك ئەرتىمىز، ئەكسى سۇمىز بولىتى. تۇرك بودۇن قىلىنغالى تۇرك قاغان ئولۇرغالى، سانتۇك بالىققا، تالوي ئۇگۇزـ كە تەگمىس يوق ئەرمىس. قاغانىما ئوتۇنۇپ سۇلەتدىم.

(19) سانتۇك بالىققا، تالوي ئۇگۇزكە تەگۇرتىم، ئۇچ ئوتۇز باـ لىق سىدى، ئۇسىن بۇنداتۇ يۇرتدا ياتۇ قالۇر ئەرتى. تابغاچ قاغان ياغمىز ئەرتى، ئون ئوق قاغانى ياغمىز ئەرتى.

(20) ئار [تۇق قىرقىز] كوچىلىك ... ياغمىز بولىتى. ئول ئۇچ قاغان ئوغلىسىپ ئالتۇن يىش ئوزە قابىسالىم تىمىس ئانچا ئوغىلەسمىز: ئوڭرە تۇرك قاغانغارۇ سۇلەلىم تىمىس. ئاڭارۇ سۇلەمەسەر، قاچان نەڭ ئەرسەر ئول بىزنى

(21) قاغانى ئالىپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە ئەرمىس، قاچان نەڭ ئەرسەر، ئولۇرتەچى كۇك، ئوچەگۇن قابىسىپ سۇلەلىم، ئانى يوققسالىم تىمىس، تۇرگەس قاغان ئانچا تىمىس بەنىڭ بودۇنۇم ئانتا ئەرۇر تىمىس.

(22) تۇرك بودۇنى يەمە بۇلغانچ ئول، تىمىس. ئوغۇزى يەمە تارقانچ ئول تىمىس؛ ئول سابىن ئەسىدىپ، تۇن يەمە ئودىسمەقىم كەلمەز ئەرتى، كۇن يەمە ئولۇرسىقىم كەلمەز ئەرتى؛ ئانتا ساقىنتىم:

(23) [ئىلك قىرقىز] قا [سۇلە] سەر يىگ ئەرمىس تىدىم. كوگمەن يولى بىر ئەرمىس تۇموس تىيىن ئەسىدىپ بۇ يولىن يورىسار ياراماچى تىدىم. يەرچى تىلەدىم. چولغى ئاز ئەرى بۇلىتىم.

(24) ئەسىتىتىم: ئاز يىر يو [لى] ئانى بىرلە ..... ئەرمىس. بىر ئات ئورۇقى ئەرمىس، ئانىن بارمىس. ئاڭار ئايتىپ بىر ئاتلىغ بارمىس تىيىن. ئول يولىن يورىسار ئۇنچ تىدىم، ساقىنتىم. قاغانىما

شمال تەرىپى

(25) ئوتۇنتۇم سۇ يورىتىدىم. ئاتلاتىن تىدىم. ئاق تەرمەلكەچە ئوغراقلاتدىم، ئات ئۇزە بىنىتۇرە قارىغ سوكدىم، يوقارۇ ئات يەتە، ياداغىن ئىغاچ تۇتۇنۇ ئاغتۇرتۇم. ئوڭرەكى ئەر

(26) يوغۇرچا تەگۇرۇپ ئى بار باس ئاسدىمىز، يوبالۇ ئىنتىمىز. ئون تۇنكە يانتاقى تۇغ ئەبرۇ باردىمىز. يىرچى يىر ياڭىلىپ بوغۇزلانتى. بۇڭادىپ قاغان يەلۇ كورتىمىز.

(27) ئانى سۇبقا باردىمىز. ئول سۇب قودى باردىمىز. سانا-
غالى تۇسۇرتمىز، ئاتىغ ئىقا بايۇر ئەرتىمىز. كۇن يەمە
تۇن يەمە يەلۇ باردىمىز. قىرقىزدغ ئۇقا باسدىمىز.

(28) ... سۇكۇگىن ئاچدىمىز. قانى سۇسى تىرىلمىس. سۇكۇستە-
مىز، سانچدىمىز؛ قانىن ئولۇرتمىز. قاغانقا قىرقىز بودۇنى ئىچىك-
دى، يۇكۇنتى، يانتىمىز. كوگمەن يىسىغ ئەبىرۇ كەلتىمىز.

(29) قىرقىزدا يانتىمىز. تۇرگەس قاغانتا كورۇگ كەلتى، سابى
ئانتاغ: ئوكدۇن قاغانغارۇ سۇ يورىلىم تىمىس. يورىماسار
بىزنى، قاغانى ئالپ ئەرمىس، ئايغۇچىسى بىلگە ئەرمىس،
قاچان نەك ئەرسەر

(30) بىزنى ئولۇرتەچى-كۇك تىمىس. تۇرگەس قاغانى تاسقە-
مىس تىدى، ئون ئوق بودۇنى قالىسز تاسقىمىس تىر. تابغاچ
سۇسى بار ئەرمىس. ئول سابىغ ئەسىدىپ، قاغانىم بەن ئەبە-
گەرۇ تۇسەيىن تىدى.

(31) قاتۇن يوق بولمىس ئەرتى. ئانى يوغلاتايىن تىدى. سۇ
بارىك تىدى. ئالتۇن يىسىدا ئولۇرۇك تىدى. سۇباسى ئىنەل قا-
غان، تاردۇش شاد بارزۇن تىدى. بىلگە تونيۇقۇققا باڭا ئايدى:

(32) بۇ سۇگ ئەلت تىدى. قىيىنغ كوكلۇكچە ئاي، بەن ساڭا
نە ئايايىن تىدى. كەلىر ئەرسەر، كۇ ئەر ئوكۇلۇر، كەلمەز ئەر-
سەر، تىلىغ سابىغ ئالى ئولۇر تىدى. ئالتۇن يىسىدا ئولۇرتمىز.

(33) ئۇچ كورۇگ كسى كەلتى، سابى بىر: قاغانى سۇ تاسقدى،
ئون ئوق سۇسى قالىسز تاسقتى تىر. يارىس يازدا تىرىلەلىم
تىمىس. ئول سابىغ ئەسىدىپ، قاغانغارۇ ئول سابىغ ئىتتىم،
قانتايىن. سابىغ يانا

(34) كەلتى: ئولۇرۇك تىيىن تىمىس. يەلمە قاراغۇ ئەدگوتى
ئۇيغىل، باستما، تىمىس. بوگ (ۇ) قاغان باڭارۇ ئانچا ئايىدـ
مىس. ئاپا تارقانغارۇ ئىچرە ساب ئىدمىس: بىلگە تونيۇقۇق
ئانيغ ئول، ئۇز ئول

(35) سۇ يۇرىلىم تىدەچى ئۇناماڭ! ئول سابىغ ئەسىدىپ، سۇ يۇرتىدىم. ئالتۇن يىسىغ يولسۇزۇن ئاسىدىمىز، ئەرتىس ئۇگۇزۇگ كەچىگسىزدىن كەچىدىمىز، تۇن قاتىدىمىز، بۇلچۇقا تاڭ ئۇنە تۇرۇ تەگدىمىز.

غەرپ تەرىپى

(36) تىلىغ كەلۇرتى، سابى ئانتاغ: ياريس يازىدا ئون تۇمەن سۇ تەرىلتى تىر. ئول سابىغ ئەسىدىپ، بەگلەر قوپسن

(37) يانالىم! ئارىغ ئوبۇتى يىگ تىدى. بەن ئانچا تىرمەن، بەن بىلگە تونيۇقۇق: ئالتۇن يىسىغ ئاساكەلتىمىز، ئەرتىس ئۇگۇزۇگ

(38) كەچە كەلتىمىز. كەلمىسى ئالىپ تىدى، تۇيمادى. تەڭرى ئۇماي، ئىدۇق يەر سۇب باسا بەرتى ئەرىنچ. نەكە تەزەر بىز(؟)

(39) ئۇكۇس تىيىن، نەكە قورقۇربىز؟ ئاز تىيىن نەباسىنالىم؟ تەگەلىم تىدىم. تەگتىمىز، يايىدىمىز. ئەكىنتى كۇن كەلتى.

(40) ئورتچە قىزىپ كەلتى. سۇڭۇسدۇمىز. بىزىنتە ئەكى ئۇچى سىڭارچە ئارتۇق ئەرتى. تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئوكوس تىيىن بىز

(41) قورقمادىمىز، سۇڭۇسدۇمىز. تاردۇس شاد ئارا بادى. يايىدىمىز، قاغانىن تۇتدىمىز. يابغۇسىن شادىن

(42) ئانتا ئولۇرتى، ئەلىگچە ئەر تۇتدىمىز. ئول ئوق تۇن بو- دۇنىن سايۇ ئىتتىمىز. ئول سابىغ ئەسىدىپ، ئون ئوق بەگ لەرى بودۇنى قوپ

(43) كەلتى، يۇكۇنتى. كەلىگمە بەگلەرىن بودۇنىن ئىتىپ يىغىپ ئازچا بودۇن تەزمىس ئەرتى، ئون ئوق سۇسىن سۇلەتدىم.

(44) بىز يەمە سۇلەدىمىز، ئانى ئىرتىمىز. يەينچۇ ئۇگۇزۇگ كەچە، تىنىسى ئوغلى ئايتىغما بەڭلىگەك (؟) تاغىغ ئەرتۇ

جەنۇپ تەرىپى

(45) تەمىر قاپىغقا تەگمى ئۆرتىمىز. ئانتا يانتۇرتىمىز. ئىنەل قاغانقا. ساقا تەزدىك تۇقرىسىن

(46) ئانتا بەرۇكى ئاسۇق باسلىغ سوغداق بودۇن قوپ كەلىتى يۇكۇنتى... تۇرك بودۇن تەمىر قاپىغقا

(47) تىنسى ئوغلى ئايتىغما تاغقا تەگمىس ئىدى يوق ئەرمىس. ئول يەركە بەن، بىلگە تونيۇقۇق تەگۇرتۈك **ئۇچۇن**

(48) ساربغ ئالتۇن، ئورۇك كۈمۈس، قىز قۇدۇز ئەگرىتەبى ئاغى بۇكسۇز كەلۇرتى. ئىلتەرىس قاغان بىلىگەسىن ئۇچۇن

(49) ئالپىن ئۇچۇن تابغاچقا يەتى يىگىرمە سۇكۇستى، قىتانقا يەتى سۇكۇسدى، ئوغۇزقا بەس سۇكۇسدى. ئانتا ئايغۇ چى (سى)

(50) يەمە بەن ئوك ئەرتىم. ياغمچىسى [يەمە بەن] ئەرتىم، ئىلتەرىس قاغانقا، تۇرك بوگۇ قاغانقا، تۇرك بىلگە قاغانقا...

شەرق تەرىپى

(51) قاپاغان قاغان يەتى ئوتۇز ياسقا... ئاندا... ئەرتى قاپاغان قاغان ئولۇرتدىم. تۇن ئۇدماتى

(52) كۇنتۇز ئولۇرماتى، قىزىل قانىم توكۇلتى، قاراتەردم يۇگۇرتى ئىسگ كۇچىگ يەرتىم ئوك. بەن ئوزۇم ئۇزۇن يەلمەگ يەمە ئىتتىم.

(53) ئارقۇي قاراغۇغ ئۇلغارتدىم ئوق، ياربغما ياغىغ كەلۇرۇر ئەرتىم، قاغانىمىن سۇ ئەلتدىمىز. تەڭرى يارلىقازۇ!

(54) بۇ تۇرك بودۇن ئارا يارىقلىغ ياغىغ يەلتۇرمەدىم، توگۇزلىگ ئاتىغ يۇگۇرتمەدىم؛ ئىلتەرىس قاغان قازغانماسار

(55) ئۇدۇ بەن ئوزۇم قازغانماسار، ئىل يەمە، بودۇن يەمە يوق

ئەرتەچى ئەرتنى. قازغاندۇقىن ئۇچۇن، ئۇدۇ ئوزۇم قازغان-
دۇقىم ئۇچۇن

(56) ئىل يەمە ئىل بولىتى، بودۇن يەمە بودۇن بولىتى. ئوزۇم
قارى بولتىم، ئۇلۇغ بولتىم. نەگ يەردەكى قاغانلىغ بودۇنقا

(57) بۇنتەگى بار ئەرسەر، نە بۇگى بار ئەرتەچى ئەرمىس؟

(58) تۇرك بىلگە قاغان ئىلىگە بىتتىدىم بەن بىلگە تونيۇقۇق.

شمال تەرىپى

(59) ئىلتەرىس قاغان قازغانماسار، يوق ئەرتى ئەرسەر، بەن
ئوزۇم بىلگە تونيۇقۇق قازغانماسار، بەن يوق ئەرتىم ئەرسەر،

(60) قاپاغان قاغان تۇرك سىر بودۇن يىرىنتە بود يەمە، بودۇن
يەمە، كىسى يەمە ئىدى يوق ئەرتەچى ئەرتى.

(61) ئىلتەرىس قاغان، بىلگە تونيۇقۇق قازغانتۇق ئۇچۇن قا-
پاغان قاغان تۇرك سىر بودۇن يورىدۇق (بۇ...)

(62) تۇرك بىلگە قاغان تۇرك سىر بودۇنۇغ، ئوغۇز بودۇنۇغ
ئىگىدۇ ئولۇرۇر.

تونيۇقۇق مەڭگۈتېشىدىن ئورنەك

(15) 𐰉𐰍𐰆𐰴𐰀 :𐰃𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰃𐰋𐰀 :𐰢𐰃𐰋𐰃𐰢 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰃𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋
:𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰋𐰆𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢
:𐰃𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋
:𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢

(16) 𐰋𐰆𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰆𐰑𐰢𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋
:𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋
:𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋 :𐰇𐰴𐰆𐰇𐰢 :𐰢𐰇𐰃𐰋𐰆𐰃𐰋

(15) قاغانىم بەن ئوزۇم بىلگە تونيۇقۇق ئوتۇنتۇك ئوتۇنچۇسىن ئەسىدۇ بەرتى. كوكلۇكچە ئۇدىز تىدى، كوك ئوكۇگ يوغارۇ ئو-تۇكەن يىسغارۇ ئۇدىزتىم. ئىنگەك كولۇكىن توغلادا ئوغۇزكەلتى.

(16) سۇسى ئوچ بىك ئەرمىس. بىز ئەكى بىك ئەرتىمىز. سۇ-ئۇسدىمىز، تەكرى يارلىقادى، يانيدىمىز. ئوگۇزكە تۇستى. يانى-ھۇق يولتا يەمە ئولتى كوك. ئانتائوترۇ ئوغۇز قوپىن كەلتى.

تەرجىمىسى

(1) بىلگە① تونيۇقۇق مەن ئوزۇم تابغاچ② ئىلىدە ئوس-تۇم. (ئوزامانلاردا) تۇرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى. (2) تۇرك خەلقىنىڭ خانى بولمىغانلىغى ئوچۇن تابغاچتىن ئايرىلدى ۋە (ئوزلىرىگە) خان تىكلىدى. (كېيىن) خاقانىنى تاشلاپ يەنە تابغاچقا تەۋە بولۇپ قالدى. تەكرى مۇنداق دىگەن ئىكەن: سىلەرگە خان بەردىم، (3) خانىڭلارنى تاشلاپ، تابغاچقا يەنە تەۋە بولغانلىغىڭ-لار ئوچۇن تەكرى سىلەرگە ئولۇم بەردى. (شوڭا) تۇرك خەلقى ئولدى، ھالاك بولىدى، يوقالدى. تۇرك سىر③ خەلقى يېرىدە (4) بوي ئادەم قالمىدى، ئورمانلىق ۋە تاغ-دالىلاردا قالغانلە-

① بىلگە ــ دانىشمەن، ئەقىلدار دىگەن مەنىدە.

② تابغاچ ــ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ھەرخىل مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ كەلدى. مەكگۇ تاش تېكىستلىرىدە كوپ ئوچرايدىغان بۇ ئاتالغۇ خاس تاك سولالىسىنى كورسىتىدۇ.

③ سىر ــ "ДРЕВНЕ ТЮРКСКИЙ СЛОВАРЬ" دىگەن كىتاپتا، "تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى دىيىلگەن."

"An Eytmological Dictionary of pre-Thirteenth-Century Turkish" دىگەن كىتاپتا، "سوغدى تىلى syr (شىر) ــ ياخشى، گۇزەل دىگەندىن كەلگەن سوز بولسا كېرەك" دەپ كورسەتكەن.

ری یەغدلىپ يەتتە يۈز بولدى. بۇلارنىڭ ئىككى ئۇلۇشى ئاتلىق ئىدى. بىر ئۇلۇشى پىيادە ئىدى. بۇ يەتتە يۈز كىشىنى باشلاپ يۈرگۈچى (5) قوشۇن ئۇلۇغى شاد① ئىدى. ئۇ ماڭسا: (قوشۇنـ-ىمزغا) قوشۇلغىن، دىدى. قوشۇلغان كىشى مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئىدىم. مەن ئۇنى خاقان قىلاي دىدىم. مەن مۇنداق ئويلىدىم: ئۇرۇق بۇقا **بىلەن** سىمىز بۇقا يىراقتا (6) ئۇسۇشسە، ئۇرۇق بۇقا **بىلەن** سىمىز بۇقنى ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ. مەن ئاشۇنداق ئويلىدىم. شۇندىن كېيىن تەڭرى (ماڭا) ئەقىل بەرگەنلىگى ئۈچۈن، مەن (ئۇنى) خاقان (بولۇشقا دەۋەت) قىلدىم. بىلگە تونيۇقۇق بويلاباغا تارقان (7) ئىلتەرىس قاغان بىلەن بىرلىكتە، جەنۇپـ-تا..... شەرقتە قىتانلار②، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كوپ ئولتۇردۇق. بىلگەسى لەشكەر باشلىغ مەنلا ئىدىم. بىر چوغاي قوزى③ ۋە قاراقۇمدا④ ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق. (8) كىيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچۈرەتتۇق. خەلقىنىڭ قارنى توق ئىدى. دۇشمەنلىـ-رىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلاردەك كوپ ئىدى. بىر جايسىز ھايۋانـ-دەك ئىدۇق. شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا، ئوغۇزلاردىن چارلىغۇچىـ-ى كەلدى. (9) چارلىغۇچىنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى: توققۇز ئوغۇز (خەلقى) ئۇستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ، ئۇ تابغاچقا قۇنى سەنگۇـ-نىنى⑤ قىتانغا، تۆگراسەمنى (ئەلچىلىككە) ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار مۇنـ-

① شاد ــ مەنسەپ ـ ئەمەل نامى.

② قىتان ــ مىللەت نامى. خەنزۇچە 契丹 دەپ ئاتىلىدۇ. قىتان سوزى كېيىنچە "خىتاي" غا ئوزگەردى. لياۋ سۇلالىسىنى قىتانـ-لار تىكلىگەن.

③ چوغاي قوزى ــ يەر نامى.

④ قاراقۇم ــ يەر نامى.

⑤ سەنگۇن (سانغۇن) ــ قەدىمقى تۈركى تىلىدا جىيانجۇننى شۇنـ-داق ئاتىغان.

داق سوزنی ئېلىپ بېرىپتۇ: ئازغىنا تۈرك خەلقى (10) ھەركەتـ لىنىپ يۇرۇۋېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر ئىكەن، مەسلىھەتچىسى دانىشمەن ئىكەن. ئۇ ئىككىسىلا بولىدىكەن سەن تابغاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، شەرقتە قىتانلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، بىز ئوغۇزـ لارنى (11) قىرىپ تاشلايدۇ، تابغاچلار، سىلەر جەنۇبتىن تېگىڭـ لار! قىتانلار، سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار! مەن شىمالدىن تىگەي! تۈرك سىر خەلقى يېرىگە خان يولاتمايلى، مۇمكىن بولسا، ئۇـ لارنى يوقىتايلى! (12) ئۇ سوزنى ئىشتىپ تۇنى ئۇيقۇم كەلمىدى، كۆندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. ئاندىن كېيىن خاقانىمدىن ئوتۇنـ دۇم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۇچى بىرلىشۇالسا، (13) بىز تايانچسىز قالىمىز، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن دۇشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇقىا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئۇـ ڭاي؛ يۇقىا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنىئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە (14) توم بولۇپ كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈـ شىدۇ؛ شەرقتە قىتانلاردىن، جەنۇبتا تابغاچتىن، غەربتە قۇرداندىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن بولۇپ ئىككى ـ ئۇچ مىڭ كىشىلىك قوشۇن كېلىشى مۇمكىن. مەن (خاقانىمغا) شۇنداق دىدىم. (15) خاقانىم مەن ئۇزۇم ـ بىلگە تونيۇقۇقىنىڭ ئوتۇنگەن ئوتۇنچۇمگە قوشۇلىدى. "ئوز كوڭلۇڭچە ئىش قىلىۋەر" دىدى. كوك ئوگدىن① يۇقۇرىلاپ قوشۇننى ئوتۇكەن تاققا② باشلىدىم. ئوغۇزلار ئىنەك كۆلۈكلىرى بىلەن توغلا (دەريا‌سى) دىن كەلدى. (16) (ئۇلارنىڭ) ئەسكىرى ئۇچ مىڭ ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق. سوقۇشتۇق، تەڭرى ساقلىدى..... تار مار قىلدۇق. (ئۇلار) دەريا‌غا چۈشتى. قايتىش

① كوك ئوك ـــ يەرنىڭ نامى.

② ئوتۇكەن تاغ ـــ تۈرك خەلقى ئەزەلدىن چوقۇنۇپ كەلگەن مۇقەددەس تاغلارنىڭ بىرى. ئورخۇن دەريا‌سىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىغا توغرا كېلىدۇ.

يولىدا يەنە (ئۇلارنىڭ) نۇرغۇنى ئولدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز-لارنىڭ ھەممىسى كەلدى. (17) تۈرك خاقانىنىڭ، تۈرك خەلقىنىڭ ئوتۇكەندە تۇرۇۋاتقانلىغىنى، مەنكى بىلگە تونيۇقۇقنىڭ ئوتۇكەندە تۇرۇۋاتقانلىغىنى ئاڭلاپ، جەنۇپتىكى خەلقلەر ۋە غەرپتىكى، شىمالدىكى، شەرقتىكى خەلقلەرنىڭ بارلىغى كېلىشتى. (18) بىر ئىككى مىڭ ئىدۇق، ئىككى قوشۇن بولدى. تۈرك خەلقى خەلق بولغاندىن، تۈرك خاقانى تەختكە ئولتۇرغاندىن بۇيان سەندۇڭ شەھەرلىرىگە، دەريا ــ دېڭىزلارغا تېگىپ باقمىغان ئىدى. خاقانىمغا ئوتۇنۇپ قوشۇن تارتتىم. (19) لەشكەرلىرىمنى سەندۇڭ شەھەرلىرىگە ۋە دەريا-دېڭىزلارغا ھۇجۇم قىلدۇرىدۇم. (ئۇلار) يىگىرمە ئۇچ شەھەرنى ۋەيران قىلدى. بۇ يۇرتلار خارابىلارغا ئايلاندى. تابغاچ خاقانى دۇشمىنىمىز ئىدى. ئون ئوق خاقانى① دۇشمىنىمىز ئىدى. (20) بۇنىڭدىن باشقا قىرغىز كۇچلۇك ..... خاقانىمۇ دۇشمىنىمىز بولدى. ئۇ ئۇچ خاقان مەسلىھەتلىشىپ، ئالتۇن (ئالتاي) تېغىدا ئۇچراشماقچى بوپتۇ. ئۇلار مۇنداق مەسلىھەتلىشىپتۇ: بىز شەرقتىن تۈرك خاقانىغا قوشۇن چىقرايلى، ئۇنىڭغا ئەسكەرچىقارمىساق، (21) ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر، ئەقىلدارى دانىشمەن ئىكەن، ئاخىر بىر كۈنى بىزنى بەربىر يوقىتىدۇ. ئۇچەيلەن (بىللە) قوشۇن چىقرايلى، ئۇنى يوقىتايلى، دېيىشىپتۇ، تۈركەش② خاقانى مۇنداق دەپتۇ: مېنىڭ خەلقىم ئۇيغۇرگە باردۇ. (22) تۈرك خەلقى ھەقىقەتەن بۇلغىنىپ (قالايمىقانلىشىپ) كەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوغۇزلارمۇ تارقىلىپ كەتتى. ئۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇنسى ئۇيغۇم كەلمىدى، كۇنىدۇزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. شۇ چاغدا، مەن: (23) ..... ئالدى بىلەن قىرغىزلارغا ئۇرۇش قىلساق ياخشىراق بولىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدىم. كوگمەن (تېغى)غا باردىغان

① ئون ئوق خاقانى ــ غەربىي تۈرك خاقانىنى كورسىتىدۇ.

② تۈركەش ــ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

يول بىرلا ئىكەن، ئۇنى (قار) قاپلىۋاپتۇ دەپ ئاڭلاپ، بۇ يولدا ماڭساق بولماسمىكىن دېدىم. يولچى ئىزدىدىم. چولگەدىكى ئاز① پۇقراسىدىن بىرنى تاپتىم. (24) ئاز يېرىگە بارىدىغان يولىنىڭ ئانى② دەرياسىغا (يېقىن) ئىكەنلىگىنى، پەقەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا بولىدىغان تار يول ئىكەنلىگىنى ئاڭلاپ، مەن ئۇنىڭدىن (يەنە) سورىسام، ئۇ بۇرۇن بىر ئاتلىق كىشىنىڭ بۇ يول بىلەن ماڭغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇ يول بىلەن ماڭساق بولىدىكەن دېدىم، ئويلاندىم، خاقانىمدىن (25) ئوتۇندۇم. قوشۇن چىقارتتىم. ئات بىلەن دەريادىن ئوتۇڭلار، دېدىم. ئاق تەرمەل دەرياسىغىچە يۇرۇش قىلدۇردۇم. ئاتلارغا مىنىپ، قارلارنى بوسۇپ ماڭدۇق. ئاتلارنى يېتىلەپ تكۇزۇپ، تاياقتا تاياڭغۇزۇپ پىيادە (تاققا) چىقارغۇزدۇم. سەركەرلەر (26) (قار ـ مۇزلارنى) ئاچتى، بىز ئورمانلىق چوققىلاردىن ئاشتۇق. ناھايىتى مۇشكۈلدە تاغدىن چۈشتۇق. ئون كېچە كۈندۈز (تاغ) يېنىدىكى توسالغۇلارنى ئەگىپ يۇرۇپ ماڭدۇق. يولچى ئاداشقاچقا بوغۇزلاندى. خاقانىمىز ئەنسىرەپ تېز مېڭىڭلار، دېدى. (27) بىز ئانى دەرياسىغا يېتىپ باردۇق. ئۇ دەريانى بويلاپ توۋەنگە ماڭدۇق. يولدا قوشۇننى ساناش ئۈچۈن ئاتتىن چۈشۈردۈق، ئاتلارنى دەرەخلەرگە باغلاپ قويدۇق..... تۈننى تۈن دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي شامالدەك تېز يۈردۇق. قىرغىزلارنى ئۈيقۇدا بېسىۋالدۇق. (28) بىز نەيزە بىلەن..... نى ئاچتۇق. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خاقانى ۋە لەشكەرلىرى تىوپلىنىپ بويتىكەن. ئۇرۇشتۇق، سانچىشتۇق، خاقانىنى ئولتۇردۇق. قىرغىز خەلقى خاقانىمىزغا بوي سۇندى، يۇكۈندى. بىز ياندۇق. كوگمەن

① ئاز ـــ خەلق نامى. ئاز خەلقىنى ۋ. ۋ. بارتولد 8 ـ ئەسىردە يەتتە سۇ ئەتراپىدا ياشىغان تۈركەشلەرنىڭ بىر قەۋمى دەپ قارايدۇ.

② ئانى ـــ سايان تاغلىرىنىڭ شىمالىي تارمىغىدىكى بىر دەريا ـ نىڭ نامى.

تېغىنى ئەگىپ، (29) قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق. تۈركەش خا-
قانىدىن چارلىغۇچى كەلدى. ئۇنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى: بىز
شەرقتىن (تۈرك) خاقانىغا لەشكەر چىقارمىساق، ئۇلارغا يۈرۈش
قىلمىساق، (ئۇلار) بىزنى ئولتۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر، ئە-
قىلدارى دانىشمەن ئىكەن، ئاخىر بىر كۈنى (30) بىزنى ئولتۇ-
رىدۇ، دەپتۇ. تۈركەش خاقانى يولغا چىقىپ بوپتۇ، ئون ئوق
خەلقى پوتۇنلەي قوزغىلىپ بوپتۇ، (بۇلارنىڭ ئىچىدە) تابغاچ
ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىكەن. بۇ گەپلەرنى ئىشتىپ، خاقانىم: "مەن
ئويگە بېرىپ كېلەي، (31) خوتۇنۇم قازاقىپتۇ، ئۇنى دەپنە قە-
لىۋېتەي، سىلەر قوشۇننى باشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىڭلار، ئالتاي تېغىغا
ئورۇنلىشىڭلار، ئىنەل خاقان بىلەن تاردۇش شاد لەشكەر بەشى
بولۇپ ئىلگىرىلىسۇن" دىدى. ئۇ مەنكى بىلگە تونيۇقۇققا مۇنداق
دىدى: (32) "سەن بۇ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىل. قىيىن (ئىشلاردا)
ئوز كۆلۈڭچە قارار چىقىرىۋەرگىن! مەن ساڭا (يەنە) نىمە دەي؟
ئەگەر ئۇلار كېلىپ قالسا، خەۋەرچىلەرنى كوپەيتكىن، كەلىمسە،
"تىل" (ئەسىر) تۇتۇپ سوزىنى توپلاپ تۇرغىن، دىدى. بىز ئال-
تۇن (ئالتاي) تېغىدا ئولتۇراقلاشتۇق. (33) ئۇچ پايلاقچى قاي-
تىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ سوزلىرى ئوخشاش ئىدى: ئون ئوق خا-
قانى قوشۇن چىقىرىپتۇ، ئون ئوق قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي قوزغىلىپ-
تۇ. ئۇلار بىز يارىس تۇزلەڭلىگىدە توپلىنايىلى، دىيىشىپتۇ. بۇ
سوزلەرنى ئىشتىپ خاقانىغا مەلۇم قىلدىم. قانداق قىلسام بولار؟
(دەپ تۇرغىنىمدا) يەنە جاۋاپ كەلدى: (34) "ئورنىڭلاردا تۇرۇ-
ۋېرىڭلار، ئاتلىق قاراۋۇللارنى ياخشى ئۇيۇشتۇرۇڭلار① دىگەن
گەپلەرنى بوگۇ خاقان ماڭا ئەۋەتىپتۇ. لېكىن ئۇ ئاپا تارقانغا②

① بۇ جۈملە ــ "ياخشى مۇداپىە كورۇڭلار" دىگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ.

② تارقان ــ مەنسەپ - ئەمەل نامى.

يەنە: "بىلگە تونيۇقۇق يامان ئادەم، قارانىيەتى بار (35) ئەگەر ئۇ قوشۇن چىقىرسەن، دەسە ئۇنىماڭلار" دەپ مەخپى گەپ ئەۋەتىپتۇ. بۇ سوزلەرنى ئىشتىپ، قوشۇن چىقاردىم. بىز ئالتۇن (ئالتاي) تاغنىڭ يولسىز جايلىرىدىن ئاشتۇق، ئېرتىش دەرياسىنىڭ كېچىك سىز جايلىرىدىن كېچىپ ئوتتۇق، بىز تۇن بويى ئىلگىرىلىدۇق، بولچۇ① غا تاڭ يورۇغاندا تەگدۇق. (36) "تىل" (ئەسىر) كەلتۇرۇلدى، ئۇ يارىس تۇزلەڭلىگىدە ئون تۇمەن ئەسكەر توپلاندى، دىدى. بۇ سوزنى ئىشتكەندىن كېيىن، بەگلەرنىڭ ھەممىسى: (37) يانايلى! ساپ نومۇس ئەلا (شەرەپلىك مەغلۇپ بولغان ياخشى" دېگەن مەنىدە)! دىدى. مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئۇلارغا: بىز ئالتۇن (ئالتاي) تېغىنى ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن (38) ئوتۇپ، (بۇ يەرگە) كەلدۇق. كەلمىگىمىز قېينىغا چۈشتى. كەلگىنىمىزنى ئۇلار تۈيمىدى. تەڭرى، ئۇماي، مۇقەددەس يەر-سۇ بىزگە مەدەت بېرىدۇ. بىز (يەنە) نىمىشقا تېزىپ كېتىمىز؟! (39) ئۇلارنىڭ ئادىمىنىڭ كوپلىگىدىن نىمە ئۈچۈن قورقۇپ كېتىمىز؟ ئادىمىزنىڭ ئازلىغى تۈپەيلى ئۇلاردىن يېڭىلىپ قالاتتۇقمۇ؟ تېگەيلى! دىدىم. تەگدۇق، يېڭىپ چىقتۇق. ئىككىنچى كۈنى ئۇلار يەنە كەلدى. (40) ئۇلار ئوتتەك قىزىپ كەلدى. سوقۇشتۇق. ئۇلارنىڭ ئىككى قاناتتىكىلىرى بىزنىڭكىلەردىن سىكارچە (يېرىم ھەسسە) كوپ ئىدى. تەڭرى ساقلىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كوپلىگىدىن (41) قورقۇپ كەتمىدۇق. سوقۇشتۇق. تاردۇش شاد جەڭگە قاتناشتى. بىز يەڭدۇق. خاقانىنى توتتۇق. يابغۇسى ۋە شادى (42) شۇ يەردە ئولتۈرۈلدى. ئەللىكچە ئادىمىنى توتتۇق. شۇ كېچىسى ھەۋقايسى قەبىلىلەرگە (ئەلچى) ئەۋەتتۇق. بۇ خەۋەرنى ئىشتىپ ئون ئوق بەگلىرى ۋە خەلقى پۈتۈنلەي (43) كەلدى، يۈكۈندى. ئەل بولغان بەگلەر ۋە خەلقلەرنى تەشكىللە-

---

① بولچۇ — يەر نامى.

ۋاقتىمدا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قېچىپ كەتتى. ئۇلارنى قوغلاشقا ئون ئوق ئەسكەرلىرىنى چىقارتتىم. (44) بىزمۇ ئەسكەر چىقاردۇق، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاپ بېسىپ ماڭدۇق، يېنچۇ (ئۇنچە) دەريا‌سىدىن① ئوتۇپ، "تىنسى ئوغلى" ② دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس ئاق تاغدىن ئاشتۇق. (45) تاكى تومۇر قاپقىچە③ باردۇق. قوشۇننى شۇ يەردىن ياندۇردۇق. ئىنەل خاقان..... ساقا④، تەزىك⑤، توقرى⑥ (46) ۋە شۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ئاسۇق باشچىلىغىدىكى سوغداق خەلقلىرىنىڭ هەممىسى ئەل بولدى، يۇكۇندى..... تۇرك خەلقى تومۇر قاپقىغا (47) ۋە "تەڭرى ئوغلى" دەپ ئاتىلىدىغان تاققا ئەزەلدىن تېگىپ باقمىغان ئىدى. مەنكى بىلگە تونيۇقۇق ئۇ يەرگە يۇرۇش قىلدۇرغانلىغىم ئۈچۈن (48) ئۇلار (سوغداقلار) سانسىزلىغان سېرىق ئالتۇن، ئاق كۈمۈش، قىز-ئاياللارنى، ئېسىل ئىگەر-جابدۇق ۋە ئۇنچە-مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى. ئىلتەرىس خاقان دانا بولغانلىقى ئۈچۈن، (49) باتۇر بولغانلىغى ئۈچۈن تابغاچ بىلەن ئون يەتتە قېتىم سوقۇش قىلدى، قىتانلار بىلەن يەتتە قېتىم سوقۇشتى.

① يېنچۇ (ئۇنچە) دەريا‌سى — ئا. ن. ئارىستوۋنىڭ پىكرىچە هازىرقى چو دەريا‌سىنى، ئ. ماركۋارتنىڭ ئىسپاتلىشىچە، سىر دەريا‌سىنى ۋە بارتولدنىڭ قارىشىچە موڭغۇلىيىدىكى ئورۇنگۇ دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ.

② تىنسى — خەنزۇچە "天子" (تەڭرى ئوغلى) دىن كەلگەن.

③ تومۇر قاپىغ (قاپقا) — سەمەرقەند بىلەن بەلخ ئارىسىدىكى بوزقالا تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇهىم ئوتكەل.

④ ساق — قەدىمقى ساقلار (خوتەن ساقلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نى كۆرسەتسە كېرەك.

⑤ تەزىك — تاجىكلار (پامىر تاجىكلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) نى كۆرسەتسە كېرەك.

⑥ توقرى — بەزى قەدىمى يازمىلاردا توخرى، توقرىستان، تۇخارى دەپمۇ ئېيتىلغان، بۇ قەدىمقى تۇخارلارنى كۆرسەتسە كېرەك.

ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى. شۇ چاغدىمۇ ئەقىلـ
دارى (50) يەنىلا مەن ئىدىم، ياغمچىسى (تەشكىللىگۈچىسى) يەـ
نىلا مەن ئىدىم. ئىلتەرىس خاقانغا، تۈرك بوگۇ خاقانغا، تۈرك
بىلگە خاقانغا... (51) قاپاغان خاقان يىگىرمە يەتتە ياش ۋاقـ
تىدا، مەن قاپاغان خاقانغا ياردەملىشىپ، ئۇنى تەختكە ئولتۇرـ
غۇزدۇم. تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، (52) كۈندۈزى خاـ
تىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىنى توكتۇم، قارا تەرلىرىنى
ئاقتۇردۇم. مەن (دولەت) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم.
مەن ئوزەم يەنە ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. (53) مەن ئوردا قاـ
راۋۇللىرىنى(؟) كېچەيتتىم. يېنىپ - يېنىپ تۈرغان دۈشمەنلەرنى
بوي‌سۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (كوپ قېتىم) جەڭگە قاتـ
ناشتىم. تەڭرى ساقلىدى. (54) مەن تۈرك خەلقى زېمىنىدە تو-
لۇق قورالانغان دۈشمەنلەرنى ماڭدۇرمىدىم. بەلگىسى بار ئاتلار-
لىك ھەممىلا يەردە چېپىپ يۈرۈشمگە يول قويمىدىم. ئىلتەرىس
خاقان تىرىشمىغان بولسا، (55) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىش-
مىغان بولسام، دولەت ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىش-
قانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن،
(56) دولەت يەنىلا دولەت بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى.
ئوزەم قېرىدىم. ئۇلۇغ بولدۇم. ھەرقانداق يەردىكى خاقانلىق
خەلقلەردە (57) مەندەك ئادەم بولمىدىكەن، ئۇلاردا نىمە غەم
بولسۇن. (58) تۈرك بىلگە خاقان ئۆلگە، مەنكى بىلگە تونيۇقۇق
(بۇ مەڭگۇ تاشتىكى سوزلەرنى) يازدۇردۇم. (59) ئىلتەرىس خا-
قان تىرىشمىغان بولسا، مەن ئوزەم — بىلگە تونيۇقۇق تىرىشمىغان
بولسام، مەن بولمىغان بولسام، (60) قاپاغان خاقان ۋە تۈرك
سىر خەلقى تۈپرىغىدا خەلق ئادەم - ئىنسان بولمىغان بولاتتى.
(61) ئىلتەرىس خاقان ۋە مەنكى بىلگە تونيۇقۇق تىرىشقانلىغـ
مىز ئۈچۈن، قاپاغان خاقان ۋە تۈرك سىر خەلقى مۇشۇنداق يا-
شاپ قالالىدى. (62) تۈرك بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى،
ئوغۇزلارنى باقماقتا.

كول تىگىن مەڭگۈ تېشى

«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى»غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۈ تاش 1889 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كوكشىن ئورخۇن دىگەن دەريا ۋادىسىدىكى خو - شو - سايدام (Hoxo - saydam)دىن تېپىلغان. مەڭگۈتاش ھازىر ئەسلى ئورنىدا بولۇپ، مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان. قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى تېكىست قىسمى جەمى 66 قۇر. كىچىك مەرمەر تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ، مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ باشلىنىش قىسمى ھىساپلىنىدۇ. قالغانلىرى چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئالدى تەرىپى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئارقا يۈزىگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ خانى مىلادىنىڭ 732 - يىلى ئۇز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيە - نامە ئويۇلغان (خەنزۇچە 12 قۇر).

بۇ ھەقتە «كونا تاڭنامە»نىڭ 194 - جىلدىدا تۇۋەندىكىچە خاتىرىلەر پۈتۈلگەن: "كول تىگىن ۋاپات بولغاندا (شۇەنزۇڭ خان) جىن ۋۇجياڭجۇن ئۇنۇڭانلىق جاڭچۇيى ۋە دۇگۇەن لاڭجۇڭ ئۇنۇڭانلىق لۇي شياڭلارنى خانىنىڭ موھرى بېسىلغان تەزىيەنامە بىلەن (تۈرك خانلىغىغا) ئەۋەتتى. ھەمدە مەڭگۈ تاش تىكلىدى. مەڭگۈ تاشقا خانىنىڭ ئۇز قولى بىلەن يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى ئويدۇرۇلدى. تاۋاپخانا ياسالدى ۋە تاش ھەيكەل تىكلەندى. تاۋاپخانىنىڭ توت تېمىغا كول تىگىننىڭ ھەربى يۇرۇشلەردىكى توھپىلىرى تەسۋىرلەنگەن سۇرەتلەر ئويدۇرۇلدى."

يۇقۇرىدىكى خاتىرە «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 215 - جىلىدىدا پۈتۈلگەن خاتىرىلەر بىلەن ئوخشاش، لېكىن «يېڭى تاڭنامە»دە قوشۇمچە مۇنداق خاتىرە بار: "(شۇەنزۇڭ خان) ماھىر نەققاشتىن 6 كىشىنى (تۈرك خانلىغىغا) ئەۋەتتى. ئۇلار تۈرك خانلىغىدا ئەزەلدىن كورۇلۇپ باقمىغان، ھەيران قالارلىق سۈرەت - نەقىش - لەرنى ئويدى. بىلگە خاقان بۇنى كورۇپ تەسىرلەنگەنلىگىدىن تېخىمۇ قايغۇردى" دېيىلگەن.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە پۈتۈلگەن يۇقۇرىدىكى خاتىرىلەر بىلەن كول تىگىن مەڭگۈ تېشى تۈرك يېزىغىدىكى تېكىستىدا بايان قىلىنغان بەزى ئەھۋاللار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشايدۇ.

كول تىگىن كوك تۈرك خانلىغىنىڭ خاقانى بىلگە خاقان (مىلادىنىڭ 734 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئاكىسى بىلگە خاقانىنىڭ خانلىق ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىشىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەملىشىپ زور توھپە كورسەتكەن، كول تىگىن مىلادىنىڭ 731 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان "كول تىگىن مەڭگۈ تېشى" مىلادىنىڭ 732 - يىلى كول تىگىن ۋە بىلگە خاقانىنىڭ جەيەنى يوللۇغ تىگىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاشتا كول تىگىنىڭ ياراتقان توھپىلىرى ۋە باشقا ئەھۋاللار نەپىس شائىرانە تىل بىلەن تەسۋىرلەنگەن.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ماتېرىياللىرى تىزىم - لىگى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ئىزاھاتىدىكى پايدىلىنىش كىتاپ - لىرى تىزىملىگى بىلەن ئوخشاش.

«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

جەنۇپ تەرەپى

(1) تەڭرىتەگ تەرەپ بولىمىس تۈرك بىلگە قاغان بۇيۇدكە ئولۇرتىم. سابىمىن تۈكەتى ئەسىدگىل: ئۇلايۇ ئىنىيگۈنىم، ئوغلانىسىم، بىرىكى ئوغۇشۇم، بودۇنۇم. بىرىيە شاداپىت بەگلەر، يىرايا تارقات بۇيۇرۇق بەگلەر، ئوتۇز (تاتار) .....

(2) توقۇز ئوغۇز بەگلەرى بودۇنى بۇسابىمىن ئەدگۈتى ئەسىد قاتىغدى تىڭلا. ئىلگەرۇ كۈن تۇغمىقا، بىرىگەرۇ كۈن ئورتۇ سىڭارۇ، قۇرىغارۇ كۈن باتىسقىڭا، يىرغارۇ تۈن ئورتۇسىڭارۇ، ئانتا ئىچرەكى بودۇن قوپ ماڭا كورۇر. ئانچا بودۇن

(3) قوپ ئىتتىدىم. ئول ئەمتى ئانىيىغ يوق. تۈرك قاغان ئوتۇ-كەن يىش ئولۇرسار، ئىلىتە بۇڭ يوق. ئىلگەرۇ شانىتۇڭ يازىقا تەگى سۇلەدىم. تالۇيقا كىچىگ تەگمەدىم. بىرگەرۇ توقۇز ئەرسەنكە تەگى سۇلەدىم، تۇپۇتكە كىچىگ تەگمەدىم. قۇرىغارۇ يىنچۇ ئۇگۇز

(4) كەچە تەمىر قاپىغقا تەگى سۇلەدىم، يىرغارۇ يىر بايىرقۇ يىرىڭكە تەگى سۇلەدىم، بۇنچايىركە تەگى يورىتتىدىم ئوتۇكەن يىشدا يىگ ئىدى يوق ئەرمىس. ئىل تۇتىسىق يىر ئوتۇكەن يىش ئەرمىس. بۇيىردە ئولۇرۇپ، تابغاچ بودۇن بىرلە

(5) تۇزەلتىم. ئالتۇن كۈموش ئىسىگتى بۇڭسۇز قۇتاي ئانچا بىرۇر؛ تابغاچ بودۇن سابى سۇچىگ ئاغسى يىمشاق ئەرمىس، سوچىگ سابىن يىمشاق ئاغىن ئاراپ ئىراق بودۇنىغ

ئانچايا غىتىر ئەرمەس. ياغارۇ قونىتۇقتا كىسرە ئانىيغ بىلىگ ئانتا ئويۇر ئەرمەس.

(6) ئەدگو بىلىگ كىسىگ ئەدگۈ ئالىپ كىسىگ يورۇتماز ئەرمەس. بىركىسى ياڭىلسار ئوغۇسى، بودۇنى بىسۇكىگە تەگى قۇدمازئەرمەس، سۇچىگ سابىگا، يىمشاق ئاغىسىگا ئارتۇرىپ ئوكۇس تۇرك ئولىتىگ. تۇرك بودۇن ئولىسكىك بىرىيە چۇغاي يىش تۇگۇلتۇن

(7) يازى قونايىن تىسەر تۇرك بودۇن ئولىسىگ ئانتا ئانىيغ كىسى ئانچا بوشغۇرۇر ئەرمەس. ئىراق ئەرسەر يابلاق ئاغى بىرۇر، ياغۇق ئەرسەر ئەدگۇ ئاغى بىرۇر تىپ، ئانچا بوشغۇرۇر ئەرمەس. بىلىگ بىلمەز كىسى ئول سابىغ ئالىپ ياغىرۇ بارىپ ئوكۇش كىسى ئولتىگ.

(8) ئول يىرگەرۇ بارسار تۇرك بودۇن ئولتەچسەن. ئوتۇكەن يىر ئولۇرۇپ ئارقىش - تىركىش ئىسەر نەك بوگۇغ يۇق. ئوتۇكەن يىش ئولۇرسار، بەگۇ ئىل تۇتا ئولۇرتاچسەن. تۇرك بودۇن توقۇرقاقسەن. ئاچسىق، تودسق ئومەزسەن؛ بىر تودساك ئاچسق ئومەزسەن. ئانتاغىنىك

(9) ئۇچۇن ئىگدمىش قاغانىگىن سابىن ئالماتىن، يىرسايۇ باردىغ، قوپ ئانتا ئالقىنتىغ ئارىلتىغ. ئانتا قالمىشى يىر - سايۇ قوپ تورۇ ئولۇ يورىيۇر ئەرتىگ. تەگرى يارلىقا دۇقىن ئۇچۇن، ئوزىم قۇتىم بار ئۇچۇن، قاغان ئولۇرتىم. قاغان ئولۇرىپ

(10) يۇق چىغانى بودۇنىغ قوپ قۇبراتىدىم، چىغانى بودۇنىغ باي قىلتىم، ئاز بودۇنىغ ئۇكۇش قىلتىم. ئازۇ بۇسابىمدا ئىگىد بارغۇ (؟) تۇرك بەگلەر بودۇن بۇنى ئەسدىك. تۇرك بودۇنىغ تىرىپ ئىل تۇتىسقىگىن بۇنتا ئۇرتىم، ياڭلىپ ئولىسكىگىن يەمە

(11) بۇنتا ئۇرتىم. نەك نەك سابىم ئەرسەر بەگگۇ تاشقا ئۇرتىم؛

ئاڭار كورۇ بىلىڭ تۇرك ئەمتى بودۇن بەگلەر: بودكە كورىگمە بەگلەرگۇ ياڭىلتاچىسىز. بەن بەڭگۇ تاش ... تابغاچ قاغانتا بەدىزچى كەلۇرتىم، بەدىزەتتىم. بەنىڭ سابىمىن سىمادى:

(12) تابغاچ قاغانىڭ ئىچرەكى بەدىزچگ ئىتتى. ئاڭار ئادىنچىغ بارق ياراتۇرتىم. ئىچىن تاشىن ئادىنچىغ بەدىز ئۇرتۇر-تىم. تاش توقتتدىم. كوڭۇلتەكى سابىمىن ئۇ ... (ئون ئوق) ئوغلىڭا تاتىڭا تەگ، بۇنى كورۇ بىلىڭ: بەڭگۇتاش

(13) توقتتدىم (بۇئەرىگ) ئەرسەر ئانچاتاقى ئەرىگ يىرتە ئىر-سەر ئانچا ئەرىگ يىرتە بەڭگۇ تاش توقتتدىم، بىتتدىم ئانى كورۇپ ئانچا بىلىڭ ئول تاش ... دىم، بۇ بىتىگ بىتىگمە ئاتىسى يوللىغ تىگىن.

شەرق تەرىپى

(1) ئوزە كوك تەڭرى ئاسرا ياغمزيىر قىلىنتۇقتا، ئەكىن ئارا كىسى ئوغلى قىلىنمىس. كىسى ئوغلىنتا ئوزە ئەچۇم ئاپام، بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغان ئولۇرمىس، ئولۇرىپان تۇرك بودۇنىڭ ئىلىن تورسىن تۇتۇبىرمىس ئىتتى بىرمىس.

(2) تورت بولۇڭ قوپ ياغى ئەرمىس، سۇ سۇلەپەن، تورت بولۇڭداقى بودۇنىغ قوپ ئالمىس قوپ باز قىلمىس، باش-لىغغ يۇكۇنتۇرمىس، تىزلىگىگ سۇكۇرمىس. ئىلگەرۇ قادىر-قان يىشقاتەگى، كىرۇ تەمىر قاپىغقا تەگى قونتۇرمىس. ئەكىن ئارا

(3) ئىدى ئوقسىز كوك تۇرك (ئىتتى) ئانچا ئولۇرۇر ئەرمىس. بىلگە قاغان ئەرمىس، ئالپ قاغان ئەرمىس، بۇيۇرۇقى يەمە بىلگە ئەرمىس ئەرىنچ، ئالپ ئەرمىس ئەرىنچ؛ بەگلەرى يەمە بودۇنى يەمە توز ئەرمىس. ئانى ئۇچۇن ئىلىگ

ئانچا تۇتمىس ئەرىنچ، ئىلىگ تۇتىپ، تۇرۇگ ئىتمىس.

(4) ئوزىنچە كەرگەك بولمىس. يۇغچى سغىتچى ئوڭرە، كۇن تۇغسقتا بوكلى چولىگ ئىل، تابغاچ، تۇپۇت، ئاپار، پۇرۇم، قىرقىز، ئۇچ قۇرىقان، ئوتۇز تاتار، قىتاني. تاتابى بونچا بودۇن كەلىپەن سغىتامىس يوغلامىس. ئانتاغ كولىگ قاغان ئەرمىس. ئانتا كىسرە ئىنسى قاغان

(5) بولمىس ئەرىنچ، ئوغلىتا قاغان بولمىس ئەرىنچ. ئانتا كىسرە ئىنسى ئەچسىن تەگ قىلىنمادۇق ئەرىنچ، ئوغلى قاڭىنتەگ قىلىنمادۇق ئەرىنچ، بىلىگسىز قاغان ئولۇرمىس ئەرىنچ يابلاق قاغان ئولۇرمىس ئەرىنچ بۇيۇرۇقى يەمە بىلىگسىز ئەرىنچ يابلاق ئەرمىس ئەرىنچ.

(6) بەگلەرى بودۇنى تۇزسىز ئۇچۇن ... ئىنلى ئەچىلى كىڭشور - تۇكىن ئۇچۇن، بەگلى بودۇنلىغ يوڭشۇرتۇقىن ئۇچۇن، تۇرك بودۇن ئىللەدۇك ئىلىن ئىچغىنۇ ئىدمىس

(7) قاغانلادۇق قاغانىن يىتۇرۇ ئىدمىس؛ ... تۇرك بەگلەر تۇرك ئاتىن ئىتتى، تابغاچمغ بەگلەر تابغاچ ئاتىن تۇتىپان، تابغاچ قاغانقا

(8) كورمىس، ئەلىگ يىل ئىسىگ كۇچىگ بىرمىس. ئىلگەرۇ كۇن توغسقتا بوكلى قاغانقا تەگى سۇلەيۇ بىرمىس. قۇرۇغارۇ تەمىر قاپىغقاتەگى سۇلەيۇ بىرمىس، تابغاچ قاغانقا ئىلىن تورۇسىن (٥)

(9) ئالى بىرمىس. تۇرك قارا قاماغ بۇدۇن ئانچاتىمىس: ئىللىگ بۇدۇن ئەرتىم، ئىلىم ئەمتى قانى؟ كىمكە ئىلىگ قازغانۇر - مەن؟ تىر ئەرمىس. قاغانلىغ بۇدۇن ئەرتىم، قاغانىم قانى؟ نە قاغانقا ئىسىگ كۇچىگ

(10) بىرۇرمەن تىر ئەرمىس. ئانچاتىپ تابغاچ قاغانقا ياغى بولمىس. ياغى بولۇپ ئىتىنۇ ياراتىنۇ ئۇمادۇق يانا ئىچىكە-

ممس. بۇنچا ئسسىگ بىرتۇككەرۇ ساقىنماتى، تۇرك بۇدۇن ئولۇرەيمن، ئۇرۇغ سىراتايمن تىرئەرممس. يوقادۇ بارىر ئەرممس. ئوزە تۇرك تەڭرىسى تۇرك ئىدۇق يىرى

(11) سۇبى ئانچا تىممس: تۇرك بودۇن يوق بولمازۇن، تىيمن. بودۇن بولچۇن تىيمن. قاڭىم ئىلتەرىس قاغانىغ، ئوگىم

(ө)

ئىلىلگە قاتۇنىغ تەڭرى تۇپەسىنتە تۇتىپ يوگەرۇ كوتۇرمىس ئەرىنچ. قاڭىم قاغان يىتى يىگرمە ئەرىن تاشقىمىس. تاشرا

(12) يورىيۇر، تىيمن، كۇئەسدىپ. بالىقتاقى تاغىقمىس، تاغداقى ئىنىمىس، تىرىلىپ يەتمىس ئەربولمس. تەڭرى كۇچ بەرتۇك ئۇچۇن قاڭىم قاغان سۇسى بورىتەگ ئەرمىس، ياغمسى قونى تەگ

(ө) (ü)

ئەرمىس؛ ئىلىگەرۇ قورىغارۇ سۇلەپ تىرمىس قوبرات ــ (مىس) (قا)مۇغى

(13) يەتى يۇز ئەر بولمىس. يەتى يۇز ئەر بولىپ، ئەلسىرەمىس قاغان سىرامىس بودۇنىغ، تۇرك تورۇسۇن ئىچغىنمىس بودۇنىغ

(ө)

ئەچۇم ئاپام تورۇسىنچە ياراتمىس، بوسغۇرمىس، تولىس، تاردۇش (بودۇنىغ ئانتا ئەتمىس)

(14) يابغۇغ شادىغ ئانتا بەرمىس. بىرىيە تابغاچ بودۇن ياغى ئەرمىس، يىرايا باز قاغان توقۇز ئوغۇز بودۇن ياغى ئەرمىس، قىرقىز، قۇرىقان، ئوتۇز تاتار، قىتان، تاتابى قوپ ياغى ئەرمىس. قاڭىم قاغان بۇنچا .....

(15) قىرق ئارتۇقى يىتى يولى سۇلەمىس. يىگىرمە سۇڭۇس

(ü)

سۇڭۇسمىس، تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئىلىگىگ ئىلىرە ــ تىمىس قاغانلىغ قاغانىسراتمىس، ياغىغ باز قىلمىس،

تىزلىگىگ سوكۇرمىس، باشلىغىغ يۇكۇنتۇر (مىس قاڭىم قاغان) ئىنچە ئىلىگ

(16) تورۇگ قازغانىپ، ئۇچا بارمىس. قاڭىم قاغانقا باشلايۇ (ө)

باز قاغانىغ بالبال تىكمىس. ئول تورۇدە ئوزە ئەچىم (ө)

قاغان ئولۇرتى. ئەچىم قاغان ئولۇرىپان، تۇرك بودۇنىغ يىچە ئىنتى، ئىگىنتى، چىغانيغ (باي قىلتى، ئازىغ ئۇكۇس قىلتى).

(17) ئەچىم قاغان ئولۇرتۇقتا، ئوزىم تاردۇش بودۇن ئوزە شاد (ө)

ئەرتىم. ئەچىم قاغان بىرلە ئىلگەرۇ ياشىل ئۇگۇز شانتۇق يازىقا تەگى سۇلەدىمز، قۇرىغارۇ تەمىر قاپىغقا تەگى سۇ - لەدىمز، كوگمەن ئاشا قىرقىز يىرىكە تەگى سۇلەدىمز).

(ө)

(18) قامۇغى بىس ئوتۇز سۇلەدىمز. ئۇچ يىگىرمە سۇكۇسدىمز. ئىللىگىگ ئىلىسرەتىمز، قاغانلىغىغ قاغانسىراتدىمز تىزلىگىگ سۇكۇرتىمز، باشلىغىغ يۇكۇنتۇرتىمز. تۇرگىش قاغان تۇر- كىمز (بودۇنىم ئەرتى بىلمەدۇكىن)

(19) ئۇچۇن، بىزىكە ياڭىلدۇقىن ئۇچۇن قاغانىڭ ئولتى. بۇيۇرۇ - قى بەگلەرى يەمە ئولتى. ئون ئوق بودۇن ئەمگەك كورتى. ئەچۇمز ئاپامز توتمىس يىرسۇب ئىدىسز بولمازۇن تىيىن. ئاز بودۇنىغ ئىتىپ ياراتمپ ...

(20) بارس بەگ ئەرتى. قاغان ئات بۇنتا بىز بىرتىمز. سىڭىلىم قۇنچۇغۇي بىرتىمز؛ ئوزى ياڭىلتى، قاغانى ئولتى، بودۇنى (ө)

كۇك قۇل بولتى. كوگمەن يىرسۇب ئىدىسز قالمازۇن، ... تىيىن، ئاز قىرقىز بودۇنىغ ياراتمپ (كەلتىمز، سۇكۇستىمز ئىلىن)

(21) يانا بىرتىمىز. ئىلگەرۇ قادىرقان يېشىغ ئاشا، بودۇنىغ ئانچا قونتۇرتىمىز، ئانچا ئىتتىدىمىز؛ قۇرىغارۇ كەڭۇ تارمانقا تەگى تۇرك بودۇنىغ ئانچا قونتۇرتىمىز، ئانچا ئىتتىدىمىز. ئول ئودكە (ө)
قۇل قۇللىغ بولمىس ئەرتى (كۇڭ كۇڭلىگ بولمىس ئەرتى، ئىنسى ئەچسىن بىلمەز ئەرتى، ئوغلى قاڭىن بىلمەز ئەرتى).
(22) ئانچا قازغانمىس ئىتمىس ئىلمىز تورۇمىز ئەرتى. تۇرك (ө)
ئوغۇز بەگلەرى بودۇن ئەسىدىڭ (!) ئۇزە تەڭرى باسما ـ سار، ئاسرا يىر تەلىمەسەر، تۇرك بودۇن ئىلىگىن تورۇڭىن كەم ئارتاتى (؟) (ئۇداچى ئەرتى تۇرك بودۇن)
(23) ئوكۇن! كورگۇنىن ئۇچۇن ئىگدىمىس بىلگە قاغانىڭا، (ө)
ئەرمىس بارمىس ئەدگۇ ئىلىگە كەنتۇ ياڭىلىتغ، يابلاق كىگۇرتىگ. يارىقلىغ قانتان كەلىپ يانائەلتدى؟ سۇڭۇگ ـ لىگ قانتان كەلىپەن سۇرەئەلتدى (؟) ئىدۇق ئوتۇكەن يىش (بودۇن باردىغ، ئىلگەرۇ بارىغما)
(24) باردىغ قۇرىغارۇ بارىغما باردىغ؛ باردۇق يىرده ئەدگۇ ئول ئەرىنچ: قانىڭ سۇبچا يوگۇرتى، سوڭۇكۇڭ تاغچا ياتدى، بەگلىك ئۇرى ئوغلىڭ قۇل بولتى، سلىك قىز ئوغلىڭ كۇڭ بولتى! بىلمەدۇڭ ئۇچۇن (يابلاقىڭ ئۇچۇن (ü)
ئەچىم قاغان ئۇچا باردى)
(25) باشلايۇ قىرقىز قاغانىغ بالبال تىكدىم. تۇرك بودۇنىغ ئاتى كۇسى يوق بولمازۇن تىيىن قاڭىم قاغانىغ، ئوگىم (ө) (ü)
قاتۇنىغ كوتۇرمىس تەڭرى، ئىل بىرىگمە تەڭرى، تۇرك بودۇن ئاتى كۇسى يوق بولمازۇن تىيىن، ئوزىمىن ئول تەڭرى

(26) قاغان ئولۇرتىدى ئەرىنىچ. نەگ يىللىسىغ بودۇنىقا ئولۇرمادىم، ئىچرە ئاششىز، تاشرا تونسىز يابىز يابلاق بودۇ- نتا ئۆزە ئولۇرتىم. ئىنىم كول‌تىگىن بىرلە سوزلەسىدىمىز. قاڭسىز ئەچىمىز قازغانمىش بودۇن ئاتى كۈسى يوق
(ü)
بولمازۇن

(27) تىيىن، تۈرك بودۇن ئۈچۈن تۈن ئۇدىمادىم، كۈنتۈز ئولۇر- مادىم؛ ئىنىم كول‌تىگىن بىرلە، ئەكى شادبىرلە ئولۇ يىتۈ
(ө)
قازغانتىم؛ ئانچا قازغانىپ، بىرىكى بودۇنغ ئوت سۈب قىلمادىم؛ مەن (ئوزۇم ئولۇرتۈقما يىرسايۇ) بارمىش

(28) بودۇن ئولۇ يىتۈ ياداغىن يالاڭىن ياناكەلتى. بودۇنغ
(ө)
ئىگىدەيىن تىيىن، يىرغارۇ ئوغۇز بودۇن تاپا، ئىلگەرۇ قىتانى تاتابى بودۇن تاپا بىرىگەرۇ (تابغاچ تاپا) ئۈلۈغ سۇ ئەكى يىگىرمە ... (سۈكۈشتۈم، ئانتا)
(ü)

(29) كىسرە، تەڭرى يارلىقازۇ، قۇتىم بار ئۈچۈن ئۈلۈگىم بار ئۈچۈن ئولتەچى بودۇنغ تىرىگرۇ ئىگىتىم، يالاڭ بودۇنغ
(ө)
تونلىغ، چىغانى بودۇنغ باي قىلتىم. ئاز بودۇنغ ئۈكۈش قىلتىم. ئىغار ئەللىگدە (ئىغار قاغانلىغدا يەگ قىلتىم، تورت بۈلۈڭداقى)

(30) بودۇنغ قوپ باز قىلتىم، ياغسز قىلتىم. قوپ ماڭا كورتى. ئىسىگ كۈچىگ بىرۈر. بۈنچا تورۈگ قازغانىپ ئىنىم كول‌تىگىن ئوزىنچە كەرگەك بولتى. قاڭىم قاغان ئۈچدۈقتا، ئىنىم كول تىگىن (يىتى ياشدا قالتى .....)

(31) ئۈماي تەگ ئوگىم قاتۇن قۇتىڭا ئىنىم كول تىگىن ئەرئات
(ө)

بولتی، ئالتی يىگىرمى ياشىڭا ئەچىم قاغان ئىلىن تۇرۇ-
سىن ئانچا قازغانتى. ئالتى چۇب سوغداق تاپا سۇلەدىمىز،
بۇزدىمىز. تابغاچ ئوك تۇتۇق بەس تۇ (مەن سۇ كەلتى،
سۇكۇسدىمىز).

(32) كول تىگىن ياداغىن ئوپلايۇ تەگدى، ئوك تۇتۇق يورچىن
ياراقلىغى ئەلىگىن تۇتدى، ياراقلىغدى، قاغانقا ئانچۇلادى،
ئول سۇگ ئانتا يوققىشدىمىز. بىر ئوتۇز ياشىڭا چاچا
سەنگۇنكە سۇكۇسدىمىز. ئەك ئىلكى تادىقىن چۇرىك بوز
(ئاتىغ بىنىپ تەگدى. ئول ئات ئانتا)

(33) ئولتى. ئەكىنتى ئىشبارا يامتار بوز ئاتىغ بىنىپ تەگدى،
ئول ئات ئانتا ئولتى؛ ئۇچىنچ يەگىن سىلىگ بەگىك
كەدىملىگ توريغ ئات بىنىپ تەگدى، ئول ئات ئانتا
ئولتى. ياراقىنتا يەلمەسىنتە يۇز ئارتۇق ئوقۇن ئۇرتى بۇزىنكە
باشىڭابىر (تەگۇرمەدى).....

(34) تەگدۇكىن، تۇرك بەگلەر، قوپ بىلىرسىز. ئول سۇگ ئانتا
يوققىشدىمىز. ئانتا كىسرە يىر بايىرقۇ ئۇلۇغ ئىركىن ياغى
بولتى. ئانى يانىپ تۇرگى يارغۇن كولتە بۇزدىمىز؛ ئۇلۇغ ئىركىن
ئارقىنيا ئەرىن تەزىپ باردى. كول تىگىن (ئالتى ئوتۇز)

(35) ياشىڭا قىرقىز تاپا سۇلەدىمىز؛ سۇكوگ باتىمى قارىغ سوكىپەن،
كوگمەن يېشىغ توغا يورىپ، قىرقىز بودۇنىغ ئۇدا باسدىمىز؛
قاغانىغ بىرلە سوڭا يىشىدا سۇكۇشدىمىز؛ كول تىگىن بايىرقۇ(نىغ
ئاق ئادغىرىغ)

(36) بىنىپ ئوپلايۇ تەگدى؛ بىر ئەرىگ ئوقۇن ئۇردى، ئەكى
ئەرىگ ئۇدىشرۇ سانچدى؛ ئول تەگدۇكتە بايىرقۇنوك ئاق
ئادغىرىغ ئۇدلىقىن سىيۇ ئۇرتى. قىرقىز قاغانىن ئولۇرتىمىز،

ئىلىن ئالتىمىز. ئول يىلقا تۇر - (گىس تاپا ئالتۇن يېشغ)
(37) توغا ئەرتىس ئۇگۇزىگ كەچە يوردىمىز. تۇرگىس بودۇنىغ ئۇدا باسدىمىز؛ تۇرگىس قاغان سۇسى بولچۇدا ئوتچا بورچا كەلتى،
(ü)
سۇگۇسدىمىز، كول تىگىن باشغۇ بوزئات بىنىپ تەگدى. باشغۇ بوز ...
(38) ... ئەكسىن ئوزى ئالتىزدى. ئانتا يانا كىرىپ تۇرگىس
(ө)
قاغان بويورۇقى ئازتوتۇئۇغ ئەلىگىن توتدى. قاغانىن ئانتا ئولۇرتىمىز، ئىلىن ئالتىمىز؛ قارا تۇرگىس بودۇن قوپ ئىچكدى؛ ئول بودۇنىغ (تاباردا قوندۇرتىمىز) يانا يورىپ
(39) سوغداق بودۇن ئىتەبىن تىيىن، يىنچۇ ئۇگۇزىگ كەچە تەمىر قاپىغقا تەگى سۇلەدىمىز. ئانتاكسىرە قارا تۇرگىس بودۇن ياغى بولمىش كەنگە رەس تاپا باردى. بىرلىگ سۇ ئاتى تورۇق، ئازۇق يوق ئەرتى، يابلاق
(ü)
كىسى ئەر...
(40) ئالپ ئەربىرىگە تەگمىس ئەرتى. ئانتاغ ئودكە ئوكۇنىپ، كول تىگىنىگ ئاز ئەردىن ئىرتۇرۇ ئېتتىمىز، ئۇلۇغ
(ө)
سۇگۇس سۇگۇسمىس، ئالپ شالچى ئاق ئاتىن بىنىپ تەگمىس، قارا تۇرگىس بودۇنىغ ئانتا ئولۇرمىس، ئالمىس يانا يورىپ.....

شمال تەرىپى

(1) ... بىرلە قۇشۇ تۇتۇق بىرلە سۇگۇسمىس، ئەردىن قوپ ئولۇرمىس، ئەبىسىن بارىمىسىن قالسىز قوپ كەلۇرتى. كول تىگىن يىمىتى ئوتۇز ياشقا، قارلۇق بودۇن ئەرۇر بارۇر ئەردىكلى ياغى بولتى. تاماغ ئېدۇق باشدا سۇگۇسدىمىز.
(2) (كول) تىگىن ئول سۇگۇسدە ئوتۇز ياشايۇر ئەرتى؛ ئالپ شالچى (ئاق - ئا) تىمىن بىنىپ ئوپلا يۇ تەگدى: ئەكسى ئەرىگ ئودىشرۇ سانچدى. قارلۇقۇغ ئولۇر-

تىمىز، ئالتىمىز؛ئاز بودۇن ياغى بولتى؛ قارا كولته سۇكۇسدىمىز، كول تىگىن بىر قىرق ياشايۇر ئەرتى؛ ئالپ شالچى ئاقىن بىنىپ

(3) ئوپلا يو تەگدى؛ ئاز ئەلتەبەرىگ تۇتدى؛ ئاز بودۇن ئانتا يوق بولتى. ئەچىم قاغان ئىلى قامشاق بولتۇقىنتا، بودۇن ئىلىگى ئىكەگۇ بولتۇقىنتا ئىزگىل بودۇن بىرله سۇكۇسدىمىز. كول تىگىن ئالپ شالچى ئاقىن بىنىپ

(4) ئوپىلا (يو تەگدى). ئول ئات ئانتا تۇس - (دى) ئىزگىل بودۇن ئولتى. توقۇز ئوغۇز بودۇن كەنتۇ بودۇنىم ئەرتى؛ تەڭرى يىر بۇلغاقىن ئۇچۇن ياغى بولتى؛ بىر يىلقا بىس يولى سۇكۇسدىمىز؛ ئەڭ ئىلكى توغۇ بالىقداسۇكۇسدىمىز.

(5) كول تىكىن ئازمان ئاقىغ بىنىپ، ئوپىلا يۇتەگدى. ئالتى ئەرىگ سانچدى. سۇ تەگسىنته يىتىنچ ئەرىگ

(ü)

قىلىچلادى؛ ئەكىنتى قۇشلاغاقدا ئەدىز بىرله سۇكۇسدىمىز، كول تىگىن ئاز ياغىزدىن بىنىپ ئوپلايۇ تەگىپ، بىر ئەرىگ سانچدى.

(6) توقۇز ئەرىگ ئەگىرە توقدى؛ ئەدىز بودۇن ئانتا ئولتى؛ ئۇچىنچ بو (لچۇ) دا ئوغۇز بىرله سۇكۇسدىمىز. كول تىگىن ئازمان ئاقىغ بىنىپتەگدى، سانچدى؛ سۇسىن سانچدىمىز، ئىلىن ئالتىمىز؛ تورتىنچ چۇش باشىنتا سۇكۇسدىمىز؛ تۇرك

(ü)

(7) بودۇن ئاداغ قامشادى. يابلاق بولتاچى ئەرتى؛ ئوزا كەلىس سۇسىنكول تىگىن ئاغىتىپ، توڭرا بىر ئوغۇش ئالپا غۇئون ئەرىگ، توڭا تىگىن يوغىنتا، ئەگىرىپ ئولۇرتىمىز. بىشىنچ ئەزگەنتى قادازدا ئوغۇز بىرله سۇكۇسدىمىز. كول تىگىن

(8) ئازياغىزدىن بىنىپ تەگدى. ئەكى ئەرىگ سانچدى، بالىقا باسقىتى. ئول سۇ ئانتا

(ü)

ئولتى. ئامغى قۇرغان قىشلاپ يازىڭائوغۇزغارۇ سۇ تاشىقدىمىز.

(ü) (ө)

كول تىگسن ئەبىگ باشلايۇ ئاقمىتتسمىز. ئوغۇز ياغسى ئوردۇغ باسدى. كول تىگسن

(9) ئوگسسز ئاقسن بىنسىپ توقۇز ئەرىن سانچدى، ئوردۇغ بەرمەدى. ئوگسم قاتۇن ئۇلايۇ ئوگلەرىم، ئەكەلەرىم، كەلىنگۇنىم،

(ө)

قۇنچۇيلارىم بۇنچا يەمە تىرىگى كۇك بولتاچىئەرتى. ئولۇگى

(ü)

يۇرتدا يولىتا ياتۇ قالتاچسى ئەرتسىگز (!)

(10) كول تىگىن يوق ئەرسەر، قوپ ئۇلتەچى ئەرتىگز (!) ئىنىم كول تىگىن كەرگەك بولتى، ئوزىم ساقىنتتىم؛ كورۇر كوزىم كورمەستەگ،

(ө)

بىلىر بىلىگىم بىلمەز تەگ بولتى. ئوزىم ساقىنتتىم. ئود تەڭرى

(ө)

ياسار، كىشى ئوغلى قوپ ئولگە لىتورۇمىس

(ө)

(11) ئانچا ساقىنتتىم؛ كوزدە ياس كەلسەر تىدا، كوڭۇلتەسغىت كەلسەر، يانتۇرۇ ساقىنتتىم؛ قاتىغدى ساقىنتتىم ئەكى شاد ئۇلايۇ ئىنىيگۇنىم بەگلەرىم، بودۇنىم كوزى قاشى يابلاق بولتاچى تىپ، ساقىنتتىم. يۇغچى، سىپچىتچى، قىتان، تاتابى بودۇن باشلايۇ

(12) ئۇدار سەنگۇن كەلتى؛ تابغاچ قاغانتا ئىسىيى لىكەك كەلتى. بىرتۇمەن ئاغى، ئالتۇن، كۇموش كەرگەكسىز كەلۇرتى؛ تۇبۇت قاغانتا بولون كەلتى. قۇرىغا كۇن باتسقىداقىسوغد، بەرچەكەر، بۇقاراق ئولۇس بودۇنتا نەك سەنگۇن ئوغۇل تارقان كەلتى.

(13) ئون ئوق ئوغلىم تۇرگىس قاغانتا ماقراچ تامغاچى،

(ө)(ө)

ئوغۇز بىلىگە تامغاچسى كەلتى؛ قىرقسز قاغانتا تاردۇش ئىنانچى چۇر كەلتى؛ بارق ئىتگۇچسى، بەدىز ياراتمغا بىتىگ تاش ئىتگۇچى تابغاچ قاغان چىقانى چاك سەنگۇن كەلتى

شەرقى شمال تەرىپى

كول تىگىن قونىي يىللىقا يىتى يىگىرمەكە ئۇچدى. توقۇزىنچ ئاي‌يەتى ئوتۇزقا يوغ ئەرتۇرتمىز. بارقىن بەدىزىن بىتىگ تاشىن بۇچىن يىللىقا يىتىنچى ئاي يىتى توقۇزقا قوپ ئالقادىمىز. كول تىگىن ئولۇپ قىرق ئارتۇقى يىتى ياشىلىغ بولتى تاش... بۇنچا بەدىزچىگ تويغۇن ئەلتەيەر كەلۇرتى.

شەرقى جەنۇپ تەرىپى

بۇنچا بىتىگ بىتىگمە كول تىگىن ئاتىسى يوللۇغ تىگىن بىتتىدىم.

يىگىرمى كۇن ئولۇرۇپ بۇ تاشقا بوتامقا قوپ يولۇغ تىگىن بىتتىدىم. ئىغار ئوغلانىگىزدا تايغۇنىگىزدا يىگەدى ئىگەدۇر ئەرتىگىز. ئۇچا باردىغىز تەگرە(دە) تىرىگدە كىچە①...

غەربى جەنۇپ تەرىپى

كول تىگىنىنىڭ ئالتۇنىن، كۇمۇشىن، ئاغسىن، باردىمىن، تورت مىڭ يىلقىسىن ئايىغما تويغۇت بۇ... بەگىم تىگىن يۇگەرۇ تەگرى..... تاش بىتتىدىم يوللۇغ تىگىن.

غەرپ تەرىپى

قۇربدان سوغد ئورتى ئىنىم كول تىگىن..... ئىسىگ كوچىگ بىرتۇك ئۇچۇن تۇرك بىلگە قاغان ئايۇقىقا ئىنىم كول تىگىنىگ كوزەدۇ ئولورتتىدىم... ئىنانچو ئاپا يارغان تارقان ئاتىغ بىرتىم، ئانى ئوگتۇرتۇم.

---

① تومسىن بۇ قۇرنى: «تەگرى تىرىگ ئەتكۇچى» دەپ ئوقۇغان.

«كول تىگىن مەڭگۈ تېشى» دىن ئورنەك

(31) ئۇماي تەگ ئوگدم قاتۇن قۇتىڭا ئىنىم كول تىگىن ئەر ئات بولتى، ئالتى يىگىرمى ياشىڭا ئەچىم قاغان ئىلىن تورۇسىن ئانچا قازغانتى. ئالتى چۈب سوغداق تاپا سۈلەدىمىز، بوزدىمىز. تابغاچ ئوڭ تۈتۈق بەس تۈمەن سۇ كەلتى، سۇڭۇسدىمىز.

(32) كول تىگىن ياداغىن ئوپلايۇ تەگدى. ئوڭ تۈتۈق يورچىن ياراقلىغى ئەلىگىن تۈتدى، ياراقلىغدى، قاغانقا ئانچۈلادى. ئول سۇگ ئانتا يوقتىشدىمىز. بىر ئوتۇز ياشىڭا چاچا سەنگۈنكە سۇڭۇسدىمىز. ئەڭ ئىلكى تادىقىن چۈرىڭ بوز ئاتىغ بىنىپ تەگدى. ئول ئات ئانتا

تەرجىمىسى

جەنۇپ تەرىپى

(1) مەنكى تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تورەلگەن تۈرك بىلگە خاقان بۇ ۋاقىتتا (تەختتە) ئولتۈردۈم. سوزۈمنى تولۇق ئاڭلاڭلار: ئالدى بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئاندىن قالسا، ئۇرۇقلىرىم ۋە خەلقىم، ئوڭ تەرەپتىكى شادابىت بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقانلار،

بۇيرۇق بەگلەر، ئوتتۇز (تاتار) ...(2) توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى، سىلەر بۇ سوزلىرىمنى ياخشى ئىشتىڭلار، قاتتىق تىڭلاڭلار، ئالدى (شەرق) تەرەپتىن كۇن چىقىشقىچە، ئوڭ (جەنۇپ) تەرەپتىن كۇن ئوتتۇرىسىغچە، ئارقا (غەرپ) تەرەپتىن كۇن پېتىشقىچە، سول (شىمال) تەرەپتىن تۇن ئوتتۇرىسىغچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇشۇنداق كوپ (3) خەلقنى مەن ئۇيۇشتۇردۇم. ئەمدى ئۇلارغا يامانلىق يوق، تۇرك خاقانى ئوتۇكەن تاغدا ئولتۇرۇۋەرسە، ئەلدە مۇڭ-قايغۇ بولمايدۇ. ئالدى تەرەپ (شەرق) تىن سەندۇڭ تۇزلەڭلىگىگىچە قوشۇن تارتتىم. دېڭىز (ساھىلى) غا يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم، ئوڭ (جەنۇپ)تىن توققۇز ئەرسەنگىچە قوشۇن تارتتىم، تىبەتكە يېتىپ بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپ (غەرپ)تىن يىنچۇ دەريا-سىنى (4) كېچىپ ئوتۇپ، تومۇر قاپقىغچە قوشۇن تارتتىم. سول (شىمال)دىن بايىرقۇ زىمىنگىچە قوشۇن تارتتىم. مەن شۇنچىلا كوپ جايلارغىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، (لېكىن) ئوتۇكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئوتۇكەن تېغى ئىكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ، تابغاچ خەلقى بىلەن (5) ياراشتىم. (ئۇلار) ئالتۇن-كۇمۇش، ھاراق-شاراپ، يىپەك (ماللار)نى غەم قىلمايلا بېرىدۇ؛ تابغاچ خەلقىنىڭ گېپى چۇچۇك، سوغىلىرى ① ئىسىل ئىكەن، تاتلىق سوزى ئىسىل سوغىلىرى ئارقىلىق يىراقتىكى خەلقلەرنىمۇ ئوزلىرىگە شۇنچە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (ئۇلارغا) يېقىنلاشقاندىن كېيىن (ئوزلىرىنىڭ) يامان ھىللىلىرىنى چىقىرىدىكەن، (6) ياخشى ئەقىللىق كىشىلەرنى ناھايىتى باتۇر كىشىلەرنى ئىلگىرى كەلتۈرمەيدىكەن، بىر كىشى خاتالاشسا (ئۇنىڭ) ئۇرۇغى، قەۋمى ۋە بوشۇگىدىكىگىچە

① ئەسلى تېكىستتە بۇ سوز "ئاغىسى يەمشاق" دېيىلگەن بولۇپ، "يۇمشاق تاۋارلىرى" دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

روناق تاپقۇزمايدىكەن. (ئۇلارنىڭ) چۈچۈك سوزىگە، ئىسسىل سوغىلىرىغا ئىشىلىپ، نۇرغۇن تۈرك خەلقى ئولدۇڭلار. تۈرك خەلقى هالاك بولغاندىن كېيىن (قالغانلىرى) جەنۇپتىكى چوغاي تېغىغا توپلىنىپ (7) يايلاقتا ئولتۇراقلىشايلى دىسە، يامان نىيەتلىك كىشىلەر تۈرك خەلقىنى شۇيەردە ئولسۇن دەپ: (ئەگەر تابغاچقا) يىراق بولسا ئىلار، ناچار سوغا بېرىدۇ، يېقىن بولسا ئىلار، ياخشى سوغا بېرىدۇ، دەپ قۇتراتقۇلۇق قىپتۇ؛ بۇ ھىلىنى بىلمىگەن كىشىلەر ئۇ سوزگە ئىشىنىپ، تابغاچقا يېقىن بېرىپ، (نەتىجىدە) نۇرغۇن كىشى ئولدۇڭلار. (8) ئۇ يەرگە بارسا ئىلار، تۈرك خەلقى ئولىسىلەر، ئوتۇكەن زېمىنىدا ئولتۇرۇپ، (ئۇلارغا) كارۋان ۋە ئەلچىلەرنىلا ئەۋەتسە ئىلار (ئەلدە) ھېچقانداق غەم ـ قايغۇ بولمايدۇ. ئوتۇكەن تېغىدا تۇرۇۋەرسە ئىلار، ئەلنى مەڭگۈ تۇتۇپ تۇرالايسىلەر.

... تۈرك خەلقى، سىلەر قانائەتچانسىلەر، ئاچ ـ توق قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قالىدىغانلىقىڭلارنى ئويلىمايسىلەر، شۇنداق قىلغانلىقىڭلار (9) ئۇچۇن، ئوزەڭلارنى بېقىۋاتقان خاقانىڭلارنىڭ سوزىنى ئالماي، ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتتىڭلار، (نەتىجىدە) ئۇ يەرلەردە ھالسىزلانىدىڭلار، جېنىڭلاردىن ئايرىلىدىڭلار. قالغانلىرىڭلار سەرگەردان بولۇپ، ئولۇم گىرداۋىغا كېلىپ قالدىڭلار، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۇچۇن، ئوزەمنىڭ بەختىم بولغانلىغى ئۇچۇن، خاقانلىققا ئولتۇردۇم. خاقان بولۇپ (10) يوقسۇل خەلقنى يىغدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم، مېنىڭ بۇ سوزلىرىمدە يالغانچىلىق بارمۇ؟ تۈرك بەگلىرى ۋە تۈرك خەلقى، بۇ گەپلەرنى ئاڭلاڭلار! مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقنى يىغىپ، ئەل تۇتقانلىغىڭلارنى ئويدۇردۇم، سىلەرنىڭ يېڭىلىپ (خاتالىشىپ) ئولگەنلىگىلارنىمۇ (11) بۇ يەرگە ئويدۇردۇم، قانداق سوزۇم بولسا (ھەممىسنى) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم؛ بۇنى كورۇپ بىلىڭلار، ھازىرقى تۈرك خەلقى ۋە بەگلىرى، تەختكە قارايدىغان بەگلەر، سىلەر (يەنە) خاتالىشامسىلەر؟!

مەن (مەڭگۈ تاش ...تابغاچ) خاقاندىن نەققاشچى كەلتۈردۇم، (ئۇلار- غاقەۋرىنى) نەقىشلەتتىم، (ئۇلار) مېنىڭ سوزۇمنى ياندۇرمىدى. (تابغاچ خاقانى) (12) تابغاچ خاقانىنىڭ ئوردا نەققاشچىلىرىنى ئەۋەتتى. (مەن) ئۇلارغا مەيۋەتلىك بىنا سالدۇردۇم، ئىچى، تېشىغا كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغان نەققاشلەرنى ئويدۇردۇم. مەڭگۈ تاش ياساتتىم. كوكلۈڭدىكى سوزلىرىمنى (ئويدۇردۇم.) (ئون ئوق) ئەۋلاتلىرى ۋە يات ئۇرۇق پۇقرالىرىغىچە ھەممىلار بۇنى كو- رۇپ بىلگەيسىلەر؛ مەڭگۈ تاش (13) ئورناتتىم. (بۇيەر) ئادەم- لەر ئوتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم، (سوزلىرىمنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم، ئۇنى كورۈپ بىلۈۋىلىڭلار. ئۇ تاش ... مەن ... دىم. بۇ مەڭگۈ تاشقا خەت يازغۇچى جىمەن ئوغلى يوللۇغ تىگىن.

شەرق تەرىپى

(1) ئۈستىمىزدىكى كوك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۈپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپ- تۇ. ئىنسان بالىسى ئۈستىدە ئاتا-بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستە مى خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئىلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. (بۇ چاغدا) (2) توت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. قۇشۇن چىقىرىپ، توت ئەتراپتىكى خەلقىنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپتۇ، ئۇزىگە بوي سۇندۇرۇپتۇ. بېشى بارلىرىنى باش ئۇر- دۇرۇپتۇ، تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتۇ، ئۇلارنى شەرقتىن تاكى قا- دىرقان ① تاغلىرى، غەربتىن تا تومۇر قاپقىغىچە بولغان جايلارغا ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ. ئىككىسى ئارىسىدا (3) ئىگىسىز قالغان

① قادىر قان تېغى—ھازىرقى شىنجاڭنىڭ (ھىنگان تېغى)نى كورسىتىدۇ.

كوك تۇركلەرگە هوكۇمرانلىق قىلىپتۇ. ئۇلار دانا خاقان ئىكەن. باتۇر خاقان ئىكەن. بۇيرۇقلىرىمۇ① ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرى ۋە خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دولەتكە ئەنە شۇنداق هوكۇمرانلىق قىلىپتۇ. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قانۇنىي تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ. (4) كېيىنچە، ئۇلار قازا تېپىپتۇ. تەزىيە بىلدۇرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۇرگۈچىلەر كۈن چىقىشتىكى بوكلى چوللۇق ئېلىدىن، تابغاچلاردىن، تۈبۈتلەردىن، ئاپارلاردىن، پۇرۇملاردىن، قىرغىزلاردىن، ئۇچ قۇرىقانلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، قىتانلاردىن، تاتابىلاردىن بولۇپ شۇنچە كوپ ئادەم كېلىپ، ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتۇ. تەزىيە بىلدۇرۇپتۇ. ئۇلار ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغان ئىكەن، ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان (5) بوپتۇ. ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. (6) بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن... ئىنى بىلەن ئاكىنى ئوچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دولىتىدىن مەھرۇم بولۇپتۇ، (7) خاقان دەپ نام ئالغان خاقانلىرىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ؛..... تۈرك بەگلەر تۈرك دىگەن نامدىن ۋاز كېچىشىپ تابغاچ پەرەس بەگلەر تابغاچ نامىلىرىنى قوللىنىپ، تابغاچ خاقانىغا (8) بېقىنىپتۇ. ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك يىل كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپتۇ. ئۇلار ئالدى تەرەپ كۈن چىقىشتىن تا بوكلى خاقان يۇرتىغا، غەرپتىن تومۇر قاپقىغىچە قوشۇن تارتىپ ئۇلارنىڭ دولىتى ۋە هاكىمىيىتىنى تابغاچ خاقانغا (9) ئېلىپ بېرىپ

① بۇيرۇق ــ مەنسەپ - ئەمەل نامى.

ربپتۇ. بارلىق تۈرك پۇقرالىرى: ئېلى بار خەلق ئىدۇق، ئەمدى ئېلىمىز قېنى؟ كىمگە ئەل قۇرغۇزىمىز؟ خاقانلىق خەلق ئىدۇق، خاقانىمىز قېنى؟ قايسى خاقانغا خىزمەت قىلىمىز؛ كۈچىمىزنى (10) چىقىرىمىز؛ دەپتۇ. مۇشۇنداق دېيىشىپ تابغاچ خاقانغا دۇشمەن بوپتۇ. دۇشمەن بولۇپ، (ئىچكى جەھەتتە) قائىدە - تۈزۈملىرىنى يولغا قويالمىغانلىقتىن يەنە (تابغاچقا) بېقىنىپتۇ. (تابغاچ خاقانى ئۇلارنىڭ) شۇنچىۋالا ئىشلەپ بەرگەنلىگى ۋە كۈچ چىقارغانلىغا قارىماي تۈرك خەلقىنى ئولتۇرەي، ئۇرۇغىنى قويماي، دەپتۇ (ۋە ئۇلارنى) يوقىتىشقا ئاتلىنىپتۇ. (لېكىن) ئۇستىمزدىكى تۈرك تەڭرىسى، (توۋەندىكى) تۈرك مۇقەددەس يەر (11) سۇيى ① مۇنداق دەپتۇ: "تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن! ئۇلار خەلق بولسۇن!" (شۇنىڭ بىلەن) ئاتام ئىلتەرىش خاقانىنى، ئانام ئېلبىلگە خاتون (خانىش)نى تەڭرى توپىسىدىن تۇتۇپ ئىگىز كوتىرىپتۇ. ئاتام خاقان ئون يەتتە ئەر بىلەن سىرتقا چىقىپتۇ. (ئۇلارنىڭ) سىرتتا (12) يۇرگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شەھەردىكىلەر تاقا چىقىپتۇ، تاغدىكىلەر توۋەنگە چۈشۈپتۇ، (بۇلار) يىغىلىپ يەتمىش ئەر بوپتۇ. تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن، ئاتام خاقانىنىڭ ئەسكەرلىرى بوردەك، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى قويدەك ئىكەن؛ شەرقتىن غەرپكىچە يۇرۇش قىلىپ توپلىغان كىشى (13) يەتتە يۇز بوپتۇ. يەتتە يۇز كىشى بولغاندىن كېيىن، (ئاتام خاقان) ئاتا - بوۋامىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بويىچە دولىتىدىن، خاقانىدىن ئايرىلغان خەلقىنى، دىدەككە ئايلانىغان، قۇل بولغان خەلقىنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەرىپىلەپتۇ. ئۇ يەردە تولىس، تاردۇش خەلقىنى تەشكىللەپتۇ. (14) ھەمدە ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىغا يابغۇ ۋە شاد (ئۇنۋانىنى) بېرىپتۇ. ئوڭ تەرەپ (جەنۇپ)تە تابغاچلار دۇشمىنى ئىكەن، سول تەرەپ (شىمال) تە باز خاقانى ۋە توققۇز

① مۇقەددەس يەر - سۇ — ئىلاھ دېگەن مەنىدە.

ئوغۇزلار دۇشمنى ئىكەن، قىرغىزلار، قۇرىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتابىلارنىڭ ھەممىسى دۇشمنى ئىكەن. ئاتام خاقان مۇنچە... (15) ئۇ قىرىق يەتتە قېتىم ئەسكەر چىقىرىپتۇ، يىگىرمە قېتىم جەڭ قىپتۇ. تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن، دولىتى بارلارنى دولىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانلىرى بارلارنى خاقانىدىن مەھرۇم قىپتۇ، دۇشمەنلەرنى بويىسۇندۇرۇپتۇ، تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتۇ، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇرۇپتۇ. ئاتام خاقان ئاشۇنداق قىلىپ دولەت قۇرغان (16) ۋە قانۇن-تۈزۈم ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئوتۇپتۇ①. ئاتام خاقانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن باز خاقانىنى بالبال② قىلىپ تىكلەپتۇ. كېيىن قانۇن-تۈزۈمگە ئاساسەن، تاغام خاقان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. تاغام خاقان بولغاندىن كېيىن تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى ۋە بېقىپ تەربىيىلىدى. يوقسۇللارنى باي قىلىدى، ئازنى كوپ قىلدى. (17) تاغام خاقانلىقىتا ئولتۇرغاندا، مەن تاردۇش خەلقى ئۈستىدىكى شاد ئىدىم. مەن تاغام خاقان بىلەن بىللە، ئالدى تەرەپ (شەرق)تىن تا يېشىل دەريا ۋە سەندۇڭ تۈزلەڭلىگىچە قوشۇن تارتتۇق ئارقا تەرەپ (غەرپ)تىن تا تومۇر (قاپقىغچە) قوشۇن تارتتۇق. ھەمدە كوگمەن تېغىدىن ئېشىپ قىر-(غىزلار زىمىنىگىچە قوشۇن تارتىپ باردۇق). (18) جەمى يىگىرمە بەش قېتىم قوشۇن چىقاردۇق، ئون ئۈچ قېتىم ئۇرۇشتۇق. دولىتى بارلارنى دولىتىدىن مەھرۇم قىلدۇق، خاقانى بارلارنى خاقانىدىن ئايرىدۇق، تىزى بارلارنى تىزلاندۇردۇق، بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇق. تۇركەش خا-

① ئەينەن تەرجىمىسى: ئۈچۈپ كەتكەن ئىكەن.

② بالبال — قەدىمقى تۈركى خەلقلەر ئادەمگە ئوخشىتىپ ياسالغان تاش ھەيكەلنى شۇنداق ئاتىغان

قان تۈركلىرىمىزدىن ئىدى، ئوز خەلقىمىز ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىگى (19) ئۈچۈن، بىزنىڭ ئالدىمىزدا خاتا ئىش قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ خاقانى ئولدى. بۇيرۇقلىرى، بەگلىرىمۇ ئولدى. ئون ئوق خەلقى زۇلۇم چەكتى. ئاتا-بوۋام ھوكۈمرانلىق قىلغان يەرلەر ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن، ئاز خەلقنى تەشكىللەپ ... (20) (ئۇ ئەسلىدە) بارس بەگ ئىدى، بىز ئۇنىڭغا خاقان دىگەن نامنى بەردۇق ھەمدە مەلىكە سىڭلىمنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق؛ ئوزى خاتالاشتى، خاقانى ئولدى، خەلقى دىدەك ۋە قۇلغا ئايلاندى. كوگمەن يەر-سۇيى ئىگىسىز قالمىسۇن ئۈچۈن ئاز ساندىكى قىرغىز خەلقىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن باردۇق، ئۇرۇش قىلدۇق، شۇنداقلا (دولىتىنى) (21) يەنە (ئوزىگە) بەردۇق. شەرقتىن، قادىرقان تېغىدىن ئېشىپ، خەلقلەرنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق؛ غەرپتىن، تا كەنگۇ تارمانغىچە ① بېرىپ، تۈرك خەلقىنى ئاشۇنداق ئولتۇراقلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ چاغدا، قۇللاز قۇللۇق بولدى، دىدەكلەر دىدەكلىك بولدى. ئىنسى ئاكىسىنى تونۇماس، ئوغلى ئاتىسىنى تونۇماس ئىدى. (22) بىز تىرىشىپ قۇرغان دولەتنىڭ قانۇنىي تۈزۈمى ئەنە شۇنداق ئىدى. تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى، خەلقى ئىشتىڭلار! ئۇستىمىزدىكى ئاسمان ئورۇلۇپ چۈشمىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، دولىتىڭلارنى ۋە قانۇنىي تۈزۈمىڭلارنى كىم بىت-چىت قىلالايدۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر (23) (خاتالىغىڭلارغا) ئوكۇنۇڭلار! سىلەر باشباشتاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن، ئوزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دولىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئوتكۈزدۈڭلار. يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار. (ئۇنداق بولمىسا) قورالسىلار قاياقتىن كېلىپ (سىلەرنى) ھەيدەپتىدۇ؟ نەيزىلىكلەر قاياقتىن كېلىپ (سىلەرنى) سۈرۈپ توقاي قىلىۋېتىدۇ؟

① كەنگۇتارمان — يەرنىڭ نامى.

مۇنەددەس ئوتۇكەن تېغىدىكى خەلقلەر، كەتتىكلار. شەرققە بارىدى-غىنىكلار شەرقتە (24) كەتتىكلار، غەربكە بارىدىغىنىكلار غەربكە كەتتىكلار؛ سلەرنىڭ بارغان يېرىكلاردا كورگەن كۇنۇكلەر مۇنداق بولدى، قېنىكلار سۇدەك ئاقتى، سوڭىگىكلار تاغدەك دوۋلەندى. بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىكلار قۇل بولدى، پاك (خانىش بولىدىغان) قىز-لىرىكلار ددەك بولدى. بىلىمسىزلىگىكلاردىن، ئەسكىلىگىكلاردىن تاغام خاقان دۇنيادىن ئوتتى. (25) دەسلەپتە قىرغىز خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. تۇرك خەلقىنىڭ نام-ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن، ئاتامنى خاقان، ئانامنى خانىش قىلىپ كوتەرگەن تەڭرى، ئەل بەرگەن تەڭرى، تۇرك خەلقىنىڭ نام-شوھرىتى يوقاپ كەتمەسۇن دەپ، (26) مېنى خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان خەلق ئۇستىدە ئولتۇرمىدىم، (بەلكى) يىگىلى ئېشى يوق، كىيگىلى كىيىمى يوق يوقسۇل بىچارە خەلقنىڭ ئۇستىدە ئولتۇردۇم. ئىنىم كول تىگىن بىلەن سوزلەشتۇق، ئاتام، تاغامقولغا كەلتۇرگەن خەلقلەرنىڭ نام-ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن (27) تۇرك خەلقى ئۈچۈن، تۇنلىرى (خاتىرجەم) ئۇخلىمىدىم، كۇندۇزلىرى (خاتىر-جەم) ئولتۇرمىدىم، ئىنىم كول تىگىن بىلەن بىللە، ئىكىكى شادبىلەن بىللە، ئولە-تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم؛ ئاشۇنداق تىرىشىپ يۇ-رۇپ خەلقنى ئوت-سۇ قىلىمىدىم، ئىناق قىلدىم. مەن خاقانلىقتا ئولتۇر-غان ۋاقتىمدا، ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن (28) خەلق ئولە-تىرى-لىشىگە قارىماي پىيادە، يېلىك-يالىڭاچ ھالدا قايتىپ كەلدى. خەلقنى باقاي دەپ، شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاتابى خەلقى تەرەپ-كە ... جەنۇپتا تابغاچقا زور قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم يۇرۇش قىلدىم. ئاندىن (29) كېيىن، تەڭرى مەدەت قىلغانلىغى ئۈچۈن، بەختىم بولغانلىغى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغانلىغى ئۈچۈن، ئولۇمگە يۈز تۇتقان خەلقتە جان كىرگۈزدۇم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي

قىلىدىم. ئاز خەلقىنى كوپ قىلدىم. (ئۇلارنى) كۆچىلۈك دولىتى بار، كۆچلۈك خاقانى بار (خەلقلەردىنمۇ) ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. توت ئەتراپتىكى (30) خەلقنىڭ ھەممىسنى بوي سۇندۇردۇم. ياۋسىز (دۇشمەنسىز) قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى، ھەمدە (ماڭا) ئىش-كۆچىنى بەردى. ئىنىم كول تىگىن مۇشۇنچە قانۇنىي تۈزۈمىنى تۈرغۈزۈپ، تۈيۈقسىزلا قازا تاپتى. ئاتام خاقان دۇنيادىن ئوتكەندە، ئىنىم كول تىگىن يەتتە ياشتا ئىدى (31) ئوماييدەك ئانام خانىشنىڭ دولىتىدە ئىنىم كول تىگىن ئەر ئاتالدى. ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا تاغام خاقان دولەت ۋە قانۇنىي تۈزۈمنى ئەنە شۇنداق قولغا كەلتۈردى. بىر ئالتە چوپ① سوغداقتا يۈرۈش قىلدۇق، تارمار قىلدۇق. تابغاچنىڭ ۋاقتى تۈتۈقى بەش تۈمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى، (ئۇلار بىلەن) سوقۇشتۇق. (32) كول تىگىن پىيادە جەڭگە كىردى؛ ۋاقتى تۈتۈقىنىڭ قېينى ئىنىسىنى قوراللىق پېتى ئەسىرگە ئېلىپ، (ئۇنى) خاقانغا تەقدىم قىلدى. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتۇق. ئۇ يىگىرمە بىر ياش ۋاقتىدا، بىر چاچاسەنگۈن② (جىياڭجۇن) بىلەن سوقۇشتۇق. دەسلەپتە، ئۇ (كول تىگىن) تادىقىن چۇرنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئولدى. ئىككىنچى قېتىم ئىشبارا يامتارنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئولدى. ئۈچىنچى قېتىم يەگىن سىلىگ بەگنىڭ يوپۇقلۇق تورۇق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، بۇ ئات ئۇ يەردە ئولدى. ئۇنىڭ ساۋۇت ۋە دۇبۇلغىسى، يەلمەسگە③ يۈزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى (لېكىن) يۈز بەشىغا بىرتال ئوقنىمۇ تەككۈزمىدى...

① ئالتەچوپ ــ يەرنامى، ھازىرقى گەنسۇ ئولكىسى تەۋەسىدە.

② سەنگۈن ــ قەدىمقى تۈرك تىلىدا خەنزۇچە جياڭجۈن شۇنداق ئاتىلىدۇ.

③ يەلمە ــ جەڭدە كىيىدىغان يېپىنچا، يوپۇق.

(34) ... تۈرك بەگلىرى (ئۇنىڭ مۇشۇنداق قىلغانلىغىنى) ھەممىگىلار بىلىسىلەر. بىز بۇ قوشۇننى ئۇ يەردە يوقاتتۇق. ئاندىن كېيىن، يىرىمايىرقۇنىڭ ئۇلۇغ ئىركىنى بىزگە دۇشمەن بولدى. ئۇنى چېكىندۈرۈپ، تۈرگىش-يارغۇن كولىدە تار مار قىلدۇق. ئۇلۇغ ئىركىن ئازغىنا ئادەمى بىلەن قېچىپ كەتتى. كول تىگىن يىگىرمە ئالتە ياش ۋاقتىدا (35) قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدۇق، نەيزە بويى قېلىنلىقتىكى قارنى بوسۇپ، كوگىمەن تېغىدىن ئېشىپ، قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. بىز ئۇلارنىڭ خاقانى بىلەن سۆكا تېغىدا ئۇرۇش قىلدۇق. كول تىگىن بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنى (36) مىنىپ جەڭگە كىردى. بىر ئەرنى ئوق بىلەن ئولتۇردى، ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانجىدى. ئۇ جەڭ قىلىۋاتقاندا، بايىرقۇنىڭ ئاق ئايغىرىنىڭ يوتىسىنى چېپىپ تاشلىدى. بىز قىرغىز خاقانىنى ئولتۇردۇق. ئۇلارنىڭ ئېلىنى ئالدۇق. شۇ يىلى ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ (37) ئېرتىش دەرياسىدىن ئوتۇپ تۈركەشلەرگە يۈرۈش قىلدۇق. تۈركەشلەرنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدۇق. تۈركەش خاقان قوشۇنى بولچۇدىن ئوتتەك، بوراندەك (شىددەت بىلەن) كەلدى. ئۇرۇشتۇق، كول تىگىن باشغۇ (دىگەن) بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى. باشغۇ (دىگەن) بوز ... (38) ... ئىككىسىنى ئوزى ئەسىرگە ئالدى. ئاندىن كېيىن يەنە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تۈركەش خاقانىنىڭ بۆيۈرۇقىنى، ئازلارنىڭ تۆتۈقىنى تۆتۈۋالدى. ئۇ يەردە ئۇلارنىڭ خاقانىنى ئولتۇردۇق، ئېلىنى ئالدۇق. ئاددى تۈركەش پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى (بىزگە) بوي سۇندى. بىز بۇ خەلقىلەرنى تابارغا(؟) ئولتۇراقلاشتۇردۇق.

بىز يەنە (39) سوغداقلارنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، يىنچۇ دەرياسىدىن ئوتۇپ، تا تومۇر (قاپىقىغىچە) يۈرۈش قىلدۇق. ئاندىن كېيىن ئاددى تۈركەش خەلقى بىزگە دۇشمەن

بولۇپ، كەنگەرەسكە باردى. ئۇچاغدا بىزنىڭ ئاتىلىرىمىز ئوروق، ئوزۇغىي يوق ئىدى. بۇزۇق ئادەملەر ... (40) بىزگە ھۇجۇم قىلغانلار باتۇر ئەرلەر ئىدى. ئۇ چاغدا بىز ئوكۇتۇپ، كول تىگىنگە ئاز ئادەمنى ئەگەشتۈرۈپ ئەۋەتتۇق. ئۇ چوڭ (بىر) ئۇرۇش قىپتۇ، ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ، جەڭگە كىرىپتۇ، ئاددى تۇركەش پۇقرالىرىنى ئۇ يەردە ئولتۇرۇپتۇ ۋە ئەل قىپتۇ. يەنە بۇرۇش قىلىپ ... ①

شىمال تەرىپى

(1) ... بىلەن (ھەمدە) قۇشۇ تۇتۇق بىلەن ئۇرۇش قىپتۇ. ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئولتۇرۇپتۇ. ئويىلى ۋە مال-مۈلۈكلىرى پۈتۈنلەي كەلتۈردى. كول تىگىن يىگىرمەيەتتە يېشىدا، قارلۇقلار ئوزىگە ئوزى خوجا بولدى ۋە (بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى. بىز ئۇلار بىلەن تاماغ ئىدۇق دىگەن بۇلاق بېشىدا ئۇرۇشتۇق. (2) كول تىگىن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى. ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ، جەڭگە كىردى. ئارقا-ئارقىدىن ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. قارلۇقلارنى ئولتۇردۇق، ئۇلارنى قولغا چۈشۈردۇق. ئاز خەلقى بىزگە دۇشمەن بولدى. (ئۇلار بىلەن) قارا كولدە جەڭ قىلدۇق. ئۇ (چاغدا) كول تىگىن ئوتتۇز بىرياشتا ئىدى. ئۇ باتۇر شالچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ (3) جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئازلارنىڭ ئەلتەبەرىنى تۇتتى. ئاز خەلقى شۇ يەردە يوقىتىلدى. تاغام خاقانىڭ دولتى قالايمىقانلاشقان، خەلق ۋە ھوكۈمرانلىق قىلغۇچىلار ئىككىگە بولۇنۇپ كەتكەندە، بىز

① ... ئەسلى تېكىستتە ئوچۇپ كەتكەن قۇر ۋە خەتلەرنى بىلدۇرىدۇ.

ئىزگىللار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كول تىگىن باتۇرشالىچىنىڭ ئاق ئېتىنى مىنىپ (4) جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئۇ ئات شۇ يەردە يىقىلدى. ئىزگىل خەلقى ئولدى. توقۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئوز خەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىغى ئۈچۈن، (بىز بىلەن) دۇشمەنلەشتى. بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتۇق. دەسلەپتە بىز توغۇ شەھىردە ئۇرۇشتۇق. (5) كول تىگىن ئازمان دىگەن ئاق ئېتىنى مىنىپ، جەڭگە ئېتىلىپ كىردى. ئالتە ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. قوشۇن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، يەتتىنچى ئەرنى قىلىچلىدى. ئىككىنچى قېتىم قۇشلاغاقتا ئەدىزلەر بىلەن ئۇرۇش قىلدۇق، كول تىگىن ئازلارنىڭ قوڭۇر (ئېتىنى) مىنىپ، جەڭگە ئېتىلىپ كىرىپ بىر ئەرگە نەيزە سانچىدى. (6) توققۇز ئەرنى ئەگمەپ يورۇپ چېپىپ تاشلىدى. ئەدىزلەر ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. ئۇچىنچى قېتىم، بولچۇدا ئوغۇزلار بىلەن سوقۇشتۇق، كول تىگىن ئازمان دىگەن ئاق ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، نەيزە سانچىدى. قوشۇنغا (نەيزە) سانچىدۇق. ئېلىنى ئالدۇق. توتىنچى قېتىم، بىز چۈش دىگەن بۇلاقتا سوقۇش قىلدۇق، تۇرك (7) خەلقى تەۋرىنىپ قالدى(؟)، ئەھۋال يامانلاشتى. كول تىگىن ئوزۇپ كەلگەن قوشۇننى چېكىنىدۇرۇپ، توڭرا تىگىن مازىردا توڭرا قەبىلىسىنىڭ بىر ئۇرۇغىدىكى ئون نەپەر باتۇرنى ئولتۇردى. بەشىنچى قېتىم ئەزگەنتى قادازدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كول تىگىن (8) ئازلارنىڭ قوڭۇر ئېتىنى مىنىپ (دۇشمەنگە) تەگدى، ئىككى ئەرگە (نەيزە) سانچىدى ھەمدە ئولارنى پاتقاقتا پاتۇردى. ئۇ قوشۇن ئاشۇ يەردە يوقىتىلدى. بىز ئامغى قۇرغاندا قىشلاپ، يازدا ئوغۇزلارغا ئەسكەر چىقاردۇق. كول تىگىننى ئويگە قاراشقا قالدۇردۇق (؟)①

① ھوسىيىن نامىق ئورخۇن بۇ جۈملىنى "كول تىگىننى باش قۇماندان قىلىپ تەيىنلەپ(؟) ئەۋەتتۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان.

دۇشمىنىمىز ئوغۇزلار ئوردىغا بېسىپ كەلدى. كول تىگىن (9) ئوگىسىز (دىگەن) ئاق ئېتىنى مىنىپ، توققۇز ئەرگە (نەيزە) سانچىدى. ئوردىنى بەرمىدى. (شۇنداق قىلمىغان بولسا) ئانام خاتۇن قاتارلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىمنىڭ تىرىكلىسىرى دىدەك بولاتتىڭلار، جەسىدىڭلار بولسا خارابلىقتا، يولدا قالغان بولاتتىڭ! (10) كول تىگىن بولمىغان بولسا، مەمىڭلار ئولگەن بولاتتىڭلار! ئىنىم كول تىگىن قازاتاپتى، ئوزۇم مەسرەت چەكتىم. كورەر كوزۇم كورمەستەك بولدى، ئەقىل-ھوشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم. ئوزۇم مەسرەت چەكتىم، زامان، تەڭرى ياشايدۇ (ئولمەيدۇ). ئىنسان بالىسى ئولۇش ئوچۇن تورەلگەن. (11) شۇنداق ئويلىدىم، كوزۇمگە ياش كەلسە ئوزەمنى تۇتۇۋالدىم، كوڭلۇم بۇزۇلسا ئوزەمنى باستىم. مەن چەكسىز مەسرەتلەندىم، ئىككى شاد ۋە ئىنىلىرىم، بالىلىرىم، بەگلىرىم، خەلقىم يىغلاۋېرىپ كوزلىرىدىن ئايرىلىپ قالارمۇ دەپ ئويلىدىم.

تەزىيە بىلدۇرۇش، ماتەم تۇتۇش ئۇچۇن قىتان ۋە تاتابى خەلقىگە (ۋاكالىتەن) (12) ئۇدار سانغۇن (سەنگۇن) كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسىيىلىكەك كەلدى. (ئۇ) بىر تۇمەن ئىسىل سوغات، ئالتۇن-كۇمۇشلەرنى كەلتۇردى. تىوبۇت خاقانىدىن بولۇن كەلدى. غەرپتىن كۇن پېتىش تەرەپتىكى سوغدى، بەرچەكەر، بۇقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نەك سانغۇن ۋە ئوغۇل تارقان كەلدى. (13) ئون ئوق ئوغلۇم تۇركەش خاقانىدىن ماقراچ تامغىچى، ئوغۇز يىلگە تامغىچى كەلدى. قىرغىز خاقانىدىن تاردۇش ئىنانچى چور كەلدى. ئىمارەت ياسايدىغان ئۇستىلار، نەقىشلار، پۇتۇك تاش ياسايدىغان ئۇستىلارنى (باشلاپ) تابغاچ خاقانىنىڭ جىيەنى چاك سانغۇن كەلدى.

شەرقىي شىمال تەرىپى

كول تىگىن قوي يىلنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئولۇم رەسمىيىتىنى ئوتكۈزدۇق. قەۋرىسى، نەقشى، تاش پۈتۈگى (تاش مۇنارە) مايمۇن يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتۈنلەي ياسلىپ بولدى. كول تىگىن قىرىق يەتتە يىل ئومۇر كوردى. تاش .....بۇ ئۇستىلارنى تويغۇن ئەلتەبەر كەلتۈردى.

شەرقىي جەنۇپ تەرىپى

بۇ خەتلەرنى كول تىگىنىڭ جىيەن ئوغلى، مەنكى يوللۇغ تىگىن يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ بۇ مەڭگۈ تاش ۋە تامدىكى (خەتلەرنىڭ) ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. سىز (خەلقىڭىزنى) ئوز باللىرىڭىز ۋە ئەۋلادلىرىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. تەڭرى (دە) ..... تىرىك ۋاقتىڭىزغا ئوخشاش .....

غەربىي جەنۇپ تەرىپى

...كول تىگىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر، مال - مۇلكى ۋە توت مىڭ يىلقىسىغا قارىغۇچى تويغۇت بۇ .....بىگىم تىگىن يۇقۇرى تەڭرى ..... (مەڭگۈ) تاشقا خەت پۈتتۈم. يوللۇغ تىگىن.

غەرپ تەرىپى

غەرپتىكى سوغدىلار ئاسىلىق قىلدى. ئىنىم كول تىگىن... كۈچىنى ماڭا بەرگەنلىگى ئۈچۈن، مەنىكى تۈرك بىلگە خاقان ئىنىم كول تىگىننىڭ ئايىغىنى (مازىرىنى) كۈزەت قىلدۇردۇم. مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇ ئاپا يارغان تارقان دىگەن نامنى بەردىم. ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇتتۇم.

بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى

«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات

بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى ــ كول تىگىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان. ھازىرمۇ ئۇز ئورنىدا. بۇ مەڭگۈ تاش چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمقى تۈرك يېزىغىدا يېزىلغان جەمى 80 قۇر خەت بار. (ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بېتىدە خەنزۇچە خەتمۇ بار) ئۇ مىلادىنىڭ 735 - يىلى ئورنىتىلغان (بىلگە خاقان 734 - يىلى ۋاپات بولغان). بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىدا مەركەزلىك ھالدا بىلگە خاقانىنىڭ توھپىسىگە مەدھىيە ئوقۇلىدۇ.

تەتقىقات ماتېرىياللىرى: تونيۇقۇق، كول تىگىن مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات بىلەن ئوخشاش.

«بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

شەرقىي يۇزى

(1) تەڭرىتەگ تەڭرى ياراتمىش تۈرك بىلگە قاغان سابىم قاڭىم تۈرك بىلگە قاغان ... تى سىر تۇقۇز ئوغۇز ... كۆلۈگ بەگلەرى بودۇنى ... تۈرك تەڭرى ..... (2) ئۇزە قاغان

ئولۇرتۇم. ئولۇرتۇقۇما ئولتەچىچە ساقىنىغىما تۇرك بەگلەر بودۇن ئەگىرىپ سەپىنىپ تۇقتامىش كوزى يوگەرى كورتى. بوندكە ئوزۇم ئولۇرۇپ بۇنچا ئاغىر تورۇگ تورت بۇلۇڭداقى بودۇن ئۇچۇن ..... ئىتتىدىم. [(3) دىن (23) غىچە بولغان قۇرلارنىڭ تېكستى كۇل تىگىن مەڭگۇ تېشىنىڭ (1) دىن (30) گىچە بولغان تېكستى بىلەن پۇتۇنلەي ئوخشاش.]

(24) ئاز بودۇنۇغ ئۇكۇش قىلتىم. ئىغار ئىللىگدە ئىغار قاغانلىغدايىگ قىلتىم. تورت بۇلۇڭداقى بودۇنۇغ قوپ باڭ قىلتىم، ياغىسز قىلتىم. قوپ ماڭا كورتى. يىتى يىگىرمى ياشىما تاڭوت تاپا سۇلەدىم. تاڭوت بودۇنۇغ بۇزدۇم. ئوغلىسن، يۇتۇزىن، يىلقىسن، باريمىن ئانتا ئالتىم. سەكىز يىگىرمى ياشىما ئالتى چۇب سوغداق (25) تاپا سۇلەدىم بودۇنۇغ ئانتا بۇزدۇم تابغاچ ئوڭ تۇتۇق بىس تۇمەن سۇ كەلتى. تاماغ ئىدۇق باشدا سۇڭۇسدۇم ئول سۇگ ئاندا يوقمىشتىم يىگىرمى ياشىما باسمىل ئىدىقۇت ئوغۇشۇم بودۇن ئەرتى. ئارقىش ئىدماز تىيىن سۇلەدىم ..... ئىچگىرتىم. قالىڭ ... ئەبرۇكە لۇرتۇم، ئىكى ئوتۇز ياشىما تابغاچ (26) تاپا سۇلەدىم. چاچا سانگۇن سەكىز تۇمەن سۇ بىرلە سوڭوسدۇم. سۇسىن ئاندا ئولۇرتۇم. ئالتى ئوتۇز ياشىما چىڭ بودۇن قىرقىز بىرلە ياغى بولدى. كەم كەچە چىك تاپا سۇلەدىم. ئورپەنتە سۇڭوسدۇم. سۇسىن سانچدىم. ئاز بودۇنۇغ ئالتىم ... ئىچگىرتىم. يىتى ئوتۇز ياشىما قىرقىز تاپا سۇلەدىم. سۇڭۇگ باتىمى (27) قارىغ سوكىپەن كوگمەن يىشىغ توغا يورىپ قىرقىز بودۇنۇغ ئۇدا باسدىم. قاغانىن بىرلە سوڭا يىشدا سوڭوسدۇم. قاغانىن ئولۇرتۇم. ئىلىسن ئانتا ئالتىم. ئول يىلقا تۇرگىس تاپا ئالتۇن يىشىگ ئاسا ئەرتىس ئوگۇزۇگ كەچە يورىدىم. تۇرگىس بودۇنۇغ ئۇدا باسدىم. (تۇر) گىس قاغان سۇسى ئوتچا بورچا كەلتى. (28) بولچۇدا سۇڭوسدۇموز.

قاغانىن، يابغۇسىن، شادىن ئاندا ئولۇرتۇم. ئەلەن ئاندا ئالتىم. ئوتۇز ياشىما بىسبالىق تاپاسۇلەدىم. ئالتى يولى سۇئۇسدۇم..... سۇسىن قوپ ئولۇرتۇم. ئاندا ئىچرەكى نە كىشى..... يوق بولداچى ئەرتى..... ئوقغالى كەلىتى. بىسبالىق ئانى ئۇچۇن ئوزدى. ئوتۇز ئارتۇقى (29) بىر ياشما قارلۇق بودۇن بۇئسۇز ئەرۇر بارۇر ئەرىكلى ياغى بولدى. تاماغ ئىدۇق باشدا سۇئۇسدۇم. قارلۇق بودۇنۇغ ئولۇرتۇم. ئاندا ئالتىم. ئوتۇز ئارتۇقى ئىكى ياشىما..... قارلۇق بودۇن..... ئولۇرتۇم. توقۇز ئوغۇز مەنىك بودۇنۇم ئەرتى. تەگرى يىر بۇلغانقىن ئۇچۇن ئودىنگە (30) كۇنى تەگتۇك ئۇچۇن ياغى بولدى. بىر يىلقا تورت يولى سۇئۇسدۇم. ئاتىلكى توغۇ بالقدا سۇئۇسدۇم. توغلا ئوگۇزۇگ يۇزەتى كەچىپ سۇسى..... ئىكىنتى ئاندارغۇدا سۇئۇسدۇم. سۇسىن سانچدىم..... ئۇچۇنچ چۇش باشدا سۇئۇسدۇم. تۇرك بودۇن ئاداق قامشاتتى، يابلاق (31) بولتاچى ئەرتى. ئوزا يانيا كەلگمە سۇسىن ئاغىتتىم. ئوكۇس ئولتەچى ئاندا تىرلتى. ئاندا توگرا يىلپاغۇتى بىر ئوغۇشۇغ توگا تىگىن يوغىنىدا ئەگىرە توقتىم. تورتۇنچ ئەزگەندى قادازدا سۇئۇسدۇم. سۇسىن ئاندا سانچدىم، بابرىتتىم..... يابرىتى..... ياشما ماغا قۇرغان قىشلا دۇقدا يۇت بولدى. يازدگا (32) ئوغۇز تاپا سۇلەدىم. ئەلكى سۇ تاسىقمىس ئەرتى. ئىكىن سۇ ئەبدە ئەرتى. ئۇچ ئوغۇز سۇسى باسا كەلىتى. ياداغ يابز بولدى تىپ ئالغالى كەلتى. سىگار سۇسى ئەبىگ بارقىغ يۇلغالى باردى. سىگار سۇسى سۇئۇسگەلى كەلىتى. بىز ئاز ئەرتىمىز، يابز ئەرتىمىز. ئوغۇز... ياغى..... تەگرى كۇچ بىرتۇك ئۇچۇن ئاندا سانچدىم، (33) يانىددىم. تەگرى يارلىقادۇق ئۇچۇن مەن قازغانىدۇق ئۇچۇن تۇرك بۇدۇن قازغانمىش ئەرنىچ. مەن ئىنىلىگۇ بۇنچا باشلايۇ قازغانماسار تۇرك بودۇن ئولتەچى ئەرتى، يوق بولداچى

ئەرتى. تۇرك بەگلەر بودۇن ئانچا ساقىنىڭ، ئانچا بىلىڭ! ئوغۇز بودۇن ..... ئىدمايمن تىيىن سۆلەدىم (34) ئەبىن بارقىن بۇزدۇم. ئوغۇز بودۇن توقۇز تاتار بىرلە تىرىلىپ كەلتى. ئاغۇدا ئىكى ئۇلۇغ سۆڭۈس سۆڭۈسدۇم. سۇسىن بۇزدۇم. ئىلىن ئاندا ئالتىم. ئانچا قازغانىپ ..... تەڭرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئوزۇم ئوتۇز ئارتۇقى ئۇچ ياشىما ئودىسىگ ئوتۇلۇگ كىشى(؟) (35) ئىگدمىس ئالىپ قاغانىڭا ياڭىلدى. ئۇزە تەڭرى ئىدۇق يىر سۇب ئەچىم قاغان قۇتى تاپلامادى ئەرىنچ. توقۇز ئوغۇز بودۇن يىرىن سۇبىن ئىدىپ تابغاچغارۇ باردى. تابغاچ ..... بۇ يىسىرده كەلتى. ئىگدە يىن تىيىن ساقىنىپ ..... بودۇن ..... (36) يازۇقلا ... بىرديە تابغاچدا ئاتى كۇسى يوق بولدى. بۇ يىسىرده ماڭا قۇل بولدى. مەن ئوزۇم قاغان ئولۇرتۇقۇم ئۇچۇن تۇرك بودۇنۇغ ..... قىلمادىم. ئىلىگ توروگ يىگدى قازغاندىم ..... تىرىلىپ ..... (37) ئاندا سۇڭۇسدۇم. سۇسىن سانچدىم. ئىچە كىگمە ئىچكدى، بودۇن بولدى. ئولۇگمە ئولتى. سەلەنگە قودى يورىپان قاراغىن قىسىلتا ئەبىن بارقىن ئاندا بۇزدۇم ..... يىشقا ئاغدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۇزچە ئەرىن ئىلگەرۇ تەزىپ باردى ..... (38) ..... تۇرك بودۇن ئاچ ئەرتى. ئول يىلقىغ ئالىپ ئىگىتتىم. ئوتۇز ئارتۇقى تورت ياشىما ئوغۇز تەزىپ تابغاچقا كىرتى. ئوكۇنۇپ سۇلەدىم ..... ئوغلىن، يۇتۇزدىن ئاندا ئالتىم. ئىكى ئىلتەبەرلىگ بودۇن ..... (39) ..... تاتابى بودۇن تابغاچ قاغانقا كورتى. يالاباچى ئەدگۇ سابى ئوتۇگى كەلمەز تىيىن يايىن سۇلەدىم. بودۇنۇغ ئاندا بۇزدۇم. يىلقىسىن ..... سۇسى تىرىلىپ كەلتى. قادىرقان يىش قوز ..... (40) .....غا قىگا يىرىنگە رۇسۇبىگارۇ قونىدى. بىرديە قارلۇق بودۇن تاپا سۇلەتىپ تۇدۇن يامتارىغ ئىتتىم. باردى ..... قارلۇق ئىلتەبەر يوق بولمىش ئىنىسى بىر ..... (41) ... ئارقىشى كەلمەدى.

ئانى ئايىتايىن تىپ سۆلەدىم. قورغۇ ئىكى ئۇچ كىشىلىگۇ تەزىپ باردى. قارا بودۇن قاغانىم كەلىتى تىپ ئۆگدى... ئات بىرتىم. كىچىگ ئاتلىغ.....

جەنۇبىي يۇزى

(1)... تابغاچ ئاتلىق سۇسى بىر تۇمەن ئارتۇقى يىتى بىك سۇگ ئىلكى كۇن ئولۇرتۇم. ياداغ سۇسىن ئىكسىدى كۇن قوپ ئولۇرتۇم..... ئاشىپ بارد-..... (2)... يولى سۆلەدىم ئوتۇز ئارتۇقى سەكىز ياشىما قىشىن قىتاني تاپا سۆلەدىم. ئوتۇز ئارتۇقى توقۇز ياشىما يازىن تاتابى تاپا سۆلەدىم (3)... مەن... ئولۇرتۇم. ئوغلىن يۇتۇزىن يىلقىسىن بارىمىن..... (4) بۇ... يۇتۇزىن يوق قىلدىم... (5) يور-..... (6) سۇگۇسدۇم..... (7)...-تىم، ئالىپ ئەرىن ئولۇرۇپ بالىمال قىلۇ بىرتىم. ئەلىگ ياشىما تاتابى بودۇن قىتانيدا ئادرىلتى... تاغقا... (8) قۇغ سەنگۇن باشادۇ تورت تۇمەن سۇ كەلتى. توگكۇس تاغدا تەگىپ توقىدىم. ئۇچ تۇمەن سۇگ ئولۇرتۇم. بىر تۇمەن..... تاتابى... (9) ئولۇرتى. ئۇلۇغ ئوغلۇم ئاغرىپ يوق بولچا قۇغ سەنگۇنوگ بالبال تىكە بىرتىم. مەن توقۇز يىگىرمى يىل شاد ئولۇرتۇم. توقۇز يىگىرمى يىل قاغان ئولۇرتۇم. ئىل تۇتدۇم. ئوتۇز ئارتۇقى..... (10) تۇركۇمە بودۇنۇما يىگىن ئانچا قازغانۇ بىرتىم. بۇنچا قازغانىپ قاگىم قاغان ئىت يىل ئونۇنچ ئاي ئالتى ئوتۇزقا ئۇچا باردى. لاغزىن يىل بىشىنچ ئاي يىتى ئوتۇز قايوغ ئەرتۇرتۇم... تۇتۇق..... (11) قاگى لىسۇن تاي سەنگۇن باشادۇ بىس يۇز ئەرىن كەلتى. توقىلىق..... ئالتۇن، كۇمۇس كەرگەكسىز كەلۇرتى. يوغ يىپارىغ كەلۇرۇپ تىكە بىرتى. چىندان ئىغاچ كەلۇرۇپ ئوز..... (12) بۇنچا بودۇن ساچىن، قۇلقاقىم بىچدى. ئەدگۇ ئوزلۇك ئاتىن قاراكسىن كوك

ئەيەگىن سانسىز كەلۈرۈپ قوپ قۇتتى (13) تەگرىتەگ تەگرى ياراتمىش تۈرك بىلگە قاغان سابىم، قاگىم تۈرك بىلگە قاغان ئولۈر تۇقىندا تۈرك ئەمىتى بەگلەر، كىسرە تاردۇش بەگلەر كۆل چور باشلايۇ ئۇلايۇ شاداپىت بەگلەر، ئوگرە تولىس بەگلەر ئاپا تارقان (14) باشلايۇ ئۇلايۇ شاداپىت بەگلەر بۇ ..... تامان تارقان تونيۇقۇق بويلا باغا تارقان ئۇلايۇ بۇيرۇق ..... بۇيرۇق سەبەگ كۈل ئىركىن باشلايۇ ئۇلايۇ بۇيرۇق بۇنچا ئەمتى بەگلەر قاگىم قاغانقا ئەرتىنگۇ ..... (15) ئەرتىنگۈتى ماغ ئىتدى. تۈرك بەگلەرىن بودۇنىن ئەرتىنگۈتى ماغ ئىتدى، ئوگدى قاگىم قاغان ..... ئاغىر تاسىغ يوغان ئىغ تۈرك بەگلەر بودۇن ..... ئىرتى. ئوزۇم بۇنچا

[شمالىي يۇزىنىك (1) دىن (8) گىچە بولغان قۇرلىرىنىك تېكستى كۈل تىگىن مەگگۇ تېشىنىك جەنۇبىي يۇزىنىك (1) دىن (11) گىچە بولغان قۇرلىرىنىك تېكستى بىلەن ئوخشاش]

(8) قاگىم (9) قاغان ئەچىم قاغان ئولۈرتۇقىندا تورت بولۇگداقى بودۇنۇغ بۇنچا ئىتمىس ..... تەگرى يارلىقادۇق ئۇچۇن ئوزۇم ئولۈرتۇقۇما تورت بولۇگداقى بودۇنۇغ ئىتدىم، ياراتدىم ..... قىلدىم ... تۈرگىس قاغانقا قىزىمىن ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ تورىن ئىدى بىرتىم. تۈرگىس قاغان (10) قىزىن ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ تورىن ئوغلۇما ئالىي بىرتىم ..... باشلىغ يوكۇندۇرتۇم، تىزلىگىگ سوكۇرتۇم. ئۇزە تەگرى، ئاسرا يىر يارلىقادۇق ئۇچۇن (11) كوزۇن كورمەدۇك، قۇلقاقىن ئەسدمەدۇك بودۇنۇمۇن ئىلگەرۇكۇن توغۇسۇقىگا، بىرگەرۇ ..... قا، قۇرىغارۇ ..... ئالتۇنۇن، ئورۇك كۇموشۇن، قىرغىلىغ قۇتايىن، ئەكىنلىگ ئىسىگتىسىن، ئوزلۇك ئاتىن ئادغىرىن، قاراكسن (12) كوك تەيەگىن، تۈركۇمە بودۇنۇما قازغانۇ بىرتىم، ئىتى بىرتىم ..... بۇگسۇز قىلدىم. ئوزە تەگرى ئەرىكلىگ ..... (13) ..... ئىگدىك ئەمگەتمەك، تىلغاتماك. تۈرك بەگلەر تۈرك بودۇنۇم ..... قازغانىپ ..... بۇ قاغانىگدا بۇ

بەگلەرىگدە ..... سۇبىگدا ئادرىلماسار تۇرك بودۇن (14) ئوزۇڭ ئەدگۇ كورتەچسەن، ئەبىگە كىرتەچىسەن، بۇگسۇز بولداچسەن ..... كىسرە تابغاچ قاغاندا بەدىزچى قوپ كەلۇرتۇم. مەنىڭ سابىمىن سىمادى. ئىچرەكى بەدىزچىگ ئىتتى. ئاڭار ئادىنچىغ بارق ياراتدىم. ئىچىن تاشىن ئادىنچىغ بەدىز ئۇرتۇرتۇم. تاش توقىتدىم. كوڭۇلتەكى سابىمىن ئۇرتۇرتۇم ..... (15) ئون ئوق ئوغلڭا تاتىگا تەگى بۇنى كورۇ بىلىڭ. بەگگۇ تاش توقىتدىم ... توقىتدىم، بىتىددىم ..... ئول تاش بارقىن .....

غەربىي جەنۇبىي يۇزى

بىلگە قاغان بىتىگىن يوللۇغ تىگىن بىتىددىم. بۇنچا بارقىغ بەدىزىگ ..... قاغان ئاتىسى يوللۇغ تىگىن مەن ئاي ئارتۇقى تورت كۇن ئولۇرۇپ بىتىددىم، بەدىزتىم .....

شەرقىي جەنۇبىي يۇزى

..... كوك ئوڭۇگ يوغۇرۇ سۇ يورۇپ تۇنلى كۇنلى يىتى ئودۇشكە سۇبسۇز كەچىددىم. چوراقتا تەگسىپ يۇلۇغچى ئەرىگ ..... كەچىنكە تەگى .....

غەربىي يۇزى

(1) تۇرك ئۇزە ئولۇرمىش قاڭىم (2) بىلگە قاغان ئۇچدى (3) ياي بولسار، ئۇزە تەڭرى (4) كوبرۇگەسى ئەتەرچە ئانچا تاقى (؟) (5) تاغداسغۇن ئەتسەر ئانچا (؟) (6) ساقىنۇرمەن. قاڭىم قاغان (7) تاشىن ئوزۇم قاغان .....

تەرجىمىسى

شەرقىي يۇزى

(1) تەڭرىدەك تەڭرى يارالقان تۇرك بىلگە خاقان مېنىڭ سوزۇم. ئاتام تۇرك بىلگە خاقان.....تى سىر، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز مەشھۇر بەگلىرى ۋە خەلقى... تۇرك تەڭرىسى... (3) ئۇستىدە مەن خاقان بولۇپ ئولتۇردۇم، مەن تەختكە ئولتۇرغىنىمدا، ئولگىدەك ھەسرەتتە قالغان تۇرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىنتايىن سۆيۈنۈپ ئۇلارنىڭ جانسىز كوزلىرىگە جان كىردى. ئوزۇم تەختكە ئولتۇرۇپ توت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۇچۇن نۇرغۇن مۇھىم قانۇنى تۇزۇملەرنى ئورنىتىپ بەردىم.

[(3)—(23) گىچە يېزىلغان تېكىست كول تىكىن مەڭگۇ تېشىنىڭ (1) دىن (30) قۇرغىچە بولغان تېكىستى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش.] (24) ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم. (ئۇلارنى) قۇدرەتلىك دولىتى بار، كۈچلۈك خاقانلىغى بارلاردىن ياخشى ياشايدىغان قىلدىم. توت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بوي سۇندۇردۇم. (ئۇلارنى) دۈشمەنسىز قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قاردى. ئون يەتتە يېشىمدا، تاڭغۇتقا قوشۇن ئەۋەتتىم، تاڭغۇت خەلقنى تار مار قىلدىم. (ئۇلارنىڭ) ئوغۇل-قىزلىرىنى ۋە مال-مۇلكىنى قولغا چۈشۈردۇم. ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە چۇپ سوغداقنا (25) قوشۇن ئەۋەتتىم، سوغداق خەلقنى تار مار قىلدىم، تابغاچتىن ۋاڭ تۇتۇق بەش تۇمەن ئەسكەر (باشلاپ) كەلدى. مەن تاماغ ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. ئۇ قوشۇننى شۇيەردە يوقاتتىم. يېگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدىقۇت ئوز ئۇرۇغمىزدىكى خەلق ئىدى. ئۇلار تارتۇقچىلارنى ئەۋەتمىدى دەپ ئۇلارغا يۇرۇش قىلدىم.

(ئۇلارنى) بوي سۇندۇردۇم، نۇرغۇنلىغان (ئولجىلارنى) ئويگە كەلتۈردۇم. يەنىمۇ ئىككى يېشىمدا تابغاچقا (26) يۇرۇش قىلدىم. چاچاجياڭجوننىڭ سەككىز تۇمەن لەشكىرى بىلەن سوقۇشتۇم. قوشۇننىي شۇيەردە ئولتۈردۇم. يەنىمۇ ئالتە ياش ۋاقتىمدا، چىڭ خەلقى قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە (بىزگە) دۇشمەن بولدى. كەم دەريادىن كېچىپ ئوتۇپ چىكىلارغا يۇرۇش قىلدىم. ئورپەندە سوقۇشتۇم. قوشۇننى نەيزىلىدىم. ئازخەلقىنى قولغا چۈشۈردۇم ... بوي سۇندۇردۇم. يەنىمۇ يەتتە يېشىمدا قىرغىزلارغا يۇرۇش قىلدىم. نەيزە بويى (27) قارنى بوسۇپ كوگىمەن تېغىدىن ھالقىپ ئوتۇپ، قىرغىزلارنى ئۈيقۇدا باستىم. خاقانى بىلەن سوقا تېغىدا سوقۇشتۇم. خاقانىنى ئولتۈردۇم. ئېلىنى ئالدىم. شۇ يىلى تۇرگەش خەلقىگە ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەريادىن كېچىپ ئوتۇپ يۇرۇش قىلدىم. تۇرگەش خەلقىنى ئۈيقۇدا باستىم. تۇرگەش خاقان قوشۇنى ئوت-بوراندەك كەلدى (28) بولچۇدا سوقۇشتۇق. خاقانىنى، يابغۇسىنى، شادىنى شۇ يەردە ئولتۈردۇم، ئېلىنى ئالدىم. ئوتتۇز يېشىمدا، بېشبالىقتا① يۇرۇش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم ... قوشۇننىي پۈتۈنلەي ئولتۈردۇم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىتىلاتتى ..... (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلىنىپ قالدى. ئوتتۇز (29) يىر يېشىمدا، قارلۇقلار غەم-قايغۇسىز، ئوزىگە ئوزى خوجا بولغانلىقتىن بىزگە دۇشمەن بولدى. مەن تاماغ ئىدۇق دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. قارلۇق خەلقىنى ئولتۈردۇم، (ئېلىنى) ئالدىم. ئوتتۇز ئىككى يېشىمدا، قارلۇق خەلقى (يەغدىرىپ بىزگە قارشى تۇردى). مەن ئۇلارنى ئولتۈردۇم. توققۇز ئوغۇزلار

① بېشبالىق — بۇ قەدىمقى شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە.

مېنىڭ خەلقىم ئىدى. جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن (30) ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى. بىر يىل ئىچىدە توت قېتىم سوقۇشتۇم. دەسلەپتە توغۇ بالىقتا سوقۇشتۇم. (قوشۇنۇم) توغلا دەرياسىدىن ئۆرۈپ ئوتۇپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى يوقاتتى. ئىككىنچى قېتىم ئاندارغۇدا سوقۇشتۇم... قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدىم. ئۈچىنچى قېتىم چۈش دېگەن بۇلاق بېشىدا سوقۇشتۇم. تۈرك خەلقى تەۋرىنىپ قالدى، ئەھۋال (31) يامانلاشقان ئىدى. مەن بوسۇپ كەلگەن (دۈشمەن) قوشۇنىنى چېچىۋەتتىم. جەنىدىن ئايرىلىشقا ئاز قالغان نۇرغۇن كىشىلەر قۇتقۇزۇۋېلىندى. شۇ چاغدا، توڭرا تېگىن مازىرىدا توڭرا باتۇرلىرىدىن (تەشكىل تاپقان) بىر ئۇرۇققا ئايلىنىپ يۇرۇپ زەربە بەردىم. توتىنچى قېتىم ئۈزگەندى قادازدا سوقۇشتۇم، قوشۇنىنى شۇ يەردە مەغلۇپ قىلدىم. يوقاتتىم..... يېشىمدا ماغاقورغاندا قىشلىغىنىمىزدا جۇت بولىدى يازدا (32) ئوغۇزلارغا يۇرۇش قىلدىم. بىرىنچى قوشۇن تاشقىرىغا ئۇرۇشقا چىقىپ كەتكەن ئىدى. ئىككىنچى قوشۇن ئوردىدا ئىدى. ئۇچ ئوغۇز قوشۇنى بېسىپ كەلدى. ئۇلار (بىزنى) ياياق قالدى، قېيىن ئەھۋالدا قالدى دەپ (ئەسىرگە) ئالغىلى كەلدى. (ئۇلارنىڭ) قوشۇنىنىڭ يېرىمى ئوردىدىكى مال-بايلىقنى بۇلىغىلى ماڭدى، (قالغان) يېرىمى ئۇرۇشقىلى كەلدى. بىز ئاز ئىدۇق، قېيىن ئەھۋالدا ئىدۇق، ئوغۇز..... دۈشمەن... تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن ئاشۇ يەردە ئۇلارغا زەربە بەردىم. (33) مەغلۇپ قىلدىم، تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن مەن تىرىشقانلىغىم ئۈچۈن تۈرك خەلقى غەلىبە قازاندى، مەن ئىنىم بىلەن باشلامچىلىق قىلىپ تىرىشمىغان بولساق تۈرك خەلقى ئولگەن بولاتتى. يوقالغان بولاتتى. تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى سىلەر شۇنداق ئويلاڭلار ۋە شۇنداق بىلىڭلار! ئوغۇزلار (تارتۇقچىلارنى) ئەۋەتمىدى دەپ، ئۇلارغا قوشۇن چىقاردىم (34)

ئوي ۋاقىنى بۇزدۇم. ئوغۇزلار توققۇز تاتارلار بىلەن بىرلىشىپ
ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. ئاغۇ دىگەن يەردە ئىككى قېتىم چوك
ئۇرۇش قىلدىم. قوشۇننى مەغلۇپ قىلدىم، ئېلىنى ئالدىم. مەن
شۇنداق تىرىشىپ ..... تەڭرى مەدەت قىلغانلىغى ئۈچۈن،
ئۇزۇم ئوتتۇز ئۇچ يېشىمدا ..... ئودسىگ ئوتۇلۇگ ..... (؟)
(35) بېقۇاتقان باتۇر خاقانى ئالدىدا خاتالىق ئوتكۈزدى.
ئۇستىمزدىكى تەڭرى، مۇقەددەس يەر-سۇ ۋە ئەجدادىم،
خاقانلىك روھى خوشال بولمىغان بولسا كېرەك، توققۇز ئوغۇز
خەلقى يەر-سۇيىنى تاشلاپ تابغاچقا باردى. ئۇلار تابغاچ .....
يەنە بۇ يەرگە قايتىپ كەلدى. مەن ئۇلارنى باقاي دەپ
ئويلاپ، ..... خەلق ..... (36) جىنايەت ئوتكۈز- ..... جەنۇبتا
تابغاچتا نام-شوھرىتى يوق بولدى. بۇ يەردە ماڭا قۇل بولدى.
مەن ئۇزۇم خاقانلىققا ئولتۇرغانلىغىم ئۈچۈن، تۈرك خەلقى .....
قىلمىدىم، مەن دولەتنى، قانۇنىي تۈزۈملەرنى ياخشى (باشقۇرۇشقا)
تىرىشتىم ..... بىرلىشىپ ..... (37) ئۈيغۇر سوقۇشتۇم. قوشۇننى
مەغلۇپ قىلدىم. بوي سۇنغانلىرى بوي سۇندى، (مېنىڭ) خەلقىم
بولدى، ئولگەنلىرى ئولدى. سېلىنگا دەريا سىنى بويلاپ تۇۋەنلەپ
مېڭىپ، قاراغىن دىگەن قىسىگدا ئوي-ۋاقىنى بۇزدۇم.....
ئۇلار تاقتا چىقىۋالدى. ئۇيغۇر ئىلتەبەر يۈزچە ئەر بىلەن
شەرقە قېچىپ كەتتى ... (38) ... تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. مەن
ئۇلارنىڭ يىلقىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، تۈرك خەلقىنى باقتىم.
ئوتتۇز توت يېشىمدا، ئوغۇزلار قېچىپ بېرىپ تابغاچقا قوشۇلدى.
مەن ئوكۈنۈپ ئەسكەر چىقاردىم ..... ئوغۇل-قىزلىرىنى قولغا
چۈشۈردۇم. ئىككى ئىلتەبەرلىك خەلق ..... (39) تاتابى
خەلقى تابغاچ خاقانغا قاردى. ئەلچى ئەۋەتمىگەنلىگى، ھال-
ئەھۋال سورىمىغانلىغى ئۈچۈن، يازدا ئۇلارغا قوشۇن چىقاردىم.
خەلقىنى شۇ يەردە مەغلۇپ قىلدىم. يىلقىسىنى ..... قوشۇنى

يىغىلىپ كەلدى، قادىرقان① تېغىدا ..... (40) يەر سۈيىگە ماكانلاشتى. جەنۇپتكى قارلۇق خەلقىگە يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، يامتار تۈدۈننى ئەۋەتتىم. ئۇ باردى ... (قارلۇق) ئىلتەبەر يوقلىپتىمىش، ئىنىسى بىر ... (41) تارتۇقچىلار كەلمىدى. ئۇلارنى جازالاي دەپ يۇرۇش قىلدىم. مۇھاپىزەتچىلەر باشلىغى ئىككى ـ ئۈچ كىشىنى باشلاپ قېچىپ كەتتى. ئاددى خەلق خاقانىمىز كەلدى دەپ مەدھىيە ئوقۇدى ..... ـ غا ئۇنۇپان بەردىم. ئەمىلى كىچىكىلەرنى .....

جەنۇپ تەرىپى

(1) بىرىنچى كۇنى تابغاچنىڭ ئون يەتتە مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى يوقاتتىم. ئىككىنچى كۇنى پىيادە ئەسكىرىنى پۇتۇنلەي يوقاتتىم ..... ئېشىپ، بارد ..... (2) ... قېتىم ئەسكەر چىقاردىم. ئوتتۇز سەككز يېشىمدا، قىشتا قىتانغا يۇرۇش قىلدىم ..... ئوتتۇز توققۇز يېشىمدا يازدا تاتابىلارغا يۇرۇش قىلدىم. (3) ..... مەن ..... ئولتۇردۇم. ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ۋە مال ـ مۇلۇكلىرىنى ..... (4) بۇ ..... ئايالىمرەنى يوق قىلدىم ... (5) بار ..... (6) ئۇرۇش (7) قىلدىم ..... باتۇرىنى ئولتۇرۇپ بالىال قىلىپ بەردىم. ئەللىك يېشىمدا، تاتابى خەلقى قىتاندىن ئايرىلدى. ..... (8) قۇغ① جىياڭجۇن تۇت تۇمەن ئەسكەر باشلاپ كەلدى. توڭگۇس تېغىدا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدىم. ئۇچ تۇمەن ئەسكىرىنى ئولتۇردۇم. بىر تۇمەن ئەسكىرى ..... تاتابى ...

---

① قادىرقان ـــ ھىنگان تاغلىرىنى كورسىتىدۇ.

① قۇغ ـــ خەنزۇچە "郭" (گو) پەمىلىسىنىڭ قەدىمقى تۇركچىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.

(9) يوقىتىلدى. چوڭ ئوغلۇم ئاغرىپ ئولگەندە، قۇغ جياڭجۇنىنى بالبال قىلىپ تىكلىدىم. مەن ئون توققۇز يىل شاد بولدۇم، ئون توققۇز يىل خاقان بولدۇم. دولەتنى باشقۇردۇم. ئوتتۇز بىر...
(10) تۈركلىرىمگە، خەلقىمگە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردىم. مۇشۇنچىۋالا غەلىبىلەرنى قازىنىپ ئاتام خاقان ئىت يىلى ئونىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قازا تاپتى. چوشقا يىلى بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى دەپنە مۇراسىمى ئوتكۈزدۇم. تۈتۈق... (11) ئاتىسى لىسۈن دېگەن چوڭ جياڭجۈن بەش يۈز ئەرنى باشلاپ كەلدى. مىزىلىك..... ئالتۇن، كۈمۈش-لەردىن ناھايىتى نۇرغۇن كەلتۈردى. دەپنە مۇراسىمى ئۈچۈن (ئىشلىتىلىدىغان) ئىسرىقدان ۋە ئىپارلارنى كەلتۈرۈپ هەممىسىنى ئورنىتىپ بەردى. ساندال ياغىچىدىن كەلتۈرۈپ، ئوز... (12) مۇنچىۋالا كوپ خەلق چېچىنى كەستى، قولىغىنى تىلدى. (ئۇلار مىنىشكە ئىشلىتىلىدىغان) نەسىلىلىك ئات، قارا بۇلغۇن، كوك تىمىنلەرنى هىساپسىز كەلتۈرۈپ قوربان. (13) تەڭرىدەك تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان مېنىڭ سوزۈم، ئاتام تۈرك بىلگە خاقانلىقتا ئولتۇرغىنىدا تۈرك هازىرقى بەگلىرى، ئاندىن قالسا كۈلچور باشچىلىغىدىكى تاردۇش بەگلەر ۋە شاداپىت بەگلەر، ئالدى تەرەپتە (شەرق تەرەپتە) ئاپا تارقان (14) باشچىلىغىدىكى تولىس بەگلەر ۋە شاداپىت بەگلەر، ئوڭ تەرەپتە (جەنۇپ تەرەپتە) تامان تارقان توتىيۇقۇق بويىلاباغا تارقان ۋە بويرۇق..... بويرۇق سەبەگ كول ئېركىن باشچىلىغىدىكى هەر قايسى بۇيرۇقلار، هازىرقى بەگلەر ئاتام خاقانغا ئىنتايىن... (15) ئىنتايىن (كوپ) مەدهىيە ئوقۇدى (؟) تۈرك بەگلىرى بىلەن خەلقى بىرلىكتە ئىنتايىن (كوپ) هەدهىيە ئوقۇدى. ئاتام خاقان (قازا تاپقاندا)، تۈرك بەگلىرى ۋە خەلقى ئىبىغىرتاش ۋە يوغان ياغاچلارنى ئەكەلدى. ئۇزەم شۇنچە.....

[(1)—(8) قۇرلىرى كول تىگىن مەڭگۈ تىپشى جەنۇبىي يۇزىنىڭ (1)—(11) قۇرلىرى بىلەن ئوخشاش.]

(8) (ئاتام) خاقان، (9) تاغام خاقان تەختىتە ئولتۇرغانىدا، توت تەرەپتىكى شۇنچىلا كوپ خەلقنى تەشكىللىگەن ئىكەن..... تەڭرى مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن، مەن (تەختىتە) ئولتۇرغىنىمدا، توت تەرەپتىكى خەلقلەرنى تەشكىللىدىم، تەرتىپكە سالدىم..... قىلدىم..... ئىنتايىن داغدۇغىلىق تۇيى مەردىكىسى ئوتكۈزۈپ قىزىمنى تۇرگەش خاقانغا ياتلىق قىلدىم. يەنە ئىنتايىن داغدۇغىلىق تۇيى مەردىكىسى ئوتكۈزۈپ تۇرگەش خاقانىنىڭ (10) قىزىنى ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم..... بېشى بارلارنى باش ئۇردۇردۇم، تىزى بارلارنى تىزلاندۇردۇم. ئۇستىمىزدىكى تەڭرى. ئاستىمىزدىكى يەر-زىمىن ساقلىغانلىغى ئۈچۈن (11) كوزى بىلەن كورۈپ باقمىغان، قۇلىغى بىلەن ئاڭلاپ باقمىغان خەلقلىرىمنى شەرقتە كۈن چىقىشقىچە، جەنۇپتا (تابغاچقىچە)، غەرپتە (كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا تۈن ئوتتۇرىسىغچە بولغان مۇشۇنچە كەڭ زىمىندا ئولتۇراقلاشتۇردۇم)..... ئالتۈن، ئاق كۈمۈش، مەشۇتلىك يىمپەك، ئاشلىقتىن ئىشلەنگەن ئىچىملىك، نەسىللىك يۈگۈرۈك ئات-ئايغىر، قارا بۇلغۇن (12) كوك تىمىنلەرنى تۈركلىرىمگە-خەلقىمغە قازىنىپ بەردىم، تېپىپ بەردىم..... (ئۇلارنى) غەمسىز قىلدىم. ئۇستىمىزدىكى تەڭرى كۈچلۈك..... (13)..... بېقىڭلار، ئازاپلىماڭلار، قىيىنىماڭلار. تۈرك بەگلىرى، تۈرك خەلقىم..... قازىنىپ..... (سىلەر) بۇ خاقانىڭلاردىن، بۇ بەگلىرىڭلاردىن، (بۇ يەر-) سۈيىڭىلاردىن ئايرىلمىساڭلار، تۈرك خەلقى (14) ئۈزەڭلار ياخشىلىق كورەلەيسىلەر، ئۈيۈڭلەرگە كىرەلەيسىلەر (ئىگە بولالايسىلەر) قايغۇسىز

بولالايسلەر ..... شۇندىن كېيىن، تابغاچ خاقانىدىن نۇرغۇن نەققاشلارنى كەلتۈردۈم. (ئۇلار) مېنىڭ سوزۇمنى قايتۇرمىدى. (ئوردا) ئىچىدىكى نەققاشلارنى ئەۋەتتى. ئۇلارغا ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇش سالدۇردۇم. ئىچى-تېشىنى ئاجايىپ نەقىشلەتتىم. تاش تىكلەتتىم. كوڭلۇمدىكى سوزلىرىمنى ئويدۇردۇم ..... (15) ئون ئوق ئەۋلاتلىرىمدىن تارتىپ يات ئۇرۇقلارغىچە، بۇنى كورۇپ بىلىڭلار! مەڭگۈ تاش ياساتتۇردۇم ..... سوزلىرىمنى ئويدۇردۇم ... ئۇ تاش قۇرۇلۇشنى .....

غەربىي جەنۇبىي يۈزى

بىلگە خاقان (مەڭگۈ تاش) تېكىستىنى مەنىكى يوللۇغ تىگىن يازدىم. بۇنچە كوپ قۇرۇلۇش، نەقىش، ئىسىل (؟) ..... بىلگە خاقاننىڭ جىمەن ئوغلى مەنىكى يوللۇغ تىگىن بىر ئاي توت كۈن ئولتۈرۈپ يېزىپ چىقتىم، زىننەتلىدىم .....

شەرقىي جەنۇبىي يۈزى

..... كوك ئوڭنى بويلاپ يۇرۇش قىلىپ، كېچە-كۈندۈزلەپ (مىڭىپ)، يەتتە كېچە-كۈندۈزدە مەن سۈسىز (چوللەرنى) كېسىپ ئوتۇپ چوراقتا يېتىپ باردىم. كەچىنكە تىگىپ .....

غەربىي يۈزى

تۈرك ئۈستىدە (ئولتۇرغان ئاتام) بىلگە خاقان (قازا تاپتى) (؟) ياز بولسا، ئۈستىمزدىكى (تەڭرى) دۈمبىغى گۈلدۈرلىگەندەك، تاغدىكى بۇغىلار ۋاقىرىغاندەك (ھوكۇرەپ يىغلاپ) ھەسرەت چېكىمەن. ئاتام خاقان تېشىنى ئۈزەم ئورناتتىم.

بايانچور مەڭگۈ تېشى

«بايانچور مەڭگۈ تېشى» غا ئىزاھات

بۇ مەڭگۈ تاشنى 1909 - يىلى فىنلاندىيەلىك ئالىم رامستېت (G.J.Ramstedt) موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سېلىنگا دەريا‌سى ۋە Xine usu كولى ئەتراپىدىن تاپقان. بۇ مەڭگۈ تاش ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا. مەڭگۈ تاشقا جەمئى 49 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىلى تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستى ئۆز زامانىسىدا ئورخۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇرخاقانلىغىنىڭ تارىخى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم يادىكارلىق ھىساپلىنىدۇ.

مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ بىرمۇنچە قۇرلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇلغان. كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئەسلى تېكىستى بىلەن تەرجىمىسىگە ئايرىم قۇر سانى بېرىلمىدى. بۇ ھەقتە ئايرىم تەتقىق قىلغۇچىلار ئەسلى تېكىستى قۇرسانى بويىچە بېرىلگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلانسا بولىدۇ. تېكىستتە يەنە بىرمۇنچە لىغان ئاتالغۇلار (يەر - جاي ناملىرى، ئادەم، قەبىلە، مەنسەپ - ئەمەل ناملىرى قاتارلىقلار) ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى، بۇ ھەقتە ئايرىم تەتقىق قىلىپ ئىز - دىنشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار:

1. G. J. Ramstedt: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاش»
(Ramstedt G. J: Zwei Uigurische Rune - ninschriften in der Nord - Mongolei. JSFOU, ××, 3. 1913)

2. س. ئى. مالوۋ: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمقى تۈرك يادنكارلىقلىرى»

3. ھوسەيىن نامىق ئورخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادنكارلىقلىرى»
(Eski Türk Yazitlari. 1936)

«بايانچور مەڭگۈ تېشى» نىڭ تېكىستى

تەڭرىدە بولمىس ئىل ئەتمىس بىلگە قاغان... تولىس...
(ە)
ئوتۈكەن تەگرەسى ئىلى ئىكىن ئارا ئولۇرمىس سۇبى سەلەنگە ئەرمىس ئانتا ئىلى..... ئەرمىس بارمىس.....سۇ..... ئانتا قالمىس بودۇن، ئون ئۇيغۇر، توقۇز ئوغۇز ئۈزە يۈز يىل ئولۇرۇپ ..... ئورقۇن ئۈگۈز.....تۈرك قىپچاق ئەلىگ يىل ئولۇرمىس. تۈرك ئىلىگە ئالتى ئوتۇز ياشىما..... بىرتى ئانتا بويلا..... يانا تۇشدى، توقۇز ئوغۇز بودۇنمىن تىرۇ قوبىراتى ئالتىم. قاڭىم كۈل بىلگە قاغان..... سۇ يوردى، ئوزۇمىن ئوڭرە بىگا باشى ئىتتى، كەيىرەدە ئوڭدىن يانتاچى..... ئىچگىرىپ يانا يوردىم. قەيىرە باشىنتا، ئۈچ بىركۈدە، قان سۇسى (بىرلە) قاتىلتىم، ئانتا..... ئىرتىم. قاراقۇم ئاسمىس كوگۈردە، كومۇرتاغدا، يار ئۈگۈزتە ئۈچ توغلىغ تۈرك

بودۇن ..... ئۇزمەش تىگىن قان بولمىس قونسى يىلقا يوردىم. ئىكىنىتى سۆگۈس ... ئاي ئالتى ياڭقاتوقتىم ..... ئۇزمەش تىگىنىگ ..... تۇتتىم. قاتۇنىن ئانتا ئالدىم. تۇرك بودۇن ئانتا ئىناغارۇ يوق بولتى. ئانتاكسىرە تاقغۇ يىلقا ..... بودۇن ..... تۇيۇپ، ئۇچ قارلۇق يابلاق ساقىنىپ تەزە باردى. قۇرسيا ئون ئوقتا كىردى. لاغزىن يىلقا توقتىم ..... تاي بىلىگە تۇتۇقۇغ يابغۇ ئاتادى. ئانتاكسىرە قاڭىم قاغان ئۇچدى،

(u)

قارا بودۇن قىلىمىس ..... سانچىدىم. تۇتتىم ..... بىر ... (ئانتا) بۇكەگۈككە يەتتىم. كىچە يارۇق باتۇر ئەرىكلى سۆگۈسىدىم. ئانتا سانچىدىم. كۇك قاچمىس، تۇن تىرىلمىس. بۇ كىگۈكتە سەكىز ئوغۇز، توقۇز تاتار قالمادۇق. ئىكى ياڭقا كۇن توغۇرۇ سۆگۈسىدىم. ئولىم، كۇڭىم، بودۇنىغ تەڭرى يەر ئايۇ بەرتى. ئانتا سانچىدىم. يازىقلىغ ئاتلىغ ..... تەڭرى تۇتابىرتى. قارا ئىگىل بودۇنىغ يوق قىلمادىم. ئەبىن، بارقىن، يىلقىسىن يۇلمادىم. قىيىن ئايدىم، تۇرغۇرۇ قۇتىم: كەنتۇ بودۇنىم تىدىم. ئۇدۇكەلىك تىدىم. قودۇپ باردىم كەلمەدى. يىمچە ئىرتىم بۇرغۇدا يەتتىم سانچىدىم. تورتۇنچ ئاي توقۇز ياڭقا سۆگۈسىدىم. يىلقىسىن، باردىمىن قىزىن قۇدۇزۇن كەلۇرتىم. بەسىنچ ئاي ئۇدۇ كەلتى، سەكىز ئوغۇز، توقۇز تاتار قالماتى. كەلتى، سەلەنگە كىدىن يىلۇن قۇل بىردىن سىگارشىپ باشقا تەگى چەرىگ ئىتتىم. كەرگۇن ساقىشىن شىپ باشىن يۇرەكەلتى ..... سەلەنگەكە تەگى چەرىگ ئىتدى. بەشىنچ ئاي توقۇز ئوتۇزقا سۆگۈسىدىم. ئانتا سانچىدىم. سەلەنگەكە سىقا سانچىدىم، يازى قىلتىم، ئۇكۇسى سەلەنگە قودى باردى. بەن سەلەنگە كەچە ئۇدۇ يوردىم، سۆگۈسىدە تۇتۇپ ئون ئەر ..... ئىتتىم. تاي بىلگە تۇتۇق يابلاقىن ئۇچۇن، بىر ئەكى ئاتلىغ يابلاقىن ئۇچۇن قارا بودۇنىم ئولتىك يەتدىك، يانا ئىچىك، ئولمەچى

يەتمەچى سەن، تىدىم. يىچە ئىسىگ كۆچىگ بىرگىل تىدىم ئەكى ئاي كۆتىدىم، كەلمەدى. سەكسىزىنچ ئاي بىر ياڭىقا سۇ (ü)

يوريىسىن، تىدىم، تۆغ تاشقىسر ئەركىلى يەلمە ئەرى كەلتى: ياغى كەلۈر، تىدى؛ ياغىن باشى يوريىۋ كەلتى. سەكسىزىنچ ئاي ئىكى ياڭقا ئاچىغ ئالتىر كولتە قاسۇي كەزمۇ سۈڭۈسىدىم. ئانتا سانچىدىم. ئانتا ئۈدۇ يوريدىم. ئول ئاي بىش يىگىرمەكە كەيىرە باشى ئۈچ ــ بىركۈدە تاتار بىرلە قاتى توقدىم. سىڭارى بودۇن ئىچىكدى، سىڭارى بودۇن ... قا كىرتى، ئانتا يانا تۈسدىم. ئوتۈكەن يىرىن قىشلادىم، ياغىدا بوشانا بوشانالادىم. ئىكى ئوغلۇما يابغۇشاد ئات بىرتىم. تاردۇش، تولىس بودۇنقا بىرتىم. ئانچىپ بارىس يىلقا چىك تاپا يوريدىم، ئىكىنتى ئاي تورت يىگىرمىكە كەمدە توقىدىم. ئول يىل (ئوتۈكەن كىدىن ئۈچىنتا تەز) باشنتا قاسار قوردان ئورگىن ئانتا ئىتتىدىم. چىت ئانتا توقىتتىدىم، ياي ئانتا يايلادىم، ياقا ئانتا ياقالادىم. بەلگۈمن، بىتىگىمن ئانتا ياراتتىم. ئانچىپ ئول يىل كۈزۈن ئىلگەرۈ يورىدىم. تاتارىغ ئايتتىدىم، تابىشقان يىل بەشىنچ ئايىقا تەگى ..... (ئۈلۈ يىل)قا ئۈ(تۈكەن ئورتۈ) - سىنتا (س) ۈڭۈز باش (قان) تا ئىدۈق باش كىدىن (تە) ياباش تۈقۈش بەلتىرىنتە ئانتا يايلادىم. ئورگىن ئانتا ياراتتىم، چىت ئانتا توقىتتىدىم. بىك يىللىق تۈمەن كۈنلىك بىتىگىمىن، بەلگۈمن ئانتا ياسى تاشقا ياراتتىدىم تولۈقۇ (تاشقا توقىتتىدىم) توقۇز ئوغۇز ... ... بەگلەر كەلتى ..... ياغىدۇرمىش، ئوگۈن - بەگىگ قارا بۈلۈقىغ ئانى ئولۇرمىش قىرقىزتاپا ئەر ئىدمىس. سىز تاشقىك تىمىس، چىكىگ تاشقىرىك تىمىس، كور بود قال، ئىدا قابىشالىم تىمىس. ئوتۈكەن ... تىمىس ..... توقۇز ياڭقا سۇ يوريدىم. تۈتۈق (ü)

باشىن چىك تاپا بىكە ئىتتىم. ئىسى يەر تاپا ئاز ئەر ئىتتىم.

كور تىدىم. قىرقىز قانى كوگىمەن ئىچىنىتە، ئەب بارقىنىتا
(ө)
ئەرمىس، يەلمەسىن ئىس يەردىنگەرۇ ئىدمىش. يەلمەسىن مەنىن ئەر ئانىتا باشمىش تىل تۇتمىس قاڭقىا ئىسىنگە ئەركەلىتى قارلۇق ئىسىگە كەلمەدۇك تىدى ..... قارلۇق ... كەم (؟) ..... ئەرتىش ئۇگۇزۇگ ئارقار باشى تىوشى ئانتا ئەر ـ قامىش ئالتىن يانىتا ساللاپ كەچىدىم. بىر يىگىرمىنچ ئاي سەكىز يىگىرمىسكە يولۇقىدىم، بولىچۇ ئۇگۇزدە ئۇچ قارلۇقىغ ئانىتا توقىدىم. ئانىتا يانا تۇسىدىم. چىك بۇدۇنىغ بىگىم سۇرە كەلىتى ... سىز باشى چىتسمىن يايلادىنم. ياقا ئانىتا ياقالادىم. چىسك بودۇنىقا تۇتۇق بىرتىم. ئىشباراش تارقات ئانىتا ئانىچۇلادىم ..... (ئانتا) ئەر كەلتى، قازلوق كولتە تاغدا كورتى، ياغ ... تىپ ئايۇ ئانىتا كەلتى. بىس يىگىرمىكە ... تايغان كولتە تىرىلتىم. بىدگۇچى ئەرئانتا ئىتتىم (ئەر كەل ـ) تى، قارا يوتالىق كەچىپ كەلىرتى.بەن ئۇترۇ يوردىدىم ... بولتى قارلۇق (تاپا) ئەر ئىدمىس ... تىمىس. ئىچىرە بەن بولغايىن تىمىس، تاشدىنتان قابىشايىن تىمىس، باسمىل ياغىدىپ ئەبىمرۇ باردى، ئانى ئىچىگىرمەدىم. تاشدىنىتان ئۇچ قارلۇق، ئۇچ ئىسدۇق، تا (تار) ..... تۇرگەس ..... ئوتۇكەنىتە بەن ... باشىنتا توقىدىم. بىشىنچى ئاي ئالتى ئوقۇزقا سۇڭۇسىدىم، ئانتا سانچىدىم، ئىچۇي (كەچىپ) (كۇن) تىوغۇرۇ سانچىدىم. ئانىتا ئۇترۇ تۇرگەس قارلۇقىغ تابارىسن ئالىپ ئەبىن يۇلىپ بارمىس ئەبىمە تۇسىمىس ..... ياغى بول ..... تۇرۇپ يەردىن تاپا باردى. ئانى ئۇدۇ ... ئوغرۇ ... سەكىزىنچى ئاي بەن ئۇدۇ يوردىدىم. ئەبىمىن ئەرسەگۇنتە يۇلا كولتە قوتىم ئانتا ئىرتىم ... باسمىلىغ قود(رۇپ) ... ئاي بىر ئوتۇزقا قارلۇقىغ ... يوغىرا يارشىدا سۇسىن ئانىتا سانچىدىم. ئەبى ئون كۇن ئوكىرە
(ө)
ئۇركۇپ بارمىش. ئانتا يانا يوربىپ تۇسىدىم ... بىر يىگىر ـ مىكە ..... سانچىدىم، كەنتۇ ... بۇدۇنماكىرتىم. ئىرلۇنـ تەتالا ـ

قىمىنتا يەتتىم ئاشنۇقى تابغاچداقى ئوغۇز تۈرك تاشقىمىس ئانتا قاتىلىمىش، ئانتا بەگلەر ... مەنىك سۇم ئۇچ ... توغ ... ئەر بىس يۈز كەدىملىگ ياداغ بىر ئىكى شاشىپ كەلتى. كۈگىم، قۇلىم بودۇنىغ تەگرى يەر ئانتا ئايو بىرتى، ئانتا سانچدىم ... ئانتا بودۇن ئىچكدى ... قارلۇق تاپا تەزىپ كىرتى. ئانتا يانا تۈسىپ ئورقۇن بالىقلىغ بەلىتىرىنتە ئەل ئورگىنىن ئانتا ئورگىپەن ئىتتىم. ئەل ئەبىن ... بىر يىگرمىنچ ئاي يىگرمىكە قارا بۇلۇق ئوگدىن سوقاق

(٥)

يولى ئانتا چىگىل تۈتۈق ..... توغۇرغۇغ كەچۇرۇ ..... سانچدىم. قارلۇق باسمىل..... تىرىلىپ ..... تۈسدىم ..... باسمىلقا..... ..... ئاپا ..... تۈمىس ..... بىلمەز بارچە تۈكۈپ تەزە..... بەن ئىتتدىم. بۈنچا بىتىگىگ ..... بىتىگ بىتتدىم. كەلتى .....قارلۇق بود... ...ئانچىپ سەكىزىنچ ئاي ئۈچ ياڭقا يوردىم ..... قارلۇق تىرىگى بارى تۈرگىسكە كەلتى. يانا تۈسىپ ئونۈنچ ئاي ئەكى ياڭقا باردىم ..... تىمىسى ئۈچ ..... توقتدىم ..... تۈسدىم. ئانتا ياقغارۇ باسمىل قارلۇق يوق بولتى، قونى يىلقا ..... يايلادىم ..... تابغاچ قانى قاغان ..... بارمىس ... بىر قىز سەكىز (ئۇرى ئوغلان) تۈتىدىم ..... يانا (تۈسىدىم) ..... ئەكى بودۇنىغ ئالىپ ..... ئوتۈكەن ..... توقتدىم ئانتا ئولۇرۇپ بىكە ئىتتىم. قوت يارتاغ تۈغىن ئانتا ... بودۇنىغ ... ئەبىمە ئەكسىتى ئاي ئالتى ياڭقا تۈسدىم. تاقىغۇ يىلقا ... (بىرمىس) ... يوق قىلمىس، ئانچىپ كەلتى، ئەكى قىزدن تاپىغ بەرتى ..... بارمىش ..... سوزىكە يازمايىن تىدى ياڭلمايىن، تىدى ..... ئىچكمەدى ..... سوغداق تابغاچقا سەلەنگەدە باي بالىق ياپتى بەرتىم.

..... (يىگىرمىكە) ئانتا يانا ..... ئۇچ تۇغىن ..... قابىشىم .....،
بىر ئوتۇزقا ئورگىن ..... ئۇچ ئوتۇزقا ئانتا سانچىدىم. ياريش
(ө)
ئاغۇلىغ ئارا .....
..... ئۇچ تۇمەن ..... سانچىدۇق يەردە ..... ساقىنمىش .....
ئەكىنتى ئاي ئالتى يىگىرمىكە ئۇچ تۇغلىغ تۇرك بودۇنىغ .....
(سەكىز) ئوغۇز توقۇز (تاتار) ..... قاتۇن يىگەنى ئوز بىلگە .....
..... بىك يونت قالمىس، تۇمەن قونى قالمىس سۇ باشى بەن.....
(ü)
(ئەل-) تە بەر بىك يونت تۇمەن قونى بەن تۇتدىم ..... (كە-)
لۇرتۇم.

تەرجىمىسى

تەكرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان ..... تو-
لىس ..... ئوتۇكەن ئەتراپى ئېلى ئىككىسىنىك ئوتتۇرىسىدا
ئولتۇرىدىكەن، سۇيى سېلىنگا (دەريا سى) ئىكەن. ئۇ يەردە
ئېلى ..... ئەركىن ياشايدىكەن ..... سۇ ..... ئۇ يەردە قالغان
خەلق ــ ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۇستىدە يۇز يىل ئولتۇ-
رۇپ، ..... ئورخۇن دەريا سى ..... تۇرك قىپچاق (خەلقى ئۇس-
تىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغان ئىكەن. تۇرك ئېلىگە يىگىرمە
ئالتە يېشىمدا ..... بەردى. ئۇ چاغدا بويلا ..... يەنە چۈشتى.
توققۇز ئوغۇز خەلقىنى تېرىپ - يىغىپ ئالدىم. ئاتام كول
بىلگە خاقان ..... قوشۇن ئەۋەتتى. مېنى مىڭبېشى قىلىپ ئەۋەتتى،

ئالدى (شەرق) تەرەپكە بېرىپ، كەيرە①نىڭ شەرقىدىن يانغۇچى ..... بويىسۇندۇرۇپ، يەنە يۇرۇش قىلدىم. كەيرە بېشىدا ۋە ئۇچ بەركۈ دېگەن (يەردە) خان قوشۇنى بىلەن قوشۇلدۇم. ئۇ يەر ... قوغلىدىم. قارا قۇمدىن ئوتۇپ، كوگۇردە، كومۇرتاغدا، يار دەريا سىدا، ئۇچ تۆغلۇق تۈرك خەلقى ..... ئۇزمىش تېگىن خان بولۇپتۇ، قويىيىل (743 - يىل) دا مەن يۇرۇش قىلدىم. ئىككىنچى قېتىمقى ئۇرۇشنى بېرىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى (كۈنى) قىلدىم ..... ئۇزمىش تېگىننى ..... تۇتتۇم؛ خانىشنى ئۇ يەردە قولغا چۈشۈردۈم. تۈرك خەلقى شۇندىن ئېتىۋارەن يوقالدى. شۇندىن كېيىن، توخۇيىل (745 - يىلى) دا ..... خەلق ..... تۇيۇپ ..... ئۇچ قارلۇق كوكسىدە يامانلىق ئويلاپ قېچىپ كەتتى. غەرپتىكى ئون ئوق خەلقىگە (يەنى غەربىي تۈركىلەرگە) قوشۇلدى. توكۈز يىل (747 - يىل) دا تارمار قىلدىم ..... تاي بىلگە تۇتۇقنى يابغۇ (دەپ) ئاتىدى، كېيىن ئاتام خاقان قازا تاپتى. ئاددى خەلق قىلىنغان ..... سانچىدىم (زەربە بەردىم) تۇتتۇم ..... بىر ..... (ئۇ چاغدا) بۇكەگۈكىكە يېتىپ باردىم. كەچقۇرۇن ــ كۈن پاتقاندا ئۇرۇش قىلدىم. ئۇ يەردە سانچىدىم. ئۇلار كۈندۈزى قېچىپ كېتىپ، كېچىسى توپلانىدى. بۇكەگۈكتە سەكسەز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنى قالدۇرمىدۇق. ئىككىنچى كۈنى كۈن چىققاندا سوقۇشتۇم. قۇل - دىدەكلىرىم، خەلقىمنى تەكرى ۋە زېمىن ساقلىدى. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. گۈناكار موتۇەرلىرى ..... تەكرى تۈتۈپ بەردى. لېكىن ئاددى پۇقرالارنى يوقاتمىدىم. ئويمنى، مال - مۈلكىنى،

① كەيرە ــ يەر نامى.

يەلقىلىرىنى بۇلۇۋالمىدىم. ئۇلارنى جازالىدىم. (لېكىن) ئۇلارنىڭ (بۇرۇنقىدەك ياشاۋېرىشىگە) يول قويىدۇم. سەلەر ئوز خەلقىم ئىدىم، ماڭا ئەگىشىپ كېلىۋېرىڭلار دىدىم. مەن (ئۇلارنى) قالدۇرۇپ قويۇپ كەتتىم. ئۇلار كەلمىدى، يەنە قوغلىدىم. بورغۇ①دا يېتىشىۋېلىپ زەربە بەردىم. توتىنچى ئاينىڭ توققۇزىنچى (كۈنى) سوقۇشتۇم، سانچىدىم. يەلقىلىرىنى، مال - مۈلۈكلىرىنى، قىزلىرىنى، خوتۇنلىرىنى كەلتۈردۈم. بەشىنچى ئايدا، ئۇلار ئەگىشىپ كەلدى. سەككز ئوغۇز، توققۇز تاتارلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. سېلىنگا دەرياسىنىڭ غەربى، يەلۈن قولنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ، شىپ بېشىغىچە چېرىك ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇلار كەرگۈن - ساقىش②ۋە شىپ بېشى ئارقىلىق كەلدى ..... سېلىنگا دەرياسىغىچە چېرىك ئورۇنلاشتۇردى. بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ئۇرۇش قىلدىم. ئۇيەردە سانچىدىم. (ئۇلارنى) سېلىنگا دەرياسىغا قىستاپ زەربە بەردىم. ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. كوپچىلىگى سېلىنگا دەرياسىنىڭ توۋەن ئېقىمىنى بويلاپ قېچىپ كەتتى. مەن سېلىنگا دەرياسىدىن ئوتۇپ، داۋاملىق قوغلىدىم. ئۇرۇشتا ئون ئەرنى قولغا چۈشۈردۈم... ئېۋەتتىم. تاي بىلگە تۇتۇقنىڭ رەزىللىگى تۇپەيلىدىن بىر - ئىككى باشلىقنىڭ رەزىللىگى تۇپەيلىدىن، مېنىڭ ئاددى خەلقىم، سەلەر ھالاك بولدۇڭلار. ماڭا بېقىنساڭلار، ھالاك بولمايسىلەر، دىدىم. قايتىدىن ماڭا كۈچ بېرىڭلار دىدىم. ئىككى ئاي كۈتتۈم، كەلمىدى. سەككزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى قوشۇن

① بورغۇ — يەر نامى.

② كەرگۈن - ساقىش — يەر نامى.

چىقىراي ..... دىدىم. تۇغلۇق (قوشۇن) يولغا چىقىشاتقاندا، بىر ئاتلىق چارلىغۇچى كېلىپ: دۇشمەن كېلىشاتىدۇ دىدى؛ دۇشمەن باشلىغى بىلەن كەلدى. سەككىزىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى ئاچىغ ئالتىر كولىدە، قاسۇينى① كېزىپ، سوقۇشتۇم. ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. داۋاملىق قوغلاپ زەربە بەردىم. شۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى كەيرە باشى ۋە ئۇچ بىركۇ②دە تاتارلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدىم. سىگار③خەلقى بوي‌سۇندى، سىگار خەلقى ..... غا كىردى. ئۇ يەردىن يەنە چۇشتۇم (كەلدىم). ئوتۇكەن تېغىدا قىشلىدىم، دۇشمەنىدىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردۇم. ئىككى ئوغلۇمغا يابغۇ، شاد نامىنى بەردىم. (ئۇلارنى) تاردۇش، تولەس خەلقىگە (باش) قىلدىم. شۇنداق قىلىپ، يولۇاس يىلى (750 - يىلى) چىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. ئىككىنچى ئاينىڭ ئون توتىنچى كۈنى كەم دەريا‌سىدا (ئۇلارنى) تارمار قىلدىم. شۇ يىلى ئوتۇكەن تېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا تەز④بېشىدا قاسار قوردان⑤ ئوردىسىنى ياساتتىم، ئوردا تېمى ياساتتىم. يازدا شۇ يەردە يازلىدىم. زىمىنىمنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەپ چىقتىم⑥. ئۇ يەردە بەلگەمنى، بۇ-

① قاسۇي ــ يەر نامى.

② ئۇچ بىركۇ ــ يەر نامى.

③ سىگار ــ يېرىم، يېرىم ھەسسە.

④ تەز ــ يەر ئىسمى.

⑤قاسار قوردان: قاسار ــ ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى بىر قەبىلە، قوردان ــ خوتەننىڭ قەدىمقى تۇركچە ئاتىلىشى.

⑥ بۇ جۇملىنى مالوۋ "ئۇ يەردە تەڭرىگە تاۋاپ قىلدىم" دەپ تەرجىمە قىلغان.

تۇگۈمىنى ئويدۇردۇم. شۇنداق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە شەرقىە يۈرۈش قىلدىم. تاتارلارنى سوراقتا تارتتىم (جازالىدىم). توشقان يىلى (751 - يىلى) بەشىنچى ئايغىچە ..... ئەجدىھا يىلى (752 - يىلى)ئوتۇكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۈگۈز باش - قان① (دىگەن) مۇقەددەس چوقىقىنىڭ غەربىدە ياباش (ۋە) تۈقۇش② قوشۇلمىدىغان جايدا يازلىدىم، ئۇ يەردە ئوردا سالدۇردۇم. ئوردا تېمى ياساتتىم. مەن مىڭ يىللىق تۇمەن كۈنلۈك (مەڭگۈ-لۈك دىگەن مەنىدە ــ ت) پۈتۈك ۋە بەلگەمىنى يىسى تاشقا يازدۇردۇم. مۇستەھكەم تاشقا ئويدۇردۇم. توققۇز ئوغۇز ..... بەگ-لىرى كەلدى ..... دۇشمەنلىشىپتۇ. ئوگۈنبەگ ۋە قارا بۇلۇقتا ئولـ-تۇراقلاشقان قىرغىزلارغا ئادەم ئەۋەتىپ "سىلەر قوشۇن تارتىپ چىقىرىڭلار، چىكلارنىمۇ چىقىرىڭلار"، دەپتۇ. "دىققەت قىلىڭلار، ئورمانلىقتا ئۇچرىشايلى!" دەپتۇ. ئوتۇكەن ..... دەپتۇ. توققۇزىنچى (كۈنى) قوشۇن چىقاردىم ..... تۈتۈق بېشى بىلەن چىكلارغا مىڭ ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ يۇرتىغا ئاز سانىدىكى ئەرلەرنى ئەۋەتتىم. "سىلەر پەخەس بولۇڭلار!" دىدىم. قىرغىز خانى كوگمەن تېغى ئىچىدىكى ئويمىدە ئىكەن. ئاتلىق پايلاقچىسىنى ئىتتىپاقداشچىلىرىنىڭكىگە ئەۋەتىپتۇ. ئاتلىق پايلاقچىلىرىنى مېنىڭ يىگىتلىرىم ^ يېڭىپ، "تىل" (ئەسىر) قىلىپ تۇتۇپتۇ. ئۇ (تۇتۇلغان "تىل"): خانغا ئىتتىپاقداشچىلىرى (يارەمگە) كەلدى، لېكىن، قارلۇقلار يارەمگە كەلمىدى. دەپتۇ. قارلۇق ..... كەم (دەريا سۇ) ..... ئېرتىش دەريا سۇنىڭ

① سۈگۈز باشقان ــ يەر ئىسمى.

② ياباش، تۈقۈش ــ يەر ئىسمى.

ئارقار باشى (دىگەن يېرى) نى مۇز قاپلاپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئارقامىشنىڭ تۆۋەن يېنىدىن سال سېلىپ ئوتتۇم. ئون بىرىنچى ئاينىڭ ئون سەككىزىدە، (ئۇلارغا) ئۇچرىدىم. بولچۇ دەريا سىدا ئۈچ قارلۇقنى تار مار قىلدىم. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم. مېنىڭ مىڭ ئادىمىم چىڭ خەلقنى سۈرۈپ كەلدى ..... سىز بېشىدىكى پاسىلىم ئېچىدە (ئويۇمدە) يازلىدىم. ئۇ يەردە تەڭرىگە تاۋاپ قىلدىم①. چىڭ خەلقىگە تۈتۈق ئەۋەتتىم ۋە ئىشىمارا ھەم تارقانلارنى ئەۋەتتىم ..... ئەركەلدى، قازلۇق كولىدە، ئۇلار تاغىدا دۇشمەن ..... دەپ چۇقان سېلىپ كەلدى. ئون بەشىنچى كۈنى ... تايغان كولىدە (ئەسكەرلىرىنى) يىغدىم. ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىنى ئەۋەتتىم. ئەرلەر كەلدى، قارايوتالىقتىن① ئوتۇپ، (دۇشمەننى كېلىشكە) مەجبۇر قىلدى. مەن ئالدىدىن يۇرۇش قىلدىم ..... بولدى. (ئۇلار) قارلۇقلارغا ئادەم ئەۋەتىپتۇ ..... ۋە "ئىچكى (قىسمىنى قالايمىقانلاشتۇرايلى، سىرتتىن قاپسايلى" دەپتۇ. باسمىلار (بىز بىلەن) دۇشمەنلىشىپ ئويۇمگە بېسىپ كەلدى. ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىدىم. سىرتتىن ئۈچ قارلۇق ئۈچ ئىدۇق، تاتار ..... تۈركەش ..... ئوتۇكەنىدە، مەن ..... بېشىدا (ئۇلارغا) زەربە بەردىم. بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىسى سوقۇشتۇم، ئۇ يەردە سانچىدىم. ئىچۈي (دەريا سىدىن) ئوتۇپ، كۈن چىققاندا سانجىشتىم. ئاندىن كېيىن تۈركەشلەر قارلۇقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ

① Clauson بۇ جۈملىنى "مەن زىمىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى بەلگىلەپ چىقتىم" دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇنى كىلىياشتۇرنىمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ.

① قارابوتالىق ــ يەر نامى.

مال - مۇلكىنى بۇلىۋېلىپ، تۇرار جايلىرىغا قايتىپتۇ، مېنىڭ تۇرار جايىمغىمۇ بېرىپتۇ ..... دۇشمەن بولدى ..... تۇرۇپ، يېرىگە باردى. ئۇلارنى قوغلاپ ..... سەكسەنچى ئايدا يولغا چىقتىم. مەن ئويۇمنى ئەرسەگۈندە يۇلا دېگەن كول بويىغا ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇ يەردىن قوغلاپ ماڭدىم ..... باسمىلارنى قالدۇرۇپ، ..... ئاينىڭ يېگىرمە بىرىنچى كۈنى، قارلۇقلارنى..... يوغرا تۇزلەڭلىگىدە ئەسكەرلىرىگە (نەيزە) سانچىدىم. ئويى ئون كۈن ئىلگىرى ئۇرۇكۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەردىن قايتىپ كەلدىم. ..... ئون بىرى ... سانچىدىم. ئوز ..... خەلقىم ئاردىغا قايتىپ كەلدىم. ئىرلۇن① ۋە تالاقمىنداا② قوغلاپ يېتىشۋالدىم. بۇرۇن تابغاچىتكى ئوغۇز ۋە تۈرك خەلقى (ئۇلاردىن ئايرىلىپ) يولغا چىقىپتۇ، ئۇ يەردە قوشۇلدى. ئۇ يەردە بەگلەر ..... مېنىڭ قوشۇنۇم ئۇچ ... توغ ... ... بەش يۈز كىشىلىك تولۇق قوراللانغان پىيادە ئەسكەر بىر - ئىككى قېتىم شىددەت بىلەن كەلدى. ئۇ چاغدا تەڭرى ۋە يەر - دىدەك - قۇللىرىمىنى، خەل - قىمنى ساقلىدى، ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم .....

ئۇ يەردە، خەلقىلەر (ماڭا) بوي‌سۇندى ..... قېچىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ، ئورخۇن ۋە بالىقلىق دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا، ئەل ئويىنى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم، ئەل ئويىنى .....

ئون بىرىنچى ئاينىڭ يېگىرمىسى، قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە سوقاق يولى③ دا چىگىل تۇتۇق

---

① ئىرلۇن ② تالاقمىن — يەر نامى.

③ سوقاق يولى — مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» (تۈركچە II توم 287 - بەت) دا "سوقاق - ئوغۇزلارنىڭ پارسلارغا بەرگەن نامى" دەپ كورسىتىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، سوقاق يولى ئىرانغا بارىدىغان يولنى كورسەتسە كېرەك.

تۇغۇرغۇ (دەريا سىدىن؟) ئوتۇپ ..... (نەيزە) سانچىدىم. قارلۇق، باسمىل ..... يىغىلىپ ..... چۇشتۇم ..... باسمىلغا .... ئاپا ..... توسىلىپ قاپتۇ ..... بىلمەس ھەممىسى قېچىپ پىتىراپ ..... مەن سالدىم. مۇنچە كوپ پۇتۇكلەرنى ..... (مەگگۇ تاش) پۇتۇكلىرىنى ئويدۇردۇم. كەلدى ... قارلۇق خەلقى ... شۇنداق قىلىپ، سەككزىنچى ئاينىڭ ئۇچىدە، يۇرۇش قىلدىم ..... قارلۇقلار نىڭ تېرىكلىرىنىڭ ھەممىسى تۇركەشلەرگە كەلدى. قايتىپ كېتىپ، ئونىنچى ئاينىڭ ئىككىسى باردىم ..... دىگنى ئۇچ ..... زەربە بەردىم ..... (قايتىپ) كەلدىم، شۇنىدىن تارتىپ، باسمىل ۋە قارلۇقلار يوقتىلدى. قوي يىلى (755 - يىلى) ..... يازلىدىم ..... تابغاچ خانى خاقان ..... بېرىپتۇ ..... بىر قەزى، سەككىز ئوغلىنى ئەسىرگە ئالدىم ..... بېيىپ كەلدىم ..... ئىككى (قىسىم) خەلقىنى ئېلىپ ..... ئوتۇكەن ..... زەربە بەردىم. ئۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، مىڭدەك ئەسكەرنى(؟) ئەۋەتتىم. بەخت يارد - تىدىغان تۇغىنى① ..... ئۇ يەردە ..... خەلقىنى ... ئىككىنچى ئاينىڭ ئالتىسى ئويۇمگە چۇشتۇم. تۇخۇ يىلى (757 - يىلى) دا ..... بېرىپتۇ ..... يوقتىپتۇ، شۇنداق قىلىپ، كەلدى. ئىككى قىزىنى (سوغا قىلىپ) بەردى ... بېرىپتۇ ..... سوزىگىزنى بىر - مايى، دىدى. خاتا ئىش قىلمايى، دىدى ..... بويىسۇنمىدى ..... سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنغا دەريا سىدا باي - بالىقنى سال - دۇردۇم .....

(يىگىرمىسى)؟ ئۇ يەردىن قايتىپ ... ئۇچ تۇغىنى ... بىر - لەش ..... يىگىرمە بىرى ئوردىنى ..... يىگىرمە ئۇچى ئۇ يەردە (نەيزە) سانچىدىم. ياردىش ۋە ئاغۇلىغ ئارد -

① ئەسلى تېكىستتە "قوت يارتاغ تۇغ" دىيىلگەن.

لىغدا ..... ئۇچ تۇمەن ..... نەيزىلىگەن يەردە ..... ئويلاپتۇ ..... ئىككىنچى ئاينىڭ ئون ئالتىسى، ئۇچ تۇغلۇق تۇرك خەلقى ..... سەككىز ئوغۇز، توققۇز (تاتار) ..... خوتۇن يىگەنى ئوز بىلگە ..... مىڭ يىلقىنى قالدۇرۇپتۇ، بىر تۇمەن قوينى قالدۇرۇپتۇ. قوشۇن قوماندانى مەن ..... ئەلىتەبەر، مەن مىڭ يىلقا، بىر تۇمەن قوينى تۇتتۇم. ..... كەلتۇردۇم.

II

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى

No	باش ھەرپ	ئوتتۇرا ھەرپ	ئاخىرقى ھەرپ	تاۋۇشى
1				a ا
2				ə ە
3				i ، ئى ، ۆ
4				o ، u ئو ، ئۇ
5				ö ، ü ئۆ ، ئۈ
6				b ، p ب ، پ
7				w ۋ
8				γ غ
9				k ق
10				h خ
11				k ، g ك ، گ
12				t ت
13				d د
14				l ل
15				m م
16				n ن
17				r ر
18				q ق
19				s س
20				x ش
21				y ي
22				z ز
23				z ژ

ئوغۇزنامه

«ئوغۇزنامه» توغرىسىدا قىسقىچه ئىزاهات

«ئوغۇزنامه» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىك مەدەنى مىراسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر بەدىئى ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇلگىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

ئوغۇزخان توغرىسىدىكى قىسسە ـ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركى خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەھرىمانلىق ھەقىقىدىكى ئېپىك داستان. ئۇ، ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كوچۇپ، ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن، شۇنداقلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېيىغان ۋە بەدىئى جەھەتتىن پىشقان. ئوغۇزخان ھەققىدىكى قىسسە تارىخىي رىۋايەت سۈپىتىدە بىرمۇنچە تارىخىي كىتابلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر كوپ تارقالغانلىرى «تارىخىي رەشىدى»، «شەجەرەئى تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇ نۇسخىلار شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئاپتورنىڭ خاھىشى بويىچە بىرمۇنچە ئۆزگەرتىلگەن ۋە قايتا ئىشلەنگەن.

«ئوغۇزنامه» داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمقى ۋە قىممەتلىك قولىيازمىسى 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاندا كوچۇرۇلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، بۇ نۇسخا پارىژ مىللى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

(بۇ نۇسخا جەمى 42 بەت، ھەر بېتىدە 9 قۇردىن جەمى 378 قۇر خەت يېزىلغان. ئاخىرقى ئىككى قۇر ئوچۇپ كەتكەن).

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «ئوغۇزنامە» ــ ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئۇزاق ئوتمۇشتە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ھەقىدىكى داستان بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن باش قەھرىمان ئوغۇز خاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرى تارىختىكى پۈتۈن - پۈتۈن قەبىلىلەرنىڭ ياكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى. داستان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى خەلق داستانلىرىغا خاس بەدىئى ۋاستىلەر بىلەن ئوزلەشتۈرگەن ۋە ئەكس ئەتتۈرگەن.

«ئوغۇزنامە» نەسرى ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان داستان لېكىن بۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۇملىلەر ۋە شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ قىسىم قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئورپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى، ئېتنوگرافىيەسى، ئەدەبىيات تارىخى، تىل - يېزىقى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىق ھىساپلىنىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «ئوغۇزنامە» ــ مەزمۇنىنىڭ بايلىقى ۋە تىلىنىڭ ئوزىگە خاس ئالاھىدىلىگى، بەدىئى ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ - خىللىغى بىلەن خېلى بۇرۇنلا تۈركشۇناس - لىق ساھەسىدە ئالاھىدە قىزىقىش قوزغىغان. نېمىس ئالىمى دېتىس بىرىنچى قېتىم 1915 - يىلى بۇ ئەسەردىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن تارتىپ، تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ ئەسەرنىڭ تۈرلۈك تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى ۋە ئۇ توغرىدا نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى.

«ئوغۇزنامه» نىڭ تېكىستى

(1) .....

سوڭ سەۋەنچ تاپتىلەر. كەنە كۈنلەردەن بىر كۈن ئاي قا-
غانىڭ كوزۇ ياردىپ بودادى. ئەركەك ئوغۇل تۇغۇردى.
(5) ئوشۇل ئوغۇلنۇڭ ئوڭلۇگى چىراغى كوك ئەردى. ئاغىزى
ئاتاش قىزىل ئەردى. كوزلەرى ئال، ساچلارى، قاشلارى قارا
ئەردىلەر ئەردى. ياقشى نەپىسكىلەردەن كورۈكلۈگرەك ئەر-
دى. ئوشۇل ئوغۇل ئاناسىنىڭ كوگۈزۈندۈن ئوغۇزنى ئېچىپ
مۇندۇن
(10) ئارىقىراق ئېچمەدى. يىگ ئەت، ئاش، سۇرمەتىلەدى. تىلى
كەلە باشلادى. قىرىق كۈندۈن سوڭ بەدۈكلەدى. يۇرۇدى،
ئويىنادى. ئاداغى ئۇد ئاداغى دەگ، بەللەرى بورى بەللە-
رى دەگ، ياغرى كىش ياغرىدەگ، كوگۈزۈ ئادۇغ كوگۈزۈ-
دەگ ئەردى. بەدەنىنۇڭ قاماغى
(15) تۇگ تولۇكلۇگ ئەردى. يىلقىلار كۈتەيە تۇرۇر ئەردى. ئات-
لارغا مىنە تۇرۇر ئەردى. كىشك ئاۋ ئاۋلايۇ تۇرۇر ئەردى.
كۈنلەردەن سوڭ، كەچەلەردەن سوڭ يىگىت بولدى. بۇچاقتا
بۇ يەردە بىر ئۇلۇغ ئورمان بار ئەردى.
(20) كوپ مۇرەنلەر ئوگۈزلەر بار ئەردى. بۇندا كەلگەنلەر كىك كوپ
كوپ، بۇندا ئۇچقانلار قۇش كوپ كوپ ئەردى. ئۇشۇل ئور-
مان ئىچىندە بەدۈك بىر قىئات (؟) بار ئەردى، يىلقىلارنى،
ئەلكۈنلەرنى يەر ئەردى. بەدۈك يامان بىركىك ئەردى. بىركە

ئەسكەرتىش: ياندىكى نومۇرلار ئەسلى تېكىستىنىڭ قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

ئەمكەك بىرلە

(25) ئەلكۇننى باسۇپ ئەردى. ئوغۇز قاغان بىر ئەرىز قاغاز كىشى ئەردى. بۇ قىئاتىنى (؟) ئاۋلاماق تىلەدى. كۇنىلەردە بىر كۇن ئاۋغاچىقتى. جىدا بىرلىە، يا ئوق بىرلە، تاقى قىلىچ بىرلە، قالقان بىرلە ئاتلادى. بىر بۇغۇ ئالدى. شۇل بۇغۇنى تال-

(30) ئۇك چۇبۇغى بىرلىە يىغاچقا باغلادى، كەتتى. ئاندان سوك ئەرتە بولدى. تاك ئەرتە چاقتا كەلدى كوردى كىم، قىئات(؟) بۇغۇنى ئالۇپ تۇرۇر. يىەنىە بىر ئادۇغ ئالدى، ئالتۇنلۇغ بەلباغى بىرلە يىغاچقا باغلادى، كەتتى.

(35) مۇندۇن سوك ئەرتە بولدى. تاك ئەرتە چاقتا كوردى كىم، قىئات (؟) ئادۇغنى ئالۇپ تۇرۇر. كەنە ئوشۇ ئادۇغ يىغاچ-نىك تۇبىندە تۇردى. قىئات (؟) كەلىپ باشى بىرلە ئوغۇز قالقانىن ئۇردى. ئوغۇز جىدا بىرلە قىئاتنىك باشىن ئۇردى، ئانى

(40) ئولتۇردى. قىلىچ بىرلە باشىن كەستى، ئالدى، كەتتى. كەنە كەلىپ كوردى كىم، بىر شۇكار قىئاتنىك ئىچەگۇسىن يەمەك-تە تۇرۇر. يابىرلە ئوق بىرلىە شۇكارنى ئولتۇردى، باشىن كەستى. ئاندان سوك دەدى كىم، شۇكارنوك ئاكاغۇ—

(45) سى ئوشبو تۇرۇر. بۇغۇ يەدى، ئادۇق يىدام ئولتۇردى، تەمۇر بولسا، قىئاتنى شۇكار يەدى يا ئوقوم ئولتۇردى يەز بولسا، دەپ دەدى، كەتتى. تاقى قىئاتنىك ئانوغۇسى ئوشبو تۇرۇر. كەنە كۇنلەردە بىركۇن

(50) ئوغۇز قاغان بىر يەردە تەكرىنى يالبارغۇدا ئەردى. قاراكغۇ-لوق كەلدى. كوكتۇن بىر كوك ياروق تۇشتى. كۇندۇن ئايان، ئايدان قۇغۇلغۇلوغراق ئەردى. ئوغۇزقاغان يۇرۇدى، كوردى كىم،

(55) ئوشبۇ يارۇقنۇك ئاراسىندا بىر قىز بار ئەردى. يالغۇز ئول-

تۇرۇر ئەردى. ياخشى كورۇكلۇگ بىر قىز ئەردى. ئانۇڭ باشىندا ئاتاشلۇغ يارۇقلۇغ بىر مەڭى بار ئەردى. ئالتۇن قازۇق دەگ ئەردى. ئوشۇل قىز ئانداغ

(60) كورۇكلۇگ ئەردىكىم، كۇلسە، كوك تەڭرى كولە تۇرۇر. يىغلاسا، كوك تەڭرى يىغلايا تۇرۇر. ئوغۇز قاغان ئانى كور- دۇكتە ئوزى قالمادى، كەتتى، سەۋدى ئالدى، ئانۇڭ بىرلە ياتتى، تىلەگۇسىن ئالدى. تول بوغاز

(65) بولدى. كۇنلەردەن سوڭ، كەچەلەردەن سوڭ يارۇدى، ئۇچ ئەركەك ئوغۇلنى توغۇردى. بىرىنچىسگە كۇن ئات قويدىلار، ئىكىنچىسگە ئاي ئات قويدىلار، ئۇچۇنچۇسگە يۇلدۇز ئات قويدىلار كەنە بىر كۇن

(70) ئوغۇز قاغان ئاۋغا كەتتى. بىر كول ئاراسىندا ئالىندان بىر يىغاچ كوردى. بۇ يىغاچنىڭ قابۇ چاغىندا بىر قىز بار ئەردى يالغۇز ئولتۇرۇر ئەردى. ياقشى كورۇكلۇگ بىر قىز ئەردى. ئانۇڭ

(75) كوزۇ كوكتۇن كوكرەك، ئانۇڭ ساچى مورەن ئوسۇغى دەگ، ئانۇڭ تىشى ئۇنچۇدەگ ئەردى. ئانداغ كورۇكلۇگ ئەردى كىم، يەرنىڭ ئەلكۇنى ئانى كورسە، ئاي ئاي ئاھ ئاھ ئولەبىز دەپ، سۇتتەن

(80) قومۇز بولا تۇرۇرلار. ئوغۇز قاغان ئانى كوردۇكتە ئوزى كەتتى، يۇرەكىگە ئاتاش تۇشتى، ئانى سەۋدى، ئالدى، ئا- نۇڭ بىرلە ياتتى تىلەگۇسۇن ئالدى. تول بوغاز بولدى. كۇنلەردەن سوڭ كەچەلەردەن سوڭ

(85) يارۇدى. ئۇچ ئەركەك ئوغۇلنى توغۇردى. بىرىنچىسگە كوك ئات قويدىلار، ئىكىنچىسگە تاغ ئات قويدىلار، ئۇچۇنچۇ- سۇگە تەڭىز ئات قويدىلار. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان بەدۇڭ

(90) توي بەردى. ئەلكۇننى يارلىق يارلاپ كەڭەشتىلەر، كەلدىلەر.

قىرىق شىرە، قىرىق بەندەك چاپتۇردى (ياپتۇردى). تۇرلۇگ ئاشلار، تۇرلۇگ سۇرمەلەر، چۇبۇيانلار، قىمىزلار ئاشادىلار، ئىچتىلەر تويدان سوك ئوغۇز

(95) قاغان بەگلەرگە ئەلكۇنسلەرگە يارلىق بەردى. تاقى دەدى كىم: مەن سەنلەرگە بولدۇم قاغان، ئالالىك يا تاقى قالقان؛ تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان؛ كوك بورى بولسۇنغىل ئۇران؛ تەمۇر يىمدا -

(100) لار بول ئورمان، ئاۋ يەردە يۇرۇسۇن قۇلان؛ تاقى تالۇي تاقى مۇرەن، كۇن توغ بولغىل، كوك قۇرىقان دەپ دەدى. كەنە ئادان سوك ئوغۇز قاغان تورت سارىغايارلىق يۇمشادى. بىلدۇرگۇلوك بىتىدى. ئەلچىلەرىگە

(105) بەرىپ يىبەردى. ئۇشبۇ بىلدۇرگۇلوكتە بىتىلىمىش ئەردى كىم، مەن ئۇيغۇرنىك قاغانى بولامەن. كىم، يەرنىك تورت بۇلۇڭنىڭ قاغانى بولسام كېرەك تۇرۇر. سەنلەردەن باش چالۇڭغۇلۇق تىلەپ مەن تۇرۇر. ئوشۇل كىم مەنىك ئاغىز

(110) ۇمغا باقار تۇرۇر بولسا، تارتىخ تارتىپ دوست تۇتارمەن دەپ دەدى. ئۇشبۇ كىم ئاغىزۇمغا باقماس تۇرۇر بولسا، چامات چاقىپ چەرىگ چەكىپ دۇشمان تۇتارمەن. تاغۇراق باسىپ ئاستۇرۇپ يوق بولسۇنغىل

(115) دەپ قىلۇرمەن دەپ دەدى. كەنە بۇ چاقىتا ئوك ياڭاقتا ئالتۇن قاغان دەگەن بىر قاغان بار ئەردى. ئۇشبۇ ئالتۇن قاغان ئوغۇز قاغانغا ئەلچى يۇمشاپ يىبەردى. كوپ تەلىم ئالتۇن كۇموش تارتىپ، كوپ تەلىم

(120) قىز ياقۇت تاش ئالىپ، كوپ تەلىم ئەردەنىلەر يىبەرىپ يۇمشاپ، ئوغۇز قاغانغا سويۇرقاپ بەردى، ئاغىزىغا باقىندى. ياقشى بەلگۇ بىرلە دوستلۇق قىلدى. ئانۇك بىرلە ئامراق بولدى. چوك ياڭاقدا ئۇرۇم دەگەن

(125) بىر قاغان بار ئەردى. ئۇشبۇ قاغاننۇك چەرىگى كوپ كوپ،

بالىقلارى كوپ كوپ ئەردىلەر ئەردى. ئوشۇل ئۇرۇم قاغان ئوغۇز قاغانىنۇڭ يارلىغىن ساقلاماس ئەردى. قاتاغلاغۇ بار - ماس ئەردى. مۇنى سوز سوز -

(130)نى تۇتماس مەن تۇرۇرمەن دەپ يارلىقىقا باقمادى. ئوغۇز قاغان چامات ئاتۇپ ئاڭا ئاتلاغۇ تىلەدى. چەرىگ بىرلە ئاتلاپ تۇغلارنى تۇتۇپ كەتتى. قىرىق كۇندۇن سوڭ مۇزتاغ دەگەن

(135)تاغنۇڭ ئاداغىغا كەلدى. قۇرىقانىنى تۇشكۇردى. شۇك بولۇپ ئۇيۇپ تۇردى. تاڭ ئەرتە بولدۇقتا ئوغۇز قاغانىنۇڭ قۇرد - قانىغا كۇن دەگ بىر ياروق كىردى. ئول ياروقتۇن كوك

(140) تۇلۇكلۇگ، كوك ياللۇغ بەدۇك بىر ئەركەك بورى چىقتى. ئوشۇل بورى ئوغۇز قاغانىغا سوز بەرىپ تۇرۇر ئەردى. تاقى دەدى كىم، ئاي ئاي ئوغۇز، ئۇرۇم ئۇستىگە سەن ئاتلار بولاسەن،

(145) ئاي ئاي ئوغۇز تاپۇغۇڭلارغا مەن يۇرۇر بولامەن دەپ دەدى. كەنە ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان قۇرىقانىنى تۇرتۇردى، كەتتى. كوردى كىم چەرىگىنىڭ تاپۇغلارىدا

(150)كوك تۇلۇكلۇگ، كوك ياللۇغ بەدۇك بىر ئەركەك بورى يۇرۇگۇدە تۇرۇر. ئول بورىنىڭ ئارتلارىن قاتاغلاپ يۇرۇگۇدە تۇرۇر ئەردىلەر ئەردى. بىرنەچە كۇنلەردەن سوڭ كوك

(155) تۇلۇكلۇگ كوك ياللۇغ بۇ بەدۇك ئەركەك بورى تۇرۇپ تۇردى. ئوغۇز تاقى چەرىگ بىرلە تۇرۇپ تۇردى. مۇندا ئىتىل مۇرەن دەگەن بىر تالاي بار ئەردى. ئىتىل مۇرەنىڭ قېدۇغدا بىر قارا تاغ تانىغدا

(160) ئورۇشغۇ تۇتۇلدى. ئوق بىرلە، يىدا بىرلە قىلىچ بىرلە ئۇرۇشتىلار. چەرىگلەرنىڭ ئارالاردا كوپ تەلىم بولدى ئۇرۇشغۇ، ئەلگۇنلەرنىڭ كوڭۇللەردە كوپ تەلىم بولدى قايغۇ. تۇتۇلۇنچ، ئۇرۇشۇنچ

(165)ئانداغ یامان بولدی گەم، ئەتتل ھۆرەننۇڭ سۇغى قىسپ قىزىل سىپىسكىگىردەگ بولدى. ئوغۇز قاغان باستى، ئۇرۇم قاغان قاچتى. ئوغۇز قاغان ئۇرۇم قاغانىنۇڭ قانلىغىن ئالدى،
(170)ئەلكۇنىن ئالدى. ئوردۇسىغا كوپ ئۇلۇق ئولۇگ بارغۇ، كوپ تەلىم تىرىگ بارغۇ تۇشۇ بولدى. ئۇرۇم قاغانىنۇڭ بىر قا - رۇندىشى بار ئەردى. ئۇرۇس بەگ دەگەن ئەردى. ئول ئو - رۇس بەگ ئوغۇلۇن تاغ باشىدا
(175)تەرەڭ ھۇرەن ئاراسىدا ياقشى بەرىك بالۇقىقا يۇمشادى. تاقى دەدىكىم، بالۇقنى قاتاغلاغۇ كەرەك ئۇرۇر. سەن تاقى ئۇرۇشغۇلاردان سوڭ بالۇقنى بەنگە ساقلاپ كەلگىل دەپ دەدى. ئوغۇز
(180)قاغان ئوشۇل بالۇققا ئاتلادى. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغۇلى ئاڭا كوپ ئالتۇن كۇمۇش يىبەردى. تاقى دەدىكىم، ئاي، مەنىڭ قاغانوم سەن. مەنگە ئاتام بۇ بالۇقنى بەرۇپ تۇرۇر. تاقى دەدى كىم بالۇقنى
(185)قاتاغلاغۇ كەرەك تۇرۇر. سەن تاقى ئۇرۇشغۇلاردان سوڭ بالۇقنى بەنگە ساقلاپ كەلگىل دەپ دەدى. ئاتام چامات ئاتۇپ ئەرسە مەنۇڭ تاپۇم ئەرۇرمۇ؟ سەندەن يارلۇق باغ - لۇغ بەللۇگ بولامەن.
(190)بىزنىڭ قۇتى بىز سەنىڭ قۇتۇڭ بولمۇش، بىزنىڭ ئۇرۇغى بىز سەنىڭ يىغاچۇكنۇڭ ئۇرۇغى بولمۇش بولۇپ تۇرۇر. تەڭرى سەنگە يەر بەرىپ بۇيۇرمۇش بولۇپ تۇرۇر. مەن سەنگە
(195)باشۇمنى قۇتۇمنى بەرەمەن. بەرگۇ بەرىپ دوستلۇقتان چىقماس تۇرۇمەن دەپ دەدى. ئوغۇز قاغان يىگىتىنىڭ سوزۇن ياقشى كوردى، سەۋىندى، كۇلدى تاقى ئايتتى كىم، مەنگە كوپ ئالتۇن يۇمشاپسەن،
(200)بالۇقنى ياقشى ساقلاپسەن دەپ دەدى. ئانۇڭ ئۇچۇن ئاڭا

ساقلاپ ئات قويدى، دوستلۇق قىلدى. كەنە چەرىگ بىرلە ئوغۇز قاغان ئىتتىل دەگەن مۇرەنىگە كەلتى. ئىتتىل دەگەن بەدۈك بىرمۇرەن تۇرۇر. ئوغۇز قاغان ئانى

(205) كوردى ـ تاقى دەدى كىم، ئىتتىلنىڭ سۇغدان نەچۈك كەچەر بىز دەپ دەدى. چەرىگدە بىر ياقشى بەگ بار ئەردى. ئانۇڭ ئاتى ئۇلۇغ ئوردۇ بەگ ئەردى. ئۇزلۇغ (ئۇقغۇلۇغ) بىر ئەر ئەردى. كوردى كىم، قۇدۇغدا كوپ تەلىم تاللار، كوپ تەلىم

(210) يىغاچلار بار ئەردى. ئۇشبۇ بەگ... ئوشۇل يىغاچلار ..... كەستى. يىغاچلاردا ياتتى، كەچتى. ئوغۇز قاغان سەۋىنچ ئاتتى، كۆلدۇ. تاقى ئايتتى كىم، ئاي ئاي، سەن مۇندا بەگ بولۇڭ، قىپچاق دەگەن سەن بەگ بولۇڭ

(215) دەپ دەدى. تاقى ئىلگەرۇ كەتتىلەر. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان كەنە كوك تۇلۇكلۇگ كوك ياللۇغ ئەركەك بورى كوردى ئوشبۇ كوك بورى ئوغۇز قاغانغا ئايتتى كىم، ئەمدى چەرىگ بىرلە مۇندۇن ئاتلاڭ. ئوغۇز

(220) ئاتلاپ ئەلكۇنلەرنى بەگلەرنى كەلدۇرگىل، مەن سەنىگە باشلاپ يولنى كورگۇرۇرمەن دەپ دەدى. تاڭ ئەرتە بولدۇقتا ئوغۇز قاغان كوردى كىم، ئەركەك بورى چەرىگنىڭ تاپۇقلاردا يۇرۇگدە

(225) تۇرۇر. سەۋىندى، ئىلگەرۇ كەتتى. ئوغۇز قاغان بىر چوقۇرتان ئايغىر ئاتقا مىنە تۇرۇر ئەردى. ئوشۇل ئايغىر ئاتنى بەك چوق سەۋەيۇر ئەردى. يولدائوشبو ئايغىر ئات كوزدەن يىتۇ قاچتى، كەتتى. مۇندا ئۇلۇغ بىر تاغ بار

(230) ئەردى. ئۇزە ئۇستۇنىدە توڭ تاقى مۇز بار تۇرۇر. ئانۇڭ باشى سوغۇقتان ئاپ ئاق تۇرۇر. ئانۇڭ ئۇچۇن ئانۇڭ ئاتى مۇز تاغ تۇرۇر. ئوغۇز قاغانىڭ ئاتى مۇز تاغ ئىچىگە قاچىپ كەتتى. ئوغۇز قاغان مۇندان

(235)كوپ چاغ ئەمگەك چەكتۈپ تۇردى. چەرىگدە بىر بەدۈك قاغىز ئەر بەگ بار ئەردى. چالاك ــ بۇلاڭدان قورقماس تۇرۇر ئەردى. يۇرۇگۇدە سوغۇرغۇدا ئوڭا ئەر ئەردى. ئوشۇل بەگ تاغلارغا كىردى،

(240)يۇرۇدۇ. توقۇز كۈندۈن سوڭ ئوغۇز قاغانغا ئايغىر ئاتنى كەلدۇردى. مۇز تاغلاردا كوپ سوغۇق بولۇپدان ئول بەگ قاغاردان سارۇنمش ئەردى. ئاپ ئاق ئەردى. ئوغۇز قاغان سەۋنچ بىرلە كۈلدۇ، ئايتتى كىم،

(245)ئاي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىل باشلىغ، مەنگۈلەپ سەنگە ئات بولسۇن قاغارلىغ دەپ دەدى. كوپ ئەردەنى سويۇرـ قادى، ئىلگەرۇ كەتتى. كەنە يولدا بەدۈك بىرئوي كوردى. بۇئوينۇڭ تاغامى ئالتۇندان ئەردى، توڭلۇقلارى تاقى

(250)كۇمۇشتۇن، قالىقلارى تەمۇردۇن ئەردىلەر ئەردى. قاپۇغـ لۇق ئەردى، ئاچقىچ يوق ئەردى. چەرىگدە بىر ياقشى چەبەر ئەر بار ئەردى. ئانۇڭ ئاتى تومۇردۇ قاغۇل دەگەن ئەردى. ئاڭا يارلىق قىلدى كىم، سەن مۇندا قال، ئاچ قالىق.

(255) ئاچغۇڭدۇن سوڭ كەل تۇردۇغا دەپ دەدى. مۇندان ئاڭا قالئاچ ئات قويدى. ئىلگەرۇ كەتتى. كەنە بىر كۈن كوك تۇلۇكلۇگ كوك ياللۇغ ئەركەك بورى يۇرۇمەيىن تۇردى. ئوغۇز قاغان تاقى تۇردى. قۇرقان

(260)تۇشكۇرە تۇرغان تۇردى. تارلاغۇسىز بىر يازى يەر ئەردى. مۇڭاجۇرجىت دەدۇرۇرلەر ئەردى. بەدۈك بىر يۇرت، ئەلگۈن ئەردى. يىلقىلارى كوپ، ئۇد ـ بۇزاغلارى كوپ، ئالتۇن ـكۇمۇشـ لەرى كوپ، ئەردەنىلەرى كوپ ئەردىلەر ئەردى. مۇندا جۇرجىت

(265) قاغانى ئەلگۈنى ئوغۇز قاغانغا قارشۇ كەلدىلەر. ئۇرۇش توقۇش باشلاندى. ئوقلار بىرلە، قىلىچلار بىرلە، ئۇرۇشتىلار. ئوغۇز قاغان باستى. جۇرجىت قاغاننى باستى، ئولتۇردى، باشىن

كەستى. جۇرجىت ئەلگۈنىن ئۇز ئاغىزىغا
(270)باقىندۇردى. ئۇرۇشقۇدان سوڭ ئوغۇز قاغانىنۇڭ چەرىگىگە، نوكەرلەرىگە، ئەلگۈنىگە ئانداغ ئۇلۇغ ئولۇگ بارغۇ تۇشتى كىم، يۈكلەمەككە، كەلدۇرمەككە ئات، قاغاتىر، ئۇد ئازلىق بولدى. ئاندا ئوغۇز قاغانىنۇڭ
(275)چەرىگىدە ئۇزلۇغ ياقشى بىر چەبەر كىشى بار ئەردى. ئانىڭ ئاتى بارماقلۇغ يوسۇن بىللىگ ئەردى. بۇ چەبەر بىر قانغا باستى چاپتى. قانغا ئۇستۇنىدە ئولۇگ بارغۇنى قويىدى، قانغا باشىدا تىرىگ بارغۇنى قويىدى، تارتىتىلار، كەتتىلەر، نوكەرلەر.
(280)نۇڭ، ئەلكۈنىنۇڭ قاماغى مۇنى كوردىلەر، شاشتىلار. قانغالار تاقى چاپتىلار. مۇنلار قانغا يۇرمەكتە قانغا سوز بەرە تۇرۇر ئەردىلەر ئەردى. ئانۇڭ ئۇچۇن ئانلارغا قانغا ئات قويىدىلار. ئوغۇز قاغان قانغا.
(285)لارنى كوردى، كۇلدى. تاقى ئايتتى كىم، قانغا، قانغا بىرلە ئولۇگنى تىرىگ يۇرگۇرسۇن. قانغالۇغ سەنگە ئات بولغۇلۇغ قانغا بىلگۇرسۇن دەپ دەدى، كەتتى. ئاندان سوڭ كەنەبۇ كوك تۇلۇكلۇگ، كوك ياللۇغ
(290)ئەركەك بورى بىرلە سىندۇ، تاقى تاڭغۇت، تاقى شاغام ياڭغاقلارىغا ئاتلاپ كەتتى. كوپ ئۇرۇشقۇدان، كوپ توقۇشغۇدان سوڭ ئانلارنى ئالدى، ئوز يۇرتىغا بىرلەدى، باشاتى، باستى. كەنە تاشقارۇن قالماسۇن
(295)بىللۇگ بولسۇن كىم، كۇندۇنكى بۇلۇڭدا بارقان دەگەن بىر يەر بار تۇرۇر. ئۇلۇغ بارغۇلۇغ بىر يۇرت تۇرۇر. كوپ ئىسىغ بىر يەر تۇرۇر. مۇندا كوپ كىكلەرى، كوپ قوشلارى بار تۇرۇر. ئالتۇنى كوپ، كۇموشى كوپ، ئەردەنلەرى كوپ تۇرۇر. ئەلگۈنلەرسىنىڭ
(300)ئوڭلۇگى چىراغى قاپ-قارا تۇرۇر. ئوشۇل يەرنىڭ قاغانى

ماسار دەگەن بىر قاغان ئەردى. ئوغۇز قاغان ئانۇڭ ئۇستىگە ئاتلادى. ئانداغ يامان ئۇرۇشقۇ بولدى. ئوغۇز قاغان باش - (1)تى، ماسار قاغان قاچتى. ئوغۇز

(305)ئانى باستى، يۇرتىن ئالدى، كەتتى. ئانۇڭ دوستلارى كوپ سەۋىنچلەر تاپتى، ئانۇڭ دۇشمانلارى كوپ قايغۇلار تاپتى. ئوغۇز قاغان ئانى باشاتى، ساناغۇلۇقسىز نەمەلەر، يىلقىلار ئالدى، يۇرتىغا ئويىگە تۇشتى، كەتتى.

(310) كەنە تاشقارۇن قالماسۇن كىم، بىللۇگ بولسۇن كىم، ئوغۇز قاغانىڭ يانىدا ئاق ساقاللۇغ مۇز ساچلۇغ ئۇزۇن ئۇزلۇغ بىر قارت كىشى تۇرۇر بار ئەردى. ئۇقۇغۇلۇق تۇزۇن بىر ئەر ئەردى. تۇشىمەل

(315)ئەردى. ئانۇڭ ئاتى ئۇلۇغ تۇرۇڭ ئەردى. كۇنىلەردە بىر كۇن ئۇيقۇدا بىر ئالتۇن يا كوردى. تاقى ئۇچ كۇمۇش ئوق كوردى. بۇ ئالتۇن يا كۇن توقۇشىدان كۇن باتۇشقاچا تەگگەن ئەردى. تاقى بۇ ئۇچ

(320)كۇمۇش ئوق تۇن ياڭاقتا كەتە تۇرۇر ئەردى. ئۇيقۇدان سوڭ تۇشتە كورگەنىن ئوغۇز قاغانغا بىلدۇردى، تاقى دەدى كىم، ئاي، قاغانۇم، سەنگە ياشاغۇ بولسۇنغىل ئۇزۇن. ئاي قاغانۇم سەنگ

(325)تۇرۇلۇڭ بولسۇنغىل تۇزۇن. بەنگە كوڭ تەڭرى بەردى تۇشۇمدە، كەلدۇرسۇن تالاي تۇرۇر يەرنى ئۇرۇغۇڭغا بەر - دۇرسۇن دەپ دەدى. ئوغۇز قاغان ئۇلۇغ تۇرۇكنۇڭ سوزۇن ياقشى كوردى، ئوگۇدۇن

(330)تىلەدى. ئوگۇدۇگە كورە قىلدى. ئاندان سوڭ ئەرتە بولۇپدا ئاقالارنى ئىنىلەرنى چارلاپ كەلدۇردى. تاقى ئايتتى كىم، ئاي، مەنىڭكوڭولۇم ئاۋنى تىلەپ تۇرۇر. قارى بولغۇمدان مەنىڭ قاغىزلۇغۇم يوق تۇرۇر. كۇن،

(335)ئاي، يولدۇز تاڭ ساربغا سەنلەر بارۇڭ. كوڭ، تاغ، تەڭىز

تۇن ساربغا سەنلەر بارۇڭ دەپ دەدى. ئاندان سوڭ ئۇ - چەگۈسۇ تاڭ ساربغا باردىلار، تاقى ئۇچەگۈسۇ تۇن ساربغا باردىلار. كۇن، ئاي،

(340)يۇلدۇز كوپ كىكلەر، كوپ قۇشلار ئاۋلاغۇلاردىن سوڭ يولدا بىر ئالتۇن يانى تاپتىلار، ئالدىلار، ئاتاسىغا بەردىلەر. ئوغۇز قاغان سەۋىندى، كۇلدى، تاقى ئانى ئۇچ بۇزغۇلۇق قىلدى. تاقى ئايتتى كىم، ئاي ئاقا -

(345)لار يا بولسۇن سەنلەرنۇڭ، يادەگ ئوقلارنى كوككەچە ئاتۇڭ دەپ دەدى. كەنە ئاندان سوڭ كوك، تاغ، تەڭىز كوپ كىكلەر، كوپ قۇشلار ئاۋلاغۇلاردىن سوڭ يولدا ئۇچ كۇموش ئوقنى

(350)تاپتىلار، ئالدىلار، ئاتاسىغا بەردىلەر. ئوغۇز قاغان سەۋىندى، كۇلدى. تاقى ئوقلارنى ئۇچۇگە ئۇلەشتۇردى. تاقى ئايتتى كىم، ئاي ئىنلەر، ئوقلار بولسۇن سەنلەرنىڭ. يائاتتى ئوقنى ئوقلاردەگ

(355)سەنلەر بولۇڭ دەپ دەدى. كەنە ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان ئۇلۇغ قۇرىلتاي چاقىردى. كەلىپ كەڭەشىپ ئولتۇردىلار. ئوغۇز قاغان بەدۇڭ ئوردۇدا .....

(360)..... ئوڭ ياغدا قىرىق قۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى. ئانۇڭ باشدا بىر ئالتۇن تاغۇق قويدى، ئاداغدا بىر ئاق قويۇن باغلادى. چوڭ ياغدا قىرىق قۇلاچ يىغاچنى تىكتۇردى.

(365)ئانۇڭ باشدا بىر كۇموش تاغۇق قويدى، ئاداغدا بىر قارا قويۇننى باغلادى. ئوڭ ياقتا بۇزۇقلار ئولتۇردى، چوڭ ياقتا ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى. قىرىق كۇن، قىرىق كەچە ئاشادىلار،

(370)ئىچتىلەر، سەۋىنچ تاپتىلار. ئاندان سوڭ ئوغۇز قاغان ئوغۇللارغا يۇرتىن ئۇلەشتۇرۇپ بەردى تاڤى دەدى كىم،

ئاي ئوغۇللار، كوپ مەن ئاشتۇم، ئۇرۇشخۇلار كوپ مەن
كوردۇم، يىدا بىلە كوپ ئوق ئاتتۇم، ئايغىر بىرلە كوپ
يۇرۇدۇم. دۇشمانلارنى يىغلاغۇردۇم، دوستلارۇمنى مەن
(375)كۇلدۇردۇم. كوك تەڭرىگە مەن ئوتەدۇم. سىزلەرگە بەرەمەن
يۇرتۇم دەپ دەدى.....
.....
.....

تەرجىمىسى

.....

كۇنلەردىن بىر كۇن ئايخانىنىڭ كوزى يوروپ، بوشاندى، بىر ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىڭ ئوڭ-چىرايى كوك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى هال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ كوكسىدىن ئوغۇز سۇتىنىلا ئېمىپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۇت ئەممىدى. (ئۇ) خام گوش، ئاش-تاماق ۋە شاراپ تەلەپ قىلدى. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۇندىن كېيىن، چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناندى. (ئۇنىڭ) ئايىغى ئوكۇز ئايىغىدەك، بېلى بورىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كوكسى بولسا ئېيىق كوكسىدەك ئىدى، بەدىنىنىڭ هەممە يېرى تۇكلۇك ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئۇۋ ئۇۋلايتتى. كۇنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ ئۇ يىگىت بولدى.

ئۇ چاغدا بۇ يەردە بىر چوڭ ئورمان بولۇپ، (ئۇنىڭدا) كوپلىگەن دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى. بۇ ئورمانغا كوپلىگە هايۋانلار كېلىپ تۇراتتى، نۇرغۇن قۇشلار ئۇچۇپ يۇرەتتى. ئورمانىنىڭ ئە-

چىدە يوغان بىر قىئات ① بار ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى، ئادەم-لەرنى يەپ كېتەتتى. بۇ، ناھايىتى ياماق بىر ھايۋان ئىدى. ئۇ خەلق بېشىغا ئېغىر قايغۇ-ھەسرەت كەلتۈرەر ئىدى. ئوغۇز خا-قان جاسارەتلىك، قورقماس بىر كىشى ئىدى، (شۇڭا ئۇ) بۇ قە-ئاتنى ئوۋلاشقا بەل باغلىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە (ئوغۇز خاقان) ئوۋغا چىقتى، نەيزە، ئوقيا، قىلىچ ۋە قالقان ئېلىپ يولغا ئاتلاندى. (ئۇ) بىر بۇغا ئوۋلىدى، بۇغىنى تالنىڭ چۆشىگە بىلەن دەرەخكە باغلاپ، قايتىپ كەتتى. شۇندىن كېيىن، تاڭ ئاتتى. تاڭ ئاتقاندا كەلگىندە كور-دىكى، بۇغىنى قىئات ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز خاقان) يەنە بىر ئېيىقنى ئوۋلاپ ئۇنى ئالتۇن بەلۋىگە بىلەن دەرەخكە باغلاپ، قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە تاڭ ئاتتى. تاڭ سەھەردە يەنە كېلىپ كوردىكى، قىئات ئېيىقنىمۇ ئېلىپ كېتىپتۇ. (ئوغۇز) ئەنە شۇ دەرەخنىڭ تۈۋىگە كېلىپ تۇرغىنىدا، قىئات كېلىپ، بە-شىنى ئوغۇزنىڭ قالقىنىغا ئۇردى. ئوغۇز نەيزىسى بىلەن قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇرۇپ، (ئۇنى) ئولتۇردى ۋە قىلىچ بىلەن بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كەتتى. كېيىن ئۇ، بۇ يەرگە كېلىپ كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتنىڭ ئىچ-قارنىنى يەۋاتاتتى. (ئوغۇز) ئوقيا بىلەن شۇڭقارنى ئولتۇردى ۋە بېشىنى كەستى. ئاندىن كېيىن دىدىكى، "شۇڭقار-نىڭ قىياپىتى مانا مۇشۇ. قىئات بۇغىنى يەدى، ئېيىقنىمۇ يەدى، ئۇ گەرچە تومۇرەدەك قاتتىق بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇر-دى. قىئاتنى شۇڭقار يەدى. ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ، ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۈردى" (ئۇ) شۇنداق دىدى-دە، قاي-تىپ كەتتى. مانا بۇ قىئاتنىڭ قىياپىتى.....

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان بىر جايدا تەڭرىگە سېغە-

① قىئات—ئەپسانىۋى ھايۋان بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇنى بىر مۇڭگۈزلۈك، تەلەتى قورقۇنچلۇق ۋەھشى ھايۋان دەپ ئىزاھلايدۇ.

ئۇياتتى، (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كوك تۈر چۈشتى. (بۇ نۇر) كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇزخاقان (ئۇنىڭ قېشىغا) بېرىپ، بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بار-لىغىنى كوردى. (ئۇ قىز) تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى قۇتۇپ يۇلتۇزىغا① ئوخشايتتى. بۇ قىز شۇنچە-لىك گۈزەل ئىدىكى، (ئۇ) كۆلسە، كوك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈ-لەتتى، ئۇ يىغلىسا، كوك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇ قىزنى كوردى-دە، ئەس-ھۇشىنى يوقاتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى. (بۇ قىزنى) ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، ئارمانىغا يەتتى. بۇ قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ، ئۇنىڭ كوزى يورۇدى ۋە ئۇچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۈن دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى.

يەنە بىر كۈنى ئوغۇزخاقان ئوۋغا چىقتى. ئۇ ئالدىدىكى كولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دەرەخ كوردى. شۇ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ، بەكمۇ چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ كوزى ئاسماندىن كوكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۇيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ، شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، كىشى-لەر ئۇنى كورسە، "ھاي-ھاي، ئاھ-ئۇھ، جاننى ئالىدىكەن" دې-يىشەتتى. (ئۇنى) كورگەن سۇتمۇ قېمىزغا ئايلىناتتى. ئوغۇزخاقان ئۇنى كوردى-دە، ئەس-ھۇشىنى يوقاتتى، يۇرىگىگە ئوت تۇتاش-تى، ئۇنى سويۇپ قالدى ۋە ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ، تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى. كۈنلەر ئوتۇپ، تۇن-لەر ئوتۇپ، ئۇنىڭ كوزى يورۇدى ۋە ئۇچ ئوغۇل تۇغدى. تۇن-جىسىغا كوك (ئاسمان) دەپ ئات قويدى، ئوتتۇرانچىسىغا تاغ،

① قۇتۇپ يۇلتۇز—ئەسلى تېكىستە «ئالتۇن قوزۇق» دېيىلگەن.

كەنجىسىگە دېگىز دەپ ئات قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان كاتتا توي بەردى. خەلقە يارلىق چۈشۈردى، كىشىلەر مەسلىھەت بويىچە كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شىرە، قىرىق بەندىك ياساتتى. كوپچىلىك ھەر خىل تائام-لار، نازى-نېمەتلەرنى يېمەشتى ۋە تۇرلۈك مەي-شاراپلار، قېمىز-لارنى ئىچىشتى. توي دىن كېيىن ئوغۇزخاقان بەگلەرگە، خەلقە يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:

"مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار قولغا يا ۋەقالقان.
بىزگە تامغا بولسۇن بۇيان①.
ھەم كوك بورى بولغاي ئۇران،②
تومۇر نەيزە بولغىن ئورمان!
دېگىز-دەريا تۇرسۇن ئېقىپ،
ئوۋ يېرىدە يۇرسۇن قۇلان،
كۈن تۇغ بولغاي، ئاسمان قۇرىقان.③

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان توت ئەتراپقا يارلىق چۈشۈر-دى ۋە مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە شۇنداق يېزىلمىش ئىدى:

"مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن، مەن پۈتۈن جاھاننىڭمۇ خاقانى بولۇشۇم كېرەك! مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشۇڭلارنى سورايمەن. كىمكى بوي سۇنۇپ ئاغزىمغا باقسا، ئۇنىڭغا تارتۇق يوللاپ، ئۇنى دوست تۇتىمەن، كىمكى ماڭا بوي سۇنمىسا، غەزىپىم تېشىپ، قوشۇن تارتىمەن، ئۇنى ئۇزەمگە دۇشمەن تۇتىمەن،

① بۇيان ــ بەخت-سائادەت، پاراغەت ساۋاپ.
② ئۇران ــ ھەربى بەلگە(؟) جەڭگىۋار شوئار.
③ قۇرىقان ــ بارگاھ، چېدىر.

دەرھال باستۇرۇپ بېرىپ، (دارغا) ئاستۇرۇپ، ئۇنى يوق قىلىمەن."

بۇ چاغدا، ئوك تەرەپتە ئالتۇن خاقان دېگەن بىر خاقان بار ئىدى، شۇ ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانىغا ئەلچى ئەۋەتتى. كوپلىگەن ئالتۇن - كۈموش، ئىسىل ياقۇت، نۇرغۇن بايلىق ئىنئام قىلىپ، ئوغۇزخاقانغا بېقىندىغانلىغىنى بىلدۈردى، ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق ئورناتتى. ئۇنىڭ بىلەن يېقىن ئوتتى.

سول تەرەپتە ئۇرۇم① دېگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقاننىڭ قوشۇنى ئىنتايىن كوپ، شەھەرلىرىمۇ نۇرغۇن ئىدى. مۇشۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز خاقانىنىڭ يارلىغىغا ئېتىۋار قىلماي، بىرلىشىشكە بارمىدى ۋە "بۇ سوزلەرنى قوبۇل قىلمايمەن" دەپ يارلىققا بوي سۇنمىدى.

ئوغۇز خاقان غەزەپكە كېلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلانماق بولدى. (ئۇ) قوشۇننى باشلاپ، تۇغلارنى كوتىرىپ، (يولغا) ئاتلاندى. قىرىق كۈندىن كېيىن مۇزتاغ دېگەن بىر تاغنىڭ ئىتىگىگە يېتىپ كەلدى ۋە چېدىرلارنى چۈشۈرۈپ، جەمجەمىت ئۇخلاشتى.

تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇزخاقاننىڭ چېدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى. بۇ نۇر ئىچىدىن كوك تۈرك، كوك يايلىلىق يوغان بىر ئەركەك بورى پەيدا بولدى. بۇ بورى ئوغۇز خاقانغا گەپ قىلىپ، مۇنداق دېدى: "ھاي-ھاي ئوغۇز، سەن ئۇرۇم ئۇستىگە ئاتلانماق بولۇپسەن، ھەي ئوغۇز، ئالدىڭلاردا مەن (يول باشلاپ ماڭىمەن.)

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان چېدىر-بارگاھلارنى يىغدۇرۇپ،

---

① ئۇرۇم (urum) — بۇ نام ھەققىدە ھەر خىل كوزقاراشلار بار. بەزىلەر ئۇنى قەدىمقى "رىم" ياكى "رۇم" ئىمپېرىيىسىنى كورسىتىدۇ دەپ قارايدۇ.

(ئالغا قاراپ) يۈرۈپ كەتتى. قارىغۇدەك بولسا، قوشۇننىڭ ئالدىدا كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق چوڭ بىر ئەركەك بورى كېتىپ بارا-راتتى. (باشقىلار) بورىنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ بارماقتا ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بۇ كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق يوغان ئەركەك بورى توختاپ قالدى. ئوغۇزمۇ قوشۇنى بىلەن توختىدى. بۇ يەردە ئىتتىل① دېگەن چوڭ بىر دەريا بار ئىدى. ئىتتىل دەريا-سى قىرغىغىدىكى بىر قارا تاغ باغرىدا ئۇرۇش باشلاندى. ئوق-يا ۋە نەيزە، قىلىچلار بىلەن جەڭ قىلىشتى.

قوشۇنلار ئارا بولدى ئۇرۇش-جەڭ،
خەلق قەلبىنى باستى قايغۇ-غەم.

ئېلىشىش-چېلىشىش، جەڭ شۇنچىلىك قاتتىق بولدىكى، ئېتىل دەريا-سىنىڭ سۈيى قىپ-قىزىل بويالغانەك بولۇپ كەتتى. ئوغۇزخاقان يەڭدى. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇزخاقان ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى ۋە ئادەملىرىنى ئوزىگە قارىتتى. (ئوغۇزنىڭ) ئوردىسىغا كوپلىگەن جانسىز ئولجا، نۇرغۇن جانلىق ئولجا چۈشتى.②

ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر قېرىندىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئوروس بەگ ئىدى. ئوروس بەگ ئوز ئوغلىنى تاغ بېشىدىكى ئەتراپى چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان مۇستەھكەم (قەلئەلىك)بىر شەھەرگە ئەۋەتتى ۋە ئوغلىغا: "شەھەرنى قوغداش لازىم، ئوروشتىن كېيىنمۇ شەھەرنى داۋاملىق ساقلىغىن!" دېدى.

ئوغۇزخاقان ئەنە شۇ شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئوروس

① ئىتتىل (ئىتىل مورەن)—بەزىلەر بۇنى ھازىرقى ۋولگا دەريا-سىنىڭ نامى دەيدۇ.

② جانسىز ئولجا ۋە جانلىق ئولجا—تېكىستە "ئولۇك بارغۇ" ۋە "تىرىك بارغۇ" بولۇپ، "جانسىز ئولجا"—غەنىمەت ئېلىنغان مال دۇنياسى، "جانلىق ئولجا"—ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

بەگنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا كوپلىگەن ئالتۇن-كۈمۈش ئەۋەتتى. يەنە ئېيتتىكى: "سەن مېنىڭ خاقانىم سەن! ئاتام ماڭا بۇ شەھەرنى بەرگەن ئىدى ۋە شەھەرنى قوغداش كېرەك، سەن شەھەرنى مۇداپىە قىلىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ ساقلاپ قالغىن دېگەن ئىدى. ئاتام غەزەپلەنسە، مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟ سېنىڭ يارلىغىنى ئورۇنلاشقا تەييارمەن. بىزنىڭ بەختىمىز سېنىڭ بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز سېنىڭ شەجىرەڭنىڭ ئۇرۇغى ھېسابلىنىدۇ. تەڭرى ساڭا يەر-زېمىن ئاتا قىلغان ئىكەن، مەن ساڭا بېشىمنى، بەختىمنى بەخش ئېتىمەن. (ساڭا) سېلىق تولەپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دېدى.

ئوغۇزخاقان يىگىتنىڭ سوزلىرىنى ياقتۇردى، سۆيۈنۈپ كۇلدى ۋە "ماڭا كوپ ئالتۇن ئەۋەتىپسەن، شەھەرنى ئوبدان ساقلاپسەن" دېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ساقلاپ① دەپ ئات قويدى، (ئۇنىڭ بىلەن) دوست بولدى.

ئوغۇزخاقان ئەسكەرلىرى بىلەن ئېتىل دەرياسىغا كەلدى. ئېتىل دېگەن چوڭ بىر دەريا ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنى كورۇپ، ئېتىلىنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتىمىز؟" دېدى.

قوشۇندا بىر ياخشى بەگ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئېتى ئۇلۇس ئوردۇ بەگ ئىدى. ئۇ ماھىر، پاراسەتلىك بىر ئادەم ئىدى. ئۇ، دەريا ياقىسىدا كوپلىگەن تال ۋە ياغاچلارنىڭ بارلىغىنى كوردى-دە، ئاشۇ دەرەخلەرنى.....كەستى، ئاشۇ تال-ياغاچلار ئۈستىدە ئولتۇرۇپ دەريادىن ئوتتى. ئوغۇزخاقان بۇنى كورۇپ، سۆيۈنۈپ ئېيتتىكى:

---

① ساقلاپ ــ قەبىلە نامى سۈپىتىدە بېرىلگەن. بەزى مەنبەلەردە كورسىتىلىشىچە، سلاۋيان قەبىلىلىرى ۋە بۇلغار، فېنلار شۇنام بىلەن ئاتالغان. بۇ سوزنىڭ لۇغەت مەنىسى ــ ساقلاش، قوغداش.

"ئاي-هاي! سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ، قىپچاق ① ساڭا بولسۇن ئات". ئۇلار داۋاملىق ئالغا قاراپ كەتتى.....

شۇنىڭدىن كېيىن، ئوغۇزخاقان يەنە ھىلىقى كوك تۆكلۈك، كوك ياپىلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى. ئۇ بورى ئوغۇزخاقانغا: "ئەمدى قوشۇن بىلەن بۇ يەردىن قوزغال، ئوغۇز! ئادەملىرىڭنى، بەگلىرىڭنى باشلاپ ماڭمۇھەر، مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن" دىدى. تاڭ ئاتقاندا ئوغۇزخاقان كوردىكى، ئەركەك بورى قوشۇنىنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىپ باراتتى. (ئوغۇز خاقان) شاتلاندى ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

ئوغۇزخاقان بىر چىپار ئايغىرغا مىنەتتى ۋە بۇ ئايغىرنى بەك ياخشى كورەتتى. يولدا مۇشۇ ئايغىر يوقىلىپ، قېچىپ كەتتى. بۇ يەردە چوڭ بىر تاغ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە قار، مۇز بولۇپ، چوققىلىرى سوغاقنىڭ (دەستىدىن) ئاپپاق تۇراتتى. شۇڭا ئۇ مۇز تاغ دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇزخاقانىنىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئوغۇزخاقان ئۇزۇن ۋاقىت قايغۇ چەكتى. قوشۇندا بىر باتۇر بەگ بولۇپ، ئۇ ھىچ نىمىدىن قورقمايتتى. ئۇ يول يۇرۇشكە، سوغاققا چىداملىق ئىدى. ئاشۇ بەگ تاغلار ئارىسىغا كىرىپ، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاقانغا ئايغىرنى ئەپكېلىپ بەردى. مۇز تاغدا قاتتىق سوغاق بولغانلىقتىن، ئۇ بەگ قارغا كومۇلۇپ ئاپپاق بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئوغۇزخاقان خوشاللىق بىلەن كۈلدى ۋە "ئەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق، مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق②" ــ دىدى ھەمدە ئۇنىڭغا كوپلىگەن مال-دۇنيا ھەدىيە قىلىپ، ئالغا يۇرۇپ كەتتى.

يولدا چوڭ بىر ئويىنىڭ كوردى. بۇ ئويىنىڭ تاملىرى ئال-

---

① قىپچاق ــ قەدىمى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى.

② قارلۇق ــ تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرسىنىڭ نامى.

تۇندىن، تۆكلۈكلىرى كۆمۈشتىن، ئىشكىلىرى تومۇردىن ئىدى (ئوي) قۇلۇپلاغلىق بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى. قوشۇندا بىر چىۋەر ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئېتى تومۇردۇقاغۇل① ئىدى. (ئوغۇزخاقان) ئۇنىڭغا "سەن بۇ يەردە قال، (ئىشكىنى ئاچ، ئاچقاندىن كېيىن، ئوردىغا كەل دەپ يارلىق قىلدى ئۇنىڭغا قالئاچ② دەپ ئات قويدى ۋە يەنە ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

بىر كۈنى كوك تۆكلۈك، كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى. ئوغۇزخاقانمۇ يولدىن توختاپ چىدىرلىرىنى تىكتى. بۇ يەر تېرىلمىغان تۇزلەڭلىك ئىدى. بۇ يەرنى چۆرجىت③ دېيىشەتتى. ئۇنىڭ خەلقى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى، (بۇلارنىڭ) يىلقىلىرى، كالا-موزايلىرى، ئالتۇن-كۈمۈش، ئۇنچە-مەرۋايىت-لىرى ئىنتايىن كوپ ئىدى. بۇ يەردە چۆرجىتنىڭ خاقانى ۋە خەلقى ئوغۇزخاقانغا قارشى چىقتى. ئۇرۇش-جەڭ باشلاندى، ئوقلار ۋە قىلىچلار بىلەن جەڭ قىلىشتى. ئوغۇزخاقان غالىپ كېلىپ، چۆرجىت خاقانىنى باستى، ئولتۇرۇپ بېشىنى كەستى. چۆرجىتنىڭ خەلقىنى ئوزىگە بېقىندۇردى.

ئۇرۇشتىن كېيىن ئوغۇزخاقانىنىڭ ئەسكەرلىرى، نوكەرلىرى ۋە خەلقى شۇنچىلىك كوپ مال-مۈلۈك ئولجا ئالدىكى، (ئۇلارنى) ئارتىپ ئېلىپ كېتىشكە ئات، خېچىر، كاللار ئازلىق قىلدى. ئوغۇزخاقانىنىڭ قوشۇنىدا بىر چىۋەر، ئىشچان، ئۇستا كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى يارماقلىغ يوسۇن بىللىگ④ ئىدى. بۇ چە-

① تومۇردۇ قاغۇل ــ تومۇردىن قاۋۇل.

② قالئاچ ــ تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى.

③ چۆرجىت (جۇرجىت) ــ تارىختىكى جوجانلار سۇلالىسىنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى. بۇ يەردە جاي ئىسمى بولۇپ كەلگەن. يەزىلەر "جۇرجىت"نى خوتەن بىلەن كەشمىر ئوتتۇرىسىدىكى گىرىت (گىلگىت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەبىلىلىرىنى كورسەتسە كېرەك دەپ قارايدۇ.

④ يارماقلىغ يوسۇن بىللىگ ــ يارماقلىقنىڭ ئېپىنى بىلمىدىغان.

ۋەر ئادەم بىر هارۋا ياسىدى، هارۋا ئۇستىگە مال-مۈلۈكنى قويـ
دى، ئۇنىڭ ئالدىغا تىرىك ئولجا—(ئەسىرلەر)نى قاتتى ۋە تار-
تىپ ئېلىپ كەتتى. نوكەرلەر كىشىلەرنىڭ هەممىسى بۇنى كورۈپ
هەيران بولۇشتى ۋە ئالدىراش هارۋا ياساشتى، بۇ ئىگىز هارۋىلار
ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دەپ ئاۋاز چىقىراتتى. شۇڭا ئۇلارغا
"قانغا"، دەپ ئات قويىدى. ئوغۇزخاقان هارۋىلارنى كورۈپ كۆلـ
دى ۋە "قانغا بىلەن ئولۇك ئولجىلارنى تىرىك ئولجىلار يۇرگۈز-
سۇن. سېنىڭ ئېتىڭ قاڭغالۇق① بولۇپ، هارۋىنى مەڭگۈ ئەسـ
لەتسۇن" — دىدى ۋە ئالغا قاراپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە شۇ كوك تۇكلۈك، كوك يايلىلىق
ئەركەك بورى بىلەن سىنىدۇ②، تاڭغۇت هەم شام تەرەپلەرگە
يۇرۇش قىلىپ باردى. نۇرغۇن ئۇرۇش، جەڭ-توقۇنۇشلاردىن
كېيىن ئۇلارنىمۇ ئالدى ۋە ئوز ئېلىگە بىرلەشتۇردى.

(نەزەردىن) تاشقىرى قالماي مەلۇم بولسۇنكى، جەنۇپ تە-
رەپتە بارقان③ دېگەن بىر جاي بار ئىدى، ناهايىتى باي بىر
مەملىكەت، ئىنتايىن ئىسسىق يەر ئىدى. بۇ يەردە هايۋاناتلار،
قۇشلار ناهايىتى كوپ، ئالتۇن-كۈمۈش، دۇرى-مەرۋايىتلىرى نۇر-
غۇن ئىدى. خەلقنىڭ رەڭگى-روبى قاپقارا ئىدى. بۇ يەرنىڭ

① قاڭغالۇق — يەنە بىر ئاتىلىشى قاڭقىل، تۇرك قەبىلىسىدىن بىرى.

② سىندۇ—هىندۇ (هىندىستان)نى كورسەتسە كېرەك.

③ "بارقان"—«دىۋان لۇغەتىت تۇرك»نىڭ 1-توم 378-بە-
تىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بىلەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئىزاهاتىغا
ئاساسلانغاندا، "بارخان" يەنىلا قەشقەرىيە ئەتراپىدىكى ئىسسىق بىر
جايىنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم. بۇنىڭدىن قارىغاندا، "بارقان" چىراپلىق
قارا خەلق ياشايدىغان شىمالىي هىندىستاننى كورسىتىدىغانلىقى ئېهتى-
مالغا يېقىن.

خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار① ئىدى. ئوغۇزخاقان ئۇنىڭغا قارشى ئاتـلاندى. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولـدى، ئوغۇزخاقان يەڭـدى. ماسار خاقان قاچتى. ئوغۇزخاقان ئۇنى گۈمران قىلىپ، ئۇنىڭ يۈرتىنى ئالدى ۋە (ئالغا) كەتتى. ئۇنىڭ دوستلىرى خۇرسەن بولدى، دۇشمەنلىرى زار قاقشىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يېڭىپ، ھىساپسىز بايلىق ۋە مال-چارۋىغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇلارنى ئۆز ئىلىگە توشۇپ كەتتى.

يەنە (نەزەردىن) سىرتتا قالماي مەلۇم بولغايكى، ئوغۇزخاقانىنىڭ يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق، قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى. ئۇ پاراسەتلىك، بىلەرمەن، چۈشكە تەبىر بەرگۈچى لىللا ۋەزىر ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۆمۈش ئوق كوردى. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە تارتىلغان، ئۇچ كۈمۈش بولسا، شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى. (ئۇ) ئويغىنىپ، چۈشىدە كورگەنلىرىنى ئوغۇزخاقانغا ئېيتىپ مۇڭداق دىدى:

"ھەي خاقانىم، بولسۇن سېنىڭ ئومرىڭ ئۇزۇن،
ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل-نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
چۈشۈمدە ماڭا بەردى تەڭرى ئىشارەت.
ئىشغال قىلغان يەرلىرىڭنى ئۇرۇغىغا يولۇپ بەرسۇن دەپ
ئوغۇزخاقان ئۇلۇغ تۈركىنىڭ سوزلىرىنى ئاڭلاپ، ياقتۇردى،

① ماسار (قاغان)— بۇ نام توغرىسىدىمۇ ھەرخىل قاراشلار بار. بەزىلەر ماسار—مىسىرنى كورسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر ماسار—قەدىمقى ماساگىت قەبىلىلىرىنى كورسىتىدۇ، ماساگىتلارنى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ساقلار" دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇلار قەدىمقى ھىندىستاندا ياشىغان، كېيىنرەك خوتەنده ھاكىمىيەت قۇرغان. قەدىمقى خوتەن تىلىنى "ساق تىلى" دەپ ئاتاشنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە دەپ قارايدۇ.

هەمدە "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن،" دېدى.

ئەتىسى سەھەردە باللىرىنى چاقىرىتىپ كەلتۈرۈپ ئۇلارغا ئېيتتىكى: "ئوغۇللىرىم كوڭلۇم ئوۋنى تارتىپ تۇرىدۇ. (بىراق) ياشىنىپ قالغانلىغىمدىن ئوۋغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. (ئوغۇللىرىم)—كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سىلەر تاڭ ئاتار تەرەپكە① بېرىڭلار. كوك، تاغ، دېڭىز، سىلەر تۈن قارىڭغۇسى تەرەپكە② بېرىڭلار."

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە، قالغان ئۇچەيلەن تۈن قارىڭغۇسى تەرەپكە كەتتى. كۈن، ئاي، يۇلتۇز، (ئاتلىق ئوغۇللار) نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە يولدىن بىر ئالتۈن يانى تېپىۋالدى، ئۇنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئوغۇزخاقان سۆيۈنۈپ كۈلدى، ئۇنى ئوچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:

"ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن.
ئاتقان ئوقۇڭلار پەلەككە يەتسۇن" دېدى.

كوك، تاغ، دېڭىز (ئاتلىق ئوغۇللىرى) نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن، يولدىن ئوچ كۈمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە ئۇنى ئاتىسىغا ئەپكېلىپ بەردى. ئوغۇزخاقان شاتلاندى ھەمدە ئوقلارنى ئوچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى: "ھەي ئىنىلار، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن، ئوقنى يا ئاتار، سىلەر ئوققا ئوخشاش ياغا بوي سۇنۇڭلار."

شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى، نوكەرلىرىنى، خەلقنى چاقىرىتىپ كەلدى ۋە كېڭەشتى.....

ئوغۇزخاقان چوڭ چىدىردا.....ئوڭ تەرەپكە قىرىق غۇلاچ ياغاچ قاداتتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۈن توخۇنى ئاستى،

① ② تاڭ ئاتار تەرەپ، كۈن قارىڭغۇسى تەرەپ—ئەسلى تېكىستە "تاڭ ساري"، "تۈن ساري" بولۇپ، جەنۇپ ۋە شىمال تەرەپنى كۆرسىتىدۇ.

تۇڭگه بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرەپكىمۇ قىرىق غۇلاچ-لىق ئۇزۇن بىر ئاق ياغاچ قاداتتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈچىغا بىر كۆ-مۈش توخۇنى ئاستى، تۇڭگه بىر قارا قوينى باغلىدى. ئوڭ تە-رەپته بۇزۇق①لار ئولتۇردى. سول تەرەپته ئۇچ ئوق②لار ئولا-تۇردى. (ئۇلار) قىرىق كېچه-كۈندۈز توي بولدى، يەپ-ئىچىش-تى ۋه سۆيۈنۈشتى. شۇندىن كېيىن ئوغۇزخاقان ئوغۇللىرىغا يۇرت-نى بولۇپ بەردى ۋه شۇنداق دىدى:

"ئەي ئوغۇللار، مەن كوپ ياشىدىم،
نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.

دۈشمەنلەرنى قان يىغلاتتىم،
دوستلارنى شات ئەيلەتتىم،
تەڭرى بۇرچىنى قىلدىم ئادا،
بەرەي سىزلەرگه يۇرتۇم مانا."...
.....
.....

① ② "بۇزۇق" ۋه "ئۇچ ئوق" — ئەسلىدە "ئۇچ + ئوق" ۋه "بۇزماق" سۆزلىرىدىن ياسالغان بولۇپ، بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلمىشچه، ئوغۇز قەبىلىسى بۇزۇق ۋه ئۇچ ئوق دىگەن تائىپىگه بولۇنىدىكەن. «شەجەرەئى تۈرك» دىگەن ئەسەردىمۇ، ئوغۇزنىڭ ئالتۇن يانى بۇزۇپ (سۇندۇرۇپ) بەرگەن چوڭ ئوغۇللىرى "بۇزۇق" تائىپىسى ئۇچ كۆمۈش ئوقنى تېپىپ كەلگەن كىچىك ئوغۇللىرى "ئۇچ ئوق" تائىپىسى بولىدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

«ئالتۇن ياروق»تىن پارچە

«ئالتۇن ياروق» ھەققىدە ئىزاھات

«ئالتۇن ياروق» بۇددا دىنىنىڭ ماھىيانا مەزمىنىگە ئائىت نوم بولۇپ، ھەجمى جەھەتتىن چوڭ ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭدا بۇددا دىنى ھىكايىلىرى، رىۋايەتلىرى ۋە ئەقىدىلىرى سوزلىنىدۇ. «ئالتۇن ياروق» گۇزەل ئەدەبىي تەسۋىرلەرگە باي بولغانلىقتىن تاشقىرى، تىل تەتقىقاتى جەھەتتە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئالتۇن ياروق»—قەسقارتىلما نام بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆگلۈگ ياروق يالتىرىقلىغ قوپتا كوتۇرۇلمىش نوم ئىلىگى ئاتلىغ نوم بىتىگ» (ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۈتۈك.)

«ئالتۇن ياروق»نىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق جۈملىلەر يېزىلغان:

"يەمە قۇتلۇغ ئوڭتۇن ئۇلۇغ تابغاچ ئىلىنتە
تايىسىڭ سۈشىڭ ئالقۇ شاسترلارىغ
قاماغ نوملارىغ قالسىز ئوتكۇرمىش
بودىستۋ گىتسو سامتسو ئاتلىغ ئاچارى
ئەنەتكەك تىلىنتىن تاۋغاچ تىلىنچە ئەۋرىمىش
يانا بۇ بىش چوبىك كەلىۋك بولغانىۋق
ياۋىز ئوتدە قولۇتا كىنكى بوشغۇتلۇغ بېشىبالمىقلىغ
سىڭقۇسەلى تۇتۇڭ تاۋغاچ تىلىنتىن تۇرك—
ئۇيغۇر تىلىنچە ئىكىلەيۇ ئەۋرىمىش ئالتۇن

ئوكۇلۇگ ياروق يالتىرىتقىلىغ قوپتا كۆتىرۈلمىش
نوم ئىلىمگى ئاتلىغ نوم بىتىگ تۇكەدى."

(قۇتلۇق شەرقتىكى ئۇلۇغ تاۋغاچ ئېلىدە ماھىيانا ھىنايانا (مەزھىبىنىڭ) بارلىق شاستىر①لىرىنى، ھەممە نوملىرىنى پۈتۈنلەي پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن، بۇدساتۋا گىتسو سامىتسو ئاچارى② ئەنەتىكەك③ تىلىدىن تاۋغاچ (خەنزۇ) تىلىغا تەرجىمە قىلغان. يەنە بۇ بەش تۈرلۈك پاسكىنىچىلىق بىلەن بۇلىغانغان ياۋۇز زامانىدا، كىيىن ئىلىملىك بولغان بېشىبالىقلىق④ سىكىتۇسەلى تۇتۇڭ خەنزۇ تىلىدىن تۈرك—ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم پادىشاسى ئاتلىق نوم پۈتۈك تاماملاندى).

يۇقۇرىدىكى جۈملىلەرگە ئاساسەن «ئالتۇن ياروق»نى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى» دەۋرى (9-ئەسىردىن 13-ئەسىرگىچە)دە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى سىكىتۇسەلى⑤

---

① شاستىر—نومنىڭ ئىزاھى.

② سامىتسو ئاچارى—تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب شۈەنجۇاڭ-نى ھورمەتلەپ ئاتىغان نام.

③ ئەنەتكەك تىلى—قەدىمقى ھىندى تىلى.

④ بېشىبالىق—بېشىبالىق قەدىمقى شەھرى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، "ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى"نىڭ پايتەختى بولغان.

⑤ سىكىتۇسەلى تەرىپىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددادىنىنىڭ مەشھۇر نوملىرى يالغۇز «ئالتۇن ياروق» قاتارلىقلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بۇ ھەقتە ئېلىمىزدىكى ۋە چەتئەللەردىكى ئالىملار سىكىتۇسەلىنىڭ يەنە كونا خەنزۇچە، قەدىمقى كۇچا، قەدىمقى قارا شەھەر تىللىرىدىن ئوز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلغان بىرمۇنچە نوم ۋە ئەسەرلىرى بولۇشى مۇمكىن دىگەن ئىلمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويدى.

قەدىمقى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان دەپ، هوكۇم قىلىشقا بولىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى ئەڭ تولۇق نۇسخىسىنى 1909—1911-يىللاردا روسىيىلىك س. ئې مالوۋ ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئولكىسى جيۇچۈەن ناهىيىسى ئەتراپىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ يادىكارلىق هازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا نۇسخىلىرىنىڭ پارچىلىرىنى غەربىي گېرمانىيىنىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىدى» (1913-1914-يىللار) قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، هازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

1913-1917-يىللاردا روسىيىلىك رادلوف بىلەن س.ئې. مالوۋلار «ئالتۇن يارۇق»نىڭ قوغۇشۇن هەرپلىك باسما نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. بۇلاردىن باشقا گېرمانىيىلىك تۈركولوگ ف. ۋ. ك. مۇللېر «Uigurica» (ئۇيغۇرچا — ئۇيغۇرشۇناسلىق)نىڭ I تومىدا ۋە APAW (پېروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى، بېرلىن 1918-يىل)دا ئۇزىنىڭ «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. تۈركىيىلىك ئالىم سائادەت چاغاتايى 1945-يىلى ئەنقەرەدە «ئالتۇن يارۇقتىن ئىككى پارچە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلغان. گېرمانىيىلىك گابايىن خانىم 1950-يىلى «قەدىمقى تۈركى تىلى گىرامماتىكىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 270-285-بەتلىرىدە بۇ ئەسەر هەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. س. ئې. مالوۋ 1951-يىلى «قەدىمقى تۈركى تىلى يازما هوججەتلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 145-199-بەتلىرىدە ئۇز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

يۇقۇرىدا كورستىلىگەنلەردىن باشقا، گېرمانىيىلىك نوبىل «ئالتۇن يارۇق»نىڭ ئەنەتكەك (سانسىكرىت) تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە تىبەتچە نۇسخىلىرىغا ئاساسەن تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ياپونىيىلىك خويافۇ 60-يىللاردا «شەرقىي ئوكيان ئىلمىي ژورنىلى»

دا «ئالتۇن يارۇق»نى مەخسۇس تونۇشتۇرغان.

«ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى» دەۋردە، قوچو (تۇرپان) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ھەر جەھەتتىن گۈللەپ ياشنىدى. جۈملىدىن بۇددا رىۋايەتلىرى ۋە ئەقىدىلىرىنى مەزمۇن قىلغان «ئالتۇن يارۇق»قا ئوخشاش زور بىرتۇركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بىلەن بىللە بىر ئەدەبىي ئېقىم سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇنىنى ئىگەللىدى. بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى نوقۇل بۇددا دىنى ئەقىدىسىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر بەدىئى تەجرىبە ۋە ئەنئەنە يارىتىپ بېرىشتىمۇ چوڭ رول ئوينىغان. شۇڭا «ئالتۇن يارۇق» گەرچە قەدىمقى خەنزۇچىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا دىنىنىڭ ئەپسانىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى بىزنىڭ تارىخىي يازما يادىكارلىقىمىز بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

توۋەندە «ئالتۇن يارۇق»نىڭ ئازغىنا بىر قىسمى (607 - قۇرددىن 627 - قۇرغىچە) تونۇشتۇرۇلدى.

«ئالتۇن يارۇق» (607 — 627 - قۇر-لىرى) نىڭ تېكىستى

.....

(607) ئانتائوترۇ تەڭرى تەڭرىسى بۇرقان ئىنچاتىپ يارلىقادى: ئانانتا! ئوڭىرە ئەرتىمش ئوتده بۇ چامبۇدۋىپ ئولۇستا ماخارادى ئاتلىغ ئىلىگ قان بار ئەرتى. ئول يىمه ماخارادى ئىلىگ قان ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ باي باردىلىغ تىساڭلارى ئاغىلىقلارى ئى تارىغ ئەدتاۋار ئۇزه تولۇ، ئالىپ ئاتىسم سۇلۇگ كوچىگه تۇكەللىگ، تورتتىن سىڭاريىر ئورۇنۇغ ئىيمش باسمش، ئوكۇشكه ئاياتمىش ئاغىرلاتمش، ئۇرۇك ئۇساتى كونى نومچه تورۇچه باشلاتاچى، ئىمەرىگمه قاماغ بودۇننىقاراسىن ئاشمش ئۇكلىتمش، قوپتىن سىڭار ياغسىز ياۋلاقسىز ئەرتى. ئول ئانتاغ ئوشۇقلۇغ چوقلۇغ يالىنلىق كۇچلۇگ، كۇسۇنلۇگ ئىلىگ قاننىڭ ئۇلۇغى قاتۇ-ننىتا توغمش كورگەلى

(608) سەۋىگلىگ كورگلۇگ مەڭزلىگ ئۇچ ئوغلانى ئەرتى. ئاڭ ئىلىكى ئوغلىنىڭ ئاتى ماخا بالى ئەرتى. ئىكىنتىسى ئور-تۇن ئوغلىنىڭ ئاتى ماخادىۋى ئەرتى. ئۇچۇنچى ئاڭ كە-چىگى ئوغلىنىڭ ئاتى ماخاستۇى ئەرتى. بىر ئوغۇرتا ئول ئىلىگ قان ئۇچ ئوغلانى بىرله تاشتىن تاغتا ئاربغتا ئىلىنچۇكه بارتى. قاچان ئانتا تەگىپ ئىلىنچۇ مەڭى ئىشىن ئەرتۇردۇكته ئوترۇ ئول ئۇچ تىگىتلەر قۇا چەچەك تۇش

ئەسكەرتىش: ياندىكى نومۇرلار ئەسلى تېكىستىنىڭ قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

يەمش ئىدىگەلى ئاتالارى ئىلىگ بەگگە ئوتۇنۇپ ئايىتىپ قالىتلار. ئانتا مۇنتا ئىنارۇ بەرۇ يوردىيۇ، بىر ئۇلۇغ قا- مشلىغ بەرك ئارىقتا كىرىپ، ئوترۇ ئانتا تىنغالى ئولۇرتە- لار. تىنغالى ئولۇرمشتا، ئاك ئۇلۇغى تىگىن ئىكى ئىنىلەرد- ىگە ئىنچاتىپ تىدى: "ئاي، ئىنىلەرىم، مەنىك بۇكۇنكى كۇن ئەرتىنگۇ قورقۇم بەلىگلەگۇم كەلىر. ئىنچا بولمازۇن، قالتى بۇ ئارىق سەمەك ئىچىنتە قادىر ياۋلاق كەيىكلەر بار بولۇپ، بىز يوقاتقۇلۇق ئەمگەنگۇلۇك بولمالىم،" تىپ. ئىكىن- تىسى تىگىن ئىنچا تىپ تىدى: "ئەشتۇ يارلىقازۇن، ئىچىمە!
(609) كىم مەنىك بۇ ئەت ئوزۇمىن ئىسىرگەكۇم ئىدى كەلمەز- تەك بىزىگە نەچۇكىن ئەرسەر، ئامراقلاردىن ئادىرىلغۇلۇق ئەمگەك بولمازۇن ئەرتى تىپ قورقارمەن." تىپ، بۇ ساۋىغ ئەشتىپ، ئۇچۇنچى ماخاساتۇى تىگىن ئىكى ئىچىلەرىگە ئوترۇ ئىنچاتىپ ئوتۇنتى: "بۇ ئەرسەر، ئارزىلار تۇرغۇلۇق ئورۇن ئول. مەنىك ئىدى قورقىنچىم ئايىنچىم يوق. ئوگى ئادىرىلماقلىغ بۇسۇشۇم يىمە يوق. ئىنچىپ ئەت ئوزۇم تولۇ ئوگرۇنچ سەۋىنچ توغار. بولغاي ئەركى بىز يىگ ئادىرىق بۇيانىغ" تىپ تىدى.
ئول ئودۇن بۇ ئۇچ تىگىنلەر ئوز كوڭۇللەرىنتەكى ساقىنمش ساۋ- لارىن سوزلەشىپ، ئوترۇ ئورۇ تۇرۇپ، ئول ئارىق ئىچىنتە تاقى ئىچىگەرۇ كىرتىلەر. ئانچا يوردىيۇ، ياڭى ئەنۇكلەمش بىرتشى بارسىغ كورتىلەر، ئول ئاچ بارس يىمە ئەنۇكلەپ، يىتى كۇن ئەرتمش ئەر- تى. يىتى ئەنۇكلەرىگە ئەگىرتىپ، قاۋساتىپ، ئاچماق، سۇۋساماق ئوزە سقىلىپ، تۇرمش ياۋرىمش سىنمش ئەت ئوزلەرى ئالانگۇ- رۇپ، كۇچى كۇسۇنى ئۇزۇلۇپ ئوناقىنئا ئولگەلى ياتۇر ئەرتى. نە
(610) ئانى ئۇلۇغى ماخابالى تىگىن كورۇپ ئىنجاتىپ تىدى: "ئاي ئىرىنچ تىشى بارس! ئەنۇكلەگەلى يىتى كۇن بولمش يىتى ئەنۇكلەرى ئىيىپ، مەك يۇمشاق تىلەگۇ ئوق تەگىنچ

بولما يۇققا، ئانىن ئاچماق، سۇئساماق ئەمگەك ئۇزەسقە-
لىپ، يانتۇرۇ يانا ئوز ئەنۇكلەرىن يىگەلى قىلمۇر. مۇنتا-
داكەز ئىرىنىچ تىنلىغ بولغايمۇ؟" تىپ تىدى. بۇساۋىغ
ئەشىدىپ ماخاساتۇى تىگىن ئوترۇ ئىچىسى تىگىنكە: "بۇ
بارس نەگۇ يىمۇر، ئۇزاتقى ئاشى نەگۇئول؟" تىپ ئايتتى.
ئىچىسى تىگىن ئىنچە تىپ كىگىنچ بىرتى: "بارسىنىك، ئىر-
بىزىنىك، مانۇنىك، ئارسلاننىك، بورىنىك، تۇلكۇنىك ئاشى
ئەرسەر، يالاڭۇز يىنتەم ئىسىگ ئەت قان ئەرۇر. مۇنتادا
ئادىن تاقى ئوڭى ئاش ئىچگۇ يوق كىم بۇ ئالانگۇرمىش
ئاچ بارسىغ تىرگۇرگۇلۇك،" تىپ تىدى. بۇ سابىغ ئەشە-
تىپ، ئوترۇ ئىكسىتىسى ماخادۇى تىگىن ئۇقۇنچ سوزىن
ئىنچاتىپ تىدى: "بۇ مۇنتاغ ئوسۇغلۇق تۇرۇمىش كۇچسە-
رەمىش ئالاڭۇرمىش ئاچ بارس ئاچماق سوۇساماق ئەمگە-
كىن ئەرتىنگۇ
(611) سقلىپ، ئوناقنىڭا ئولگەلى تۇرۇر. بىز نىتاڭادىن كىم بول-
غاي مۇڭا ياراغلىغ ئاش ئىچگۇ بەلگۇرتەچى. بۇ ئىرىنچ
تىنلىغ ئۇچۇن ئەت ئوزۇگ تىتىپ، مۇنۇك ئىسىگ ئوزىن
ئولاغالى ئۇداچى؟" تىپ تىدى. ئۇلۇغى تىگىن بۇ سابىغ
ئەشتىپ، يانا ئورتۇن ئىنسىڭا: "ئاي، ئىنىم، ئالىپ تىتە-
گۇلۇك تاۋار ئالپ ئىش نەك ئىنچىپ ئىسىگ ئوزتەئەرتمەز"
تىپ تىدى. بۇ ساۋنىك باسا سوڭىنتا ماخاساتۇى تىگىن
ئىنچا تىپ تىدى: "ئاي، ئىچىلەرىما! بىز قاماغۇن ئەمتى
ئىسىگ ئوزۇمۇزكە ئەت ئوزۇمۇزكە ئەرتىنگۇ ئىلىنمىش ياپ-
شىنمىش بىز. ئىنچىپ يانا ئادىناغۇقا ئاسىغ تۇسۇ قىلغالى
بىلگە بىلىگلىگ ياروق كوزۇمۇز يوق بولۇر ئەركى. يىمە
ئانتاغ بىرەر ئۇلۇغ يارلىقانچۇچى كوڭۇللۇگ قۇتلۇغ يالا-
ڭۇقلار ئۇرۇك ئۇزاتى ئوزئەت ئوزلەرىن تىتىپ ئىدالاپ،
تىنلىغلارقا ئاسىغ توسۇقلۇرلار." تىپ تىدى. بۇمۇنىچا

ساۋنغ ئىچىلەرنىڭە سوزلەپ، ئوترۇ كەنتۇ كوڭۇلىنتە ئىنچا-
تىپ ساقىنتى: "قالتى بۇ مەنىڭ ئەت ئوزۇم يۇزماڭ ئازۇن-
لارتىن بەرۇ يوقسۇز ئاسىغسىز

(612) نەچە نەچە يىرۇدى ئارتادى. نەڭ يىمە ئەتلىگسىز بو-
لۇپ، نەئەرسەر، ئاسىقا توسۇقا كىرمەدى. نەچۇكىن بۇ-
كۇنكى كۇنتە مۇنتەگ كەرگەكلىگ ئىشلەتگۇلۇك يوڭلاغۇ-
لۇق ئورۇن تاپىپ، بۇ مۇنتاغ يىدىغ كەرگەكسىز ئەت
ئوزۇمىن ستىمش كەمىمش يىڭ يارتەگ تىتىپ ئىدالاپ،
بۇ ئىرنىچ يارلىغ ئاچ بارسقا نەگۇلۇك ئۇمۇغ ئىناغ بول-
مازمەن؟" تىپ مۇنچۇلايۇ ساقىنىپ، ئىچىلەرى بىرلە سوز-
لەشكۇلۇك كىزىگىن تىزىگىن ئەرتتۇرۇپ، ئول بارس ئوزە
ئوڭىن ئوڭىن يارلىقانچۇچى كوڭۇل تۇرغۇرۇپ، ئىرىنچكە-
دىلەر تىسۇيۇرقادىلار. ئىنچىپ ئۇلارنىڭ ئاراسىندا ئاغلا-
دى. تاقى ماخاساتۇى تىگىن ئول بارسىنىڭ ئاچىن، تو-
رۇقىن، ئەمگەكىن، تولغاقىن تىترۇ كورۇپ، تەگرە تەكزىنىپ،
كوزىن ئىدى ئاندىران كىتەرۇ ئۇماتىن، ئۇركىچ تىترۇ
كورۇتۇرۇپ، ئوترۇ قودۇپ ئوڭى يورىپ بارتىلار. ئوترۇ
ئول ئودۇن ماخاساتۇى بودستۇ يورىيۇ، ئىنچاتىپ ساقىنا-
تى. "چاق ئەمتى ماڭا ئوغرايۇ ئەت ئوزۇمىن، ئىسگ ئو-
زۇمىن تىتگۇلۇك ئىدالاغۇلۇق ئودقولۇ سوقا كەلىتى. نە
ئۇچۇن تىپ تىسەر، كىم مەن ئىلىكى

(613) سىزدىن بەرۇ بۇ يىدىغ، سارسىغ، قانلىغ، يىرىنلىگ،
سەۋگۇسىز تاپلاغۇسىز، يارسىنچىغ ئەت ئوزكە ئىنچىپ ئىنا-
نتىم. ئاش ئىچكۇ، تون كەدىم، ئورۇن توشەك، ئات ياڭا،
قاڭلى كولۇك، ئەردىنى يىنچۇ، ئەدتاۋار ئوزە تاپىنتىم.
ئارتاماق بوزۇلماق تورۇلوگ ئۇچۇن ئۇرۇك ئۇزاتى ئارتا-
دى بۇزۇلتى. نەڭ يىمە بۇ ئەت ئوزۇگ كويۇكۇزەتۇ ئايايۇ
تۇتۇپ، ئارتاتىماغالى ئىدى ئۇمادىم. نەچە كەد ئۇزانىپ

ئىگىتتىم ئەرسەر، يىمە قىلىڭ ياۋلاق ياغى تورۇسىنچە، يانتۇرۇ مىنى كەمشۇ ئىدىپ سەۋىنچسىز ئۇتلىسىز قىلتى مەنىڭ كۇچۇمىن. ئانىن ئىنچا بىلمىش كەرگەك: ئەت ئوز ئەرسەر، بىكسىز مەنگۇسىز تىتىر. ئوزكە يانتۇرۇ ئاسىغ-سىزى ئوزە ياۋلاق ياغىتەگ قورقىنچىغ ئەرۇر يارسىنچىغ كىرلىكى ئوزە تۇتسار، ئارىغسىزلىق قىغ يۇكمەك تىتىر. ئانى ئۇچۇن ئەمتى مەن بۇكۇنكى كۇنتە بۇ ئەت ئوزىمىن يوڭلاپ مۇڭا-دىنچىغ ئۇلۇغ ئىش كۇتۇگ قىلايىن. سانسارلىغ تالۇي ئوگۇز ئىچىنتەتار كەمىبولايىن. تۇغماق ئوكمەكلىگ تەگزىنچتىن تاسقارۇتارتىپ ئونتۇرەيىن." تىپ ساقىنتى. يانا ئوق ئىنچا

(614) تىپ ساقىنتى: "ئابام بىرۇك بۇ ئەت ئوزىمىن تىتسارمەن ئوترۇ ئۇلگۇسۇز سانسىز مۇن قاراغلارىغ قارتىغ بەزىگ يىرىنىگ قانىغ ئىگىگ ئاغرىقىغ قورقىنچىغ ئايمانچىغ بار-چانى تىتمىش ئىدالامىش بولۇرمەن. تاقى يىمە بۇ ئەت ئوز ئەرسەر، ئالتى قىرق تۇرلۇگ ئارىغسىزلارىن تولۇ، سۇڭ ئوزەك كەرگۇتەگ بكسىز يارىپسىز قاماغ قورتلارنىڭ قو-ڭۇزلارنىڭ تىرگىنى، قانىنىڭ يىرىنىڭ ئورناغى، سىگىرىن تامىرىن يورگەلمىش سوڭۇكلەر ئۇلاغى ئوزە تۇتۇشمىش، ئەرتىنگۇ يىرىنچىق يارسىنچىق ئەرۇر. ئانى ئۇچۇن تەگمە-لىگ ئول ئەمتى ماڭا بۇ ئەت ئوزۇمىن تىتىپ ئىدالاپ ئۇزەلىكسىز ئۇستۇنكى يىگ ئابام-ئۇلۇغ مەنگۇ نىرۇانىغ تىلەگۇلۇك. بۇسۇش ساقىنچ ئەمگەك تولغاقىغ بىرتەم تار-قارغۇلۇق، توغماق-ئولمەكلىگ تەگزىنچىگ ئەمىرتقۇرغۇلۇق، نىزۇانلىغ ئىلىشىگ ئۇزگۇلۇگ، دىئان بىلگە بىلىگىگ كۇ-چۇگ كۇچلەندۇرگۇلۇك، تولۇ تۇگەل بىشرۇنماقلىغ ئەدگۇگ ئەكسۇكسۇز بۇتۇرگۇلۇك، يۇز بويانلىغ ئىتىگىن ئىتىنگۇلۇك، تولۇ تۇگەل بىلگە بىلىگىگ تۇپكەرگۇلۇك

(615) ئالتۇ بۇرقانلار ئۇزە ئوگىتمىش ئىدۇق نوملۇغ ئەت ئو-

زۇگ تانۇقلاغۇلۇق، قاماغ بىش ئازۇن تىنلىغلار ئوغلانىن نوم بۇشلىغ مەكى ئۇزە مەكىلەتكۇلۇك" تىپ مۇنچۇلايۇ ئادىرا ئودۇرە ساقىنىپ، ئوترۇ ماخاساتۇى تىگىن يىتى قىنىغ تولۇكتە تۇرۇپ، ئۇلۇغ بەدۇك كوزۇشكە ئىنىپ، ئۇ-لۇغ يارلىقانچۇچى كوكۇل تۇرغۇرۇپ، كوكۇلىن كوگۇزىن ياغچىرتىپ، ئول ئىكى ئىچىلەرىن كوكۇل كەرىپ، نەچۇكىن ئەرسەر تۇيسار ئوكارسار، ئوترۇ ئۇركۇپ بەلىكلەپ تىدىغ ئادا قىلىپ، كوزەمىش كۇسۇشۇمىن قانتۇرماغاي تىپ بوكۇ-نۇپ، ئوترۇ ئىكى ئىچىلەرىگە: "ئازقا ئوگرە يوريۇ تۇر-زۇنلار، من ئۇناباسا يىتىدىم" تىپ ئوتۇنۇپ ئىچىلەرىن ئىدىپ ماخاساتۇى تىگىن كەنتۇ ئوزى يانتۇرۇ يانا ئول ئارىغقا كىرىپ، ئاچ بارس ئۇسكىنىتە تەگمپ، تەركىن تاۇراتى تونىن سۇچۇلۇپ قامىش بۇتىقى ئۇزە ئاسىپ، ئىنچا تىپ بىك قاتىغ ساۇ سوزلەتى: "من ئەمتى تولپ سانسارتاقى تىنلىغلار ئۇچۇن ئوزەلىكسىز ئۇستۇنكى يىگ بۇرقان قۇتى كوسۇشىن
(616) تەبرىنچسىز يايىلماقسىز ئۇلۇغ يارلىقانچۇچى كوكۇل تۇر-غۇرۇپ، بۇ مەنىك سەۋەر ئامراق ئەت ئوزۇمىن تىدەرمەن، ئىدالايۇرمەن بۇزۇلماقسىز، قولماقسىز بۇرقان قۇتىن تىلە-يۇرمەن. كىم قاماغ بىلىگەلەركە سەۋگۇلۇك تاپلاغۇلۇق ئۇچ ئوغۇش يىرتىنچۇدەكى ئەمگەكلىگ تالۇيتاقى تىنلىغ-لارىغ ئورۇ تارتىپ ئوز قۇرۇپ ئىنچ مەكىلىگ قىلايىن"تىپتىدى.

ئول ئودۇن تىگىن مۇنچا ساۇ سوزلەپ، ئول ئاچ بارس ئۇسكىنىتە سونا ياتتى. كەنتۇنىك ئۇلۇغ يارلىقانچۇ-چى كوكۇللۇگ چوغى يالىنى ئوغرىنتا، ئول ئاچ بارس يىگەلى تىدىنمەتى. بودىستۇ ئانى كورۇپ، ئوترۇ ئىدىز تاغقا ئاغدىنىپ، ئەت ئوزىن قودى كەمىستى. قاچان يىركە تەگدۇكتە بودىستۇ يانا ئىنچا تىپ ساقىنتى: "ئىنچىپ بۇ بارس تورۇغى كۇچسۇز ئوغرىنتا، ئانىن منى يىگەلى ئۇماز."

ئىپ، ئوترۇ بودىستۇ ئورۇ تۇرۇپ، ئىنارۇ بەرۇ كورۇپ‌بى بىچغۇ ئىلەپ بولماتى. ئوترۇ قۇرۇمش قاتىغ قامش ئالىپ، ئانى ئۇزە ئومگەن تامىرىن سانچىپ قان ئوندۇرۇپ، ئاقۇرۇ ئاقۇرۇ بارسقاياقىن بارتى. قاچان بارس ئۇسكىنتە تەگدۇكتە

(617) ئوترۇئول ئودۇن بۇ ئاغىر ئۇلۇغ ياغىز يىر ئالتى تۇرلۇ‌گەن تەبرەتى قابشاتى. ئىنچاقلتى ئۇلۇغ يىل كەلىپ، كول سۇۋىن توقىپ يايمشتەگ يوقارۇ قودى يايىلتى يايـ قالتى، كوك قالىغ يۇۋزىنتەكى كۇن تەگرى راخۇقا سىگىرتـ مش تەگ يارۇقسۇز ياشۇقسۇز، ئوگسۇز ئولەز بولتى، بۇلۇك يىگاق بارچا بۇتۇرۇ قارادى. قارا تومان ئوزە ئورتۇلدى. كوك قالىغتىن تەگرىتەم يىدىيىپار قۇا‌ـ چەچەكلەر تۇشتى، ياغدى. ئول ئارىغ سەمەك ئىچى قۇا‌ـ چەچەك ئۇزە تولۇ بولتى.

(618) ... ئول ئودۇن ئول ئاچ بارس قاچان بودىستۇنىك ئومـ گەنىتىن قان ئاقمىسىن كورتى. ئوترۇ ئول قانىغ يالغايۇ ئەتىن بارچايىپ قودتى. يالاڭۇز قۇرۇغ سوگۇكلەرى ئوك تۇرۇقالتى.

ئانچا‌ـ قىنچا بودىستۇ تىگىنىك ئۇلۇغى ئىچىسى يىر تەبرەـ مىسىن كورۇپ، ئىنسىگە ئىنچاتىپ تىدى: "ياغىز يىر بۇتۇرۇ تەبـ رەيۇر، ئۇگۇزلەر‌ـ تاغلار بىرلە قالسىز بۇلۇك يىگاق قارارىپ ئولەز بولتى كۇن تەگرى. كوكتىن تۇسەر تەگىردەم قۇا‌ـ چەچەكلەر بۇلغاشۇ. ئوتقۇراق ئەركى ئىنىمىزنىك ئەت ئوزىن تىدمەك بەلگۇـ سى." تىپ تىدى. بۇ ساۋىغ ئەشىدىپ، كىچىگى ئىنسى ئىنچاـ تىپ تىدى: "ئەستىتىم مەن ماخاساتۇنـ

(619) نىك تسۇيۇرقايۇ سوزلەمش چىن ساۋىن. تىمىن كىنيا كورمىستە تۇرۇغ كۇچسۇز ئاچ بارسىغ ئاچ ئەمگەككە ئەـ گىرتىپ ئەنۇكىن يىگەلى قالمىسىن. ئانىن سىزنىتىم ئىنمـ كە، ئەت ئوزىن تىتتى ئەركى مۇ تىپ." ئول ئودۇن ئول ئىكى تىگىتلەر مۇنچۇلايۇ سوزلەشۇ ئاچىغلارى كەلىپ، يىـ

رىنگۇتىلەر يىغلاشىدىلار. ئوتروق تەركىن يانتۇرۇپ يانسا، يىغلاسۇ بايا‌قى ئول بارس ياتۇر ئورۇنقا بارتىلار. قاچان ئانتا تەگـ دۇكتە، ئوتروق ئىنىلەرى ماخاساتۇى تىگىنىنىڭ تونى قامىس بۇتىقى ئوزە ئاسقىنىتۇرۇپ تۇرۇرىن، سىنى ـ سوڭۇكى ساچى بىرلە ئارقۇرۇ ـ تۇرقۇرۇ ياتمىسىن، ئاقمىس قانى تۇپراقتا تىشىگ يوغرۇلۇپ، يىركە يۇقۇپ تۇرمىسىن كورتىلەر. نەئانى كورۇپ ئوك، ئەت ئوزلەرىن ئول سوڭۇك ئوزە كەمىسىپ، ئوگسىرەپ تىنسىراپ قامىلتىلار. نەچە تەكىن تىمىن ئوگـ لەنىپ، ئوتروق ئىلىگلەرىن ئورۇ كوتۇرۇپ، ئۇلۇغ ئۇنىن ئۇـ لىدىلار سقتادىلار، ئولىيۇ سغدايۇ ئىنچاتىپ تىدىلەر: "كوركلە كوۋسەك توقلىغ ئىنىمز ئەرتىك كوۋەزـــئا! ئوگـ كە قاڭغا

(620) سەۋىتمىش ئەرتىك قاداشا! نەچۇكىن يانا بىرگەرۇ بىرلەكىيا ئۇنۇپ ئوچەگۇ؟ نەگۇلۇك تىتتىك ئوزۇكىن بىزنى بىرلە بارما‌ـ دىن؟ ئوگۇموز بىرىكە ئوتروق كورۇپ ئايتسار، بىز ئىكەگۇ نەگۇتىپ ئوتۇنەلىم سوزلەلىم؟ ئول يىگ بولغايئۇچەگۇبىرلەـكىيا ئولسەر بىز. نەك بىزىكە كەرگەكسىز بۇئەت ئوزۇموز تىرىگى." تىپ، ئول ئىكى تىگىتلەر مۇنچۇلايۇ ياكىن كەيىرگەنچىگ قىلىۋ ئۇلىيۇ سغتايۇ تالىپ يوگۇپ ئانچاتاكىن تىمىن ئاندىران ئوگى يورىپ بارتىلار.

ئول ئودۇن ماخاساتۇى تىگىنىنىڭ تاپىنچىلارى "تىگىنىمز‌ـ كەچتى" تىپ، "قاچان بارتى؟ يۇرىكلار، قانتائول ئىسدە لىم!" تىپ تىيستىلار.

ئانچا قىنچا ئاناسى قاتۇن بالىقتا ئىدىز قالىقتا ياتىپ ئودد‌ـ يۇر ئەركەن. ئەرتىنگۇ ياۋىز تۇل تۇسەدى: ئەمگى توبۇرە بـ‌ـ چىلۇر بولۇر. ئازىغ تىسلارى ئاغزىنتا قوڭرۇلۇپ تۇسەر بولۇر. ئۇچ كوگۇرچكەن ئاتايى لاچىنقا قاۋىتۇر ئەركەن. بىرسى تۇتىۋ‌ـ

قۇپ، ئىكەگۈسى قورقىنچلىغ ئوزار بولۇر، تىپ. مۇنچۇلايۇ تۇسەيۇ ياتار ئەركەن. يىر تەبرە مەكى

(621) ئۇزە بەلگىلەپ ئودۇنۇپ كەلتى. نە ئودۇنۇ بىرلە ئوك ئانتا قورقىنچلىغ بۇسۇشلۇغىن ئىنچاتىپ تىدى: "نەگۇ ئەركى ئەمتى تىلتاغى ياغىزيىر مۇنچۇلايۇ تەبرەيۇر، ئۇگۈزلەركوللەر يايىلىپ، ئى ئىغاچلار ئىرغالۇر. كۇن تەگرىنىك يا-رۇقى ئوگسۇز بولتى ئورتىمس تەگ. كوزۇم ئەمگىم تەبرەيۇر، ئوگرەكتە ئوگى شوك. ئوقىن يۇرەكىگە ئۇرسۇقمس تەگ سقىلۇرمەن. ئەمگەكىن تولپ ئەت ئوزۇم تىترەيۇر. ئىنچىم ئىدى بەلگۈرمەز. تۇسەمىس ئول تۇلۇمۇك ياۋىز تۇرۇر بەلگۈسى. ئوتقۇراق بار ئەركى ئەمردىملىگ ئارتاغ ياۋىز ئادالار."—تىپ تىدى. ئانىك ئارا ئىكى ئەمگى ئەۋىتىپ سۇت ئاقىپ كەلتى. نە ئانى كورۇپ، تاقى ئارتۇقراق ئويىر قانتى-يوغۇرقانتى. ئول ئودۇن ئول قاتۇننىك بىر تاپىغچى قىزى تاستىن تۇرۇر ئەركەن. قايۇچە ئەرتەر يولقى كىستىن "تىگىنىگ تىلەپ تاقى بولماز ئەرمىس" تىپ ساۋ ئەستتى، نەمۇنى ئەستۇ بىرلە ئوك ئۇركىپ بەلگىلەپ، ئوترۇ ئوردۇقا كىرىپ، قاتۇنقا ئىنچاتىپ ئوتۇنتى: "قاتۇن

(622) ئوقا يارلىقادىمۇ ئەركى؟ تاستىن بىر ئانتاغ ساۋ تۇرۇر: تىگىنىگ تىلەپ تاقى بولماز تىپ، بۇ نە ساۋ ئەركى؟ "تىپ تىدى. ئول ئودۇن قاتۇن بۇ ساۋىغ ئەستىپ، ئۇلۇغ بۇسۇشتا قادغۇتا تۇرۇپ، ئاچىغى كەلىپ كوزىنتە تولۇياشى بىرلە تەركىن ئىلىگ بەگكە بارىپ: "ئاي ئۇلۇغ ئىلىگ بەگ! مەن مۇنتاغ ساۋ ئەستتىم، بۇ نە ساۋ ئۇل؟ ئازۇ بىزىك ئامراق ئوگۇكۇمۇز ئاك كىچىگى ماخاساتۇنغ ئىچقىنمىس ئەرگەيۇ بىز؟"—تىپ تىدى. بۇ ساۋىغ ئىلىگ بەگ ئەستىپ، ئۇركە بەلگىلەيۇ، ئاچىغى ئۇزە تىقلىپ، ئاغىلايۇ

ئىنچاتىپ سوزلەيتى: "ئاي ئەمگەك، ئاي ئەمگەك! بۇكۈنكى كۈنتە ئامراق ئوگۈكىمىن يەمە يەتتۈردىم ئىچقىنتىم ئەركى مۇمەن؟" تىپ ياسىن يۇتۇنۇ قاتۇنىن ئوتلەيۇ ئىنچاتىپ تىدى: "تۇزۇنۇمە! سەن نەك بوسما بۇسرۇلما! مەن ئەمتى قاماغۇن ئۇنۇپ، ئامراق ئوگۈكلەرىمىن تىلەيمن، بارىن-يوقىن بىلەيمن." تىپ، تەركىن بۇيرۇقلارى ئىنانچىلارى بىرلە يۇمقى بالىقتىن تاسقارۇ ئۇنۇپ ئوڭى-ئوڭى يادىلىپ ئو-رۇن-ئورۇن سايۇ تىلەگەلى ئىستەگەلى

(623) باردىلار. ئانىك ئاراسىنتا، بۇ ساۋ تاقى كەچمەزكەن، بىر بۇرىيۇق تەركىن تاۋراتى كەلىپ، ئىلىگ بەگكە ياقىن تە-گىپ: "ئاي ئۇلۇغئىلىگ بەگ، بۇسانۇ يارلىقامازۇن! ئىكى تىگىتلەر سۇ ئەسەن تەگىنۇر. ئاك كىچىگى ماخاساتۇى تىگىن تاقى تاپشۇ تەگىنمەز، تىلەيۇ تەگىنۇرلەر." تىپ ئوتۇنتى. ئىلىگ بەگ بۇ ساۋىغ ئەستىپ، ئۇلۇغ تىنىپ، ئىنچاتىپ تىدى: "مۇك ئاي، مۇك ئاي! يەتۇرمىسمەن ئىسگ سەۋەر ئامراق ئاتايىمىن! ئوغۇلۇم ياكى بولمىستا ئوگرۇنچۇم سەۋىنچىم ئاز ئەرتى. كىننىدە ئوغۇلۇغ يەتۇر-دۇكتە بۇسۇشى ئەمگەكى ئۇكۇس تۇرۇر. بىرۇك ئوغۇلۇم بۇ تۇستا تىرىگ ئەسەن قاۋىشسار، ئولسەر مەنىك ئەت ئوزۇم ئەمگەنمەگەيمەن ئارتى." تىپ تىدى. قاتۇن بۇ ساۋىغ ئەستىپ، ئوقىن ئۇرسۇقمىس كىسى تەگ، بۇسۇش قادغۇقا كوكۇلى كوگۇزى ئەگىرتىپ، سىكىلەيۇ ئىنچا تىپ تىدى: "ئۇچ ئوگۈكلەرىم بىرگەرۇ تاپىقچىلارى بىرلە قاماغۇن يۇمقى باردىلار ئارىغقا ئىلىنچۇ مەكى قىلغالى. قاماغتا

(624) كىچىگى سەۋەر ئامراق ئوغۇلۇم يالاكۇز قالىپ كەلمەسەر، بولمىس بولغاي ئوتقۇراق ئادىرىلغۇلۇق ئالىپ ئادا." تىپ مۇنچۇلايۇ سىكىلەدى. ئانچا قىنچا ساپچا ئىكىنتى

بۇرىۇقى كەلىپ، ئىلىگ بەگكە تەگدى. ئوترۇ ئىلىگ بەگ ئاڭا: "ئاي بۇرىۇقـا! ئامراق ئاتايىم ماخاساتۇى قانتا ئەرمىس؟" تىپ ئايتۇ يارلىقادى. ئول بۇرىۇقى بۇيارلىقمغ ئەستىپ، كوزىنتە ئىسگ ياشى توكۇلۇ بۇسۇشلۇغ قادغۇـ لۇغىن يىغلايۇ ئاغزى قۇرۇپ، تىلى تامغاقى قاتىپ، ساۋ سوزلەيۇ ئۇمادىن، كىگىنچ بىرمەدىن شۇك تۇردى. ئانى كورۇپ، ئىلىگ بەگ قاتۇنى بىرلە ئاسۇقۇپ، ئىنچاتىپ ئايتتى: "تەركىن سوزلەك بۇرىۇقـا! كىچىگى ئوغۇلۇم قانتا ئەرمىس؟ ئەت ئوزۇم بوسانور ـ بۇسىرقانۇر ئوتقا ئورتەنىپ كۇيەرتەگ، ئوگۇمىن كوكۇلۇمىن ئىچقىنىپ، مۇڭقۇل بولۇپ بىلىنمەزمەن. قىلماك مەنىك كوگۇزۇمىن ياردىغۇلۇق سىنـ غۇلۇق." تىپ تىدى. ئول ئودۇن ئىكىنتى بۇرىۇق ئوترۇ بودستۇ تىگىن ئەت ئوزىن بۇشى بەرىپ، نەتەگ قىلمىس ئىشلاردىن ئىيىن كەزىگچە تۇرۇ تۇگەتى ئوتۇنتى.

(625) بۇساۋىغ ئىلىگ بەگلى قاتۇنلى ئەستىپ، ئاچىغلارىن، ئەمگەكلەرىن ئۇزە ئۇمادىن، ئۇلستىلار سىغتاستىلار. ئوغـ لىنىك ئولمىس يىرىن كورۇگسەپ، تەركىن تاۋراتى يۇگـ رۇك ئاتلارىن قوشۇقلۇغ قاڭلىتا ئولۇرۇپ، ئول قامسىلىغ ئارىغقا تاۋراق بارتىلار. قاچان بودستۇنىك ئەت ئوزىن بۇشى بىرمىس يىر ئورۇنقا تەگدىلەر ئەرسەر، ئانتا ئوترۇ بودىستۇنىك ياس سوڭۇكلەرى ئىنارۇ بەرۇ ئانتا ـ مۇنتا ساچىلىپ ياتمىسىن كورۇپ، ئەت ئوزلەرىن بىرگەرۇ يەرگە چالىپ، ئوگسىرەپ ـ تىنسىراپ، ئىنچا قىلتى ئۇلۇغ ئى ئىغاچ كۇچلۇگ قاتىغ يىلكە توقتىلىپ قامىلمىس تەگ تۇستىلەر قامىلتىلار. ئوگلەرىن كوكۇلدەرىن ئىچغىنىپ، نە قىلىنمىسىن ئارتتى بىلىنمەز بولتىلار. ئوترۇ ئول ئودۇن ئول بۇرىۇقلار باسىن تەگرەكى بەگلەر ئىنانچلار سوغاق سۇۋ يۇكۇرۇپ، يىلپىگۇ ئۇزە يىلپىيۇ، ئىلىگ بەگىگ قاتۇنۇغ ئانچا تاكىن

تىمىن ئانچاقنىيا ئوگلەنتۇردىلەر. ئوگلەنۇ بىرلە ئوك

(626) ئوترۇ ئىلىگلەرىن ئورۇ كوتۇرۇپ، ئۇلىيۇ سغتايۇ ئىنچاتىپ تاقشۇردىلار: "نەئادا ئەرتى ئاتايىم، كوركلەكيە ئوگۇكۇم؟ ئولمەك ئەمگەك نەچۇكىن ئوڭرە كەلىپ ئەرتتۇردى؟ سىنىتىدە ئوڭرە ئولمەكىگ بولايىن، ئاي كۇنكيەم! كورمەيىن ئەرتى مۇنتەگ ئۇلۇغ ئاچىغ ئەمگەكىگ!" تىپ تىدى. ئانتا ئوترۇ ئىلىگ بەگ قاتۇنى ئانچاقيا ئوگسىرە مەكى سەرىلىپ ساچى باسى يادىلىپ، ئىكى ئىلىگى ئۇزە كوكۇزىن توقىيۇ قلتى بالىق سۇۋىنتتىن ئادىرىلىپ، ئىسىگ قۇمتا ئاغىنامس تەگ يىردە ئاغنايۇ ئىنچاتىپ يىغلادى: "كىم ئەرتى ئەركى بىچتاچى ئوگۇكيەم ئەت ئۇزىن؟ ئوڭى ساچىلىپ ياتۇر ئاي، قالمىس سوڭۇك يىرسايۇ ئىچغىنمىس مەن كەنىچمىن سەۋەر ئامراق ئاتايىمىن بۇسۇشقا ئەمگەككە باستىپ، تەبرەنچسىز بولتۇم ئەرمەزمۇ؟ كىم ئەرتى ئەركى ئولۇرتەچى ئوگۇكيەم چاق سىنى؟ تەگۇرتەچى مۇنتەگ بۇسۇش قادغۇ ئەمگەككە. قاتىغ ۋازىر ئەرمەزمۇ، كىم مەنىك بۇ يۇرەكىم يازىلىپ بوكسىلىپ بارمادىن.

(627) نەچۇكىن تۇرۇر مۇنى تەگ؟ تۇلۇمتە مەن بىلگۇلۇگ كورتۇم ئەرتى بۇ بەلگۇگ. ئىكى ئەمىگىم بىرگەرۇ توبۇرە بىچاۋۇر تۇسەتىم. ئازىغ تىسىم قوڭرۇلۇپ تۇسۇپ كەلىربولتى ئەرتى. كورۇر ئەرمىس مەن ئوتقۇراق بۇ ئەمگەككە تۇسىغۇقا. ياناتۇسەدىم مۇنتادا ئادىن ئۇچ كوگۇرچكەن ئاتايىمن لاچىن توقۇپ، ئۇچەگۇنى بىرسىنى قايىپ ئىلتۇر بولۇر. ئەمتى يىتۇردۇم ئاك كىچىگى سەۋەر ئامراق ئوگۇكۇمىن ياۋلاق بەلگۇ ئۇتلىسى ئىدى ئەزۇك بولماتى." تىپ مۇنچۇلايۇ يىغلادى. ئوترۇ ئول ئودۇن ئىلىگ بەگ ئۇلاتى ئىكى ئوغلانى بىرلە ئۇلىسۇ سغتاسۇكتەرمەيۇك يىۋىكلىگ تە-

زىگلىگىن قاماغ بەگلەر بىرلە يۈمۈشى بوۇدستۇنىك قالمىس سوگۈكلۈگ شەرىدن ئىتىدىلەر يىغدىلەر. ئۇلۇغ تۇرلۇگ تورۇن - توغۇن ئاغىر ئاياغ تاپىغ ئۇدۇق قىلىتلار. قاچان تاپىغ ئودۇق قىلغۇلۇق تورۇسىن ئەرتدۇر دۇكتە ئوتۇرۇ ئەستۇپ ئىچىنتە بەكلەدىلەر.

تەرجىمىسى

.....

(607) ئاندىن كېيىن تەڭرىلەرنىڭ تەڭرىسى بۇرخان مۇنداق دىدى: ئانانتا! ① بۇرۇن بۇ چامبۇدىۋىپ② ئېلىدە ماخارادى③ ئاتلىق ئىلىك خان بار ئىدى. ئۇ ماخارادى ئىلىك خان ناھايىتى كاتتا باي بولۇپ، ساڭلىرى ئاشلىق، غەزىنىلىرى مال - دۇنيا بىلەن تولغان ئىدى. ئۇ باتۇر، مەرگەن، قۇدرەتلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ، تىوت ئەتراپتىكى يەر - زىمىننى بوي سۇندۇرغان، ھەممىنىڭ ھورمەت - ئىززىتىگە سازاۋەر بولغان ئىدى. ئۇ دائىم توغرا يىوم بويىچە، قانۇن - تۈزۈملەر بويىچە ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپىدىكى پۇخرالارنى ئاۋۇتقان. ھەممە ئەتراپنى دۇشمەنسىز قىلغان ئىدى. مۇشۇنداق ھەيۋەتلىك، سۇرلۇك، كۈچ - قۇدرەتلىك ئىلىك خان چوڭ خوتۇنىدىن ئوماق (608) چىرايلىق، كوركەم ئۇچ ئوغۇل كورگەن ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى ماخابالى④، ئوتتۇرانچى ئوغلىنىڭ ئىسمى ماخادىۋى⑤،

① ئانانتا — ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ ئاۋال شاگىرتى.

② چامبودىۋىپ — دولەت نامى، سانسكرىتچە [Jmabudvipa]

③ ماخارادى — سانسكرىتچە [Maharatha]

④ ماخابالى — سانسكرىتچە [Mahabala]

⑤ ماخادىۋى — سانسكرىتچە [Mahadeva]

كەنجى ئوغلىنىڭ ئېتى ماخاستۇى ئىدى.

بىر قېتىم ئىلىك خان ئوچ ئوغلى بىلەن سىرتىسكى تاغ - ئورمانلىقلارغا سەيلىگە چىقتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ، سەيلىنى خوشال - خورام تۈگەتكەندىن كېيىن ئۇ ئوچ تىگىت① گۈل - چىچەك ۋە يەل - يېمىشلەرنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن ئاتىسى ئىلىك بەگدىن ئىجازەت سورىدى.

ئۈلار ئۈيان - بۈيان يۈرۈپ، (ئاخىرى) بىر چوڭ قومۇشلۇق جىلغىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئارام ئالغىلى ئولتۇرۇشتى. دەم ئېلىپ ئولتۇرغاندا، چوڭ تىگىن ئىككى ئىنىسىگە مۇنداق دېدى: «ھەي ئىنىلىرىم، بۈگۈن مېنىڭ ناھايىتى قورقۇم كېلىۋاتىدۇ، (مېنى) تەشۋىش بېسىۋاتىدۇ. بۇ ئورمانلىقتا ۋەھشى يىرتقۇچ ھايۋانلار بار بولۇپ قالسا، بىزنى يوقىتىۋەتمىسۇن، ئازاپىتا قالمايلى.» ئوتتۇرانچى تىگىن مۇنداق دېدى: «سوزۇمنى ئاڭلاڭ ئاكا، (609) مەن ئوزەمنىڭ جېنىمنى پەقەت ئايىمايمەن. لېكىن، بىز ئامراق (قان - قېرىنداشلاردىن) ئايرىلىپ قالىدىغان ئازاپىتا قالمىساق بولاتتى دەپ قورقىمەن». بۇ سوزنى ئاڭلاپ، كەنجى تىگىن ماخاستۇى ئىككى ئاكىسىغا مۇنداق دېدى: «بۇ بولسا، ئەۋلىيالار تۇرىدىغان جاي. مېنىڭ پەقەت قورقۇنچۇم، ئەنسىزچىلىگىم يوق، ئايرىلىپ كېتەرمىزمۇ دەيدىغان غېمىمۇ يوق. شۇڭا ۋۇجۇدۇمدا تولۇپ تاشقان شاتلىق پەيدا بولماقتا. ئېھتىمال بىز ئالاھىدە بەختكە ئېرىشىشىمىز مۇمكىن».

شۇ چاغدا بۇ ئوچ تىگىن ئوز كوڭۈللىرىدىكى ئويلىغان سوزلىرىنى دېيىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئورمانلىق (جىلغا) ئىچىگە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىشتى. ئانچە ئۇزۇن يۈرمەي

① تىگىت — "تىگىن" نىڭ كوپلۇك شەكلى بولۇپ، تىگىنلەر (شاھزادىلەر) دېگەن مەنىدە. تىگىن ئەسلىدە قۇل مەنىسىدە بولۇپ، كېيىن "شاھزادە" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولغان.

مەستىن (تېخى) يېڭى ئەنۇكلىگەن بىر چىشى يولۇاسنى كورۇشتى. ئۇ ئاچ يولۇاس ئەنۇكلىگلى يەتتە كۈن بولغان ئىدى. (ئۇ) يەتتە ئەنۇگىنى① ئوزىگە ئۇلاشتۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن قىينىلىپ ئورۇقلاپ ئاجىزلىغان بولۇپ، ھالسىزلىقتىن بەدەنلىرى ئاجىزلىشىپ، كۆچ - ماغدۇرىدىن كېتىپ ئولەر ھالىدا ياتقان ئىدى. (610) ئۇنى چوڭ تىگىن ماخابالى كورۇپ مۇنداق دېدى: ھەي بىچارە چىشى يولۇاس! ئەنۇكلىگلى يەتتە كۈن بولغان بولسىمۇ، يەتتە ئەنۇگى ئەگىشىپ ئوزۇقلۇق تېپىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئازاۋىدا قىينىلىپ قايتىدىن يەنە ئوز ئەنۇكلىرىنى يېيىشكە مەجبۇر بولۇپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بىچارە جانلىق بولغايمۇ؟" بۇ سوزنى ئاڭلاپ ماخاستۇى تىگىن ئاكىسىدىن: "بۇ يولۇاس نىمە يەيدۇ؟ ئۇنىڭ دائىملىق تامىغى نىمە؟" دەپ سورىدى. ئاكىسى تىگىن مۇنداق جاۋاپ بەردى: "يولۇاسنىڭ، يىلپىزنىڭ، چىلبورنىڭ، ئارسلاننىڭ، بورىنىڭ، تۈلكىنىڭ ئوزۇغى ــ پەقەت ئىسىق گوش بىلەن قاتۇر. بۇ ئاجىزلىغان ئاچ يولۇاسنى قوتۇلدۇرالايدىغان ئۇنىڭدىن باشقا ئاش - ئوزۇق يوق". بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئوتتۇرانچى تىگىن ماخادۇى ئويلىماستىنلا مۇنداق دېدى: "بۇ ئورۇقلىغان، ھالسىزلىغان، ئاجىزلاشقان ئاچ يولۇاس ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئازاۋىدا ئىنتايىن (611) قىينىلىپ ئولۇش ئالدىدا تورۇپتۇ. بىزدىن باشقا كىمۇ ئۇنىڭغا كېرەكلىك ئوزۇق بولالىسۇن. بۇ بىچارە جانۋار ئۇچۇن جاندىن كېچىپ، بۇنىڭ ھاياتىنى ئۇزارتىش مۇمكىنمۇ؟" چوڭ تىگىن بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئوتتۇرانچى ئىنىسىگە: "ھەي ئىنىم، دۇنيادا ئەڭ قىيىن ئىش ــ ئادەمنىڭ ئوز جېنىدىن ۋاز كېچىشىدۇر" دېدى. بۇ سوزنىڭ كەيىندىنلا ماخاستۇى تىگىن

① ئەنۇك ــ قەدىمقى تۈرك ــ ئۇيغۇر تىلىدا يولۇاس بالىسىنى شۇنداق ئاتايدۇ.

مۇنداق دېدى: "ھەي ئاكىلىرىمەي! بىز ھەممىمىز ئۇزۇمىزنىڭ جېنىمىز ۋە تېنىمىزغا ئېسىلىۋالىمىز، يېپىشىۋالىمىز. شۇنداق قىلىپ، بىزنىڭ باشقىلارغا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان ئەقىل-پاراسەتلىك كوزىمىز يوقاپ كەتكەنمۇ؟ پەقەت ئۇلۇغ مېھرىۋان كۆڭۈللۈك يەختلىك ئىنسانلارلا ھەر دائىم ئۇز تېنىدىن ۋاز كېچىپ، جانلىقلارغا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزەلەيدۇ".

بۇ سوزلەرنى ئاكىلىرىغا ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇز كوڭ-لىدە مۇنداق دەپ ئويلىدى: "مېنىڭ بۇ تېنىم يۇزمىڭ ئازۇندىن① بۇيان كېرەكسىز - پايدىسىز بولۇپ، (612) كوپ قېتىم بۇزۇلدى، پايدىسىز بولۇپ ھېچقانداق پايدا - مەنپەئەت كەلتۈرمىدى. نەمە ئۈچۈن بۇگۈنكى كۈندە، مۇشۇنداق كېرەكلىك ئىشلىتىدىغان ئورۇن تېپىپ، بۇنداق سېسىق، كېرەكسىز تېنىمنى خۇددى يىرتىق-لىق يارىنى سىققاندەك تىتىپ تاشلاپ، بۇ بىچارە ئاچ يولۋاسقا يارەدەم قىلمايمەن." (ئۇ) مۇشۇنچىۋالا ئويلاپ، ئۇز نوۋىتىدە ئاكىلىرى بىلەن سوزلىشىدىغان (سوزلىرىنى) ئېيتىپ بولۇپ، ئۇ يولۋاسقا ئاجايىپ مېھرىۋان كوڭۈل تۇرغۇزۇپ، ئىچىنى ئاغرىتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئارىلىغىدا يىغىلدى، ماخاستىۋى تېگىن ئۇ يولۋاسنىڭ ئاچلىغىنى، ئاجىزلىغىنى ۋە ئازاۋىنى كورۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ، كوزىنى ئۇنىڭدىن زادى ئۇزمەستىن ئۇزاق ۋاقىت تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ، ئاخىر ئىلگىرى يۇرۇپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ماخاستىۋى بودىستۋ كېيىتۋېتىپ مۇنداق ئويلىدى: "دەل ئەمدى ئۇز تېنىمدىن - جېنىمدىن كېچىدىغان پەيت كەلدى. نەمە ئۈچۈن دېگەنىدە مەن ئەزەلدىن (613) سېسىق، قان - يىرىڭلىق، خوشاللىغى يوق، قەدىرسىز، يىرگىنىشلىك تېنىمگە ئىشەنىدىم. يىمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئورۇن - تو -

① ئازۇن — سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سوز بولۇپ، دۇنيا، ئالەم، ئومۇر دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

شەك، ئات، پىل، ھارۋا ـ ئۇلاق، ئۇنچە ـ مەرۋايىت، مال ـ دۇنيا ـ دىن بەھرىمەن بولدۇم. (لېكىن) خاراپ بولماق، بۇزۇلماق قانۇ ـ نىيەت بولغانلىغى ئۈچۈن ھەممىسى داۋاملىق بۇزۇلىدى، خاراپ بولدى. (شۇنداقتىمۇ) مەن يەنىلا بۇ تېنىمنى ئاسراپ، ئاياپ خاراپ قىلغىلى زادىلا ئۇنىمىدىم. ھەرقانچە ياخشى كۆتكەن بولـ سامۇ، ياۋۇز دۇشمەننىك قانۇنى بويىچە مېنى قايتىدىن تاشلۇبـ تىپ، خوشالمىقسىز، نەتىجىسىز قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بـاش كېرەككى، تەن ــ مەڭگۈلۈك مۇستەھكەم نەرسە ئەمەس. ئۇزىگە نىسبەتەن ئۇ پايدىسىز ھەم يامان دۇشمەنسىزدەك قورقۇنچلۇقتۇر. (كىشىنى) سەسكەندۇرىدىغان مەينەتلىگى بىلەن تۇتسا، (ئۇنىڭ) مەيـ نەتلىگى قىغ دوۋىسىدەكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمدى مەن بۇ تېنىمنى ئىشلىتىپ، ھەيران قالارلىق ئۇلۇغ ئىش قىلاي، سانسارلىق① دېگەنى ئىچىدە سال ـ كېمە بولاي. تۇغۇلماق ـ ئۆلمەكنىڭ ئازابـ لىق قاينىمىدىن تاشقىرىغا تارتىپ چىقىراي". يەنە مۇنداق (614) دەپ ئويلىدى: "ئەگەر مەن بۇ تېنىمدىن ۋاز كەچسەم، سان ـ ساناقسىز گۈنالارنى، يامانى، بەزنى، قان ـ يىرىڭنى، كېسەل ـ ئاغـ رىقلارنى، قورقۇنچ ـ ئەيمىنىشلەرنى پۈتۈنلەي تاشلاپ پاكىزلىغان بولىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تەن بولسا، ئۇنىتۇز ئالتە تۈرلۈك پاسكىنىچلىق بىلەن تولغان بولۇپ، گويا سۇ ئۈستىدىكى كوپۈكتەك مۇستەھكەم ئەمەس. (ئۇنىڭدا) بارلىق قۇرۇت ـ قوڭغۇزلارنىڭ توپى، قان ـ يىرىڭنىڭ ئورنى، سىگىر، تومۇرلار بىلەن يوگەلگەن ۋە سوگەكلەرنىڭ ئۈگىلىرى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئىنتايىن يىرگىنىشلىك (ھەم) سەسكەندۇرەرلىكتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمدى مەن بۇ تېنىمدىن ۋاز كېچىپ (ۋە ئۇنى) تازىلاپ، چەكسىز ئۇسـ

① سانسار ــ بۇددا دىنىدا بۇ دۇنيانى ھايات ـ ماماتلىقنىڭ قاينامىلىق ئازاپ دېگەنى دەپ قارايدۇ. سانسار ــ قەدىمقى ھىندى تىلىدا ئايلىنىش، قاينام دېگەن مەنىدە.

مۇناۋۈتىكى مەڭگۈلۈك نىرۋاننى① ئىزلىشىم لازىم. غەم - قايغۇ، جاپا - مۇشەققەتنى بىراقلا تارقىتىۋېتىشىم؛ تۇغۇلماق - ئۆلمەكنىڭ ئايلىنىشىنى توختىتىشىم؛ نىرۋانلىق② مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋېشىم؛ دىيانا ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچىنى كۆچلەندۈرۈشۈم؛ تولۇق مۇكەممەل تەربىيىلىنىشنى ياخشى كەم - كۈتمىسز پۈتتۈرۈشۈم؛ يۈز (تۈرلۈك) سائادەتلىك زىننەتلىرى بىلەن بېزىشىم؛ تولۇق - مۇكەممەل ئەقىل - پاراسەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈشۈم؛ (615) بارلىق بۇرخانلار تەرىپىدىن مەدھىيىلەنگەن مۇقەددەس نومۇلۇق تەننى تونۇشۇم؛ بەش ئازۇندىكى جانلىقلار پەرزەنتلىرىنى نوم سەدىقىسى خوشالىلىغى بىلەن شاتلاندۇرۇشۇم لازىم." ماخاستۇى تىگىن شۇنچىۋالا تەپسىلى ئېنىق ئويلانغاندىن كېيىن يۈكسەك جاسارەتتە تۇرۇپ، ئۇلۇغ ئۇمىتلەرگە چۆمۈپ، ئۇلۇغ مېھرىۋان كۆكۈل تۇرغۇزۇپ، كۆكىلى - كۆكسىنى كەڭ تۇتۇپ، ئىككى ئاكىسى تۇيۇپ قالسا، چوچۇپ - قورقۇپ (مېنى) تەڭلىكتە قويۇپ، ئارزۇ قىلغان ئارمىغا يەتكۈزمەيدۇ دەپ ئويلاپ، ئىككى ئاكىسغا: "(سىلەر) ئاۋال مېڭىپ تۇرۇڭلار، مەن دەرھال كەينىڭلاردىن يېتىمەن" دەپ، ئاكىلىرىنى ماڭغۇزۇۋەتتى. (شۇندىن كېيىن) ماخاستۇى تىگىن يالغۇز ئۆزى قايتىدىن يەنە شۇ ئورمانلىق ئىچىگە كىرىپ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىغا كېلىپ، كىيىملىرىنى دەرھال يېشىپ قومۇشنىڭ پۈتىگە ئېسىپ قويۇپ، ناھايىتى قاتتىق ئاۋاز بىلەن: "مەن ئەمدى سانسارىدىكى پۈتۈن جانلىقلار ئۈچۈن يۈكسەك ئۇستۇناۋۇكىسكى بۇرخان ئالىملىرىنىڭ ئۇمىتى بىلەن (616) تەۋرەنمەس،

① نىرۋان — بۇددا دىنىدا ھايات - ماماتتىن خالى بولغان ھالەتكە ئىنتىلىش توغرىسىدىكى خىيال.

② نىرۋان — سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن سۆز بولۇپ، دىلخەستىلىك، ئازابلانماق دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.

چېچىلماس ئۇلۇغ مېھرىۋان كۆكۈل تۇرغۇزۇپ، ئۇزەمىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان ئامراق تېنىمنى تىنىپ تاشلايمەن. بۇزۇلمايدىغان - يىمىرىلمەيدىغان بۇرخان بەختىنى تىلەيمەن. بارلىق دانىشمەنلەر ياخشى كۆرىدىغان، ياقتۇرىدىغان ئۇچ (خىل) دۇنيادىكى ئازاپ دېگىزىدىن جانلىقلارنى يۇقۇرىغا تارتىپ چىقىرىپ، خاتىرجەم خوشال قىلاي" دېدى.

بۇ چاغدا تىنگىن مۇشۇنچىۋالا سوزلەپ، ئاچ يولۋاسنىڭ ئالدىدا سوزۇلۇپ ياتتى. ئۇنىڭ ئۇلۇغ مېھرىۋانلىقى ۋە ھەيۋەتلىك لىگى تۇپەيلىدىن ئۇ ئاچ يولۋاس (ئۇنى) يېيىشكە پېتىنالمىدى. بۇدىستۇ ئۇنى كورۇپ، ئىگىز دوڭگە چىقىپ ئوزىنى توۋەنگە تاشلىدى، يەرگە چۈشكەندە بودساتۋا يەنە مۇنداق ئويلىدى: "بۇ يولۋاس ئورۇقلۇق، ھالسىزلىق تۇپەيلىدىن مېنى يېيەلمىدى." ئاندىن كېيىن بودساتۋا ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇياق - بۇياقنى قاراپ پىچاق ئىزلەپ تاپالمىدى. ئاخىرى قۇرۇپ قالغان قاتتىق قومۇشنى ئېلىپ، ئۇنى بويۇن تومۇرىغا سانجىپ قان چىقاردى. قان ئاستا - ئاستا ئېقىپ يولۋاسقا يېقىن باردى. (قان ئېقىپ) يولۋاسنىڭ ئالدىغا يېقىن بېرىشى ھامان، (617) بۇ غايەت زور قوڭۇر يەر ھەر تۇرلۇك تەۋرەپ كەتتى. خۇددى قاتتىق بوران چىقىپ كول سۇيىنى چايقىغاندەك سۇلار يۇقۇرى - تۆۋەن داۋالغۇپ چايقالدى؛ ئاسماندىكى كۇن (گويا) تەڭرى توري چىرمىۋالغاندەك قاراڭغۇلىشىپ، نۇرسىزلىنىپ غۇۋالاشتى، توت ئەتراپنىڭ ھەممىسى قاراڭغۇ زۇلمەتكە ئايلاندى، قارا تۇمان بىلەن قاپلاندى. كوك ئاسماندىن تەڭرىنىڭ ئىپاردەك خۇشبۇي گۇل - چىچەكلىرى ياغدى. ئورمانلىقنىڭ ئىچى گۇل - چىچەكلەر بىلەن تولۇپ كەتتى.

بۇ چاغدا ئۇ ئاچ يولۋاس بودساتۋانىڭ بويىنىدىن قان ئېقىۋاتقانلىغىنى كوردى. ئاندىن ئۇ، قانىنى يالاپ گوشلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەۋەتتى. (بودساتۋانىڭ) پەقەت قۇرۇق سوڭەكلىرىلا قالدى.

(دەل) مۇشۇ چاغدا بودساتۇا تىگىننىڭ چوڭ ئاكىسى يەر تەۋرىگەنلىگىنى كورۇپ، ئىنىسىگە: "قوڭقۇر يەر ناھايىتى قاتتىق تەۋرەۋاتىدۇ. تاغلار (سىلكىنىپ)، دەريالار (تېشىپ)، ئالەمنى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ، كۈن غۇۋالىشىپ كەتتى. ئاسماندىن گۈل-چىچەكلەر يېغىۋاتىدۇ. بۇ چوقۇم ئىنىمىزنىڭ تېنىنى (تىنىپ) تاشلىغانلىغىنىڭ بەلگىسى" دىدى. بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، كىچىك ئىنىسى مۇنداق دىدى: "مەن ماخاساتۇانىڭ (يولۇاسقا) (619) ئىچ ئاغرىتىپ ئۆيىتقان چىن سوزىنى ئاڭلىدىم. ئۇ (ھىلىقى) ئورۇق، ئاجىز، ئاچ يولۇاسنىڭ ئاچلىق ئازاۋىدىن ئوز يېنىغا ئولاشقان ئەنۇكلىرىنى يېگىلى تەمشىلۇاتقانلىغىنى كورگەن. ئىنىم ئوز جېنىدىن كەچكەنمىدۇ-يا؟ شۇنىڭدىن گۇمان قىلۇاتىمەن." شۇ چاغدا ئىككى تىگىن مۇشۇنداق سوزلىشىپ، ھەسرەت چېكىپ قايغۇرۇپ يىغلاشتى. ئاندىن كېيىن دەرھال كەينىگە يېنىپ، ھىلىقى يولۇاس ياتقان جايغا بېرىشتى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئىنىسى ماخاساتۇا تىگىننىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ قوموش پۇتىغىدا ئېسىغلىق تۇرغانلىغىنى، سوڭەك ۋە چاچلىرىنىڭ ئۇيەر-بۇيەردە چېچىلىپ ياتقانلىغىنى، ئاققان قانلىرىنىڭ توپا بىلەن يۇغۇرۇلۇپ لاي بىلەن تۇرغانلىغىنى كوردى. بۇنى كورۇش بىلەنلا، ئوزلىرىنى سوڭەك ئۇستىگە تاشلاپ، ئاھ ئۇرۇپ ھۇشىدىن كېتىشتى. خېلى ئۇزۇندىن كېيىن ھۇشلىرىغا كېلىپ، قوللىرىنى ئىگىز كوتىرىپ، ئۇن سېلىپ يىغلاپ قايغۇردى، ئازاپلاندى. (ئۇلار) يىغا-زارە قىلىشۇېتىپ مۇنداق دېيىشتى: "ئەدەپ-قائىدىلىك، پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان چىرايلىق ئىنىمىز ئىدىكۇ! ئاھ، غورۇرىمىز! ئاتا-ئانىمىزنىڭ (620) ئارزۇلۇق بالىسى ئىدىكۇ قېرىنداش! نىمىشقىمۇ ئۇچىمىز بىللە يۇرمىگەن بولغىدۇق؟! نىمە ئۇچۇن جېنىڭدىن كەچتىڭ، بىز بىلەن بىللە ماڭمىدىڭ؟! ئانىمىز بىزنى كورۇپ (سېنى) سورىسا، ئىككىمىز نىمە دەپ جاۋاپ بېرىمىز؟ ئۇنىڭدىن كورە ئۇچىلىمىز بىللىلا ئولگەن بولساق خوپ

بولماسمدی؟! ئەمدی بىزگە بۇ جېنىمزنىڭ نىمە كېرىكى بار!"
ئۇ ئىككى تىگىن مۇشۇنچىۋالا پۇشايمان يەپ، يىغا - زارە قىلىشپ يەنە ھۇشىدىن كېتىشتى. خېلى ئۇزۇندىن كېيىن (ھۇشىغا كېلىپ) ئۇ يەردىن ئايرىلىپ مېڭىشتى.

بۇ چاغدا ماخاساتۇي تىگىننىڭ خىزمەتچىلىرى: "تىگىنىمىز كېچىكتى، قەيەرگە كەتكەنىدۇ؟ يۇرۇڭلار، نەدە بولسىمۇ ئىزلەپ تاپايلى!" دېيىشتى.

دەل شۇ چاغدا، (تىگىنلەرنىڭ) ئانىسى خانىش شەھەردىكى ئىگىز راۋاقتا يېتىپ، ئۇيقۇدا ناھايىتى يامان چۈش كورۇپتۇ. چۈشىدە، ئەمچىگى پۈتۈنلەي پىچىلىپ كېتىپتۇمىش، ئېزىق چىشلىرى قومۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنمىش. ئۇچ كەپتەر باچكىسىنى لاچىن قوغلاپ، بىرسىنى تۇتۇپ كېتىپتۇمىش. (قالغان) ئىككىسى قورقۇپ قېچىپ كېتىپتۇمىش. مۇشۇنداق چۈش كورۇپ ياتقان ئىكەن، يەر تەۋرىشى (621) بىلەنلا چوچۇپ ئويغىنىپ، غەم-ئەندىشە بىلەن (ئوز - ئوزىگە): "نىمە سەۋەبتىن يەر مۇنچىۋالا قاتتىق تەۋرەيدىغاندۇ؟ دەريا - كوللەر تېشىپ، دەل - دەرەخلەر ئىغاڭلاپ، قۇياش خۇددى (بىر نەرسە يۇزىنى) توسىۋالغاندەك نۇرسىزلانىدى. كوزۇم، كوكسۇم تەۋرەپ باشقىچە بولۇۋاتىدۇ، يۇرىگىمگە ئوق ئاتقاندەك سىقىلىۋاتىمەن. ئازاپلىنىۋاتىمەن. پۈتۈن بەدىنىمنى تىترەك بېسىپ (كوڭلۇم) زادىلا تىنچمايۋاتىدۇ. كورگەن چۈشۈمىنىڭ يامانلىغىغا قارىغاندا، جەزمەن ئىنتايىن يامان بىر بالايى - ئاپەت يۈز بەرگەن ئوخشايدۇ" دىدى. ئۇ ئاردا ئىككى ئەمچىگى ئۈپۈپ سۈتى ئېقىپ كەتتى. ئۇنى كورۇپ تېخىمۇ بارام بولدى، ئەنسىرىدى. بۇ چاغدا بۇ خانىشنىڭ دەك قىزى سىرتتا تۇرغان ئىكەن، (ئۇ قىز) كوچىدىن ئوتۇپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ: "تىگىننى تېخىچە ئىزلەپ تاپالمايتۇ" دىگىنىنى ئاڭلاپتۇ. دىدەك قىز بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، قور - قۇپ ھودۇقۇپ، ئوردىغا كىرىپ خانىشقا: "خېنىم (622)

ئۇقتىلمىكىن، سىرتتا مۇنداق بىر سوزنى ئاڭلىدىم، تىڭىنى تېخىچە ئىزلەپ تاپالماپتۇ. بۇ قانداق گەپتۇ؟" دەپتۇ. خانىش بۇ سوزنى ئاڭلاپ قاتتىق غەم - ئەندىشىگە چوكۇپ، ئاچچىقى كېلىپ كوزىگە لىق ياش ئالغان هالدا ئىلىك بەگنىڭ قېشىغا بېرىپ: "ئەي ئۇلۇغ ئىلىك بەگ، مەن مۇنداق بىر گەپ ئاڭلىدىم، بۇ نىمە دېگەن گەپ؟...ياكى بىز ئوزىمىزنىڭ ئەڭ ئامراق بالىمىز كەنجى تىگىن ماخاساتۇددىن ئايرىلىپ قالدۇقمۇ نىمە؟ دىدى. بۇ سوزنى ئىلىك بەگ ئاڭلاپ، ناهايىتى چوچۇپ - قورقۇپ، كوڭلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە بولۇپ يىغلاپ: "ۋاي ئازاۋەي، ئاھ دەردىمەي! ئەمدى كېلىپ سويۇملۇك پەرزەنتىمنىمۇ يوقاتتىممۇ نىمە؟" دەپ، (ھەمدە) يېشىنى يۇتۇپ، خوتۇنىغا تەسەللى بېرىپ: "ھەي ئانىسى، سەن قايغۇرما. مەن ئەمدى بارلىق ئادەملەر بىلەن بېرىپ، ئامراق ئوغۇللىرىمنى ئىزلەي، (ئۇلارنىڭ) بارىدىغىنى بىلەي" دەپ، دەرھال بۇيرۇقلىرى①، ئىنانچىلىرى② بىلەن شەھەر سىرتىغا چىقىپ، تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ، ھەر قايسى يەرلەرنى ئىزلىگىلى (623) مېڭىشتى. شۇ ئاردا بۇ سوز تېخى تۇگىمەستىنلا بىر بۇيرۇق ئۇچقاندەك يېتىپ كېلىپ، ئىلىك بەككە يېقىن تۇرۇپ: "ئەي، ئۇلۇغ بەگ، قايغۇرمىسىلا. ئىككى تىگىن ئامان - ئېسەن يېتىپ كەلدى. (لېكىن) ئەڭ كىچىك ماخاساتۇي تىگىنىنى تېخى تاپالمىدۇق (يانا) ئىزلەۋاتىدۇ" دىدى. ئىلىك بەگ بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئۇلۇغ بىر تىنىپ مۇنداق دىدى: "ھەي پىشكەللىك، ھەي پىشكەللىك! جاندىن ئەزىز ئامراق تاي-چىغىمدىن ئايرىلغان ئوخشايمەن. تايچىغىم يېڭى توغۇلغاندا، ئاز-چە كويمەيتتىم، ئەمدى ئوغلۇمدىن ئايرىلغاندىن كېيىن قايغۇ-ھەسرىتىم ھەسسىلەپ ئاشتى. ئەگەر مۇشۇ تاپتا تىرىك - ئېسەن

① بۇيرۇق — ئەمەل نامى.

② ئىنانچى — ئىشەنچلىك ئەمەلدار، مەسلىھەتچى.

يۇزىنى كورسەم، ئۇلسەمۇ ھاياتىمدا ئارمىنىم قالمىغان بولاتتى.“ خوتۇنى بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ئوق تەككەن ئادەمدەك (دەلدەڭشىپ) كۆڭلى - كوكسى قايغۇ - ھەسرەتكە چىرمىشىپ، يىغلامسىراپ: ”ئۇچ بالام كۆتكۈچىلىرى بىلەن بىللە ئورمانلىققا سەيلى قىلغىلى كەتكەن ئىدى. (624) ھەممىدىن كىچىك سويۇملۇق، ئامراق ئوغلۇم يالغۇز قېلىپ كەلمىدى. جەزمەن (ئۇنىڭدىن) جۇدا بولىدىغان بەختسىزلىك بولغان ئوخشايدۇ“ دەپ، كوپ ناله - زارە قىلدى. ئۇ - زۇن ئوتمەي، رېتى بويىچە ئىككىنچى بۇيرۇغنى ئىلىك بەگنىڭ قېشىغا كەلدى. ئاندىن كېيىن ئىلىك بەگ ئۇنىڭدىن: ”ھەي بۇيرۇغۇم، ئامراق تايچىغىم ماخاساتۇى قەيەردە ئىكەن؟“ دەپ سو - رىدى. بۇيرۇق بۇ سوزنى ئاڭلاپ، كوزىدىن ئىسسىق ياش توكۈپ، قاتتىق قايغۇ - ھەسرەت بىلەن يىغلاپ، ئاغزى قۇرۇپ، تىل - تا - ماقلىرى قېتىپ گەپ قىلالماستىن، جاۋاپ بېرەلمەي شۇك تۇردى. بۇنى كورۈپ، ئىلىك بەگ خوتۇنى بىلەن ئالدىراپ مۇنداق دەپ سورىدى: ”تېز سوزلەڭ بۇيرۇقۇم! كىچىك ئوغلۇم (زادى) نەدە - كەن؟ خۇددى ئوتتا ئورتىنىپ كويۇۋاتقاندەك بەدىنىم قىزىپ، ئەقلى - ھۇشۇمنى يوقتىپ، (كوڭلۇم) پاراكەندە بولۇپ، (ئوزەمنى) بىلەلمەيۋاتىمەن. يۇرىگىمنى پارە - پارە قىلىپ سۇندۇرماڭ!“ دىدى. بۇ چاغدا ئىككىنچى بۇيرۇقچى بودساتۇا تىگىنىڭ ئوز تېنىنى سەدىقە قىلىپ، قانداق ئىشلارنى قىلغانلىغىنى سوزلەپ بەردى. (625) بۇ سوزلەرنى ئىلىك بەگنىڭ خوتۇنى ئاڭلاپ، ئاچچىق ھەسرەت ئازاۋنى باسالماي ھوڭرەپ يىغا - زارە قىلىشتى. ئوغلىنىڭ ئولگەن يېرىنى كورگىسى كېلىپ، دەرھال بۇگۈرۈك ئاتـ - لار قوشۇلغان ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، ھىلىقى قومۇشلۇق جىلغىغا تېزدىن يېتىپ باردى. بودساتۇا ئوز تېنىنى سەدىقە قىلغان يەرگە بارغاندىن كېيىن، بودساتۇانىڭ ياش سوڭەكلىرىنىڭ چېچىلىپ ياتقانلىغىنى كورۈپ، ئوزلىرىنى بىراقلا يەرگە ئېتىپ، ھۇشسىزلا - نىپ، خۇددى بىر زور دەرەخ قاتتىق بورانغا سوقۇلۇپ ئورۇلگەنـ

دەك يەقلىشتى. ئەس - ھۇششلىرىنى يوقىتىپ، نېمە قىلىشىنى بىلەل-مىدى. ئاندىن كېيىن، بۇيرۇقچى بەگلەر بېگى بىلەن ئەتراپىدىكى بەگلەر ئىنانچىلار سوغاق سۇ پۇركۈپ، يەلپۇگۈچ بىلەن يەلپۈپ، ئىلىك بەگ بىلەن خوتۇنىنى خېلى ۋاقىتلاردىن كېيىن ئاران ھۇشىغا كەلتۈرۈشتى. (ئۇلار) ھۇشىغا كېلىشى بىلەنلا (626) قوللىرىنى ئىگىز كوتىرىپ، ھوكۇرەپ يىغلاپ مۇنداق قوشاق توقۇشتى:

نە بالا بولدى تاپىچىغىم،
ئوماققىنا قوزام.
نە ئۈچۈن ئولۈمنىڭ زۇلمى،
ئالدى بىلەن ساڭا كەلدى.
سەندىن بۇرۇن ئولۈشكە،
رازى ئىدىم، ئەي، مېنىڭ قاياشىم!
مۇنداق قاتتىق ئازاپنى،
ئەمدى مەن زادى كورمەي.

ئاندىن ئىلىك بەگنىڭ خوتۇنى بىر ئاز ھۇشىغا كەلدى. (ئۇ) چاچلىرى چۈۋۈلغان ھالدا ئىككى قولى بىلەن كوكسىگە ئۇرۇپ خۇددى بېلىق سۈدىن ئايرىلىپ قىزىق قۇمدا ئېغىنغاندەك يەردە ئېغىناپ، مۇنداق دەپ يىغلىدى: "كىمدۇ ئۇ، قوزامنىڭ تېنىنى پىچقان؟ (ئۇنىڭ) قالغان سوڭەكلىرى ھەر يەردە چېچىلىپ ياتىدۇ. مەن كەنجەمنى سويۇملۇك ئامراق تاپىچىغىمنى يوقىتىپ، چەكسىز قايغۇ - ھەسرەت (مېنى) بېسىۋېلىپ تەڭرىيەلمەي قالدىمغۇ؟! كىم ئولتۈردى مېنىڭ ئامراق قوزامنى؟ كىم ماڭا سالدى مۇنداق قاتتىق قايغۇ - ئازابنى؟! مېنىڭ يۈرىگىم قاتتىق ئالماس ئەمەس، (ئۇ) قانداقمۇ يېرىلماي، پارە - پارە بولماي (627) بۇنداق تۇرالسۇن؟! چۈشۈمدە مەن بۇ ئالامەتنى كورگەن ئىدىم. چۈشۈمدە ئىككى ئەمچىگىم پۈتۈنلەي پىچىلىپ، ئېزىق چىشلىرىم قومۇرۇلۇپ

چۈشۈپ كەتكەن ئىدى. چوقۇم مۇشۇ قايغۇ - ئەلەمنى كورگەن ئىكەنمەن. يەنە بۇنىڭدىن باشقا ئۇچ كەپتەر باچكىسىنى لاچىن قوغلاپ، بىرىنى تۇتۇپ كەتكەن ئىدى. ئەمدى كېلىپ ئەڭ كىچىك ئارزۇلۇق، ئامراق پەرزەنتىمنى يوقاتتىم. (چۈشۈمدىكى) شۇملۇق بەلگىسى يالغان بولمىدى."

شۇندىن كېيىن، ئىلىك بەگ ئىككى ئوغلى بىلەن يىغا - زارە قىلىشىپ، زىننەتلەنگەن، ئېسىل (كىيىم - كېچەكلىرىنى) يىغىشتۇرماستىن بارلىق بەگلەر بىلەن بىرلىكتە بودىساتۋانىڭ قالغان سوڭەك شەرىنى يىغىشتى.

(ئۇلار) ناھايىتى كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئوتكۈزۈپ، (بودىساتۋاغا) ناھايىتى زور ھورمەت - ئېھتىرام بىلدۇردى. ھورمەت - ئېھتىرام بىلدۇرۇش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن مۇنار① ئىچگە دەپنە قىلىندى.

① مۇنار ــ تېبكىستتە "ئەستۇپ" دېيىلگەن. بۇ سوز سانسكرىتچە [stüpa] دىن كەلگەن بولۇپ، بۇددانىڭ جەسەت كۈلى (شەرى) قويۇلىدىغان ئورۇن (مۇنار) نى كورسىتىدۇ.

ئىككى تىگىننىڭ ھىكايىسى

«ئىككى تىگىننىڭ ھىكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات

بۇ ھىكايىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى فرانسىيلىك پىللىيوت (P.Pelliot) 1907 - 1908 - يىللىرى ئاردىلىغىدا ئېلىپ دۇنياغا دوكلات قىلغاندىكى مىڭ ئويلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن. بۇ كىچىك كىتاپچە شەكلىدىكى قوليازما بولۇپ، بەت سانى 80، ھەر بىر بەتكە 7 - 8 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ يادىكارلىق ھازىر پارىژدىكى دولەت مىللى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1) 1914 - يىلى كل. خۇئارت (Huart .Cl) «ئاسىيا ئىلمى ژورنىلى» (JA) نىڭ 5 - 57 - بەتلىرىدە ئوز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

2) پىللىيوت TP (مەلۇمات) نىڭ 225 - 272 - بەتلىرىدە 1914 - يىلى ئوز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

3) 1940 - يىلى ھوسىين نامىق ئورخۇنى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

4) 1971 - يىلى فرانسىيلىك خاملتون (J.Hamilton) بۇ ھىكايە توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«ئىككى تىگىننىڭ ھىكايىسى» نىڭ تېكىستى

(1) تاشغارۇ ئىلىنچۇكە ئاتلانتوردى ئەرتى...بالىق تاشتىن تاغ رىغچىلاراغ كورۇر ئەرتى (٠) قۇرۇغ يەرنىڭ سۇۋايۇ ئول يەردىگ (٥)

تارىيۇ...قۇش قۇزغۇن سۇقار يوريۇر (.) سانسىز تۇمەن ئۇز-
لۇگ ئولۇرۇر (.) تارىخ تارىيۇ ئامارى تىنلىغ-لارىغ...قۇش-
چى كەيىكچى بالىقچى ئاۋچى تور-چى تۇزاقچى

(2) بولۇپ ئايىغ قىلىنچ قىلۇر (.) تىنلىغ-لاراغ ئولۇرۇر (.) ئامارى تىنلىغلار چىغارى ئەنگىرەر يۇك ئەنگىرەر كەنتىر ئەنگىرەر بوز پاتاتۇ قارس توقىيۇر (.) تاقى يەمە ئادرۇق ئۇز-لا كەنتۇ كەنتۇ ئۇز ئىشىن ئىشلەيۇر (.) ئادرۇق ئادرۇق ئەمگەك ئەمگەنۇر (.) تاقى يىمە كوردى ئامارى تىنلىغ-لار...

(3) يۇنت ئۇد چوقار قوي لاغزىن ئۇلاتى تىنلىغ-لارىغ ئولۇرۇر تەرسىن سويار قان ئوگۈز ئاقتار ئەتىن قانىن ساتار ئانىن ئوز ئىگدۇر (.) يىمە بودىساۋات تىگىن بۇ ئۇلۇش بودۇن ئايىغ قىلىنچلار قىلمىشىن كورۇپ ئەرتۇنگۇ بۇسۇشلۇغ قادغۇ-لۇغ

(4) بولۇپ ئىغلايۇ بالىقا كىردى...ئول ئودۇن ماخارىت ئىلىگ ئەدگۇ ئوگلى تەگىنىگ بوسۇش-لۇغ كورۇپ ئىنچەتىپ يارلىقادى. ئامراق ئوغلۇم (.) نە ئۇچۇن بوسۇش-لۇغ كەلتىگىز (.) تىگىن قاڭى قانقا ئىنچەتىپ ئوتۇنتى ئىغلايۇ (.) بۇ نە ئەمگەك-لىگ يىر ئەرمىش (.) نەگۇلۇك

(5) تۇغدۇم مەن (.) قاڭى قان ئىنچە تىپ ئايىتتى (:) نەگە ئىغلايۇ بوسۇشلۇغ كەلتىك (.) تىگىن ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) تاشتىن ئىلىنچۇكە ئۇنمىش ئەردىم (.) ئۇكۇش يوق چىغاي ئەمگەكلىگ تىنلىغلاراغ كورۇپ ئىغلادىم (.) قاڭى قان ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:) ئامراق ئوگۇكۇم (.) يىر تەگرى تورۇمىشتە

(6) بەرۇ باي يىمە بار، يوق چىغاي يىمە بار (.) قايۇسىڭا ئەمگەكتە ئوزغۇرغايىمسىن (.) تىگىن ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) قاڭىم قۇتى (.) مىنى سەۋەبسۇز (.) قاڭى ئىلىگ ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:) ئامراق ئوگۇكۇم، سىنى ئىنچە سە-

ۆەرمەن ئاياداقى يىنچۇ مونچۇق تەك كوز ـ دەكى

.....

(7) كوڭۇلچە بىردى ئول (.) ئەدگۈكۇ ئات تورت بولۇڭ ـ دا يادىلىتى (،) كۇنىنگە قولىغۇچى ـ لار ئۇزۇلمەدى (.) تاقى ئادىن ئاغلىق قولتى (.) يىمە بىر ـ دى (.) كۇنىنگە ئايىڭا مۇنچۇلايۇ بىرىپ ئاغلىقتاقى باغى باردىم ئاز ـ قىنا قالتى.. ئول ئودۇن ئاغىچى ئۇلۇغى قانىقا ئىنچە ئوتۇنتى (:) تەڭ ـ ردىم (،) ئاغىلىق قۇرۇغ بوش (؟) قالىر (.) ئاغى باردىم ئالتىنـ ـ سار

(8) ياز ـ ۇقتا تۇشە تەگدىمەگەي ئەرتىمىز تەڭردىم...يىمە قاڭى قان ئىنچە تىپ يارلىغادى (:) قاڭ قازغانسار ئوغلى ئۇچۇن تىمەزمۇ (.) كوڭۇل (ا) ۇگ بىرز ـ ۇن كوڭلىن بەرتىمەڭلەر (.) ئوترۇ كۇنىنگە تىدىغسىز بىردى...ئول ئودۇن ئىنانچلارى بۇيرۇق ـ لارى ئىشدىپ قانقا ئىنچەتىپ

(9) ئوتۇنتـ ـ لەر (:) تەڭـردىم (،) ئىلىگ تـورۇگ ئاغى باردىم تۇتار (.) ئاغى باردىم ئالقىنسار ئىل تورۇ نەچۇك تۇتار بىز تەڭـردىم...ئول ئودۇن قاڭى قان ئىنـچە يارلىـغ ـ قادى (:) ئامراق ئوگۇكۇم كوڭلىن نەچۇك بەر تەيىن مەن (.) ئاغـ چە ـ لار بىرەر ئودۇن ئوڭى

(10) بارز ـ ۇن (.) كەنتۇ بىلىنگەي ئەرنىچ تىپ يارلىغقادى (.) ئانتا ئوترۇ كىيە قولتىغۇچىلار كەلسەر ئاغچىلارىن بولمادى (.) بىرگۇ بولماتىن قولتىغۇچىلار يىغلايۇ بارسار (،) تىگىن يىمە ئىغلايۇ قالىر ئەرتى (.) ئوترۇ تىـگىن ئىنـچە تىپ ساقىنتى (:) ئاغىچى ئەرسەر

(11) مەنىڭ ئول (:) قاڭىم قان بودۇن تىلىنـگە قورقۇپ ئىنچە يارلىغـ ـمادى ئەرنـىچ (.) كوزۇنۇر ئەت بۇرخان ئوگ قاڭ تىتـىر (.) قايۇ كـىشى ئوگ قان كوڭـلىن بەرتـسەر ئول تىنـلىغ تامۇلۇغ بولۇر (.) ئوغۇل قىز ـ قا سانماز (.) مەن

ئەمتى ئوگ قالمۇ كوكلىن

(12) بەرتمەيمن (.) قالمىم ئىللىگ تىللكە كىرمەز ـ ۋن ئوزقاز ـ غانچىم ئۇزە ئەدگۇ قىلىنچ قىلايمن تىپ ساقىنتتى (.) ئانتا ئوترۇ ئاتلىغ يۇزلۇگ ـ كە ئىنچە تىپ ئايىتتى (:) نەچۇكىن ئاغىى باردىم قاز ـ غانسار ئۇكۇش بولۇر (.) ئاتلىغ ـ لار ئىنچە تىپ ئوتۇن ـ

(13) تى (.) ئوڭى ئوڭى قازغانچ قىلماق ئايۇ بىردىلەر (.) بىرى ئايۇر (:) قازغانچ نەك تارىغ تارىماقدا ئەدگۇ يوق كىم بىر تارسار مىك تۇمەن بولۇر (.) بىرى ئايۇر (:) قوي يىلقى ئىگىدسەر يىلىكا ئاشلۇر (.) باي بولۇر (.) بىرى ئايۇر ئوكتىن كىدىن ساتىغقا

(14) يۇلۇغقا بارسار باي بولۇر (.) يىمە بىر بىلىگەنوم بىلىرئەر ئىنچە تىپ تىدى (:) تاۋار قاز ـ غانماق نەك تالۇي ئوگۇز كە كىرىپ كوكۇل ـ تەكى كۇس ـ ۇشن قانتۇرغالى ساقىنسار بولۇنچىسۇز چە (ن) تەمەنى ئەردىنى بولسار قاماغ يەر تۇنچۇدەكى

(15) تىنىلىغ ـ لارنىك كۇسۇشسن قانتۇرۇر (.) ئىنچىپ تىگىن ئالقۇنى تاپىلامادى (.) تەك تالۇي ئوگۇز ـ كە كىرمىشىگ تاپىلادى (.) ئوتتۇرۇ قاڭى ئىلىگكە ئوتوگ بىردى تالۇي ئوگۇز ـ كە كىرەيمن تىپ (.) ئول ئودۇن قاڭى قان بۇ ئوتوگ ساۋ ئىشدىپ نەك كىگىنچ بىرۇ ئۇمادى (.) ئەرتىنگۇ

(16) بۇسۇشلۇغ بولتى (.) ئوترۇ ئۇغلى تەگىنە ـ كە ئىنچە تىپ يارلىغ ـ قادى (:) ئامراق ئوگۇكۇم (.) مەنىك ئىلتە قازغانـ چىم سىز ـ دك ئەرمەز ـ مۇ (.) ئەمتى كوكۇلچە ئالىك (.) بارچە بۇشى بىرىك (.) نە ئۇچۇن ئولۇم يەركە بارىرسىز؟ بىش تۇرلۇگ

(17) ئادا بار (.) بىر ئادا ئول ئەرۇر (:) تالىم بالىق ئودۇغ ئەركەن ساقلانمادىن تۇشار ئالقۇنى كەمى بىرلە سىكۇرۇر (.)

ئىكىنتى سۈدا سۈۋ ئوڭلۇق تاغلار بار (.) كەمى سۈسۈپ سىنۇر (،) كىشى ئالىقۇ ئولۇر (.) ئۇچۇنچ سۈۋدا يەكىلەر ئۇرۇپ (ـ ئۇنۇپ) كەمى سۈۋقا چومۇرۇر (.) تورتۇنىچ ئۇلۇغ تەڭز - دىنچ-

(18) كەكىگۇرۇر (.) سۈۋ ئىگىرىكىشەلۇرەيۇر سوقۇشۇر (.) بەشىنچ تەڭرى توپىنار قورقىنچىغ يىل تۇرۇر (.) كەمى ئاقتارىلۇر ئولۇر.. بۇ مۇنچە قورقىنچىغ ئاداقا كىرىپ ئولگەي سىز (.) بىزنى ئىرىنچ قىلىغاي سىز.. تىپ تىدى (.) ئول ئودۇن بودساۋات تىگىن قاڭى قانتا بۇ يارلىغ ئىشدىپ (،) .

(19) يارلىغ بولز - ۇن تىدماز - ۇن بارايىن تىپ ئوتۇنىتى (.) ئوتىرۇ قاڭى قان يارلىغ-قامادى (.) بارماغاي سەن تىپ تىدى (.) ئوترۇ تىگىن باشىن تۇنىگىتىپ ئىغلايۇ يەردە ياتىپ يوقارۇ تۇرغالى ئاش ئاشلاغالى ئۇنامادى (.) ئىنچا-تىپ تىدى (.) يارلىغ بولىماز ئەرسەر (،) بۇ يەردە يۇقارۇ تۇرماز - مەن (،) ئاش ئاشانمازمەن (،) ئولگەي

(20) مەن تىپ تىدى (.) قالتى ئالتى كۇن ئەرتىپ باردى (.) ئوگى قاڭى..ئاتلىغى يۇز - لۇگى ئىغلايۇ.. بۇسانۇ تۇرغۇ - رۇپ نەڭ ئۇنامادى...ئول ئودۇن ئوگى قاڭى ئىنچەتىپ تىدى.. بىز كەنتۇ - كە ئەدگۇكە ئوتلەيۇر بىز (.) ئۇناماسار

.....

(21) ئاسغى تۇز - ۇسى نە بار (.) تىگىن ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) لۇۇ قانلاردىنتا چىنتەمەنى ئەردىنى بار (.) كىم ئۇلۇگ-لۇگ قوتلۇغ كىشى ئول ئەردىنى بۇلسار قاماغ تە (:) لىغ-لارقا ئاسغ تۇسۇ قىلۇر (.) ئانى ئۇچۇن تالۇيقا كىرىگسە-يۇرمەن تىپ ئوتۇنتى (.) ئول ئودۇن قاڭى قان يارلىغ يارلىغقا -

(22) دى (:) كىم تالۇي - قا بارايىن تىسەر كىرىگلار (!) ئوغلۇم تىگىنكە ئەش بولۇگلار (!) نە كەرگەكىن بارچا بەرگەي

بىز (.) كىم يىرچى سۇۋچى كەمىچى بار ئەرسەر يىمە كەلز-ۇن (!) تەگمىنگ ئەسەن تۇگەل كەلۇر ز-ۇد-لەر.. ئوترۇ بۇ يارلىغ ئەشىدىپ بىش يۇز

(23) ساتىغچى ئەرەد-لەر تىرىلىپ ئىچىگەرۇ ئوتۇگ بىردد-لەر (:) قاماغى بارىر بىز (،) ئولسەر بىرلە ئولۇر بىز (،) كەلسەر بىرلە كەلىر بىز، تىپ ئوتۇگ بىردد-لەر (.) ئول ئودۇن باراناس ئۇلۇشتا بىر ئەدگۇ ئەلپ يىرچى سۇۋچى بار ئەرتى (.) قاچ

(24) قاتا تالۇي-قا كىردىپ بىشەر يۇز ئەرىن بارىپ ئەسەن تۇگەل كەلمىش ئەرتى (.) ئىنچىپ سەكىز ئون ياشايۇر قارى ئەرتى (،) يەنە ئىككى كوز-ى كورمەز ئەرتى (.) ئول بىش يۇز ئەر قامۇغۇن ئول كورمەز يىرچىكە ئوتۇنتە-لەر..ئول ئودۇن

(25) تىگىن ئوز-ى بارىپ قولىن يىتىپ ئىچىگەرۇ قاڭى قان تاپا كىگۇردى (.) قاڭى قان ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:) بىر كىيە ئامراق ئوغلۇمىن سىز-دىگە تۇتۇز-ۇر مەن (.) ئەسەن تۇگەل كەلۇرۇڭ تىپ يارلىقادى (.) ئوترۇ ئول ئاۋىچقا ئىغلايۇ قاد-قا ئىنچە تىپ تەڭرىم، نەمۇڭ تاق بولتى كىم ئانتاغ تەڭرىتەك ئوتۇد-

(26) تى (:) ئەردىنى تەك ئوگۇكۇڭۇزنى ئولۇم يىرىنگە ئىدۇر-سىز ئول تالۇي سۇۋى ئەرتىنگۇ قورقىنچىغ ئادالىغ ئول (.) ئۇكۇش تىنلىغلار بارىپ ئولۇگلى بار (.) بارسار يارا-غايمۇ تىپ ئوتۇنتى..

(27) ئۇلۇش بارچا تىگىن ئۇچۇن بۇسانۇر (.) يىمە قان ئىنچە تىپ يارلىغ-قادى (:) تىدۇ ئۇمادىم (،) ئەركىم تۇكەمەدى ئەركسىز ئىدۇرمەن (.) ئەمتى سىز قاتاغلا-نىڭ (،) بىرلە بارىڭ يىرچى بولۇڭ تىپ يارلىغقادى (.) ئاۋىچقا قاماغ تاپالامىش ئۇچۇن يىرچى

(28) بولتى (.) ئول ئودۇن قاڭى قان تىگىنكە سەپتى (.) بىش يۇز ئەرەنىنىڭ ئاشى سۇۋى كولۇكى تاقى نە كەرگەكسىن ئالقۇ تۇكەتى بىرىپ ئۇزاتىپ ئۇنتۇردى (.) ئول ئودۇن ئايىغ ئوگلى تىگىن ئىنسى ئىنچەتىپ ساقىنتى (:) ئوگۇم قاڭىم ئىچىم تىگىنە - كە

(29) سەۋەر مەنى ئاقلايۇر ئەرتى (.) ئەمتى ئىچىم تالۇي - قا بارىپ ئەردىنى كەلۇرسەر (،) تاقى ئاغىرلىغ بولغاي (،) مەن تاقى ئۇچۇز بولغاي‌مەن تىپ ساقىنتى (.) ئەمتى بىرلە بارايىن (.) ئوترۇ قاڭى قاز - قا ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) ئىچىم تىگىن ئولۇم يىركە بارىر ئول (،)

(30) نەگۇلۇك قالىرمەن (.) تەڭرىم (،) مەن يىمە بارايىن (،) ئەدگۇ ياۋلاق بولسار بىرلە بولالىم تىپ (.) يىمە قاڭى ئوغۇل قىلىنچى ياۋلاق ئۇچۇن سەۋمەز ئەردى (.) ئوترۇ بارسار بارغىل تىپ يارلىغقادى..ئول ئودۇن قاڭى قان ئۇلۇش بودۇن ئىغلايۇ سقـ

(31) تايۇ ئەدگۇ ئوگلى تىگىنىڭ ئۇزاتى ئۇنتۇرۇپ تالۇي - قا ئىدتىلار (.) قالتى تالۇي ئوگۇز - كە تەگسىپ يىتى كۇن تۇرۇپ كەمى ياراتتى (.) يىتى تەمىر سۇئا كەمى سولاپ تۇرغۇردى (.) يىتىنچ كۇن تاڭ تاڭلايۇر ئەركەن (،) ئەدگۇ ئوگلى تىگىن ئۇلۇغ كوۋ -

(32) رۇگ توقتىپ ئىنچە تىپ يارلىغقادى (:) تالۇي ئوگۇز - كە كىرۇر سىز - لەر (،) كىم ئولۇم - ئاداقا قورقسار (،) ئاشنۇ - راق يورۇڭلار (!) مەن سىز - لەرنى كۇچەپ ئىلتىمەزمەن (.) ئوترۇ يارلىغىن ئىشدىپ كىم نەڭ ئۇنمەدىلەر (.) كۇنىنگە

(33) مۇنچۇلايۇ كوۋرۇگ توقىپ يارلىغ يارلىغتاپ كىم نەڭ ئوز - (تە) - مەسەر (،) يىتىنچ كۇن تەمىر سۇئا ئاچتى تەمىر ئىسىغ يورىدى..تىگىن قوتى ئۇلۇگى ئۇچۇن ئاداسىز تۇدا - سىز قاچ كۇن ئىچىنتە ئەردىنە - لىگ ئوترۇق - قا تەگدىلەر

(٠) يەتتى كۈن ئالتا

(34) تىنىشلار (٠) يەتتىنچ كۈن تاڭ ئاتقىچە ئەردىنى يىغىچۇ كەمە - كە تۈكەگۈچە ئۇرۇپ..تىگىن...ئىنچە تىپ يارلىقاڭادى (:) ئەمەتى مەن بۇ ئەردىنى بىرلە بارسارمەن" (٠) قاماغ تىنىلىغلارقا ئارتۇق ئاسىغ تۈسۇ قىلۇ ئۇماغاي مەن (٠) سىز - لەر باريكلار (٠) مەن بۇ مۇنتۇ -

(35) دا يىگرەك چىنتەمەنى ئەردىنى ئالغالى بارايىن كىم قايۇ تىنىلىغلارقا تۇزۇ تۈكەتى ئاسىغ تۈسۇ قىلۇ ئۇسارمەن..ئوترۇ قاداشى ئايىغ ئوگلى تىگىنىگ ئوتلەپ كەمى تۇتۇزۇپ يانە - تۇرۇ ئىدتى..تىگىن يىمرچى ئاۋىچقا بىرلە

(36) ئىكەگۇ قالتە - لار....ئول ئودۇن ئەدگۇ ئوگلى تىگىن يىمرچى ئاۋىچقا قولىن بىستىپ يىتتى كۈن بىلىچە بوغۇزچا سۇۋدا يوربىپ كۇمۇشلۇگ ئوتىرۇق - قا تاغقا تەگىدى..يىرى قۇمى ئالقۇ كۇمۇش (٠) ئوترۇ تىنتۇرغالى ساقىنتى..ئىنچىپ

(37) ئاۋىنىچقا ئارۇقى يەتتى (٠) كۇچى ئالكۈدى (٠) تەبىرەيۇ يوربىيۇ ئۇمادى (٠) ئوترۇ تىگىنكە ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (٠) ئوغلۇم (٠) مۇنتادا ئىنارۇ ئوكتۇن يىكاق..ئالتۇن تاغ بار (٠) كوز - ۇنۇرمۇ (٠) كورۇك تە (پ) تىدى..ئاۋىچقا ئىنچە تىپ تىدى..ئول ئالتۇن

(38) تاغ - قاتەگىسەرسىز (٠) كوك لەنخۇا كورگەي سىز (٠) ئول لەنخۇا سايۇ بىرەر ئاغۇلۇغ بىلان بار (٠) ئاغۇ تىنى ئىراقتىن ئانچۇلايۇ كوز - ۇنۇر..قالتى لەنخۇا سايۇ تۇتۇن تۇتەرچە ئول ئەرسەر ئەرتىنگۇ ئەلپ ئادا تىتىر..

(39) ئول لەنخۇا يىولۇغ يىوغۇرۇ ئۇسارسىز (٠) ئوترۇ لۇۇ قانى ئەردىنىلىگ بالىق - قا ئوردۇقا - تەگگەي سىز.. ئول بالىق تەگىرە يىمە يىمتى قات قارام ئىچىنتە ئالقۇ ئاغۇ - لۇغ لۇۇ - لار يىلانىلار ياتۇر (٠) ئانى يىوغۇرۇ ئۇسارسىز (٠) ئىچىگەرۇ بالىقا كىرگەي سىز (٠) لۇۇ

(40) قانىڭا كوز ـ ۇنگەي سىز (.) ئەردىنى بولغايسىز..مەن ئەمىنى ئولۇرمەن (.) سىز يالغۇس ـ قىيا قالىرسىز (.) تەڭرىم (،) قورقماڭ بۇسانماڭ (!) ئەسەن تۇگەل تەگمەي سىز.. ئىنچپ قايۇكۇن بۇرخان قۇتسىن بۇلسار..مىنى تىستماڭ (!) ئەدگۇ كۇنى يولچى يىرچى بولۇپ

.....

.....

.....

(41) ـ ىڭا (ـ ىنگە) تەگدى قاپاغدا ئىكى ئارىغ قىز ـ لار تۇرۇر (.) ئىلگى ئەردىنىلىگ يىپ ئەنگىرەر.. ئوتىرۇتىگىن كىم سىزلەر..تىپ ئايىتتى (.) ئول قىزلار قاپاغچى بىز تىپ تىدى..ئوترۇتىگىن بالىق ئىچىنگە كىردى (.) ئوڭتۇن

(42) قاپاغقا تەگدى..ئوترۇ تورت كوركلە قىرقىن يورۇڭ كۇمۇش يىپ ئەنگىرەر (.) بۇ قاپاغ كۇزەدۇ تۇرۇر ـ لار..تىگىن بايىتـ سار (،) قاپاقچى قىرقىن بىز تىدە ـ لەر.. ئوترۇ تاقى ئىچـ گەرۇ كىردى (.) ئوردۇ قاپاغ ـ قا تەگدى (.) ئول قاپاغدا سەكىز كوركلە

(43) تاڭ ئارىغ قىز ـ لار سارىغ ئالتۇن يىپ ئەنگىرەر ـ لەر (.) تىگىن كوركلەرىن تاڭلاپ سىز ـ لەر لۇۇلارقانى قۇنچۇيى مۇ سىز ـ لەر ئايىتسار (،) بىز ئوردۇ قاپاغ كۇزەتچى بىز تىپ تىدە ـ لەر (.) ئوترۇ تىگىن ئىچگەرۇ ئىنچە ئوتۇگ

(44) بىردى (:) بۇ چىمبۇدىۋىپ يىرسۇۇ ـ داقى بارانىاس ئۇلۇشـ تاقى قان ئوغلى ئەدگۇ ئوگلى تىسگىن كەلىپ قاپاغ ـ دا تۇرۇر ئىچگەرۇ كوز ـ ۇنگەلى تىپ (.) ئول ئودۇن ئول قاپاغ ـ چى قىرقىن ـ لار ئىچگەرۇ كىرىپ ئوتۇنىن ـ لەر (.)

(45) لۇۇ قانى ئىنچە تىپ ساقىنچ ساقىنتى (:) ئۇلۇغ كۇچلۇگ قۇتلۇغ بودساۇاد ـ لار ئەرمەسەر (،) بۇ يىركە نەڭ تەگمەـ

گەي ئەرتى.. ئول بودساۋات ئەرىنچ (.) كىرز ـ ۇن تىپ يارلىغـقادى (.) ئول ئودۇن تىگىن ئىچگەرۇ كىردى (.) لۇۇقانى..

(46) ئۇترۇ ئۇنتى (.) ئەلگىن تۇتا كىگۈرۇپ ئەرىنىڭ ـ لىگ ئۇـ رۇنلۇق ئۇزە ئولغۇرتى (.) لۇۇ قانىڭا تاتىغلىغ سوغانچىغ نوم نوملادى (.) ئۇلۇغ ئوگرۇنچۇلۇگ كوڭلىن بۇشى بىرـ مەك ئاسغە (ن) نوملادى (.) ئول لۇۇ قانى ئەرتىنگۇ

(47) سەۋىنتى سۇزۇلتى (.) ئىنچە تىپ تىدى (:) نە كەرگەك بولتى كىم ئانچە ئەمگەنىپ بۇ يىركە كەلتىگىز (.) بودساـ ۋات تىگىن ئىنچە تىپ ئوتۇنتى (:) بۇ يەرتىنچۇدە قاماغ تىنلىغلار ئۇچۇن بۇرخان قۇتىن

(48) تىلەيۇ يوق چىغاي ئىرىنچ يارلىغ ـ تىنلىغلارغا ئاساغ تۇسۇ قىلغالى چىنتەمەنى ئەرىنى قولۇ بۇشـ ـقا كەلتىم تىپ ئوتۇنتى..لۇۇ قانى ئىنچە تىپ يارلىغقادى..ياراغاي (،) ئوڭرە يىمە بودساۋاتلار مۇنچۇلايۇ

(49) ئەرىنى بۇشـقا كەلسىشى بار ئەرتى (.) ئالىقۇقا بىرىپ ئىدتىمىز (.) سىز ـ ىنگە يىمە بىرگەي بىز..يىتى كۇن مۇنـ تائىنىڭ (!) بىز ـ ىنگە نوم نوملاك (!) تاپىنالىم ئۇدۇنالىم (.) بىز ـ ىنگە ئاساغ تۇسۇ

(50) قىلىك (!) يىتىنچ كۇن ئەرىنى ئالىپ باردك تىپ تىدى.. ئول ئودۇن ئەدگۇ ئوگلى تىگىن يىتى كۇن لۇۇلار قانى ناراتا ئاتلىغ لۇۇقانى قۇلغاقىنتاقى چىنتەمەنى ئەرىنى ئالىپ سوكۇپ

(51) تىگىنكە بىردى.. ئىنچەتىپ قۇت قولىتى (:) مەن ئۇلۇغ كۇسۇشىن بۇ چىنتەمەنى..ئەرىنى ئالىپ سىز ـ ىنگە بۇشى بىرۇر مەن (.) سىز قاچان بۇرخان قۇتىن بۇلسار (،) سىز مىنى تىتمەك قۇتغاردك (.) سىز ـ ىنگە قۇتۇڭۇز ـ تا بۇ سۇيـ لۇغ ئەت ئوز ـ

(52) دە ئوزالىم (!) قۇرتۇلماق يول ـ قا تەگىنەلىم..ئوترۇ لۇۇ

قانىلار قالىتى ئىتى (.) تالۇي ئوگۇز - كه قىدىغىكا تەگۈر-
دى.. قالتى ئانىتا تەگىدۇكىتە ئىنسى بىرلە قاۋىشتى..ئىكى
قاداش ئەسەن تۇگەل قاۋشىپ ئوپىشتى قۇچۇشتى
(53) ئىغلاشتى (.) ئوترۇ سەقتاشتىلار يەنە ئوگۇرىدىلەر سەۋىنىتە-
لەر.... ئو (:) رۇ تىگىن ئىنىچەتىپ ئايىتتى (:) ئامراق
قاداشىم (.) ئەشىك تۇشۇك بىز - لىك بىش يۇز ئەرەن
قانچا باردى..ئەسەن تەگىدى مۇ (.) ئىنسى ئايىغ ئوگلى
تىگىن ئىنچەتىپ تىدى (:) تالۇي ئىچىنتە
(54) يوقادتى (.) قۇتسۇز قوۋىلار ئۇچۇن ئالقۇ يوقادتى ئالقۇ
ئولتە - لەر.. ئوترۇ تىگىن ئەرتىنگۇ بۇسانىتى ئىغلادى (.)
سەن نەچۇك ئوز - تۇك تىپ تىسەر..بىر كەمى سيۇقىن
تۇتۇ ئونتۇم تىپ تىدى (.) ئوترۇ ئىچسى تىگىنكە ئىنچە
تىپ ئايىتتى (:) ئەردىنى
(55) بۇلتۇگۇز مۇ تىپ تىدى (.) تىگىن كونى ساۋلىغ ئۇچۇن
بۇلتۇم ئوگۇكۇم تىپ تىدى..ئوترۇ ئىنسى ئىنچە تىپ تىدى
(:) سىز ئارۇق سىز (.) ئاز ئۇدىك (.) ئەردىنى ماڭا بە-
رىك مەن تۇتايىن (.) ئوترۇ ئەدگۇ ئوگلى تىگىن باشىنتا-
قى ئەردىنىگ ئالىپ ئىنسىنگە
(56) بىردى (.) بەكىرۇ كىز - لەپ تۇت (.) ئوغىرۇ ئالمازىۋن
تىپ تىدى.. ئوتىرۇ ئۇدىدى ئول (.) ئول ئودۇن ئاياغ
ئوگلى تىگىن كوڭلىنگە يەك ساقىنچى كىردى (.) ئىنچەتىپ
تىدى ساقىنچ ساقىنتى (:) ئوگۇم قاڭىم سوندە بەرۇ مەنى
سەۋمەز ئەرتى (.) ئىچىم تىگىنكە سەۋەر
(57) ئەرتى.. ئەمتى بۇ ئەردىنى بىرلە تەگدۇكتە (.) ئىچىم كوك
تەڭىردكە يوقلاغاي.. مەن ئوزۇم ئىتتا سانىسز يىر كورۇ
يورىمش كەرگەك (.) ئەمتى مۇنى ئىكى كوز تەگىلەرىپ
سانچايىن (.) بۇ قانچا بارغاي (؟) كەنتۇ ئولگەي تىپ
ساقىنتى (.) ئوترۇ تۇرۇپ ئىكى قامش سىش قىيىپ

(58) ئىكى كوز - بىڭە سانچىپ تەزتى (.)..... ئول ئودۇن ئەدگۇ ئوگلى تىگىن ئىنسىن ئوقىيۇ ماڭرادى (:) ئىنىم قانتا سەن (؟) ئوغرى كەلىپ ئىكى كوزۇمىن تەگىلەرۇ سانىچتى تىپ ئىغلادى.. سقتادى بالىقچا ئاغنايۇ..

(59) ئوتىرۇ ئول يىر سۇۋ ئىزسى تەڭىرى بار ئەرتى... تىگىن ئەمگەكىن كورۇ ئۇماتىن تىگىنكە ئىنىچە تىپ تىدى (:) ئوغرى تىپ تىدۇكۇڭۇز نەگۇ ئول (؟) ئوز ئىنىڭىز ئەرتى... سىزنى ئولز - ۇن تىپ ئىنىچە قىلتى (،) تەزدپ باردى (.)

(60) ئەمتى ئىغلاماڭ تۇرۇڭ (.) مەن يىرچىلەپ ئىلىتگەي مەن (.) سزنى بودۇنقا تەگۇرگەي مەن تىپ تىدى.. ئوترۇ ئەدگۇ ئوگلى تىگىن يىوقارۇ تىۇردى.. تەڭىرىسى ئۇنتەيۇ يول ئايۇ بىردى (.) بودۇنقا تەگدى.....

.....

.....

.....

(61) تىرىگ ئوز - تۇم كەلتۇكۇم بۇ تىپ ئوتۇنتى.. ئول ئودۇن قاڭى قان بۇ ساۋ ئىشدىپ كوك تەڭرى تا - پا ئۇلىدى سقتادى (،) يۇكسەك ئىدىز ئورۇنلۇقتىن قودى ئوز كەمىش - تى (،) ئوگسىرەدى تالتى (،) ئولۇگ تەك قامىلۇ تۇشتى (.)

(62) ئۇركىچ تىمىن ئوگلەنتى.... ئوتىرۇ ئول ئودۇن باراناس ئۇلۇش بودۇنى ئالىقۇ بۇسانتى ئىغلاد - لار.... ئول ئودۇن قاڭى قان ئايىغ قىلىنچلىغ ئاق ئوغلىن ئىنچەتىپ سز - ىنتى (:) ئامراق ئوغلۇم ئولتى ئەرسەر (،)

(63) مۇنۇڭ يۇزىن يىمە كورمەيمن (.) ئوغلۇم ساۋى ئەدگۇ ياۋلاق بەلگۇرگىنچە قىنلىقتا ياتىز - ۇن تىپ يارلىغ بولتى (.) ئەلگىن ئاداقىن بەكلەپ قىنلىقتا ئۇردىلار (.) ئول ئودۇن

ئەدگۇ ئوگلى تىگىن

(64) كەنتۇ-نىڭ قوتى ئولۇگى ئوچۇن قوتى ۋاخىشكى ئودۇزۇپ ئوز قادىنى يېرىنگە تەگىدى كىم قاڭى قان ئول ئىلىگ قان قىزىن ئەدگۇ ئوگلى تىگىنىكە قولىمش ئەرتى (٠) تۇنگۇر بۇشۇك بولمش ئەرتى (٠) قالتى بالىق قاپاغدا

(65) ئولۇرۇر ئەركەن (٠) قان ئۇدچىسى بىش يوز ئۇد سۇرە ئۇنتى.. بۇقاسى ئاشنۇ ئۇنۇپ تىگىنگ يوميۇرۇ ياتغۇرۇپ تورت ئاداقىن ئىگىلەيۇ كولىتىدى تۇردى (٠) سۇرۇگ ئۇد قاماغ ئۇنتۇكتە تىلىن يالغاپ ئىكى كوز-ىنتەكى سىشىن ئالىپ

(66) قودتى (٠) ئوتىرۇ قاپىغچى ئەر تۇرغۇرۇپ يولتا ئوگى ئولغۇرتى (٠) ئۇدچى ئەر كورۇپ ئىنچە تىپ ئايىتىدى (:) سىز كىشىدە ئادرۇق بەگىرەك ئەر كور-ۇنۇرسىز (٠) سىز نەگۇلۇك ئىنچە ئىرىنچ يارلىغ بولتۇگۇز.. تىگىن ئىنچە تىپ ساقىنچ ساقى

(67) مىتى (:) تىوزۇمىن ئوغۇشۇمىن بەلىگۇرتى سىوزلە سەر (٠) ئىنىم ئولىگەي.. ئوترۇ تىگىن توغا يوق چىغاي بۇشچى مەن تىپ تىدى.. ئول ئودۇن ئۇدچى ئەر ئوز ئەۋىنىگە ئىلىتتى ئاچىتتى (٠) ئەۋىنتەكى ئۇلۇغ كىچىگكە توتۇزدى (٠) ئارتۇق

(68) ئەدگۇ ئاچىنىگلار تىپ بىر ئاي ئارتۇق ئاچىنىتى (٠) ئانتا كىن يىمە ئاغرۇق بولتى (٠) كەگرەنۇ ئاش بىرۇر بولتى-لار.. قالتى تىگىن ئۇقتى كوگلى يىمرىنتى.. ئوترۇ ئۇدچى ئەركە بارايمن تىپ تىدى.. ئۇدچى ئەر نەگۇلۇك بارىغسادىگىز (٠) كوگلۇگۇزنى

(69) كىم بەرتدى (٠) بارماك تىپ تىدى.. تىگىن ئىنىچە تىپ تىدى (:) كۇدەن ئۇر تۇرسار.. ياراماز (٠) سىز ماڭا قاداش

بولـتۇڭۇز (.) ماڭا ئەدگۇ ساقنىـچىڭىز بار ئەرسەر (،) ماڭا ئەمتى بىر قۇڭقاۋ تىلەپ كەلۈرۈڭ (.)

(70) ئەلگىم ئەتىز ـ ۇ ئاغز ـ ىم يىرلايۇ ئوز ئىگىدەيمن (.) ئانتا ئۇدچى ئەر بىر قۇڭقاۋ تىلەپ كەلۈردى بىردى (.) ئانتا ئۇدۇزۇپ بالىق ئورتۇسىنتا بەلىتىردە قالىن قۇۋراغ ئارا ئولغۇرتى (.) تىگىن قوپۇز ـ قا ئەرتىنگۈ ئۇز ئەرتى..

(71) ئەلگى قوپۇز ئەتىز ـ ۇ ئاغز ـ ى يىرلايۇ ئولۈردى (.) ئۇلۇش بودۇن ئالقۇ قۇۋرادى يىرىغ تاڭلايۇ ئىسىركەيۇ ئىغلايۇ تەگىرە تولى تۇرۇرلار ئەرتى (.) كۇنىنگە تاڭ ئاتىنچىغ تاتاغلىغ ئاش ئىچكۇ كەلۈرۇپ تاپىنۇر ـ لار ئەرتى(.) تاقى ئول ئۇلۇشتا نەچە ئىرىنچ يارلىغ قولتىنۇچە ـ لار بار

(72) ئەرسەر (،) ئالقۇ ئانىتا قۇۋرادى (.) بىش يۇز قولتىغۇچى تىگىن ئانىتا ئىگىدتى (.) ئالقۇ مەڭە ـ لىنگ بولتە ـ لار.... ئول ئودۇن قادىنى قان بورلۇقچىسى تىگىنىگ كورۇپ ئىنچە تىپ ساقىنتى (:) ئىچىگەرۇلۇگ ئەدگۇ يەمىشىگ قۇش ـ لار ئارتا ـ

(73) تىر ئۇچۇن تۇرقارۇ قىنقا تەگىنۇرمەن (.) ئەمتى بۇ ئەرىگ ئىلتەيمن بورلۇ قۇمىن كۇزەدز ـ ۇن ئانتا ئاچىنايمن تىپ (.) ئوترۇ تىگىنىگ ئىلتىگەلى سوزلەدى تىگىنىگ قىدىغىنتاقى

.....

.....

(74) تەگىر ئۇچۇن بۇسانىپ بالىق ئۇلۇشتا بىلگەلەركە ئايىنىپ كىم يىمە ئوتكۇرۇ ئۇمادە ـ لار.. ئۇكۇش بىلگە كىشە ـ لەر ئىنچە تىدە ـ لەر (:) ئول كوزسۇز كىشى ئايىغ بىلگە تىتىر (.) ئاڭا ئايىتىڭ (.) ئول بورلۇقچى ئەر كوزسۇز كىشە ـ

.....

.....

(75) ـڭتا ئىلىتىڭ ئانتا ئال چەۋىش ئايۇ بەرگە (ي) مەن.. يەمشىكىن قۇش قوزغۇن ئارتاتماغاي (.) ئوترۇ يەمشىلىكچى ئەر ئىلتەيمن تىپ تىدى (.) ئوتـرۇ تىگىن ئول بىش يۇز قولتىغۇچىـلاراغ ئاشىن سۇۋدىن

(76) تونى ئەتۇكى قوپى تۇكەتى قىلتى بارچا ـقا خۇمارۇ ساۋ قودتى ئىكىلەيۇ سىلەر ـنى كورۇشـمەگەي مەن (.) قاچان بۇرخان قۇتـىن بۇلـسار مەن (.) سـىلەرنى بارچا ئانـتا قۇتارغا (ي) مەن تىپ تىدى....

(77) ئول ئودۇن ئول بىش يۇز قولتىغۇچىلار بۇ ساۋاغ ئىشدىپ ئولىدد ـلار سقـتادد ـلار قالتى بۇزاغۇ ـسـن يمتـۇرمىس ئىنگەك تەك ئۇلىيۇ ئىنچە تىپ ئوتۇنتىلەر (:) ئوگسۇز ئوگى قاڭسز قاڭى سز بولتۇڭۇز(.) ئەمتى بز ـنى ئىرنىچ

(78) يارلىغ قىلىپ قانچا باربرسز.... ئول ئودۇن تىگىن ئىنچە تىپ يارلىغقادى (:) بۇ بىرتىنچۇ تورۇسى ئانـتاغ ئول (.) ئامراق يـمە ئادرىلـۇر (.) سەۋىگ يىمە سەشـلۇر (؟) تىپ تىدى.. ئوترۇ تەگىن ئول بورل ـ

(79) ۇقچى ئەر بىرلە باردى (.) بورلۇقتا تەگمىشـتە بورلۇقـچى ئەركە ئىنچە تىپ تىدى (.) قاچ كەرەكلىگ يەمىش سۇگۇت ئۇزە بىرەر چىڭراتغۇ ئاسـڭ (.) بىر سوگۇت ئۇزە بىرەر چىڭراتغۇ ئاسڭ (.)

(80) ئىسـغ باڭ (.) قاماغ ئىشغ باشـن بىرگەرۇ باپ مەنڭ ئەلىگـدە ئۇرۇڭ (.) قۇش قـوزغۇن قونسار (.) ئىسغـ ـاغ تارتغاي مەن (.) سوگەت تەبرەگەي قۇشلار قونـماغاي (.) يەمشكەز ئارتاماغاي تىپ تىدى.....

تەرجىمىسى

(1) (ئاق نىيەت تىگىنىنى شەھەر) سىرتىغا سەيـلىگە چىقارغان ئىدى. (ئۇ) شەھەر سىرتىدا تېرىقچىلارنى كوردى. (ئۇلار)

قۇرۇق يەرلەرنى سۇغىرىپ، نەم يەرلەرنى (ئوسا بولغان يەرلەرنى) تېرىۋاتاتتى. قۇش-قۇزغۇنلار (قۇرۇت-قۇڭغۇز-لارنى تېرىپ) يەپ تۇمەنلىگەن جانلىقلارنى ئولتۇرۇۋاتاتتى. تېرىقچىلىق قىلىپ نۇرغۇن جانلىقلارنى..... قۇشچى، كىيىكچى، بېلىقچى، ئوۋچى، تورچى، تۇزاقچى

(2) ھەممىسى يامان ئىشلارنى قىلىپ جانلىقلارنى ئولتۇرەتتى، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر چاق بىلەن يۈك، كەندىر ئىگىرىپ بوز قارس① توقۇۋاتاتتى، يەنە ھەرخىل (ھۈنەر) ئۇستىلىرى ئوز ھۈنەر ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتاتتى. (كىشىلەر) خىلمۇ-خىل جاپالار تارتىۋاتاتتى. (ئۇ) يەنە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر...

(3) ئات، كالا، چوقار②(؟)، قوي، چوشقا قاتارلىق ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ قانلىرىنى دەريا (سۇيىدەك) ئېقىۋاتقانلىغىنى، (ئۇلارنىڭ) تېرىسىنى سويۇپ، گوش، قانلىرىنى سېتىش ئارقىلىق ئوزلىرىنى بېقىۋاتقانلىغىنى كوردى. بودساتۋا تىگىن بۇ ئەل-خەلقنىڭ يامان قىلمىشلار قىلىۋاتقانلىغىنى كورۇپ ئىنتايىن غەم-قايغۇلۇق

(4) بولۇپ، يىغلىغىنىچە شەھەرگە قايتىپ كىردى. شۇ چاغدا ماھارەت ئىلىگ ئاق نىيەت تىگىنىڭ قايغۇلۇق (قىياپىتىنى) كورۇپ مۇنداق دىدى: "ئامراق ئوغلۇم، نىمە ئۈچۈن ھەسرەت چېكىپ قايتىپ كەلدىڭىز؟" تىگىن ئاتىسى خانغا يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: "بۇ نىمە دىگەن ئازاپلىق دۇنيا! (مەن) نىمىشقىمۇ

(5) تۇغۇلۇپ قالغانىدىمەن!؟" ئاتىسى خان مۇنداق دەپ سوراىدى: "نىمىشقا يىغلاپ، ھەسرەت چېكىپ قايتىپ كەل-

① قارس — بىر خىل رەخت.

② چوقار — بىر خىل ھايۋان نامى بولسا كېرەك.

دىك؟" تىگىن مۇنداق دەپ جاۋاپ بەردى: "تاشقىرىغا سەيلىگە چىقىقان ئىدىم، نۇرغۇنلىغان نامرات، جاپاكەش جانلىقلارنى كورۇپ يىغلىدىم." ئاتىسى خان مۇنداق دىدى: "ئامراق قوزام، يەر-جاھان تورەلگەندىن

(6) بېرى بايمۇ بار، گادايمۇ بار. سەن (ئۇلارنىڭ) قايسى بىرىنى ئازاپتىن قۇتۇلدۇرسەن؟" تىگىن مۇنداق دىدى: "ئاتام جانابىلىرى، مېنى سويەمسىز؟" ئاتىسى ئىلىگ مۇنداق دىدى: "ئامراق قوزام، سېنى شۇنداق سويىمەنكى، خۇددى ئالقىنىمدىكى ئۇنچە-مەرۋايىتتەك، كوزۇمنىڭ....."

(7) كوڭلىدىكىچە بەردى. (ئاق نىيەت تىگىنىڭ) ياخشى نام-شوھرىتى ھەممە تەرەپكە تارقالدى. ھەر كۇنى تىلەمچىلەر-نىڭ (ئايىغى) ئۇزۇلمىدى. (ئۇ ئاتىسى خاندىن) يەنە باشقا غەزىنىنى تەلەپ قىلىپ ئالدى. (تىلەمچىلەرگە) يەنە (تارقىتىپ) بەردى. كۇنىگە، ئېيىغا مۇشۇنىچىلا بېرىۋېرىپ غەزىنىدىكى مال-دۇنيا ئازغىنا قالدى. شۇ چاغدا غەز-نىچىلەر باشلىغى خانغا مۇنداق دەپ ئوتۇندى: "تەڭرىم، غەزنە قۇرۇپ قالغىلىۋاتىدۇ. مال-دۇنيا تۇگەپ كەتسە،

(8) بىز گۇناغا پېتىپ قالمايلى." ئاتىسى خان مۇنداق يارلىق قىلدى: "ئاتا (مال-دۇنيا) يىغسا، ئوغلى ئۇچۇن دىمەمدۇ؟ (تىگىنىڭ) خالىغىنىچە بېرىگىلار، كوڭلىنى ئاغرىتماڭلار." شۇندىن كېيىن كۇنىگە توختاتماي بېرىۋەردى. شۇ چاغدا (خانىڭ) ئىنانچىلىرى، بۇيرۇقلىرى (بۇ ئەھۋالنى) ئاڭلاپ خانغا مۇنداق دەپ

(9) ئوتۇندى: "تەڭرىم، دولەتنى، قانۇنىنى مال-دۇنيا تۇتۇپ تۇرىدۇ. مال-دۇنيا تۇگەپ كەتسە، دولەتنى، قانۇنىنى قانداقمۇ تۇتۇپ تۇرالايمىز؟" شۇ چاغدا ئاتىسى خان مۇنداق يارلىق قىلدى: "ئامراق قوزامنىڭ كوڭلىنى نىمشقا ئاغرىتمەن. غەزنىچىلەر بىر مەزگىل باشقا (ياقتا)

(10) كېتىپ تۇرسۇن. (ئوغلۇم) ئوزى (ئەھۋالنى) چۈشىنىۋېلىشى مۇمكىن." شۇندىن كېيىن تىلەمچىلەر كېلىپ غەزىنچىلەرنى تاپالمىدى. تىلەمچىلەر سەددىقە ئالالماي يىغلىشىپ قايتىشسا، تىگىنىمۇ يىغلىغىنىچە قالاتتى. شۇندىن كېيىن تىگىن مۇنداق ئويلىدى: "غەزىنچىلەر بولسا،

(11) مېنىڭكى. ئاتام خان خەلق تىلىدىن قورقۇپ شۇنداق يارلىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئاتا ـ ئانا كورۇنەر تەنلىك بۇرخان دېيىلىدۇ①. قايسى كىشى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتسا، دوزاقىقا چۈشىدۇ، (ئاتا ـ ئانىسىنىڭ) پەرزەنتى ھىساپلانمايدۇ. مەن ئەمدى ئاتا ـ ئانامنىڭ كۆڭلىنى

(12) ئاغرىتماي. ئاتام ئىلگىۋۇ (خەلقنىڭ) تىلىغا قالمىسۇن. ئوز تىرىشچانلىغىم بىلەن ياخشى ئىشلارنى قىلاي." شۇندىن كېيىن (ئۇ) يۇزلۈك ـ ئابرويلۇق (كىشىلەردىن): "قانداق قىلغاندا كوپ مال ـ دۇنيا يىققىلى بولىدۇ؟" دەپ سورىدى. ئابرويلۇقلار (مال ـ دۇنيا)

(13) تېپىشنىڭ خىلمۇ ـ خىل (ئۇسۇللىرىنى) ئېيتىپ بەردى. بىرى: (مال ـ دۇنيا) تېپىشتا تېرىقچىلىق قىلىشتىن ياخشىسى يوق، كىمكى بىر قېتىم زىرائەت تېرىسا، مىڭلاپ ـ تۇمەنلەپ (ھوسۇل) ئالىدۇ" دىدى. بىرى: "قوي، يىلقا باقسا، يىلىغا كوپىيىپ باي بولغىلى بولىدۇ" دىدى. بىرى "شەرق (ۋە) غەرپ (ئەللىرى) ئوتتۇرىسىدا قاتناپ سودىگەرچىلىك

(14) قىلسا، باي بولغىلى بولىدۇ" دىدى. يەنە بىر دانىشمەن (ۋە) نوم بىلىدىغان ئادەم مۇنداق دىدى: "(كىمكى) مال ـ دۇنيا تېپىش ئۈچۈن دېڭىزغا كىرىپ كۆكىلدىكى ئارزۇ ـ

① بۇ جۈملىنىڭ مەنىسى "ئاتا ـ ئانا يېرىم خۇدا" دىگەنىگە توغرا كېلىدۇ. ئاتا ـ ئانا سوزى ئەسلى تېكىستتە "ئوگ قاك" (ئانا ـ ئاتا) دەپ يېزىلغان.

سنى قاندۇرۇشنى ئويلىسا (ۋە) بىباھا چىنتەمەنى ئەڭگۈشـ
تىرىنى تاپسا، يەر يۈزىدىكى
(15) بارلىق جانلىقلارنىڭ ئارزۇسىنى قانـدۇرالايـدۇ." شۇنـداق
قىلىپ، تـەڭرى باشـقا ھەمـمە چارىـلەرنى ماقۇل كورمەي،
پەقەت دېڭىزغا كىرىدىغان (چارىنى) لايىق كوردى. شۇندىن
كېيىن ئاتىسى ئىلىگكە "دېڭىزغا كىرەي" دەپ ئىلـتىماس
قىلدى. ئاتىسى خان (ئۇنىڭ) ئىلتىماسىنى ئاڭلىغان ۋاقـ
تتدا نىمە دەپ جاۋاپ بېرىشنى بىلەلمىدى، ئىنتايىن
(16) قايغۇردى. كېيىن ئوغلى تەڭرىگە مۇنداق دىدى: "ئامـراق
قوزام، ئەلدە قازانغانلىرىمنىڭ (ھەممىسى) سىزنىڭ ئەمەسـ
مۇ؟ ئەمدى سىز خالىغىنىڭىزچە ئېلىڭ، ھەمـمىنى سەدىقە
قىلـىپ بېرىڭ. نىمـە ئۈچۈن ئولـدىغان يەرگە بارماقـچى
بولىسىز؟ دېڭىزغا كىرسەڭىز بەش تۈرلۈك
(17) خەۋپ بار: بىر خەۋپ شۇكى، يىرتقۇچ بېلىقـلار سەگەك
بولۇپ، ئېھتىيات قىلماي (دېڭىزغا) چۈشكەن ھەممىنى كېمە
بىلەن يۇتۇۋېتىدۇ. ئىككىنچى، سۇدا سۇ ئوڭلۇڭ تاغلار بار
(بولۇپ)، كېمە سوقۇلۇپ غـەرق بولـدۇ، ھەمـمـە كىشى
ئولىدۇ. ئۈچىنچى، سۇدىن جىنلار چىقىپ كېـمىنى ئۇرۇپ
سۇغا چوكتۇرۇۋېتىدۇ. تورتىنچى، زور قاينامـغا
(18) كىرگۈزۈۋېتىدۇ. سۇ دولـقۇنلاپ (دولـقۇنـلار) سوقۇۋېتىدۇ.
بەشىنچى، بۇ يىل خۇددى ئاسمان يېرىلىپ كېتىدىغاندەك
قورقۇنچـلۇق يـەل تۇرىدۇ. كېـمە ئاغـدۇرۇلۇپ (ھەمـمە)
ئولـدۇ. سـز مۇشۇنـداق قورقۇنـچـلۇق خەۋپ ئـچـىدە
ئولۇپ كېتىسىز، بىزنى بىچارە قىلىپ قويىسىز". بـودىساتۋا
تەڭرى ئاتىسى خاندىن بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ:
(19) "ماڭا ئىجازەت بېرىڭ، (مېـنى) توسـماڭ، (مەن دېڭىزغا)
بارايي" دەپ ئوتۇندى. ئاتىسى خان ئۇنىمىدى، "بارمايسەن"
دىدى. شۇندىن كېيىن تەڭرى بەشىنى ساڭگلىتىپ يىغلاپ،

يەردە يېتۈپلىپ، ئورنىدىن تۇرغىلى، تاماق يىگىلى ئۇنـ
مىدى، "مېنى ئىۋەت" دىدى. "ئەگەر ماڭا رۇخسەت
قىلمىساڭ، بۇ يەردىن تۇرمايمەن، تاماقمۇ يىمەيمەن،
ئولۇۋالىمەن"

(20) دىدى. شۇنداق قىلىپ ئالتە كۈن ئوتتى. ئاتا-ئانىسى،
(ئوردىنىڭ) يۇزلۈكلىرى، ئابرويلۇقلىرى يىغلاشتى-قاقـ
شاشتى، (لېكىن ئۇ ئورنىدىن تۇرغىلى زادى ئۇنمىدى.
شۇ چاغدا ئاتا-ئانىسى مۇنداق دىدى: "بىز ئوزىگە ياخشى
بولسۇن دەپ نەسىھەت قىلمۇاتىمىز. (ئوزى) ئۇنىمىسا،

(21) نىمە پايدىسى بار". تىگىن مۇنداق دەپ ئوتۈندى: "ئەجـ
دىھالار خاندا چىنتەمەنى ئەگگۈشتىرى بار. قايسى بەخت-
تەلەيلىك كىشى شۇ ئەگگۈشتەرنى تاپسا، بارلىق جانلىقلارغا
پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزەيدۇ. (مەن) شۇنىڭ ئۈچۈن
دېگىزغا كىرمەكچى بولۇۋاتىمەن." شۇ چاغدا ئاتىسى خان:

(22) "دېگىزغا بارمىز دىگىنىڭلار (ئوردىغا) كىرىڭلار، ئوغلۇمغا
ھەمرا بولۇڭلار، نىمە كېرەك بولسا، ھەممىسىنى بېرىمىز.
يەرچى①، سۇچى②، كېمىچى بولسا كەلسۇن. تىگىنى
(دېگىزغا ئاپىرىپ) ئامان-ئېسەن قايتۇرۇپ ئېلىپ كەلـ
سۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ يارلىقنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن بەشىيۇز

(23) سودىگەر بىغىلىپ (ئوردا) ئىچىگە: "ھەممىمىز (تىگىن بىلەن
بىللە) بارىمىز. ئولسەك بىللە ئولىمىز، كەلسەك بىللە
كېلىمىز" دەپ ئىلتىماس سۇندى. شۇ چاغلاردا باراناس③

---

① يەرچى — يول بىلگۈچى، يول باشلىغۇچى مەنىسىدە.
② سۇچى — دېگىزچى، سۇ يولىنى بىلگۈچى.
③ باراناس — ئوز زامانىسىدا، ھىندى يېرىم ئارىلىدىكى بىر
دولەتنىڭ نامى.

دولتىده ياخشى (ۋە) باتۇر يەرچى - سۇچى بار ئىدى. ئۇ نەچچە
(24) قېتىم بەشيۇز كىشى بىلەن دېڭىزغا كىرىپ، ئامان - ئېسەن قايتىپ كەلگەن ئىدى. (ئۇ) سەكسەن ياشلىق بوۋاي بولۇپ، ئىككى كوزى كورمەيتتى. ئۇ بەشيۇز ئەرنىڭ ھەممىسى ئۇ قارغۇ بوۋايغا ئوتۇندى. بۇ چاغدا
(25) تىگىن ئوزى (بوۋاينىڭ) يېنىغا بېرىپ، قولىدىن يېتىلەپ ئاتىسى خان ئالدىغا ئېلىپ كىردى. ئاتىسى خان (بوۋايغا) مۇنداق يارلىق قىلدى: "بىردىن - بىر ئامراق ئوغلۇمنى سىزگە تاپشۇرىمەن. ئامان - ئېسەن قايتۇرۇپ ئېلىپ كېلىڭ." ئۇ بوۋاي يىغلاپ تۇرۇپ خانغا مۇنداق دېدى:
(26) "تەڭرىم، نىمە ئۈچۈن تەڭرىدەك، گوھەردەك ئوغلىڭىزنى ئولۇم يېرىگە ئەۋەتىسىز؟ ئۇ دېڭىزنىڭ سۇيى ئىنىتايمن تورقۇنچلۇق (ۋە) خەتەرلىك. نۇرغۇن جانلىقلار بېرىپ ئولگەن. (تىگىن) بارسا مۇۋاپىق بولارمۇ؟
(27) خەلقلەرنىڭ ھەممىسى تىگىن ئۈچۈن قايغۇرۇۋاتىدۇ"، ئاتىسى خان يەنە مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: (تىگىنىنى) توسۇۋالالمىدىم، كۈچۈم يەتمىدى، ئامالسىزلىقتىن ئەۋەتمىۋاتىمەن. ئەندى سىز غەيرەت قىلىڭ، يول باشلاپ بىلىلە بېرىڭ." بوۋاي ھەممە ھورمەتلىگەنلىگى ئۈچۈن يەرچى
(28) بولىدى. ئاتىسى خان تىگىنىنىڭ تەييارلىغنى قىلدى. بەشيۇز كىشىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈگى، ئات - ئۇلىغى ۋە كېرەكلىك نەرسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. شۇ چاغدا (ئاق نىيەت تىگىنىنىڭ) ئىنىسى قارا نىيەت تىگىن مۇنداق ئويلىدى: "ئاتا - ئانام ئاكام تىگىنگە
(29) ئامراق، مېنى ئوچ كوردۇ. ئەمدى ئاكام دېڭىزغا بېرىپ ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ كەلسە، تېخىمۇ قەدىرلىك بولۇپ كېتىدۇ، مەن تېخىمۇ قەدىرسىز بولۇپ قالىمەن. ئەمدى

(ئاكام) بىلەن بىللە باراي." شۇندىن كېيىن (ئۇ) ئاتىسى خانغا مۇنداق دەپ ئوتۇندى: "ئاكام تىگىن ئولۇم يېرىگە كېتىۋاتىدۇ.

(30) مەن نېمە دەپ قېپ قالىمەن؟ تەڭرىم، مەنمۇ باراي. ياخشى ـ يامان (ئەھۋاللار بولۇپ قالسا ئاكام بىلەن بىللە بولاي". ئاتىسى (بۇ) ئوغلىنىڭ قىلمىشى ياماں بولغانلىقى ئۈچۈن (ئۇنى) سويمەيتتى. شۇڭا "بارساڭ بارغىن" دىدى. (شۇنداق قىلىپ) ئاتىسى خان (ۋە) خەلق يىغلىشىپ

(31) ئاق نىيەت تىگىنىنى دېڭىزغا ئۇزىتىپ قويىدى. (ئۇلار) دېڭىزغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، (دېڭىز بويىدا) يەتتە كۈن تۇرۇپ كېمە ياسىدى. يەتتە تومۇر قۇلۇپ بىلەن كېمىلەرنى قۇلۇپلاپ قويىدى. يەتتىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا ئاق نىيەت تىگىن چوڭ

(32) دۇمباق چالغۇزۇپ، مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: "(ئەمدى) دېڭىزغا كىرىسىزلەر. كىم ئولۇم خەۋپىدىن قورقسا، ئوز يولىغا كېتىۋەرسۇن. مەن سىلەرنى مەجبۇرلىمايمەن." تىگىنىڭ يارلىغىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەممىسى ئايرىلىپ چىقمىدى. كۈنىگە

(33) مۇشۇنداق دۇمباق چېلىپ يارلىق قىلىپ، ھەممىسى ئۈندىمىگەندىن كېيىن يەتتىنچى كۈنى تومۇر قۇلۇپىنى ئاچتى، تومۇر ئاغامچىلارنى يەشتى. تىگىن بەخت ـ تەلەيلىك (بولغىنى) ئۈچۈن بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا مەرۋايىتلىق ئارالغا خېيىم ـ خەتەرسىز يېتىپ باردى. يەتتە كۈن ئۇ يەردە

(34) دەم ئالدى. يەتتىنچى كۈنى ئاجايىپ (ئىسسىل) گوھەر، مەرۋايىتلارنى كېمىگە توشقىچە قاچىلاپ، تىگىن مۇنداق دەپ يارلىق قىلدى: "ئەمدى مەن بۇ گوھەرلەر بىلەن قايتسام، بارلىق جانلىقلارغا كوپ پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈ-

زەلىيەمەن. سىلەر قايتىڭلار، مەن بۇنىڭدىنمۇ
(35) ياخشىراق بولغان چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى ئالغىلى باراي.
جانلىقلارغا تەلىتوكۇس پايدا-مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان
بولاي". شۇندىن كېيىن قېرىندىشى قارا نىيەت تىگىنىگە
نەسىھەت قىلىپ (ۋە) ئۇنىڭغا كېيىلەرنى تاپشۇرۇپ قايى-
تۇردى. تىگىن بىلەن يەرچى بوۋاي
(36) ئىككىسىلا قالدى. شۇ چاغدا ئاق نىيەت تىگىن يەرچى
بوۋايىنىڭ قولىدىن يېتىلەپ بەلگىچە، بوغۇزغىچە (كېلىدە-
غان) سۇدا يەتتە كۈن مېڭىپ، كۈمۈشلۈك ئارال-تاقىقا
يېتىپ كەلدى. (ئۇ ئارالنىڭ يېرى، قۇمى ھەممىسى
كۈمۈش (ئىدى). شۇندىن كېيىن ئۇلار دەم ئالماقچى
بولدى. شۇنداق قىلىپ،
(37) بوۋايغا ھاردۇق يەتتى، ماغدۇرى كەتتى، قىمىرلاشقىمۇ
ھالى يەتمىدى. شۇندىن كېيىن تىگىنىگە مۇنداق دېدى:
"ئوغلۇم، بۇندىن نېرىدا شەرق تەرەپتە ئالتۇن تاغ
(ئارال) بار. كورۇنۇۋاتامدۇ، قاراپ بېقىڭ." بوۋاي (يەنە)
مۇنداق دېدى: "ئۇ ئالتۇن
(38) تاقىقا بارسىڭىز، كوك نىلۇپەر گۈلىنى كورىسىز. ھەربىر
نىلۇپەر گۈلىدە بىردىن زەھەرلىك ئىلان بار (ئۇلارنىڭ)
زەھەرلىك نەپسى يىراقتىنلا كورۇنۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر ھەر-
بىر نىلۇپەر گۈلىدىن تۇتۇن چىقسا (ئۇ) ئىنتايىن يامان
خەۋپ دېيىلىدۇ.
(39) ئۇ نىلۇپەرلىك يولىنى بېسىپ ئوتەلىسىڭىز، ئەجدىھا خاند-
نىڭ گوھەرلىك ئوردىسىغا يېتىپ بارىسىز. ئۇ ئوردا ئەتە-
راپىدىكى يەتتە قات خەندەك ئىچىدە زەھەرلىك ئەجدىھالار.
ئىلانلار ياتىدۇ. ئۇنى بوسۇپ ئوتەلىسىڭىز، ئوردا ئىچىگە
كىرەلەيسىز، ئەجدىھا
(40) خانىغا كورىنسىز، ئەڭگۈشتەرگە ئىگە بولىسىز. مەن ئەدى

ئولىمەن. سىز يالغۇزغىنا قالىدىغان بولىدىكىز. تەكرىم، قورقماڭ، غەم قىلماڭ، ئامان-ئېسەن يېتىپ بارىسىز. ئەگەر سىز قايسى كۈنى بۇرخان بەختىنى تاپسىكىز مېنى تاشلىۋەتمەڭ (ئۇنتۇپ قالماڭ)". بوۋاي ياخشى، پىشقەدەم يولچى-يەرچى بولۇپ.....

(41) -غا (-گە) يېتىپ باردى. دەرۋازىدا ئىككى پاكىز قىز تۇراتتى. (ئۇلار) قوللىرى (بىلەن) گۈھەرلىك يېپ ئىگىرىۋاتاتتى. تىگىن (ئۇلاردىن): "سىلەر كىم (بولىسىلەر)؟" دەپ سورىدى. قىزلار: "دەرۋازىۋەنمىز" دىدى. شۇندىن كېيىن تىگىن شەھەر ئىچىگە كىردى (ۋە) شەرقى

(42) دەرۋازىغا باردى. (ئۇ يەردە) توت چىرايلىق دىدەك ئاق كۈمۈش يېپ ئىگىرىۋاتاتتى ۋە بۇ دەرۋازىنى كۈزىتىپ تۇراتتى. تىگىن سورىسا، (ئۇلار): "بىز دەرۋازىۋەن دىدەكلەرمىز" دىيىشتى. شۇندىن كېيىن تىگىن تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئوردا دەرۋازىسىغا يېتىپ باردى. ئۇ دەرۋازىدا سەككىز چىرايلىق

(43) (ۋە كىشى) ھەيران قالغىدەك پاكىز قىز سېرىق ئالتۇن يېپ ئىگىرىۋاتاتتى. تىگىن ئۇلارنىڭ گۈزەللىگىگە ھەيران قېلىپ: "سىلەر ئەجدىھالار خانىنىڭ مەلىكىلىرىمۇ؟" دەپ سورىسا، ئۇلار: "بىز ئوردا دەرۋازىسى كۈزەتچىلىرىمىز" دىيىشتى. شۇندىن كېيىن تىگىن (ئوردا) ئىچىگە مۇنداق ئىلتىماس

(44) سۇندى: "بۇ چامبۇدۇپ يېرىدىكى باراناس دولىتى خانىنىڭ ئوغلى ئاق نىيەت تىگىن دەرۋازا ئالدىدا ئىچكىرىگە كورۇنگىلى (خانىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى) كۈتۈپ تۇرىدۇ." دەرۋازىۋەن دىدەكلەر ئوردا ئىچىگە كىرىپ (تىگىنىنىڭ) ئىلتىماسىنى (خانغا) مەلۇم قىلدى.

(45) ئەجدىھالار خانى مۇنداق ئويلىدى: "ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك (ۋە) بەختلىك بودساتۇالاردىن بولمىسا، بۇ يەرگە ھەرگىز كېلەلمىگەن بولاتتى. ئۇ (جەزمەن) بودساتۇا بولۇشى مۇمكىن." ۋە "كىرسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. شۇ چاغدا تىگىن (ئوردا) ئىچىگە كىردى. ئەجدىھالار خانى

(46) (ئۇنىڭ) ئالدىغا چىققىنى (ۋە) قولىنى تۇتقىنىچە (ئوردىغا) ئېلىپ كىرىپ، ئەڭگۈشتەرلىك تەخت ئۈستىگە ئولتۇرغۇزدى. تىگىن ئەجدىھالار خانىغا لەززەتلىك، ئىسسىل نوم تەپسىر قىلىپ بەردى. ئۇلۇغ شادمان كوڭۈل بىلەن سەددىقە بەرمەكنىڭ پايدىسىنى سۆزلىدى. ئۇ ئەجدىھالار خانى ئىنتايىن

(47) سۆيۈندى، (كوڭلى) سوزۇلدى (ئېچىلدى). (ئۇ) مۇنداق دىدى: سىزگە نىمە كېرەك بولۇپ قالدى؟ نىمە ئۈچۈن بۇنچىۋالا جاپا چېكىپ بۇ يەرگە كەلدىڭىز؟" بودساتۇا تىگىن مۇنداق دىدى: "بۇ جاھاندىكى بارلىق جانلىقلار ئۈچۈن بۇرخان بەختىنى

(48) تىلەپ، نامرات ـ بىچارە جانلىقلارغا پايدا ـ مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن چىنتەمەنى ئەڭگۈشتىرىنى تىلەپ سەددىقە ئېلىشقا كەلدىم." ئەجدىھالار خانى مۇنداق دىدى: "(سوزلىرىڭىز) يارايدۇ. بۇرۇنمۇ سىزگە ئوخشاش بۇدساتۇالار

(49) ئەڭگۈشتەر تىلەپ سەددىقە ئېلىشقا كەلگەن ئىدى. ھەممىسىگە بېرىپ يولغا سالغان ئىدۇق. سىزگىمۇ بېرىمىز، بۇ يەردە يەتتە كۈن تۇرۇڭ، بىزگە نوم تەپسىر قىلىپ بېرىڭ. بىز سىزگە ئىخلاس قىلايلى، سىزنى ھورمەتلەيلى. بىزگە پايدا ـ مەنپەئەت

(50) يەتكۈزۈڭ. يەتتىنچى كۈنى ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ قايتىڭ." شۇنىڭ بىلەن ئاق نىيەت تىگىن يەتتە كۈن ئەجدىھالار خانىنىڭ ھورمەتلەپ ـ قەدىرلەپ كۈتۈشىدىن بەھرىمەن

بولدى. يەتتىنچى كۈنى ئەجدىھالار خانى ناراتا ئاتلىق ئەجدىھالار خانىنىڭ قۇلىغدىكى چىنتەمەنى ئەكىلىشتۈرۈنى ئېلىپ سۈندۈرۈپ

(51) تىگىنىگە بەردى (ۋە) مۇنداق دەپ بەخت تىلىدى: "مەن ئۇلۇغ ئارزۇ بىلەن بۇ چىنتەمەنى ئەكىلىشتۈرۈنى ئېلىپ سىزگە سەددىقە قىلىپ بېرىۋاتىمەن. سىز قاچان بۇرخان بەختىنى تاپسىڭىز، مېنى تاشلىۋەتمەي قۇتقۇزۇۋېلىڭ. سىزنىڭ شاراپىتىڭىز بىلەن بۇ گۈنالىق چىنىمدىن

(52) قۇتۇلاي، قۇتۇلۇش يولىغا ئېرىشەي". شۇندىن كېيىن ئەجدىھالار خانى (تىگىنى) كوتىرىپ دېڭىز قىرغىغا چىقىرىپ قويدى. تىگىن قىرغاقتا چىققاندىن كېيىن ئىنىسى بىلەن ئۇچراشتى. ئىككى قېرىندىش ئامان-ئېسەن كورۇشۇپ سويۇشتى، قۇچاقلاشتى،

(53) يىغلاشتى، ھەسرەت چېكىشتى يەنە خوشاللىقتا چومۇشتى، سۈيۈنۈشتى. شۇندىن كېيىن (ئاق نىيەت) تىگىن مۇنداق سورىدى: "ئامراق قېرىندىشىم، سېنىڭ بەشىۋز ھەمرايىڭ نەگە كەتتى؟ (ئۇلار) ئامان-ئېسەن يېتىپ باردىمۇ؟" ئىنىسى قارا نىيەت تىگىن مۇنداق دىدى: "دېڭىز ئىچىدە

(54) (ھەممىسى) ھالاك بولدى، (ئۇلار بەخت-تەلەيسىز بولغىنى ئۈچۈن ھالاك بولدى، ھەممىسى ئولدى." (ئاق نىيەت) تىگىن (ئىنىسىنىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن) كېيىن قاتتىق قاينۇرۇپ يىغلىدى. (ئىنىسىدىن): "سەن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇپ قالدىڭ؟" دەپ سورىسا (ئىنىسى): "بىر پارچە كېمە سۇنۇغىغا ئېسىلىپ قۇتۇلۇپ چىقتىم" دىدى. شۇندىن كېيىن ئۇ ئاكىسى تىگىندىن مۇنداق دەپ سورىدى: "ئەكىلىشتەرنى

(55) تاپتىڭىزمۇ؟" تىگىن راست سوزلۈك بولغىنى ئۈچۈن تاپ-

تىم قەدىرلىگىم" دىدى. شۇندىن كېيىن ئىنىسى مۇنداق دىدى: "سىز چارچاپ كەتتىڭىز، بىر ئاز ئۇخلىۋېلىڭ. ئەڭگۈشتەرنى ماڭا بېرىڭ، مەن ساقلاي". ئاق نىيەت تىگىن بېشىدىكى ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ ئىنىسىگە

(56) بەردى (ۋە): "ياخشى ساقلىغىن، ئوغرى ئېلىۋالمىسۇن" دەپ تاپىلىدى. (ئاكىسى) ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن، قارا نىيەت تىگىنىڭ كوشىلىگە جىن كىردى. (ئۇ) مۇنداق ئويلىدى: "ئاتا-ئانام ئەزەلدىنلا مېنى سويىمەي ئاكام تىگىنى سويەتتى.

(57) ئىي، ئەمدى ئاكام بۇ ئەڭگۈشتەرنى ئېلىپ بارسا، (قەدىرى) كوككە يېتىدۇ، مەن خارلىنىپ يەردىن بېشىمنى كوتىرەلمەي قالىمەن. ئەمدى بۇنىڭ ئىككى كوزىنى ئويۇۋېتەي، (شۇندىن كېيىن نەگە بارالايدۇ، ئوزى ئولىدۇ". شۇندىن كېيىن ئۇ (ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى تال قومۇش تىكەن قېنىپ

(58) (ئاكىسىنىڭ) ئىككى كوزىگە سانچىۋېتىپ قېچىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئاق نىيەت تىگىن ئىنىسىنى چاقىرىپ: "ئىنىم، نەدىسەن؟ ئوغرى كېلىپ ئىككى كوزۇمنى ئويۇۋەتتى" دەپ ۋاقىراپ، (يەردە) بېلىقتەك ئېغناپ قاتتىق يىغلاپ كەتتى.

(59) ئۇ يەردە بىر پەرىشتە بار ئىدى. (ئۇ) تىگىنىڭ ئازاۋىنى كورۇپ چىدىيالماستىن، تىگىنگە مۇنداق دىدى: "ئوغرى دىگىنىڭىز نىمە دىگىنىڭىز؟ (ئۇ) ئوز ئىنىڭىز، (ئۇ) سىزنى ئولسۇن دەپ شۇنداق قىلىپ قېچىپ كەتتى.

(60) ئەمدى يىغلىماي ئورنىڭىزدىن تۇرۇڭ. مەن سىزگە يول باشلايمەن، سىزنى خەلقە يەتكۈزىمەن". شۇندىن كېيىن تىگىن ئورنىدىن تۇردى. پەرىشتە ئۇنىڭغا يولىنى ئېيىتىپ بەردى. تىگىن خەلق (ئارىسىغا) يېتىپ باردى

(61) (قارا نىيەت تىگىن ئاتىسى خانغا): "مەن مۇشۇنداق قىلىپ

تىرىك قۇتۇلۇپ كەلدىم" دىدى. شۇ چاغدا ئاتىسى خان بۇ سوزنى ئاڭلاپ كوككە قاراپ ھوكۇرەپ يىغلاپ، ناھايىتى ئىگىز تەختتىن ئوزىنى يەرگە تاشلىدى. ھۇش-سىزلاندى-تالدى، ئولۇكتەك غۇلاپ چۈشتى.

(62) (خان) ئۇزۇن ۋاقىتتىن كېيىن ھۇشىغا كەلدى. شۇ چاغدا بارلىق دولىتىنىڭ ھەممە خەلقى ھەسرەت چېكىپ يىغلاشتى. شۇ چاغدا ئاتىسى خان يامان قىلمىشلىق ئوغلىدىن مۇنداق گۇمانلاندى: "ئامراق ئوغلۇم ئولگەن بولسا،

(63) بۇنىڭمۇ يۇزىنى كورمەي" (ۋە) "ئوغلۇمنىڭ ياخشى-يامان خەۋىرى كەلگىچە، بۇ (قارا نىيەت تىگىن) زىندانىدا ياتسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. (قارا نىيەت تىگىنىڭ) پۈت-قولىنى چىڭ باغلاپ زىندانغا تاشلىدى. شۇ چاغدا ئاق نىيەت تىگىن

(64) ئوزىنىڭ بەختى-تەلىيى بولغىنى ئۈچۈن ھەزرىتى ۋاخ-شىكىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئوزىنىڭ قېينىناتىسىنىڭ يېنىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئاتىسى خان (بۇ يەرنىڭ) ئىلىگ خانىنىڭ قىزىنى ئاق نىيەت تىگىنگە سورىغان (ۋە ئۇلار) بوشۇگىدىلا قۇدا چۈشۈشكەن ئىدى. (ئاق نىيەت تىگىن) شەھەر دەرۋازىسىدا

(65) ئولتۇرغان چېغىدا، خانىنىڭ پادىچىسى بەشيۈز كالىنى ھەيدەپ چىقىپ كەلدى. بۇقىسى ئالدىدا چىقىپ، تىگىنىنى يۇمۇلۇتۇپ ياتقۇزۇپ، تىوت پۇتىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ تۇردى. (بۇ بىر) توپ كالا چىققاندا (ھەممىسى) تىلى بىلەن يالاپ (تىگىنىڭ) ئىككى كوزىدىكى تىكەننى ئېلىپ

(66) تاشلىدى. شۇنىدىن كېيىن دەرۋازىدىن (ئۇنى) تۇرغۇزۇپ يولىنىڭ چېتىگە ئولتۇرغۇزدى. پادىچى (تىگىنىنى) كورۈپ مۇنداق سورىدى: "سىز (ئاددى) كىشىلەردىن باشقىچە

بىر ئېسىلزادىدەك كورۇنىسىز. سىز نىمىشقا مۇشۇنداق ئېچىنارلىق هالغا چۈشۈپ قالىدىكىز؟" تىگىن مۇنداق ئويلىدى:

(67) "نەسلىمنى، ئۇرۇغۇمنى (قەۋمىمنى) ئېيتىپ بەرسەم ئىنىم ئولىدۇ". شۇندىن كېيىن تىگىن: تۇغۇلغىنىمدىن بېرى (هەچىنىمەم) يوق نامىرات سەدىقچىمەن (تىلەمچىمەن)" دىدى. شۇندىن كېيىن پادىچىنىڭ ئىچى ئاغرىپ (ئۇنى) ئويىغە ئېلىپ باردى (ۋە) ئويىدىكى چوڭ-كىچىكلەرگە: "(ئۇنىڭغا) ناھايىتى

(68) ياخشى قاراڭلار" دەپ تاپشۇردى. (ئۇلار تىگىنى) بىر ئايدىن ئارتۇق باقتى. شۇندىن كېيىن (تىگىن) يەنە ئاغرىپ قالدى. (پادىچىنىڭ ئويىدىكىلەر ئۇنىڭغا) دوق قىلىپ تاماق بېرىدىغان بولدى. تىگىن (ئۇلارنىڭ دوق قىلىۋاتقانلىقىنى) ئۇقۇپ، كوڭلى بۇزۇلدى. شۇندىن كېيىن پادىچىغا: "مەن كېتەي" دىدى. پادىچى: "نىمىشقا كەتمەكچى بولىدىكىز؟ كوڭلىڭىزنى

(69) كىم ئاغرىتتى؟ كەتمەڭ" دىدى. تىگىن مۇنداق دىدى: "مېھمان ئۇزۇن تۇرسا قامىلاشمايدۇ. سىز ماڭا قايىش بولىدىكىز. ئەگەر ماڭا قارىتا ياخشى ئويىكىز بولسا، ماڭا بىر كۆڭۈ تېپىپ ئەكىلىپ بېرىڭ.

(70) (مەن ئۇنى) قولۇم بىلەن چېلىپ، ئاغزىمدا ناخشا ئېيتىپ ئوزەمنى (ئوزەم) باقاي". ئۇ پادىچى بىر كۆڭۈ ئەكىلىپ بەردى (ۋە) تىگىننى شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى توت كوچىغا ئاپىرىپ نۇرغۇن جامائەت ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغۇزدى. تىگىن قومۇزغا ئىنتايىن ئۇستا ئىدى.

(71) (تىگىن) قومۇزنى چېلىپ ناخشا ئېيتتى. بارلىق خەلق ۋە جامائەت (ئۇنىڭ) ناخشىسىنى ئاڭلاپ ئىچى سېرىلىپ

يىغلاپ كەتتى. (ئۇنىڭ) ئەتراپىغا ئادەم تولۇپ كەتتى. كىشىلەر ھەر كۇنى لەززەتلىك تائاملار كەلتۈرۈپ ئۇنى باقتى. شۇ شەھەردە قانچە بىچارە

(72) تىلەمچى بولسا، ھەممىسى ئۇ يەرگە يىغىلدى. تىگىن شۇ يەردە بەشيۇز تىلەمچىنى باقتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاش-تاماقتا ئېرىشتى. شۇ چاغدا (تىگىننىڭ) قېيناتىسى خانىنىڭ باغۇنىي تىگىننى كورۈپ مۇنداق ئويلىدى: "خان بىغىنىڭ ئىسىل مۇئىلىرىنى قۇشلار چوقۇۋەتكەنلىگى

(73) ئۇچۇن دائىم جازاغا ئۇچراۋاتىمەن. ئەمدى بۇ يىگىتنى ئېلىپ كېتەي، ئۇ بىغىمنى كۇزەتسۇن. (مەن ئۇنىڭغا) شۇ يەردە غەمخورلۇق قىلاي". شۇندىن كېيىن باغۇەن تىگىننى ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىنى ئېيتتى. تىگىنىڭ يېنىددىكى.....

(74) (جازاغا) ئۇچرايدىغانلىغى ئۇچۇن غەم قىلىپ، شەھەرددىكى دانىشمەنلەردىن سورىسا، ھىچكىم كەسكىن جاۋاپ بېرەلمىدى. تۇرغۇنلىغان دانا كىشىلەر مۇنداق دىيىشتى: "ھىلىقى قارغۇ كىشى ناھايىتى ئەقىللىق كورۇندۇ. شۇنىڭدىن سوراپ بېقىڭ". ئۇ باغۇەن قارغۇ كىشى.....

(75) -غا ئاپىرىڭ. شۇ يەردە ئامال-چارە ئېيتىپ بېرىمەن. مۇئىلىرىڭىزنى قۇش-قۇزغۇنلار چوقۇۋەتمەيدۇ". باغۇەن "سىزنى ئاپىراي" ددىدى. شۇندىن كېيىن تىگىن بەشيۇز تىلەمچىنىڭ ئاش-سۇيىنى (يىمەك-ئىچمىگىنى)

(76) تون ئوتۇگىنى (كىيىم-كېچىگىنى) تولۇق قىلىپ بېرىپ، ھەممىسىگە مۇنداق نەسىھەت قىلدى: "(مەن بۇندىن كېيىن) ئىككىنچىلەپ سىلەر بىلەن كورۇشەلمەيمەن. قاچان بۇرخان بەختىنى تاپسام، ئاندىن سىلەرنىڭ ھەممىڭلارنى قۇتقۇزدىمەن".

(77) شۇ چاغدا بۇ بەشيۇز تىلەمچى (تىگىنىڭ) بۇ سوزىنى

ئاڭلاپ، خۇددى موزدىمنى يۇتتۇرۇپ قويغان ئىنەكتەك هوكۇرەپ يىغلاپ مۇنداق دېيىشتى: "(سىز) ئانىسزغا ئانا، ئاتىسزغا ئاتا بولغان ئىدىكىز، ئەمدى بىزنى بىچارە
(78) دەرتىمەن قىلىپ نەگە كېتىسىز؟" تىگىن مۇنداق دېدى: "بۇجاھانىنىڭ قانۇنى شۇنداق. ئامراقلار بەربىر يەنىلا ئايرىلىدۇ. سۇيگۇ يىمپى (رىشتىسى) يەنىلا يېشىلىدۇ (ئۇزۇلىدۇ)". شۇندىن كېيىن تىگىن ئۇ
(79) باغۇەن بىلەن بىللە كەتتى. باققا يېتىپ بارغاندىن كېيىن باغۇەنگە مۇنداق دېدى: "كېرەكلىك مىۋە دەرىخىدىن قانچىسى بولسا، ھەر بىرىگە بىردىن قوڭغۇراق ئېسىڭ. بىر دەرەخكە بىردىن قوڭغۇراق ئېسىڭ (ۋە)
(80) ئاغامچا باغلاڭ. بارلىق ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى يىغىپ مېنىڭ قولۇمغا تۇتقۇزۇڭ. قۇش-قۇزغۇنلار قونسا، ئاغامچىنى تارتىمەن، دەرەخلەر لىڭشىيدۇ، قۇشلار قونالمايدۇ. مۇشۇلىرىڭىزنى چوقۇيالمايدۇ".

چاستانی ئىلىگ بەگ ھىكايىسى

«چاستانی ئىلىگ بەگ ھىكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات

«چاستانی ئىلىگ بەگ ھىكايىسى»نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى پارچىلىرىنى گېرمانىيەنىڭ 3 - قېتىملىق تۇرپان ئارخىئولوگىيە ئەترىدى قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

1931 - يىلى گېرمانىيىلىك مۇللىر (Müllür. K. W. F) «قەدىمقى ئۇيغۇر يازما ھوججەتلىرىنىڭ تەتقىقاتى» (Uigurica) نىڭ 4 - تومىنىڭ 680 — 699 - بەتلىرىدە بۇ ھىكايە توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

بۇ ھىكايە قەدىمقى كۇچا تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ھىكايىنىڭ خەنزۇچىسى ياپونىيەدە نەشر قىلىنغان «دازاڭجىڭ» (بۇددا نوملىرى توپلىمى)نىڭ 26 - جىلدىدا بار.

بۇ يادىكارلىقنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىل يېزىغىدىكى نۇسخىسى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشالىغى» دەۋرى (9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە)دە تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم، لېكىن بۇ مەشھۇر ھىكايىنىڭ زادى قايسى دەۋردە يازىلغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە تېخى ئېنىق مەلۇمات يوق.

«چاستانى ئىلىگ بەگ ھىكايىسى»نىڭ تېكىستى

(1) ئارسلانلارنىڭ يورۇغىن يورۇپ ئۇچايان بالىقنىڭ كىدىنىتە تۇرۇپ ئىنارۇ بەرۇ يورىدى. ئوترۇ ئىلىگ بەگ تورت بەلتىر يولتا يورىيۇ ئانىڭ ئاراسىنتا سانسىز ئوكۇش يەكلەرنى كوردى.

(5) ئول يىمە يەكلەر يالكۇقلار-نىڭ ئەتىن يىيۇ قانىن ئىچىپ باغارسۇقلاردىن ئەت ئوزلەرىگە يورگەيۇر-لەر ئەردى. قورقۇ-تەگ كورك مەڭىز تۇتۇپ-پ ياۋلاق قاتىغ ئۇنىن قىقىرشۇ درز-ۇل بۇدرۇق

(10) ئىلىگلەرىنتە تۇتۇپ قاپقارا ئۇلۇغ-بەدۇك تاغ-تەك ئەت ئوزىن ئۇنەيۇ ئوت ئوڭلۇگ ئىشىن ساچلارىن ئەڭىنلە-رىنتە تۇشۇرۇپ ئاغۇلۇغ يىلانىن ئەتئوزلەرىن ئىتىنىپ ياراتىنىپ قاي بەلتىرسايىو يورىيۇر-لار ئەردى. ئانى كورۇپ چستانى ئىلى-

(15) مگ بەگ يۇرەكىن قاترۇنۇپ توڭالار بەگىتەك كىشا تريك بەگلەرمەڭىز مەڭلەپ قورقىنچسىز ئايىنچىسىز كوڭۇلىن ئول يەكلەر ئاراسىنتا كىرىپ باردى. ئوترۇ ئول يەكلەر چستانى① ئىلىگىگ كورۇپ سىڭىركەلىر ئوسۇغلۇغ قىلىنىپ تەگىرمىلەيۇ

(20) ئاۋلاپ ئىنچە تىپ تىدىلەر. ئاي كىم سن نەگۇلۇگ كىنتۇ ئوزۇڭ ئوك بىر-نىڭ ئۇستۇن ئالتىن تاغ تىشمىز كە يوقى بولغالى كەلتىڭ. بۇساۋاغ ئەشدىپ چستانى

① Qstani — بەزى قۇرلاردا "چ" ئاخىرىدىكى "ا" سوزۇق تاۋۇشى چۇشۇپ قالغان.

ئىلىگ بەگ يۇرەكىن قاترۇنۇپ ئانچا-قىا يىمە قورقما-
دىن ئول يەكلەركە
(25) ئىنچە تىپ تىدى. ئاي يەكلەر تركىن ماڭا سوزلەڭلەر.
مەنىڭ بالىقمىتاقى بودۇنۇغ بوقۇنۇغ نەگۈلۈگ ئولۇرۇر-
سىز-لەر سىز-لەركە بۇ بالىق-قا كىرگۈلۈگ كۇچ كۇسۇن
كىم بىردى. بۇمەنىڭ يىتى قىلىچمىن كورۇڭلەر. ئەت
ئوز-ۇڭ-
(30) ئۇز-لەرنى بىچىپ ئوڭى ئوڭى كەمشەيىن بالىقما-نىڭ
ئولۇشۇم-نۇڭ بۇمۇنتاغ تود ئۇچۇز ساۋلارىن كورۇپ
سەرگۈم تەگ ئەرمەز. ئوترۇ-ۇ ئول يەكلەر چىستانى
ئىلىگ بەگ-نىڭ مۇنچۇلايۇ كۇچلۇگ ياۋلاق ساۋىن
ئەشدىپ ئوۋكەلەرىنتە
(35) ئوتكۇرۇ ئارتۇقراق بۇلغانىپ ئانتا ئوق يەكلەر ئوتىن
(؟) ئونەيۇ كۇدەيۇ يىرلايۇ ئايالارىن ياپىنىپ سىچغا
ناق-لارىن تۇتۇنۇپ ئوئوت ئوگلۇگ قىپ قىزدل ساچلارىن
ئارتىلار-نتا ئىنتىدىپ ئورت يالىن تەك درز-ۇل بادرۇق
ۇز-ىرلىغ
(40) توقىماق ئەلىگلەرىنتە تۇتا چىستانى ئىلىگ بەگ سانچغالى
ئۇرغالى قىلىنىپ بىر ئىكىنتىسكە ئىنچە تىپ تىشتىلەر
تاقى نەگۇ كۇدەر-سىز-لەر. تەركىن مۇنى سانچىڭلار
بىچىڭلار. ئىسىگ ئوز-دىن ئۇز-ۇپ
(45) ئادىن ئاز-ۇنقا ئىدىڭلار. ئانتا ئوترۇ چىستانى ئىلىگ
بەگ بارگۇچىن ئۇنتۇرۇپ تولۇكىن سىكرىيۇ بارىپ ئۇرۇمكى
ئاتلىغ يەك-نىڭ توپۇسىنتەكى ساچىن تارتا تۇتۇپ قىلى-
چىن (30) ئورۇ كوتۇرۇپ باشىن بىچغالى
(50) ئوغرادى. ئانتا ئوق ئول يەك-لەر چىستانى ئىلىگ-نىڭ
كۇچىن كوسۇنىن چوغىن يالىنىن قۇتىن قۇتىن كورۇپ

ئارتۇقراق قورقتىلار. ئۇنىلەر-دىن ئوسۇرۇپ ئىلگىرى
ө
بەگ-كە ئىنچە تىپ تىدىلەر. يالڭۇق-لارنىڭ ئارسلانى ئىلگىلەر
(55) بەگلەر-نىڭ قۇت تەگرىسى-ە يەتكەنچۇچى كوڭۇل ئوردىتىپ
ө
كوڭۇلۇڭىن سۇز-گىل. بىرىك بىز-نى ئولۇرسەرسىن يىمە نەڭ سەنىڭ بالقتاقى ئىگ توغا كىتگۈسى يوق. ئەمتى بىز-نىڭ ئوزۇمۇز-كە ئەدگۇ كوڭۇل تۇرغۇر-
(60) ۋە ئۇمۇغ ئىناغ بولغىل. ئىلىگ بەگ ئىنچە تىپ تىدى. ئاي يەكىلەر تركىن سوز-لەڭىلەر. نەچۇكىلەدى مەنىڭ بالىقىتاقى ئۇلۇشۇمتاقى ئىگ توغا كىتمەز. يەكىلەر ئىنچە تىپ تىدىلەر. ئۇلۇغ ئىلىگ بۇ-ئوق سەنىڭ بالىقىڭ-تا
(65) كۇنتىن يىڭاق بىرئۇلۇغ بەدۇك سوگۇت بار. ئانتا ياۋلاق ساقىنچلىغ راكشاس بولۇر. ئۇچ بەدۇك كوز-لەرى (بار) ئوئوت ئوڭلۇگ ساچى ئارقاسىنتا يادىلۇ تۇرۇپ تامتۇرمىش يۇلايالىنى تەك كوز-ى قاراقى يالىنايۇ تەگز-ىنۇ
(70) تۇرۇر. ئۇزۇن تۇرقارۇ يىرلىقانچىسىز كوڭۇلىن سانسىز ئوكۇش تىنلىغ-لاردىغ ئاز-غىلارى ئوزە تانچقالايۇ ئولۇرۇپ تودۇنچسۇز قاسىنچسىز
.....
ئەرسەر قورقۇنچى ئايىنچى.....
قاتىغ بولسار توڭالار بەگى تەك.....
(75) يا-ا تارتىپ ئالقۇ ياغى-لار.....
-مىش كىم بولسار، ئانى نەچۇك ئۇتغالى يىگەدگەلى

ئۇغايـسىز ـ لەر ئەرتىنگۇ قاتىغلانماق ـ لىغ بىلگە بىلىگگە
تۇگەللىگ ياغىزيىر ئەركلىگى چىستانى ئىلىگ بەگ من
ئەرۇر ـ من.
(80) قاتىغ كۆكۈل ئور ـ تىپ قورقۇنچسۇز ئايىنچسىز كۆكۈلىن
سىز ـ لەرنى بىرلە سۆكۈشگەلى كەلىيۇك ـ مىن. ئاي يەكلەر ـ ئە،
چىن كىرتۇ ئالپ قاتىغ ئەرسەر سىز ـ لەر، مىنى بىرلە سۆكۈ ـ
شگەلى ئانۇق تۇرۇك ـ لار. ئەمتى بىرئىكىنتە ـ
(85) كە سىناشالىم قايۇسى كۆچلۈك ئەرمىش بىز ئانچا سوز ـ
لەپ ئورت يالىن تەك يىتى قىلىچىن ئىلىگىنتە تۇتا
يەكلەر تاپا ياقىن سىكرىپ ئىچگەرۇ كىردى ئاك ئۇلۇغى
كالاشوتارى ئاتلىغ يەك ـ نىك توپۇسىنتەكى ساچىن تۇتۇپ
قىلىچىن
(90) بىچغالى سانچغالى قىلىـ.....
يەكلەر توپۇن يـ.....
ئىلىگ بەگ..... يرسۇۇ ئەركلىگى
ئوز ـ ۇموز .....ئىسـ
(95) ىگ ئوز..... تىدىلەر .....
.....
.....قۇتىن قۇتىن چوغىن
(100) يالىنىن.....ماتىن ئاغار ئاياغىن.....تەگىپ
ئايالارىن قاۋشۇرۇپ ئىلىگ بەگكە ئىنچە تىپ تىدىلەر
ئىلىگلەر ئىلىگـ ـە، نە يرلىغىك ئەرسەر ئول يرلىغـكىن
بۇتۇرگەلى ئانۇق تۇرۇر ـ بىز. ئىلـ
(105) ىگ بەگ ئىنچە تىپ تىدى. بالىقىداقى ئۇلۇشۇم ـ داقى
ئاداسىن كورۇپ بۇ مەنىك قىلىچىم سىز ـ لەرنىك قانىكىز
لارنى ئىچگەلى تاپىم ئول. يەكلەر ئىنچە تىپ تىدىـ ـلەر
ئۇلۇغ ئىلىگ مۇنتا ئىنارۇ

ئىگىز ئەرتىنگۇ ياۋلاق راكىشاسىلار بار بىر ئۇرۇ ئاتلىغ.
ئىكىنتى ئاگىنىكىشى ئاتلىغ. بىز ئۇچەگۇ ئۇلارقا سانلىغ
ئەرۇر بىز ئۇلارنى ئۇتغالى يىگەدگەلى ئۇسارسىن كوڭۇ-
لۇڭتەكى نە كۇسۇشۇڭ ئەرسەر كوڭۇل ئىين قانغاي. ئوترۇ
چىستانى ئىلىگ بەگ ئوز كوڭۇلىنگە ئىنچە.....
يىتىنچسىز يىتىز ياغىز..... راكىشاسلار بولسار،
.....تۇرۇپ قورقۇم.....ماز-من. قاچان
.....سوز-لەپ.....كىردى.
.....بەگىگ.....قور-.....
.....راكىشاس بار.
ئول راكىشاس بارىپ ئەدگۇ يۇمساق ساۋلار سوز-لەپ
ئەرۇش ئوكۇش تىنلىغلارىغ ئولۇرۇر. ئانىن ئەمتى يالا-
ڭۇق-لار ئىلىگە-ە، مەنىڭ ئىسىگ ئوز-ۇمىن ساڭا ئۇرۇ-
نچاق ئۇرۇر-من. من ئول راكىشاس-قا
سانلىغ-مىن ئول يىمە راكىشاس ئەدگۇ ساۋلار سوزلەپ-
تەڭ تەڭ ئوڭى ئوڭى كورگەلى كورتلە كورك مەڭىز بەلا-
گۇرتۇپ بىلتىز-مەتىن ئوكۇش تىنلىغلارىغ ئولۇرۇر. ئۇلۇغ
ئىلىگ ئانى ئۇتغالى يىگەدگەلى
قاتىغلان. تىمىن ئوك كوسۇشۇڭ ساقىنچىڭ بۇتگەي.
ئوترۇ ئىلىگ بەگ تركىن ئوك ئول راكىشاسىغ تىلەگەلى
باردى. ئول يىمە دۇشتا ئاتلىغ راكىشاس ئىلىگ بەگىگ
ئىراقتىن كورۇپ ئوك، ئوز كوركىن تەگىشۇرۇپ چىستانى
ئىلىگ-
ئىڭ يىگ ئۇستۇنكى ئامراق قاتۇنىنىڭ كوركىن بلگۇر
تۇپ ئىلىگ بەگىكە ئىنچە تىپ تىدى. ئامراق بەگىم، مىنى
ئورۇدىتا ياتغۇرۇ قودۇپ قانچا بارغالى ساقىنۇر-
سىز. ئازۇ يىمە ئادىن سەۋەر ئامراقسىز بار ئەركى.

ئانى ئۇچۇن مىنى قودۇپ باردىڭىز. تركىن ماڭا سوزلەڭ ئامراق بەگمىزە بىروك سوزلەمەسەڭىز مۇنا ئىسىگ ئوزۇم ئۇزۇلگەلى تۇرۇر. بۇساۋاغ ئەشىدىپ چىستانى ئىلىگ بەگ.....

(150) ئىرغاقىن...ئوترۇ دۇشتا ئاتلىغ راكشاس ئەرتىنگۇ قورقۇپ ئوز راكشاس كوركىن ئوك ئىلىگ بەگىنەڭ ئاداقىنتا باغىرىن سۇنا ياتىپ ئىنچە تىپ تىدى. ئۇلۇغ ئىلىگ ئەمتى من ساڭا سانلىغ

(155) ئەرۇرمەن. مۇنتا ئىنارۇ ئايىى ئىراق ئەرمەز تارىچانتا ئاتلىغ ياۋلاق راكشاس بار. سەنىڭ ئۇلۇشۇكداقى ئىگ ئەمگە كىنىڭ توزىى يىلتىزىئول

(160) ئەرۇر. ئانىڭ يىرلىقىڭا ئەركىسىزىن من بۇ مۇنتاغ ياۋلاق ئادا قىلۇرمەن. ئانتا ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ ئالپ قاتىغ يۇرەكىن ئول راكشاسىغ تىلەگەلى باردى. ئانچا يوريۇ ئىراقتىن قوڭقۇ ئۇنى يىر ئۇنى ئىشدىلتى. ئانتا

(165) ئوق ئىلىگ بەگ قاپقارا تۇنلە تاۋش تىڭسايۇ بىر ئودۇنكە تۇردى. ئول يىرئۇنى ئىشدىمىشتە ئوك بودىستۇلار نىڭ بىلگە بىلگىن ئوتقۇراق بىلتى. يەكىلەرنەڭ ئالىن ئالتاغىن تەۋىن كۇرىن بلگۇرتىمىش يىر ئويۇن

(170) ئۇنى ئول تىپ ئانچا تۇرۇپ تەركىن ئول تارىچانتا ئاتلىغ راكشاسقا ياقىن كەلىپ ئىنچە تىپ تىدى. بىلتىم سەنىڭ ئۇتۇن راكشاسا تەۋىن كۇرىن بلگۇرتىمىش قىلىنچمكىن.....قا نەڭ من

(175) .....كوڭۇلىن

.....يوق.....

.....

(ئوئوت) يالىن تەك كوز-ى قاراقى يالىنايۇ تەگز-سىنتۇ-
رۇپ ئولۇرماز-مۇ. ۋرۇنى تىكرى ئىنچە تىپ
(230) تىدى. ئارۇشچە-لار بەگىتۇز-ۇن كامراككە-تىسا، ئەمتى
چىستانى ئىسلىگ بەگ كوز-ۇنىدەز بولۇپ باردى. قالىن
يەكلەر تەگىرمىلەيۇ ئاۋلاپ ئىلتە-لەر ئەرگەي. ئانچا
سوز-لەيۇ تۇرۇر ئەركەن ئانىك ئاراسىنتا چىستانى ئىلىگ
كە
(235) ياقىن بەلىگتەگ ياۋلاق ئۇن ياڭقۇ تەك ئەشتىلدى
يەكلەر ترز-ۇل بادرۇق چكىر بىنتىپالتا ئۇلاتى بى بە-
چغۇ-لارى بىر ئىكىنتە-كە سالمىش توقمىش ئۇنىسنگە
مىك ئارتۇق كوۋرۇكلەر ئۇنىنتە ئوس-
(240) تۇنرەك ياۋلاق ئۇن تۇردى. ئانتا ئوق قورمۇز-تا تكرىنىك
چىتراۋىرى ئاتلىغ ئوغۇلى تكرىدەم تونىن بىلىنگە يورگەيۇ
ئالىپ ئىنترادانۇ ياسىن ئىسلىگىنىتە تۇتۇپ چىستانى
ئىلىگنىك تەگرەسنتە كەزە يورد-
(245) دى. ئانتا ئوترۇ يىرتىنچۇ يىرسۇۋ تەبرە-مىشىن كورۇپ
مائىترى بودىستۇ ياشو مائىترى بودىستۇ بىرلە كوك قالىغ
يولىنچا يوريۇ كىلتە-لەر. ئوترۇ مائىترى بودىستۇ ئىنچە
تىپ تىدى. تۇز-ۇن ياشومائىتردە-ا، بۇ چاستانى
(250) ئىلىگ بەگ سز-ىكىسز بۇتۇن ئوك ئالقۇ يەكلەرىگ بارچە بۇلۇك
يىكاق ساچقاي. بۇتەكرىلەر يوقسۇز ئەمگەنۇر-لەر بىرۇك ياغىز
يىر ئارقاسىنتاقى توپراق-نىك پرمانۇ قۇغ قىچماق سانى
نەچە ئەرسەر، يانا يىمە
(255) ئالقۇ تىنلىغلار-نىك سانى ساقىشى نەچە تەكلىگ بولسار،
نەچە تەكلىگ قالىن كۇچلۇگ يەك ئىچكە-ك بولسار-لار
بودىستۇ ئوغۇشلۇغ ئىلىگ بەگ-نىك ئاڭمىنتىن ئەت
ئوزىن تەكى بىر ئەۋىن تۇسنگە يىمە ئادا تۇدا تەگۇر-

(260) گەلى ئۇغۇلۇغ ئەرمەز-لەر نەئۇچۇن تىپ تىسەر ئوگىل
سا-قىنغىل تۇز-ۇنۇمە-ە، بۇئىلىگ بەگ-لىك ئوگرەكى
ساۋلاردىن بۇ بتراكلاپداقى بش يۇز بودىستۇلار بارچا
مۇنتادا ئوگرە بۇرخان قۇتسىن بۇلۇپ سانسارداسن ئوز
غۇچى-لار ئەردى.
(265) كەنتۇ ئوزىنىڭ قاتىغلانماقىڭا كوگۇلىن يۇرەكىن ۋز-
مرتەك قىلىپ ئالقۇ بز-نى بارچا ئۇتۇپ يىگەدىپ
بز-نە-دە ئوگرە بۇرخان قۇتىن بۇلتاچى بولتى قىنغ
كوگۇللۇگ ئاۋىشىن ست ساتان قىلپ كوگۇلىن يۇرەكىن
(270) بۇيان ئەدگۇ قىلىنچ-قا ئوكىلتىدى-ى ئاستى. بۇرخان
قۇتىلىغ كۇسۇشىنتە ئانچا قە-ا يىە تىنمادىن قىلغۇ-
لۇغ ئىشىنگە ئارۇقسۇز كوگۇلىن تاردىتى ئارمادى. ئوز
ئىسىگ ئوز-ىن ئىدالايۇ ياراش ياراپ
(275) ئادىنىلار-نىڭ ئەمگەكىن كوتۇرۇ كىنتۇ ئوزىنىڭ ئەمگەكىنچە
ئەمگەنىپ ئۇزۇن تۇرقارۇ ئادىن تىنلىغ-لارىغ ئەدگۇگەرۇ
ئىلتگەلى قاتىغلانتى تاۋرانتى بۇقۇتلۇغ تىسىنلىغ نىرۋان
قاپاغىڭا ياغۇققە-ا تۇرۇر. كىچىمەدىن ئارا بۇ
(280) يىرتىسىنچۇ يىرسۇۋدا بۇرخان-لىغ كۇن تىگرى ئورلەيۇ
تۇغاكەلگەي، ئۇستۇن تگرى ئال-تىن يالگۇق ئاز-يەك
ئىچكەك كىم ئەرسەر ئانىڭ ئۇترۇ تۇرداچى يوق. توگا-
لار بەگتەك قۇرقىنچسىز ئايانچسىز كوگۇلىن تەبرەنچسىز
(285) تۇرۇپ قالىن يەكلەر-نىڭ ياۋلاقىن ئومەتىن مۇنا ئەمتى
بارچانى ئۇتار يىگەدۇر. ياشومائىترى بودىستۇ ئىنچە تىپ
تىدى. ئاياغ-قا تەگمە-لىگ تۇز-ۇن مائىترد-ا، ئەمتى
بز يىە ئول ئەدگۇلۇگ چىستانى ئىلىگ-گەرۇ ياقىن بارىپ
(290) ئول قۇتلۇغ تىنلىغسىغ كورمەكىن كوز-ۇمۇز-نى
قۇتلۇغ قۇلىغ قىلالىم. مائىترى بودىستۇ ئىنچە قىلالىم تىپ
سوز-لەيۇ ئىكسى بارچا چىستانى ئىلىگ تاپا باردىلار.

ئانتا ئوترۇ بەلىكتەگ چىستانى ئىلىگ تەگرەسىنىتە كولتى
(295) سانىنچا يەكلەر قاتمۇ ئۇنىن قىقرىشتىلار ئالاقىرىشتە-لار.
ئاغز-لارىنتىن كوز-لەرىنتىن بۇرۇنلارىنتىن بارچا قورقغۇ
تەك ئورت يالىن ئۇنىتۇرۇپ تىشلەرىن ئاز-ىغلارىن
چىقرا-تىپ سىچقاناقلارىن ئۇرۇنۇ يالارىن ياپىنتى.....
(300) ساتاگىرى، خايىماۋادى، پانچىكە-تا ئۇلاتتى يەكلەر ئۇرۇ-
نگۇدلارى ئەرىنە-لىگ يارىغلارىن كەدىپ بۇسۇشلۇغ
ساقىنچلۇغ كوكۇلىن كەلىپ...لىغتا ئىنارۇ بەرۇ يورىدە-
لار. ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ قورقىنچسىز كوكۇل-
ىن راكشاسقا
(305) ياقىن كەلىپ ...-دى كوز-ۇنۇر-تە راكشاسلار
.....ئولۇم مادار ئوسۇغ-لۇغ ..... چىستانى
.....
..... چىستانى
ئىلىگ بەگ .....
(310) ..... بالىقىداقى تىنلىغ-لارىغ.....
..... سن ئەمتى بىر ئىكىنتىكە.....سىناشۇ
كورەلىم .....
بالىقداقى ياۋىز ئىرۇ بەلگۇ-
لەر بارچا قالمىز يىتىلىنىپ بارىپ
(315) يەكلەر-نىڭ قورقغۇ تەك ياۋلاق ئۇز-لەرى يىمە ئەشدە-
لىمەدى. ئوترۇ چىستانى ئىلىگ بەگ ئىگ توغا ئاداسىن
(318) تارىقمىشىن كىتمىشن كورۇپ .....

تەرجىمىسى

(1) (ئۇ) ئارسلانلارنىڭ مېڭىشى بىلەن ئۇ چايان (دىگەن)
شەھەرنىڭ غەربىدە ئۇياق-بۇياققا ماڭدى. كېيىن ئىلىگ بەگ

تـوت كوچا دوقمـۇشىغا يېتىپ كېلىپ، سانسىزلىغان جىنلارنى كوردى. ئۇ جىنلار ئادەملەرنىڭ گوشىنى يەپ، قېنىنى ئىچىپ، ئۇچەيلىرىنى بەدەنلىرىگە يوگىۋالغان ئىدى. ئۇلار چىرايلىرىنى (ئادەم) قورقىدەك كوپ - كوك قىلىپ، يامان (ۋە) قاتتىق ئۇن بىلەن چىقىرىشاتتى. قوللىرىدا ئۇچ ئاچىلىق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى كوتىرىشىپ، قاپ - قارا (ۋە) ناھايىتى زور تاغدەك ئىگىز گەۋدىلىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك چاچلىرىنى مۇرىسىگە چۈشۈرۈپ، زەھەرلىك ئىلانلار بىلەن گەۋدىلىرىنى بېزەپ، ھەر - بىر كوچىدا يۈرۈشەتتى. ئۇنى كورۈپ چاستانى① ئىلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان كوكۈل بىلەن جىنلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. جىنلار چاستانى ئىلىگ بەگنى كورۈپ، خۇددى يۇتۇۋېتىدىغاندەك قىلىشىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋېلىپ، مۇنداق دېيىشتى: "ھەي، كىمسەن؟! نىمە ئۈچۈن ئۇزەڭ يالغۇز بىزنىڭ ئۇستۇنكى - ئاستىنقى چىشلىرىمىز ئارىسىدا يوقالغىلى كەلدىڭ؟" بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، چاستانى ئىلىگ بەگ يۈرىگىنى توختىتىپ، قىلچىمۇ قورقماستىن، جىنلارغا مۇنداق دېدى: "ھەي جىنلار، ماڭا تېز جاۋاپ بېرىڭلار، مېنىڭ شەھرىمدىكى خەلقىمنى نىمىشقا ئولتۇرسىلەر؟ بۇ شەھەرگە كىرىدىغان كۇچ - قۇۋۋەتنى سىلەرگە كىم بەردى؟ مېنىڭ بۇ ئوتكۇر قىلىچىمنى كورۈڭلار، تېنىڭلارنى چېپىپ پارچە - پارچە قىلىپ تاشلايمەن. شەھرىمنىڭ، ئىلىمنىڭ مۇشۇنداق بەختسىز ئەھۋالىنى كورۈپ چىدىغۇچىلىكىم قالمىدى." ئۇ جىنلار چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ مۇشۇنچىۋالا كۆچلۈك (ۋە) يامان سوزىنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ بەكرەك ئاچ - چىقلىرى كېلىشىپ، غەزەپ بىلەن ۋاقىراپ - جاقىراپ، مۇشتلىرىنى تۈگۈپ، مۇسكۇللىرىنى چىقىرىپ، ئوت رەڭلىك قىسىل

① چاستانى — سانسكرىتچە ئىسىم [catsana دىن] كەلگەن.

چاچلىرىنى ئارقىلىرىغا تاشلاپ، ئوت يالقۇنىدەك ئۇچ ئاچماق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى، توقماقلىرىنى قولىلىرىدا تۇتۇپ، چاستانى ئىلىگ بەگنى (نەيزىلىرى بىلەن) سانجىماقچى، (توقماقلىرى بىلەن) ئۇرماقچى بولۇشۇپ، بىر - بىرىگە مۇنداق دېيىشتى: "يەنە نىمگە قاراپ تۇرىسىلەر؟ بۇنى دەرھال سانجىڭلار، چېپىڭلار، جېنىنى ئېلىپ، ئۇ دۇنياغا ئەۋەتىڭلار". شۇنىدىن كېيىن، چاستانى ئىلىگ بەگ بارلىق كۈچىنى يىغىپ، كۈچ بىلەن سەكرەپ بېرىپ ئۇرۇمكى ① ئاتلىق جەنىنىڭ كۆكۈلىسىنى تۇتۇپ تارتىپ، قىلىچىنى ئىگىز كوتىرىپ، (ئۇنىڭ) بېشىنى چېپىشقا تەمشەلدى. دەل شۇ چاغدا بۇ جەنلار چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى، سۇرلۇكلۇگىنى، بەخت - تەلىيىنى كورۇپ، تېخىمۇ قورقۇشۇپ كەتتى. (ئۇلار) ئۇنىلىرىنى پە - سەيتىپ، ئىلگىبەگكە مۇنداق دېيىشتى: "ھەي، ئىنسانلارنىڭ ئارسىلانى، پادىشالار ۋە بەگلەرنىڭ بەخت تەڭرىسى، (بىزگە) مېھرىۋانلىق قىلىپ، نېيىتىڭدىن يانغىن، چۈنكى سەن بىزنى ئولتۇرسەڭ، سېنىڭ شەھرىڭدىكى كېسەللىك ئاپىتى يەنىلا تۇگىمەيدۇ. شۇڭا بىزنىڭ جېنىمىزغا رەھىم قىلىپ، (بىزگە) ياردەم قىلغىن!" ئىلىگ بەگ جەنلارغا مۇنداق دېدى: "ھەي جەنلار، (ماڭا) تېز جاۋاپ بېرىڭلار! نىمە ئۈچۈن مېنىڭ شەھرىمدىكى، ئىلىمدىكى كېسەللىك ئاپىتى يوقالمايدۇ؟" جەنلار مۇنداق دەپ جاۋاپ بېرىشتى: "ئۇلۇغ ئىلىگ بەگ، مۇشۇ تاپىتا سېنىڭ شەھرىڭنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى بىر تۇپ يوغان سوگەتتە ياۋۇز نەيەتلىك ئالۋاستى بار. ئۇنىڭ ئۇچ يوغان كوزى بار، ئوت رەڭلىك چاچلىرى ئارقىسىدا چۈۋۈلۈپ تۇرىدۇ. كوزىنىڭ قارىچۇغى يانىدۇرۇلغان چىراقتەك يالقۇنجاپ، ئايلىنىپ تۇرىدۇ. (ئۇ) ئۇزۇندىن بېرى رەھىمسىزلىك

① سانسكرىتچە ئىسىم [Urumkha] دىن كەلگەن.

بىلەن سانسىزلىغان جانلىقلارنى ئىزىقلىرىدا چاپىناپ ئولتۇرۇپ، (يەنە) تويماي، قانماي ....."

"..... ئىنتايىن جاسارەتلىك، ئەقىل - پاراسەتكە تولغان قوڭۇرياق ئىگىسى چاستانى ئىلىگ بەگ مەن بولىمەن. قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، قورقماستىن - ئەيمەنمەستىن سىلەر بىلەن جەڭ قىلغىلى كەلدىم. ھەي جىنلار ھەقسىزى قۇدرەتلىك باتۇر بولساڭلار مەن بىلەن جەڭ قىلىشقا تەييارلىنىڭلار. (قېنى) قايسىمىز كۈچلۈك ئىكەنىمىز، ئەمدى بىر - بىرسىمىز بىلەن سىنىشىپ باقايلى". (چاستانى ئىلىگ بەگ) شۇنداق سوزلەرنى (قىلىپ) ئوت يالقۇنىدەك ئوتكۇر قىلىچىنى قولىدا كوتەرگىنىچە جىنلار تەرەپكە ئېتىلىپ بېرىپ، (ئۇلارنىڭ) ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. جىنلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولغان كالاشوتارى① ئاتلىق جىنىنىڭ كۆكۈلىسىدىن توتۇپ، قىلىچى بىلەن چاپقىلى، سانجىغىلى تەمشەلگەن (دە) .....

.....

.....

..... ئالقانلىرىنى جۇپلەپ، ئىلىگ بەگكە مۇنداق دېيىشتى: "ھەي پادىشالارنىڭ پادىشاسى، ھەرقانداق يارلىغىڭ بولسا، ئۇ يارلىغىڭنى ئورۇنداشقا تەييارمىز". ئىلىگ بەگ مۇنداق دىدى: "شەھرىمدىكى - دولىتىمدىكى (خەلقىمنىڭ) خەتەرلىك ئەھۋالدا قالغانلىغىنى كورۇپ، مېنىڭ بۇ قىلىچىم سىلەرنىڭ قېنىڭلارنى ئىچمەكچى". جىنلار مۇنداق دېيىشتى: "ئۇلۇغ ئىلىگ، بۇ يەردىن نېرىدا ناھايىتى ياۋۇز ئىككى ئالۋاستى بار: بىرىنىڭ ئىسمى ئۇرۇ②، يەنە بىرىسىنىڭ ئىسمى ئاگنىكشى③ بىز ئۇلارغا قاراشلىقمىز. (ئەگەر سەن ئۇلارنى يېڭەلمىسەڭ، كوڭلۇڭدىكى ھەرقانداق ئارزۇيۇڭ

① كالاشوتارى ــ سانسكرىتچە [Kalasodara] دىن كەلگەن.

② ئۇرۇ ــ سانسكرىتچە [Uru] دىن كەلگەن.

③ ئاگنىكشى ــ سانسكرىتچە [agnikesa] دىن كەلگەن.

ئەمەلگە ئاشىدۇ.....

.....

..... ئالىۋاستى بار. ئۇ (ئىنتايىن) يۇمشاق سوزلەر بىلەن (ئالداپ) ناھايىتى كوپ جانلىقلارنى ئولتۇرىدۇ. ھەي ئىنسانلارنىڭ پادىشاسى ئەمدى مەن جېنىمنى ساڭا گورەگە قويىمەن. مەن ئۇ پادىشاسى قاراشلىقمەن. ئۇ ئالۋاستى ياخشى سوزلەرنى قىلىپ، خىلمۇ - خىل چىرايلىق قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، تۈيدۇر - ماستىن نۇرغۇن جانلىقلارنى ئولتۇرىدۇ. ئۇلۇغ ئىلىگ ئۇنى يېڭىشكە تىرىشقىن. شۇ چاغدىلا ئارزۇيۇڭ، ئويۇڭ ئەمەلگە ئاشىدۇ". شۇندىن كېيىن ئىلىگ بەگ دەرھالىلا ئۇ ئالۋاستىنى ئىزلەشكە ئاتلاندى. دۇشتا① ئاتلىق ئۇ ئالۋاستى ئىلىگ بەگنى يىراقتىن كورۈپلا، ئوز قىياپىتىنى ئوزگەرتىپ، چاستانى ئىلىگنىڭ ھەممىدىن ياخشى كوردىغان ئامراق خوتۇنىنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئىلىگ بەگنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، نازۇك ئۇن بىلەن ئىلىگ بەگكە مۇنداق دىدى: "ۋاي ئامراق بېگىمەي، مېنى ئورۇندا ياتقۇزۇپ قويۇپ قەيەرگە بارماقچى بولۇۋاتىسىز؟ مېنىڭدىن باشقا يەنە سويىدىغان ئامرىڭىز بارمۇ - يە؟ (سىز) شۇنىڭ ئۈچۈن مېنى تاشلاپ كېتىۋاتقان ئوخشايسىز. ئامراق بېگىم، دەرھال ماڭا جاۋاپ بەرسىڭىزچۇ؟ ئەگەر ماڭا سوزلىمىسىڭىز، جېنىمدىن جۇدا بولىمەن". بۇ سوزنى ئاڭلاپ چاستانى ئىلىگ بەگ .....

ئىلمەك بىلەن ... ئۇندىن كېيىن دۇشتا ئاتلىق ئالۋاستى ئىنتايىن قورقۇپ، ئوزىنىڭ ئالۋاستىلىق (ئەسلى) قىياپىتى بىلەن ئىلىگ بەگنىڭ ئايىغىدا سوزۇلۇپ، دۇم يېتىپ تۇرۇپ، مۇنداق دىدى: "ئۇلۇغ ئىلىگ، ئەمدى مەن ساڭا قاراشلىقمەن. قانداق يارلىق قىلساڭ، ئۇنى ئورۇنلاشقا تەييارمەن. بۇ يەردىن ئانچە يىراق

① دۇشتا — سانسكرىتتىكىچە [dustā] دىن كەلگەن.

بولمىغان جايدا تارىچانتا① ئاتلىق ياۋۇز ئالۋاستى بار. ئۇ سېنىڭ دولىتىڭدىكى كېسەللىك ئازاۋىنىڭ يىلتىزى. ئۇنىڭ بۇيرۇغى بىلەن مەن ئامالسىزلىقتىن مۇشۇنداق يامان خەۋپ سالىمەن". شۇنىڭدىن كېيىن چاستانى ئىلىگ بەگ قەتئى نىيەت بىلەن ئۇ ئالۋاستىنى ئىزلەشكە ئاتلاندى (ۋە) كېتىۋاتقىنىدا، يىراقتىن كۆكخۇ (غۇڭقۇ) ئۇنى ۋە ناخشا ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ هامان ئىلىگ بەگ قاپ ـ قاراڭغۇ تۇنىدە تاۋۇش تىڭشاپ بىر ئاز ۋاقىت تۇردى. ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىدا، بودساتۋا ـ لارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن (ئۇ ناخشا ئاۋازىنىڭ) جىنلار سۈيىقەستىنى، جادىگەرلىگىنى بىلدۈرىدىغان ناخشا نەيرىڭى ئاۋازى ئىكەنلىگىنى ئېنىق بىلدى. بىرئاز تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ تارىچانتا ئاتلىق ئالۋاستىغا يېقىن كېلىپ مۇنداق دىدى: "هەي نومۇسسىز ئالۋاستى، سېنىڭ جادىگەرلىگىڭنى كورسىتىدىغان قىلمىشىڭنى بىلدىم ....."

..... ۋۇرۇنى② (ئاتلىق) تەڭرى مۇنداق دىدى: "ئەي سېھىر-گەرلەرنىڭ بېگى هورمەتلىك كامراككىتى③، هازىر چاستانى ئىلىگبەگ كورۇنمەيۋاتىدۇ. قېلىن جىنلار (تۇپى) ئەتراپىدىن قورشۇالغان ئوخشايدۇ." ئۇ شۇنداق دەپ تۇرۇشىغا، (جىنلار تۇپى) ئارىسىدىكى چاستانى ئىلىگكە يېقىن (جايدىن) قورقۇنچ-لۇق قاتتىق ئۇن ئەكس ساداسى ئاڭلاندى. جىنلار ئۈچ ئاچىماق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى، چاقلىرىنى (ۋە) خەنجەر-قىلىچلىرىنى بىر بىرىگە سېلىشىپ (ئوز ئارا) ئۇرۇشۇۋاتقان ئاۋازلار مىڭلىغان داقا ـ دۇمباقلارنىڭ ئاۋازىنى بېسىپ چۈشەتتى.

---

① تارىچانتا سانسكرىتچە [Trijatā ?] دىن كەلگەن.

② ۋۇرۇنى ـــ سانسكرىتچە [Varuna] دىن كەلگەن.

③ كامراككىتى ـــ سانسكرىتچە [Kāmarakta] دىن كەلگەن.

شۇ چاغدا خورمۇزتا تەڭرىنىڭ چىتراۋىرى① ئاتلىق ئوغلى تەڭ-رىلىك تونىنى بېلىگە يوگىۋېلىپ، ئىنتىرادانۇ② ياسىنى قولىدا تۇتقان ھالدا چاستانى ئىلگىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈردى. شۇنىدىن كېيىن، يەر - جاھاننىڭ تەۋرەۋاتقانلىغىنى كورۈپ، مائىترى بودساتۋا ياشومائىترى③ بودساتۋا بىلەن ئاسمان يولىدىن مېڭىپ كېلىشتى. مائىترى بودساتۋا مۇنداق دېدى: "ئەي ھورمەتلىك ياشومائىترى، بۇ چاستانى ئىلگىبەگ شۇب-ھىسىزكى، بۇ كېچە بارلىق جىنلارنى تېرى - پېرەڭ قىلىۋېتىدۇ. بۇ تەڭرىلەر بىكاردىن جاپا چېكىۋاتىدۇ. چۈنكى، يەردىكى تۇپراق زەررىچىلىرىنىڭ سانى (ۋە) بارلىق جانلىقلار سانىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان كۇچاۋۇك، ياۋۇز جىن - ئال-ۋاستىلارمۇ بودساتۋا نەسلىدىن بولغان ئىلگ بەگنىڭ تېنىدىكى بىر تال تۈكىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزەلمەيدۇ. نىمە ئۈچۈن دېسەڭ، ئۇزەڭ ياخشى ئويلىنىپ باقمىسن، بۇ ئىلگ بەگنىڭ بۇرۇنقى ئىشلىرى بىلەن بۇ بتراكلاپتىكى④ بەشيۇز بودساتۋانىڭ ھەممىسى بۇندىن ئىلگىرى بۇرخان بەختىگە ئېرىشىپ، سانسار⑤ -

① چىتراۋىرى ــ سانسكرىتچە [Citravirya] دىن كەلگەن.

② ئىنتىرادانۇ ــ سانسكرىتچە [indriya] دىن كەلگەن.

③ ياشو مائىترى ــ سانسكرىتچە [yaśo mitra] دىن كەلگەن.

④ بتراكلاپ ــ سانسكرىتچە [bhadra kalpa] دىن كەلگەن سوز بولسا كېرەك. مەنىسى "دانالارنىڭ كالپاسى" بولۇپ، "kalapa" چوڭ بىر دەۋر بولۇنۇشىنى كورسىتىدۇ. ئۇ، چوڭ كالپا (1.344.000.000 يىل)، ئورتا كالپا (336.000.000 يىل)، كىچىك كالپا (16.800.000 يىل)، دەپ ئۈچكە بولۇنىدۇ. دىمەك، "بتراكلاپ" مۇ دانالار مەيدانغا چىقىدىغان چوڭ بىر دەۋر بولۇنۇشىنى كورسەتسە كېرەك.

⑤ سانسار ــ [sansara] سانسكرىتچە سوز بولۇپ "ھايات-مامات دېگىزى" دىگەن مەنىدە.

دىن قۇتۇلغان ئىدى. (چاستانى ئىلگ بەگ) تىرىشقانلىغى، كوڭلى (ۋە) يۇرىگىنى ئالماستەك (قاتتىق) قىلغانلىغى ئۈچۈن بىر ھەممىمزنى يېڭىپ، بىردىن ئىلگىرى بۇرخان بەختىگە ئېرىشىدىغان بولدى. ئازراقمۇ تىنماستىن (تىنىم تاپماستىن) بوشاشمايدىغان ئىرادە بىلەن قىلىدىغان ئىشنى ئورۇنلىدى (ۋە) ھېرىپ - چارچاپ توختاپ قالمىدى. ئۇز جېنىدىن كېچىشكە رازى بولۇپ، باشقىلارنىڭ جاپاسىنى كوتىرىپ، باشقىلار ئۈچۈن ئازاپ چېكىپ، دائىم باشقا جانلىقلارنى ياخشىلىققا باشلاشقا تىرىشتى (ۋە) ھەركەت قىلدى. بۇ بەختلىك ئىنسان نىرۋان قاپقىسىغا يېقىن تۇرىدۇ. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ يەر - جاھاندا بۇر - خانلىق كۈن تەڭرى ئورلەپ چىقىدۇ. يۇقۇرىدا تەڭرى (مەدەت بەرگەنلىگى ئۈچۈن) توۋەندىكى ئىنسان (ۋە) جىن - ئالۋاستە - لارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. باتۇرلار بېگىدەك قورقمايدىغان - ئەيمەنمەيدىغان جاسارەت بىلەن ئىككىلەنمەستىن، ھىساپسىز كوپ جىنلارنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىغا پىسەن قىلماستىن، ئەمدى ھەممىسىنى يېڭىدۇ." ياشومائىتىرى بودىستۋا مۇنداق دىدى: "ھورمەتكە سازاۋەر جانابى مائىتىرى، ئەمدى بىر ئۇ ئىسىلزادە چاستانى ئىلگىنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇ بەختلىك جانلىقنى كورۇش بىلەن كۆزىمزنى بەخت - سائادەتلىك قىلايلى". ئىككىسى شۇنداق دېيىشىپ، چاستانى ئىلگ تەرەپكە مېڭىشتى. شۇندىن كېيىن ھەيۋەتلىك سۇرلۇك چاستانى ئىلگ ئەتراپىدا يۇز مىڭلىغان جىنلار قاتتىق ئاۋاز بىلەن ۋاقىرىشىپ، ئېغىزلىرىدىن، كوزلىرىدىن، بۇرۇنلىرىدىن ھەممە قورقىمدەك ئوت يالقۇنى چىقىرىپ، چىشلىرىنى - ئىزىقلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ..... (جىنلارنىڭ) ساتا گىرى①، خايماۋادى②، پانچىكى ③ قاتارلىق

① ساتاگىرى — سانسكرىتچە [satagiri] دىن كەلگەن.

② خايماۋادى — سانسكرىتچە [haimavata] دىن كەلگەن.

③ پانچىكى — Pañcika] دىن كەلگەن.

سەركەردىلىرى. مەرۋايىتلىق ساۋۇت - دۇبۇلغۇلىرىنى كىيىشىپ كوكۈللىرى غەم - ئەندىشىگە تولغان قايغۇلۇق قىياپەتتە ..... لىقتا ئۇياق - بۇياقتا مېڭىشتى. ئاندىن كېيىن چاستانى ئىلىگ بەگ يۇرەكلىك ھالدا جەنىلارغا يېقىن كېلىپ، ..... جەنىلارنىڭ قورقۇنچلۇق يامان ئۇنىلىرى يەنە قايتىدىن ئاڭ - لانمىدى. ئاندىن كېيىن چاستانى ئىلىگ بەگ كېسەللىك ئاپىتىنىڭ تارقىلىپ كەتكەنلىگىنى كورۇپ، .....
.....

«مائىترى سىمىت» تىن پارچە

«مائىترى سىمىت» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «مائىترى سىمىت» (مائىتردە-نىڭ ئۇچرىشىشى) 1959 - يىل 4 - ئايدا قۇمۇلدىكى تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ تومۇرتى دېگەن جايىدىكى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇكىتاپ جەمئى 293 ياپراق (ۋاراق) بولۇپ، ھەربىر ياپرىغىنىڭ چوڭلۇقى 47·5 × 21·7cm كېلىدۇ.

بۇ ئەسەر قەدىمقى قارا شەھەر تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

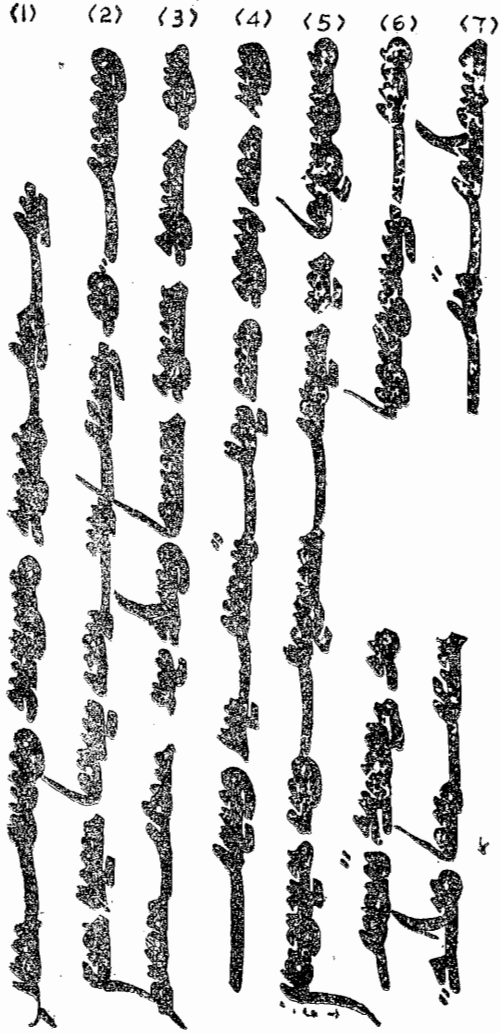
20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئا. ۋ. لېكوك باشچىلىغىدىكى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدى تۇرپانىنىڭ مۇرتۇق ۋەسكىگىم ئېغىزى قاتارلىق جايلىرىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «مائىترى سىمىت» نىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. گېرمانىيىلىك تۇركولوگ ئا. فون. گابائىن 1957 ۋە 1961 - يىللىرى ئەسەرنىڭ تۇرپان نۇسخىسىنىڭ مائىنز پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى پارچە ياپراقلىرىنىڭ فوتو سۈرىتىنى ئېلان قىلغان. ئېلىمىزدە پروفېسسور فېڭ جىياشىڭ ئەسەرنىڭ قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ كىملەر تەرىپىدىن ۋە قايسى تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغانلىغى ۋە بۇ ئەسەرنىڭ 2 - بولۇمىنىڭ 6 - ۋارىغى (2 بەت) توغرىسىدا «مەدىنى يادىكارلىقلار»

ژورنىلىنىڭ 1962 - يىلىلىق 7 - 8 - بىرلەشمە سانىدا ئۇز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. دوتسېنت گېڭ شىمىن «تارىخ تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1979 - يىلىلىق 2 - سانىدا بۇ ئە - سەرنىڭ كىرىش قىسمىنىڭ 12 - ۋاراقنىڭ كەينى بېتىنى ئېلان قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدىكى ئىسراپىل يۇسۇپ بىلەن دولقۇن قەمبىرى بۇ ئەسەرنىڭ 3 - بولۇمىنىڭ ئالـ ددىنقى 5 ۋاراقى (10 بەت) نى «شىنجاڭ داشۇي ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ 1981 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلدى.

بۇ ئەسەر ئالدى بىلەن سانسكرىت تىلىدىن توخرى تىلغا، ئاندىن توخرى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا تەرجىمە قىلىنـ غان. ئەسەرنىڭ توخرى (قەدىمقى قارا شەھەر) تىلىدىكى نۇسـ خىسىدا ئۇنىڭ نامى «مائىتىرىيا سامىتناتاكا» (ناتاكا - دراما مەنىسىدە) دەپ يېزىلغان ۋە ھەربىر پەردىنىڭ بېشىدا ۋە- قەلىكىنىڭ ئورنى، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار، ئورۇنلىنىدىغان كۆيىلەر خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭغا ئاساسەن ياۋروپا ئالىملىرى ئەسەرنى 27 پەردىلىك دراما ئەسىرى دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ دراما ئەسىرى بولۇشى شۇبھىسىز. لېكىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسىدا، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار ۋە ئورۇنلىنىدىغان كۆيىلەر خاتىرىلەنمەي، پەقەت ۋەقەلىكىنىڭ ئورنىلا يېزىلغان. شۇنداق بولىسىمۇ، بىز بۇ ئەسەرنى ئوقۇغىنىمىزدا ئۇنىڭ ئىجادى يوسۇنىدا تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى ۋە قويۇق دراما تۇسىگە ئىگە ئىكەنلىگىنى كورۈۋالالايمىز.

«مائتری سمت» نىڭ تېكستى

«مائتری سمت» تىن ئورنەك

(1) مەن يىمە
تىگرى تىگرىسى
بۇرخان ئۇترۇ
(2) بارايسىن. بۇ
مۇنىچا ساۋ
سوزلەسسىپ
ئۇلار ئۇچ-
(3) ەگۇ ئوگى-
ئوگى ئۇ-
نۇپ بارىدى-
لار. ئانتائوترۇ
(4) بىس يۇز
ساكى توز-
لۇگ قاتۇن-
لار بىرلە
(5) تەگرىكسلەپ
ئول ئالتۇن
ئوگلۇگ بوز
ئىلىگىنتە
(6) تۇتا ماھاپر
چاپا-تى گا-
ئۇتامى قاتۇن
(7) ياسودارا-قا
ئىنچىكە تىپ
تىدى:

(1) ۋائىباشكى ئاریاچاتری بودىسۋت كىشى ئاچارى :—No18
(2) (ئەنە) تكەك تىلىنتىن توخرى تىلىنچە
(3) (یاراتمىش) پرتانراكشىت ..... توخرى
(4) تىلىنتىن تۇرك تىلىنچە ئەۋىرمىش
(5) مائىترى سىمىت نوم بىتىگدە مائىترى
(6) بودىسۋت .....

ۋائىباشكى (Vaibhāsika) مەزھىبىدىكى ھەزرەت ئاریاچاتری بودساتۋا ئەنەتكەك (سانسكرىت) تىلىدىن توخرى تىلى (قەدىمقى قاراشەھەر تىلىنى كورستىدۇ)غا تەرجىمە قىلغان، پرتانراكشىت ..... توخرى تىلىدىن تۇرك تىلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان مائىترى سىمىت نوم پۇتۇكتىكى مائىترى بودساتۋا .....

No.80 —:

(1) ئالقۇ شاساتار - لارنغ ئوتكۇرمىش تۇپكەرمىش
(2) ۋائىباش شاستر بوشغۇنمىش ئاریاچىنترى بودىسۋت
(3) كىشى ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن توخرى تىلىنچە
(4) یاراتمىش پرتاراكشىت ..... مەنك توخرى
(5) تىلىنتىن تۇرك تىلىنچە ئەۋىرمىش مائىترى سىمىت نوم بىتىگدە ئانىرۇتى ئارخانتىنك
(6) (7) ئاۋدانى ئاتلىغ ئۇچۇنچ (ئۇلۇش) تۇكەدى
(8) نامو بوت (نامو درم نامو ساك)

بارلىق شاستىرلارنى چوكقۇر بىلىدىغان ۋە چوكقۇر تەتقىق قىلغان، ۋائىباش شاستىرنى ئۇگەنگەن ئاریاچىنترى بودساتۋا ھەزرەت ئەنەتكەك تىلىدىن توخرى تىلى (قەدىمقى قاراشەھەر تىلىنى كورستىدۇ) غا تەرجىمە قىلغان، پرتاراكشىت ..... توخرى تىلىدىن تۇرك تىلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان مائىترى سىمىت نوم پۇتۇكتىكى ئانىرۇتى ئارخانتىنك

ئاۋدانى ئاتلىق ئۇچىنچى بولۇم تۇغمدى. نامىو بۇت، نامىو درم، نامىو ساڭ

No.50—:

(1) تەشگىرە تۇتۇق كۇشۇسكا

(2) بىتتىدىمىز.

بىز تەشىگىرە تۇتۇق ۋە كۇشۇسكا يازدۇق (يەنە مۇنداق تەرجىمە قىلىشىمۇ مۇمكىن: بىز تەشىگىرە تۇتۇقىنىڭ ئارزۇسى بويىچە يازدۇق).

ئىكىنتى ئۇلۇش ئالتى پىتر (A)

(1) ياشرۇ كوڭلىن ئىنچە تىپ سىزىك ئايىتكىلار

(2) بىزىڭ باخشىمىز باداري بارامان نە ئۇسۇغلۇغ

(3) توزلۇگ ئەركى نەچە ياشلاغ سىشلاغ ئەركى

(4) تىتسلەرىنگە قايۇ قايۇ شاساتار ـ لار بوسۇغ ـ

(5) ئۇرۇر ئەركى (٠) تاقى يىمە ئىنچە تىپ سىزىك ـ

(6) ىگ ئايىتكىلار توپۇ نەگۇ بولۇر ئەركى

(7) توپۇدىن تايماق نەگۇ بولۇر ئەركى

(8) بۇ مۇنتاغ تۇرلۇگ ئايىتە ـ

(9) ىمش سىزىكلەرىڭىزنى ئادارتلايۇ

(10) بىرلىقاسار ئوترۇ سىزلەر ئىنچە ئۇقۇڭلار

(11) سىزىكسىز تۇكەل بىلگە تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان

(12) ئەرمىش. نە ئۇچۇن تىپ تىسەر، كىم قايۇ

(13) قۇتلۇغ تىنلاغلارنىڭ ئىكى قىرق قۇت بۇياد ـ

(14) لاغ ئىرۇ بلگۇسى تۇكەل بار ئەرسەر ئول تىنلاغ

(15) تۇكەل بىلگە بىلىگلىگ بۇرخان ئاتانۇر

(16) سىزلەرنىڭ ئارا قايۇسى ئۇلۇغ ئەرسەر سىز ـ

(17) لەر ئول ئوڭرەكى سىزىكىگ ئايىتزۇن

ئەسكەرتىش: (A) ئالدى بەتنى، (B) كەينى بەتنى كورستىدۇ.

(18) ئانتادا باسا كەزدكچە كەنتۇ كەنتۇ
(19) بوشۇنمش يەت ئوپردت ئىنىنگەن لوكا ــ
(20) ئىنتا ئۇلاتى شاساتارلار ئىچىنتەكى تەرىك
(21) تەرىك يۇرۇگلەر سزدك ئايەتكلار تاقى
(22) يەمە يۇلتۇز كورۇم ئىچىنتەكى ئەلپ ئەلپ سز -
(23) دك ئايەتكلار ئول ئايەتمش سزدكلەرىكىز -
(24) لەرنى تىدىغسز تۇتۇغسۇز كىگىنچ بىرۇ ئۇسار
(25) تىمىن ئوك ئانىك تىتسسى بولۇكلار
(26) ئەلپ بولغۇلۇق بۇرخان قۇتۇلىغ ئەردىنلىگ
(27) ئوترۇقتا كىرىپ قۇترۇلماقلاغ يولۇغ ئەدگۇ -
(28) لۇك ئەردىنلەر كوكۇلچە ئىدىكلەر قاچان
(29) سزلەر مەنگۇلۇگ مەكىگ تەگسەر سزلەر
(30) مەنگە يەمە ئەدگۇلۇك ئۇلۇش يانتۇرۇ ئىدىكىز -

(1) لەر ياشقا سشقا تەگمش خارى قاكىكىز -
(2) لارنى قانمادۇغ كۇسۇشلۇگ قىلماكلار
(3) ئانتا ئوترۇ تۇزۇن مائىترى قانداسى
(4) ئاچىتىدا ئۇلاتى بىش يگرمى ئۇرىلار بىرلە
(5) باداری براماننىك ئىناغ ساۋىن تەگمنۇپ
(6) ياشلارى سەۋلىرۇ (ساۋرىلۇ) ئىغلايۇ باداری برامانقا
(7) كەسەنتى قىلىپ بىش يۇز برامان
(8) ئۇزىلارىكا تەگۇرتۇ (٠) باداری
(9) برامان بالىقنىتىن ئونۇپ باردىلار
(10) ئانتا ئوترۇ دگسانىپت ئىلتەكى
(11) قالىن قارا بودۇن ئىنچە ئىشدىتىلەر
(12) تۇزۇن مائىترى باخشسى باداری براماناغ
(13) قودۇپ ماتىئادس ئۇلۇسقا باردىمش① قالتى

① باردىمش ــ ئەسلى تېكىستە "باردىمش" دەپ يېزىلغان.

(14) ئامراق ئۇگەنتىن قاڭمىتىن ئادرالمىش
(15) ئوسۇغلۇغ بولۇپ (.) مىڭ مىڭ تۇمەن
(16) تومەن ئەرەن ئىشلەر ئۇلۇغ كىچىگ ئوغلاد -
(17) قا تەگى بۇلۇڭتىن يىڭاقتىن تويىن
(18) تويىن يىغىلىپ ئىغلايۇ سغتايۇ تۇزۇن
(19) مائىتىرقا ياقىن كەلىپ ئاغار ئاياماقىن
(20) ئىنچە تىپ تىدىلەر ئەدگۇلۇك قۇت تەگرد -
(21) سى بارامانلار ئارىغى ئازۇن① تگرى قوپ
(22) ئۇمۇغسۇز ئىناغسىز تىنلىغلارنىڭ ئۇمۇغى
(23) ئىناغى ئالقۇ دگساناپت ئىلىنىڭ ئاتلىغى
(24) ئالقۇقا تۇز يىرلىقانچۇچى بىلىگلىگ ئەردىڭىز
(25) بىزنى ئىلزەكى② (ئۇزەكى) ئامرانماق بىلىگىڭىز قانچا
(26) باردى بىزنى قودۇپ قانچا بارغالى ساقىنۇر -
(27) سىز بۇ مۇنتاغ تۇرلۇگ ئامراقتىن ئادرالماق
(28) ئاچىغ ئەمگەك قانتاران بەلگۇردى ئەركى - ى
(29) بۇ مۇنتاغ ئىرىنچ يىرلىغ ئاغاز يارلىغ
(30) كوز پاشلىغ نەچۇكىن قودۇپ بارىرسىز

تەرجىمىسى (A)

ئىككىنچى بولۇم ئالتىنچى ياپراق

(1) سىلەر يوشۇرۇن كوڭۇل بىلەن مۇنداق دەپ گۇمانىڭلارنى

① ئازۇن ــ ئەسلى تېكىستە ئەزرۇئا دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە خاتا تەرجىمىسىيە قىلىنىپ قالغان.

② ئىلزەكى ــ ئەسلى تېكىستە ئۇزەكى دەپ يېزىلغان. بۇ يەردە خاتا تەرجىمىسىيە قىلىنغان.

سوراڭلار:

(2) "بىزنىڭ ئۇستازىمىز باداری① براهمان قانداق قىيا - پەتلىك؟

(3) قانچە ياشقا كىردى؟

(4) شاگىرتلىرىغا قايسى شاستىرلارنى ئۆگەتتى؟"

(5) سىلەر يەنە مۇنداق دەپ گۇمانىڭلارنى

(6) سوراڭلار: "چوققا قانداق بولىدۇ؟"

(7) چوققىدىن تېيىلماق قانداق بولىدۇ؟

(8) ئۇ سىلەرنىڭ سورىغان مۇشۇنداق تۇرلۇك

(9) گۇمانىڭلارنى ئايرىپ بەرسە (ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەرسە)،

(10) ئاندىن سىلەر شۇنداق ئوقۇڭلارکى (هىساپلاڭلارکى)،

(11) ئۇ هەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان

(12) ئىكەن. نېمە ئۈچۈن دېسەڭلەر، قايسى

(13) بەختلىك جانلىقنىڭ ئوتتۇز ئىككى (تۇرلۇك) بەخت - تە - لىيىنىڭ

(14) ياخشىلىق ئالامىتى تۈگەل بار بولسا، ئۇ جانلىق

(15) هەممىگە قادىر بۇرخان ئاتىلىدۇ.

(16) سىلەرنىڭ ئاراڭلاردا كىم چوڭ بولسا،

(17) شۇ ئاۋال گۇمانىنى سورىسۇن.

(18) ئاندىن كېيىن رەت بويىچە، هەرقايسىڭلار

(19) ئۆزەڭلار ئۆگەنگەن يىت ئوپرىت ئىنىنگەن②، لوكا -

(20) ئىنتا③ قاتارلىق شاستىرلار ئىچىدىكى ئىنتايىن چوڭقۇر

① باداری — مائىتىرىنىڭ ئۇستازى، 120 ياش. ئۇ ناهايىتى ئەقىل - پاراسەتلىك بولۇپ، 500 شاگىرتى بولغان.

② يىت ئوپرىت ئىنىنگەن — مەنىسى ئېنىق ئەمەس. ئۇنى "ۋىت ئوپىرىت ئىنىنگەن" دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن. بۇ ئېھتىمال توخرى يې - زىغىدىكى شاستىرنىڭ نامى بولسا كېرەك.

③ لوكائىنتا — لوكا سانسكرىتچە سوز بولۇپ "دۇنيا، جاهان، ئالەم" دىگەن مەنىدە.

(21) مەنىلەر (توغرىسىدىكى) گۇمانىڭلارنى سوراڭلار.
(22) يەنە مۇنەججىملىكتىكى ئەڭ قىيىن (مەسىلىلەر توغرىسىدىكى) گۇمانىڭلارنى
(23) سوراڭلار. ئۇسلەر سورىغان گۇمانلىق (مەسىلىلەرگە)
(24) توختاتماي (كەسكىن)، ئېنىق جاۋاپ بېرەلمىسە،
(25) سىلەر ئۇنىڭ شاگىرتى بولۇڭلار.
(26) قىيىنى شۇكى، سىلەر كوڭلۇڭلەردە (ياكى ئىختىيارىڭلار بىلەن)
(27) بۇرخان بەختىنىڭ گوھەرلىك ئارىلىدىن كىرىپ، قۇتۇلۇپ چىقىدىغان يولنى
(28) خەيرلىك گوھەر دەپ ھىساپلاڭلار①.
(29) سىلەر قاچان مەڭگۈلۈك شاتلىققا يېتىشىسەڭلار،
(30) ماڭمۇ خەيرلىك ئۇلۇشتىن (نېسىۋىدىن) قايتۇرۇڭلار.
(1) ياشانغان - قېرى ئاتىڭىز -
(2) لارنى قانمىغان ئارزۇلۇق قىلماڭلار.
(3) ئاندىن كېيىن ئالىجاناپ مائىترىنىڭ توققىنى
(4) ئاچىتى② قاتارلىق ئونبەش ئەر
(5) باداری براھماننىڭ ھاۋالە سوزىنى ئاڭلاپ
(6) ياشلىرىنى ئېقىتىپ يىغلاپ، باداری براھمانغا
(7) توۋە قىلىپ بەشيۇز براھمان
(8) ئەر ئارىسىغا يېتىپ باردى. باداری

① (26)، (27)، (28) قۇرلارنى بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز مۇنداق:
"(26) سىلەر تەستە تاپقىلى بولىدىغان بۇرخان بەختلىك گوھەرلىك
(27) ئىمارالىغا كىرىپ، قۇتۇلۇش يولىنى (28) خەيرلىك گوھەرلەر بىلەن كوڭۇلدىكىدەك ياساڭلار".

② ئاچىتى ــ سانسكرىتچە [Ajita] ئادەم ئىسمى.

(9) براهمان ئوز شەھرىدىن چىقىپ كەتتى①.
(10) ئاندىن كېيىن دگسانېپت ئېلىدىكى
(11) قېلىن (نۇرغۇن) قارا خەلق مۇنداق ئىشىتتى:
(12) "ئالىجاناپ مائىترى ئۇستازى باداری براهماننى
(13) تاشلاپ ماتىئادىس② دولىتىگە بارىمىش"، ئۇلار خۇددى
(14) سويۇملۇك ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلغاندەك
(15) بولۇپ، مىڭلىغان - تۇمەنلىگەن
(16) ئەر - ئاياللاردىن تارتىپ چوڭ - كىچىك بالىلار -
(17) غىچە (ھەممىسى) تەرەپ - تەرەپتىن توپ -
(18) توپ بولۇپ يىغىلىپ، يىغىلىشىپ - قاقشىشىپ ئالىجاناپ
(19) مائىترىغا يېقىن كېلىپ زور ھورمەت بىلەن
(20) مۇنداق دېيىشتى: "سىز خەيرلىك بەخت تەكرىسى،
(21) براهمانلارنىڭ تازىسى (ۋە) ئەزرۇئا تەكرد (سى)، بارلىق
(22) ئۇممەتسىز جانلىقلارنىڭ ئۇمىت ــ
(23) ئارزۇسى، پۈتكۈل دگسانېپت ئېلىنىڭ چەۋەندازى③
(24) ھەممىگە بىردەك مېھرىۋانلىق قىلغۇچى دانىشمەن ئىدىكىز.

① ئەسلى تېكىستكە ئاساسەن، (7)، (8)، (9) قۇرلارنى بىزنىڭ چۈشىنىشىمىز مۇنداق: "توۋا قىلىپ بەشيۇز براهمان ئەرگە (ھاۋالە سوزنى) يەتكۈزۈش (ئۇچۇن) باداری براهماننىڭ شەھرىدىن چىقىپ كەتتى".

② ماتىئادىس ــ سانسكرىتچە [madhyadesa] بولۇپ، ئوتتۇرا ھىندىستاننى كورسىتىدۇ.

③ فېڭ جياشىڭ ئەپەندى ئەسلى تېكىستكى "ئاتلىغ" سوزىنى "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزچە بۇ يەردىكى "ئاتلىغ" نىڭ مەنىسى "داڭلىق، مەشھۇر، شوھرەتلىك" بولۇپ، "..... دگسانېپت ئېلىنىڭ شوھرىتى" دەپ تەرجىمە قىلسا، مۇۋاپىق بولىدۇ دەپ قارايمىز.

(25) (ئەمدى سىزنىڭ) بىرگە بولغان كويۇمچانلىق پاراستىڭىز قەيەرگە
(26) كەتتى؟ (سىز) بىزنى تاشلاپ قەيەرگە كەتمەكچى بولۇ - ۋاتىسىز؟
(27) مۇشۇنداق تۇرلۇك (پەزىلەتلىك) ئامراق (كىشىدىن) ئايرىلىدىغان
(28) ئاچچىق ئازاپ قانداق پەيدا بولدى؟
(29) مۇشۇنداق شۇم تەلەيلىك، بەختسىز
(30) كوزى ياشلىق (كىشىلەرنى) نەمشقا تاشلاپ كېتىسىز؟

مائېتىرى سەمىت 3 - بولۇم 1 - 5 - ۋاراقلىرىنىڭ تېكىستى
(تېرانسكرىپسىيە)

ئۇچۇنچ ئۇلۇس بىر پىتر (ئا)

1. نامو بۇت.. (نامو درم).. ناموسىڭ..
2. ئەمتى بۇ (نوملۇغ ساۋاغ) كاپىلاۋاستۇ
3. بالىقتاقى نىكۇدارام ئاتلىغ ساڭرامتا
4. ئۇقمىس كرگەك.. ئانتا ئوترۇ ماخاپراچاپا—
5. تىگائۇتامى قاتۇن - نۇڭ پتىنى ئاتلىغ
6. يۇمۇسچى قىز تىكرىسى بۇرخان - نىڭ
7. سراۋست كەنتتىن كاپىلاۋاستۇ بالىق - قاكەلگۇسىن
8. ئايىتغالى بالىقتىن ئۇنۇپ نىكۇدارام
9. ساڭرام - گەباردى.. ساڭرام قاپىغىڭا
10. تەگمپ (ماخانامى) ئۇراكۇغ ئۇنتەيۇ
11. ئايىتۇ تۇردى.. (ئانتا) ئوترۇ تەلىم ئۇكۇس - س
(ü) (ө)
12. ساڭرامگە... قۇنچۇلار ئارا بىر ئۇپاسانچ
13. ئىسىلەر ئۇنە كەلىپ ئول پاتىنى قىز كورۇپ
14. (ئىنچە) تىپ ئايىتدى.. قانتا ئەردىڭ نە ئىسكە
15. كەلتىڭ.. (ئوتۇ)رۇ (پاتىنى) قىز ئىنچە تىپ تىدى..
16. تۇگەل (بىلگە تىكرى تىڭ)رىسى بۇرخان - نىڭ كاپىلا -

17. ژاستۇ (بالىق-قا كەلگۈ)سىن ماخانامى ئۇراكۇ
18. بەگ-كە (ئايىتغالى) كەلتىم ئەردى.. ئوترۇ ئول
19. ئۇپاسانچ ئىنچە تىپ تىدى... تكرى تكرىسى بۇرخان-
20. نىڭ كەلمەگى ساڭا نە كىرگەك ئەرۇر... پتىنى
21. قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ساكىز-لار-نىڭ قاتۇنى ماخا-
22. پارجاپا-تى گائۇتامى (كىنتۇ) ئىلىگىن ئۇلۇغ ئەمگەكىن
23. ئىسلەپ تكرىدەم كاس ئاتلاغ ئاغىز-قا ئۇلەسى بوز
24. توقۇپ ئاراغ يۇپ ئانۇق قىلمىس ئەرۇر.. ئانىن باسا
25. (باسا) مەنى (تكرى) تكرىسى بۇرخاناغ ئايىتغالى ئىدۇر
26. بۇ ساۋاغ (ئىسىدىپ ئول) ئۇپاسانچ ئىسلەر مۇكادىپ
27. ئادىنىپ ئىنچە تىپ تىدى.. قوپ قۇنچۇلاردا قۇتاد-
28. مىس ئوغلاغۇن ئۇلغادمىس گائۇتامى قاتۇن (ئەرۇر..)
29. ئىنچىپ يىمە قاماغ ئۇزانماقتا قودىقى ياۋاز
30. يىرىتمىس بوز توقماق ئەرۇر.. يانا گائۇتامى قاتۇن
31. ئىدۇق ئىلىگىن بوز نەچۇك توقىيۇ يرلىقادى

(ب)

1. ئەركى.. ئانى ئىسىدىپ پتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى..
2. يالۇڭۇز بوز توقىدى ئەرسەر نە ئەمگەك ئەردى-ى
3. ئوترۇ ئول ئۇپاسانچ ئىسلەر ئىنچە تىپ تىدى
4. ئانتادا ئادان تاقى نەگۇ قىلتى ئەركى.. ئوترۇ
5. پتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى.. كەپەز تارىساغۇق
6. ئودتە گائۇتامى قاتۇن كەنتۇ ئىلىگىن ئۇرۇغ
7. ساچتى.. ئوتاغۇ ئودتە كىنتۇ ئىلىگىن ئۇتادى
8. سۇڭاغۇ ئوغۇرداسۇڭتىن سۇڭاپ
9. ئاچمىتتى.. ئوز ئىلىگىن ئىددىدى.. كىنتۇ

ئەسكەرتىش:

(ئا) ھەر بىر ڭاراقنىڭ ئالىدى بېتىنى، (ب) كەينى بېتىنى كورسىتىدۇ.

10. ئوز-ى ئارىتىپ قانلاپ ئوز ئىلىگىن تىدىپ
11. ئوز-ى ئەگىرىپ ئوز-ى بوز توقىدى.. ئوترۇ ئول
12. ئۇپاسانچ ئىنچە تىپ تىدى.. من يوكەرۇ تۆرى
13. تۆرىسى بۇرخان ئاغز-ىنتا ئانتاغ ئىسسەمسىم
14. بار.. ماخاپرچاپاتى گائۇتامى قاتۇن... ئودۇن
15. ۋىپاسى تۆرى تۆرىسى بۇرخاناغ تاتاغلاغ سۇچىگلىگ
16. ئاسىن ئىچگۇن يىدلاغ يىپارلاغ تۇتسۇكىن
17. تاپانمىس ئۇدۇنمىس ئەرۇر.. ... ئەدگۇ قىلىنچ
18. كۇچىنتە ئالقۇ ساكە-لار... ...
19. -لۇگ قۇنچۇي قاتۇن بولۇپ تۆرى تۆرىسى-ى
20. بۇرخان-نىڭ ئىگىدمىس ئاناسى بولمىس ئالتى-ى
21. يىگرمى ياسلاغ قىز-لار-نىڭ تەڭ ئەتى يىنى كوركى
22. مەنگۇ-ۋ ئەرۇر.. يانا يىمە ئۇلگۇسۇز سانساز تاپاغ-
23. چىلارى تەگرە تولى تاپىنۇ ئۇدۇنۇ تۇرۇر.. نە
24. ساۋ ئەركى.. نە ئۇچۇن ئوز ئىلىگىن كەپەز-ز
25. تارىپ تود تولىي كىسى ئوسۇغلۇغ بوز توقىدى-ى
26. ئەركى.. ئانتا ئوترۇ پىتىنى قىز (ئىنچە) تىپ تىدى
27. ئۇلۇغ كىرتگۇنچ كوگۇلىن ئاغار ئىناغىن
28. (بۇ مۇنتاغ) تۇرلۇگ ئىس ئىسلەدى.. مۇنتا تود
29. (تولىيلاغ) نە ساۋ ئول.. تاقى يىمە بەرۇ ئىسىدە-
30. ڭ بوز توقىماقنىڭ تىلتاغى نەگۇ ئەردى تىپ
31 تسەر.. ئانى سىز-ىنگە ئايۇ بىرەيىن.. قايۇ

ئۇچۇنچ ئۇلۇس ئىكى پىتر (ئا)

1. ئودۇن تۇگەل (بىلگە) تۆرى تۆرىسى بۇرخان
2. بۇرخان قۇتىن بۇلتى.. تۇز-ۇن مائىترى بودىسۇتە-
3. اغ ئەۋدىن بارقتىن ئۇنتۇرۇپ تويىن قىلتى-ى
4. ئانتادا كىن مىڭ توغىرلارىن يۇلمىس

5. ياكى تويمنلار بىرله قاكى سانتۇدان ئىلىگ
6. بەگمگ ئوگى ماخاپرچاپاتى گائۇتامى قاتۇنۇغ تاقى
7. ئادان ساكى توز-لۇگ بەگ ئىسى بودۇن
8. بوقۇنۇغ ئوگۇرتۇرگەلى سەۋىنتۇرگەلى
9. ئۇچۇن (كاپىلاۋا-) ستۇ بالىق-قا كەلى
10. يىرلىقادى ئول ئوغۇردا ساكى توز-لۇگ
11. بەگلەر ئانتاغ بر (بە)دۇك تورۇ تۇر غۇردد-لار قاچان
12. تكرى تكرىسى بۇرخان ئىركەك ئەرەنگە نوم
13. نوملايۇ يىرلىقاسار.. ئانتا ئىسىلەر قۇنچۇي بەگ-
14. لەر ئارتتى... ... كىرگەك.. ئانتا ئوترۇ
15. تكرى تكرىسى بۇرخان ئاك ئىلكى بىر قۇرلا
16. نوم نوملايۇ يىرلىقامسدا سەكىز تۇمەن ساكى-لار
17. قۇتقا تەگدى ئىكىنتى ئوغۇرلۇغ نوم نوملايۇ
18. يىرلىقامستا ئالتى تۇمەن ساكىلار قۇت
19. بۇلۇ تەگىنتىلەر ئۇچۇنچ قاتا نوم نوملايۇ
20. يىرلىقامستا تورت تۇمەن ساكىلار قۇت
21. بۇلتە-لار.. قاماغ بىرله سەكىز يگرمى تۇمەن
22. ئىركەك ئەرەن ساكىلار نىز-ۋانى باسىنچتىن
23. ئوز-تىلار.. بىر يىمە ئىنچىپ ساكى توز-لۇگ ئىسىلەر
24. قۇت بۇلمادى ئەرۇر.. ئول ساۋىغ كورۇپ ساكى توز-لۇگ
25. قۇنچۇيلار ئاكسىز بۇسۇسلۇغ ساقىنچلىگ كوكۇللەرى
26. يىرىنچلىگ بولۇپ بىر ئىكىنتىسكە يىغلايۇ
27. كەگرەنۇ ئىنچە تىپ تىستىلەر.. نە تىلتاغىن
28. نە ئۇچۇن تكرى تكرىسى بۇرخان ئەرەنگە
29. نوم نوملاپ بىز-ىنگە ئىسىلەر-كە نەگۇلۇك
30. نوملايۇ يىرلىقاماز ئەركى.. مۇنچۇلايۇ سوز-لەسىپ
31. قاماغىن يىغلىپ ماخاپرچاپاتى گائۇتامى قاتۇز-

(ب)

1. قا ئىنچه تىپ ئوتۇنتىلەر ئۇدۇمبار چەچەك-
2. كه يولەسى بوگۇ بىلىگلىگ بۇرخانلار ئالپ-
3. من ئەمگەكىن يىر سۇۋدا بەلگۇرۇر ئەرمىسلەر
4. ئانتاغ ئالپ بۇلغۇلۇق قۇتلۇغ تىنلىغ بىرله
5. توسمىس ئەرۇر بىز.. ئەمتى يانا بىز-نىگه ئارتتى
6. نوملۇغ يىرلغ يىرلىقامىز.. كورۇ قانىنچسز كوركىن
7. يىمه كورگەلى بولماز بىز ئەمتى سىز ئىنچه
8. قاتىغلانىڭ كىم بىز يىمه سىز-
9. ىڭ قۇتۇڭۇز-تا نوم ئىسىدگەلى تڭ-
10. رى تڭرىسى بۇرخانىغ كورگەلى بۇلالىم-م
11. ئانتا ئوترۇ ئول ساكى توز-لۇگ گائۇتامى-ى
12. قاتۇن ئول ئىسىلەر ئوتۇنمىس ساۋلارىغ ساكىر-لار
13. بەگى ساتۇدان ئىلىگ خانقا تۇتۇز-ۇ ئوتۇنتى
14. ئىلىگ خان يىمه بوسۇغ يىرلغ يىرلىقادى.. بۇگۇز-
15. تە ئىنارۇ قۇنچۇيلار نوم (تىڭلاز-ۇن).. بۇ بوسۇغ
16. يىرلغ ئىسدىپ ... ... ئىسىلەر
17. يىغلىپ تويلاپ كاپىلاۋاستۇ بالىقتان ئۇنۇپ
18. نكۇدارام ساڭرامگه باردد-لار ئەردى ئانىڭ
19. ئارا كىم قۇت بۇلمىس ساكى ئەرەنى ئۇترۇ
20. كەلسەر-لەر قۇنچۇيلار-قا نەڭ تىمەدىن ئامال-
21. من ئارتۇ بارىر-لار ئەردى.. كىم يىمه قۇت
22. بۇلمادۇق باغراغۇ ساكى ئۇرد-لار ئۇترۇ
23. كەلسەر-لەر قۇنچۇيلار-قا ئىنچه تىپ تىيۇر-لەر ئەردى
24. سىز-لەر قۇنچۇيلار قانچا بارىرسىز-لار ..سىزلەر
25. گه نكۇدارام ساڭرامگه بارىپ نوم تىڭلاغالى
26. يىرلغ يوق.. نه ئۇچۇن تىسەر بىز-ىڭ
27. قادامسىمز سىدارتى.. سىز-لەر-نىڭ يۇز يۇز تۇرلۇگ
28. مۇن قاداغمىز-لارنى سوز-لەيۇر.. ئوترۇ ئول

29. قۇنچۇيلار ئىنچه تىپ ئايىتدىلار.. ئانچا قودى
30. نه مۇنۇمۇز ئەرمىس.. ئانتا ئوترۇ ساكىـلار
31. ئىنچه تىپ تىدى ـ له‌ر.. بىز ـ ىنگه سۇدۇر نوم نوه‌ـ
ئۇچۇنچ ئۇلۇس ئۇچ پتر (ئا)
1. لار ئەركەن (ئانتاغ) نوملۇغ ساۋ ئۇنتى.. بىس
2. تۇرلۇگ مۇنى قاداغى ئەرۇر.. قارا ئاغۇلۇغ
3. يىلان ـ نىڭ قايۇ ئەركى بىس تۇرلۇگ تىپ تىسەر
4. ئاڭ ئىلكى يارسنچىغ يىدىغ ساساغ بولۇر..
5. ئىكىنتى كورگەلى قورقىنچىغ بولۇر.. ئۇچۇنچ
6. ئۇدىة(ق)ان.. تورتۇنچ ئىكى تىللىگ.. بىسنچ
7. يىتى ئاغۇلۇق.. ئانچۇلايۇ يىمه مۇنتا بىرەر
8. قۇنچۇيلار ـ نىڭ بىس تۇرلۇگ
9. مۇن قاداغى بولۇر.. ئاڭ ئىلكى ئۇۋكەچى
10. ئەمنچى بولۇر ـ لار.. ئىكىنتى كۇنىچى ئۇچ ـ
11. ۇنچ ئۇرۇنچاقسز تورتۇنچ سەۋىنچسز ئۇتلىسز
12. بولۇر ـ لار.. بىسنچ ئامرانماق كوڭۇللەرى كۇچلۇگ
13. بولۇر ـ لار.. يىگ ئەرۇر چخساپتلغ كسى قىزارتمس
14. ئىسىگ قاز ـ غۇقىن كىنتۇ كوز ـ ىن سانچار كىم
(ü)
15. ئامرانمس كوڭۇلىن ئىسلەر تاپا تىترۇ
16. كوز ـ ىن كورمەز.. قۇنچۇيـلار ئەرسەر ئاراغ
17. چخساپتلاغ تورۇ... ـلى ئەرۇر.. قايۇ نومتا
(ө)
18. ئۇزۇن تونلىغ... لار ئەۋدىن بارقىتن
19. ئۇنۇپ دىنتار تورۇسن تۇتسار ـ لار ئول نوم ئالقـ
(ө)
20. نچۇقا تەگى ئارىغىن تۇرۇقىن تۇرماز.. مۇنتادا
21. ئۇلاتى ئۇكۇس تۇرلۇگ مۇن قاداغىڭز ـ لار ئەرمس
22. ئولڭ ساۋاغ ئىسىدىپ.. ئاماری ئىسلەر ئىنچه تىپ تىدىـ
23. لەر.. توقۇز ئاي ئون كۇن سدارتىغ قارىنتا

24. كوتۇرگۇچى (ئىسىلەر) ئەردى تولغاپ توغۇرداچى يەمە
25. ئىسىلەر ئوك (ئەردى) ئالپىن ئەمگەكىن ئىگدىتەچى
26. بەلتىرۇدەچى يەمە ئىسىلەر ئەردى.. ئەمتى يانا ئىسە-
27. لەردىگ ئانچا كورىكسۇز ئىرا يىرلىقار ئەركى
28. ئانتا ئوترۇ بىرىسى ئىسىلەر.. ئىنچە تىپ تىدى
29. ئاۋانت تىلتاغ كورۇپ بۇرخانلار بىرەر تىنلىغ-لارىغ
30. يىرا-مويناپۇ يىرلىقار-لار.. يانا ئوغرى ئوسۇغى
31. بولتۇقتا ئول ئوق تىنلىغ-لارىغ ئوگە ئىيىن

(ب)

1. يىرلىقارلار.. ئانىن ئەمتى... سوۋىق باغرا-
2. غۇساكد-لارنىڭ ساۋىڭا نوم ئىسىدمەتىن
3. يانتۇرۇ ئىرىلمەلىم.. نەئۇچۇن تىپ تىسەر..
4. ئادىنچىغ مۇڭادىنچىغ ئالپ بۇلغۇلۇق ئالتى تۇرلۇگ
5. ئەدلەر بىرلە توسمىس ئەرۇر بىز.. سەكىز تۇرلۇگ
6. تەگىنچسىز ئوئوقسۇز يىر ئورۇنلار-دىن ئۇنمىس
7. قۇترۇلمىس ئەرۇر بىز.. تۇگەل بىلگە تڭرى تڭرد-
8. سى بۇرخان بىرلە سوقۇسمىس بىز ئانتاغ
9. ئوغۇرى تاڭى-ى بولغاي.. بىز-نىگە
10. يەمە نوم نوملايۇ يىرلىقاغاي.. ئانىن
11 كونى بارالىم نوم ئىسىدەلىم.. ئانتا ئوترۇ

(ە)

12. ماخاپرجاپاتى گائۇتامى قاتۇن باسلاپ سەكىز تۇمەن
13. ساكد-لار ئىسىلەرى تۇگەل بىلگە تڭرى تڭرىسى
14. بۇرخان تاپا باردد-لار.. ئانتا ئوترۇ تۇگ-
15. ەل بىلگە تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئول ئىسىلەر-
16. نىڭ كوڭۇلىنتەكى ساقىنچلارىن ئۇقۇپ ئانىن
17. تويىنلارىن ئوقىپ ئىنچە تىپ يىرلىقادى بىس
18. تۇرلۇگ بۇ تويىنلار ئىسىلەر-نىڭ ئەدگۇلەرى تىس

19. ئاڭ ئىلكى ئەۋىگ بارقىغ ئوردۇغ قارىسىغ قۇرۇغ
20. قودماز-لار.. ئىكىنتى قاز-غانىمىس قازغاغىغ يىغا
21. تىرا تۇتار-لار.. ئۇچۇنچ ئىگ ئاغرىغ ئوغرىنتا
22. ئىيىگ ياقاغ تاپاغ ئۇدۇغ قىلۇر-لار.. تورتۇنچ
23. ئەرەن بىرلە مەڭىلەگۈلۈگ ئوگرۈنچلەگۈلۈگ
24. بولۇرلار.. بىسىنچ بۇرخانلار پرددىكابت-لار
25. ئارخانت-لار.. قۇتلۇغ تىنلىغلار ئالقۇ قۇنچۇلار-
26. دىن توغار بلگۈرەر-لەر.. بۇ يىرلىغ ئىسىدىپ ئاڭساز
27. ئوگرۈنچلۇگ سەۋىنچلىگ بولۇپ ئول ئىسىلەر ئىنچە
28. تىپ تىستە-لەر.. يىرىتىمىس بولز-ۇن ئول باغراغۇ ساكى-
29. لار سوز-لەمىس ساۋ-لار.. كىم بىز-دىنگە ئىنچە تىپ
30. تىدە-لەر.. سىز-لەرنى سىدارتى ئاڭسىز يىرار ئەمتى
31. يانا تڭرى تڭرىسى بۇرخان ئانچا يىر سۇۋداقى

ئۇچۇنچ ئۇلۇس تورت پتر (ئا)

1. ئەدگۇ ئوگگۈلۈگ(لەر) ئەردى ئەرسەر.. ئول ئوگمەكىن
2. ئالقۇ بىز-نى يىرلىقادى.. ئەمتى ئايمانچسىز قور-
3. قۇنچسىز كوڭۈلىن نوم تىڭلالىم.. ئانتا ئوترۇ
4. تڭرى تڭرىسى بۇرخان ساكىلار ئىسىلەرىنگە ئانتاغ
5. تۇرلۇگ تىترۇم تەرىڭ نوم نوملايۇ يىرلىقادى-ى

(ü)

6. كىم ئول نومۇغ ئىسىدىپ سەكىز تۇمەن قۇنچۇيە-لار..
7. قۇتغا تەگدە-لەر ئىكىتىنى ئوغۇرلۇغ نوم نوملايۇ
8. يىرلىقادى ئالتى تۇمەن قۇنچۇيە-لار

9. قۇت بۇلۇ تەگىنتە-لەر.. ئۇچۇنچ ئوغۇر-

(u)

10. لۇغ نوم نوملامىستا تورت تۇمەن
11. ئىسىلەر قۇت بۇلتىلار.. ئوترۇ ئول پاتىنى قىز
12. بايافى موكتىكا ئۇپاسانچقا ئىنچە تىپ

13. تىدى.. كورۈڭ تۇز-ۇنۇم.. ئول ئوغۇردا بۇ مۇنتاغ
14. تۇرلۇگ ئۇلۇغ ئاساغلاغ تۇسۇغلۇغ بۇلتىلار ساكىز
15. لار (ئىسىلەرى) كىم ئۇچ قۇرلا نوم يىرلغ ئىسىدىپ
16. سەكىز يىگرمى تۇمەن (ساكىلار) قۇت بۇلۇ تەگىنتى-
17. لەر.. ئوترۇ ئول (ئۇپاسانچ) ئىسىلەر ئىنچە تىپ
18. تىدى ئانتادا كىن گائۇتامى قاتۇن نە قىلۇ
19. يىرلىقادى ئوترۇ پتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى-ى
20. ئانتادا باسا گائۇتامى قاتۇنۇڭ ئىنچە
21. ساقىنچى بولتى.. تۇگەل بىلگە تىگرى تىگرىسى بۇرخان-
22. تىن ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ سۇن(ۇ)ك تاياغ ئاساغ تۇسۇ-
23. قا تەگىنتىم كىم ئانچا ئۇكۇس ساكىز-لار ئىسى-
24. لەرى بىرلە سورتاپان قۇتىگا تەگدىم ئەمتى
25. بۇ مەن يىمە نە ئەرسەر ئەد تاۋار ئۇزە سەۋىنچ
26. ئۇتلى تورۇسىنچە تاپاغ ئۇدۇغ قىلايىن ئەردى-ى
27. ئوترۇ ئول ئۇپاسانچ ئىسىلەر ئىنچە تىپ تىدى-ى
28. ئانتاغ ئەدگۇ ساقىنچ ساقىنىپ ئانتاداكىن نەگۇ
29. قىلتى.. ئوترۇ پتىنى قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ئانتادا
30. كىن تارىغچى تودۇڭلارىغ ئوقۇپ ئىنچە تىپ
31. يىرلىقادى.. قايۇ كەپەز-كە يارىغى سەكىز تۇرلۇگ

(ب)

1. ئادرۇقيا تۇگەللىگ يىر ئەرسەر ئانى سىز-لەر سۇۋاپ
2. سۇۋپ ساپانلاپ ئانۇق ئۇرۇڭلار كىم من تىگرى
3. تىگرىسى بۇرخان ئۇچۇن كەپەز تارىيۇرمەن
4. ئوترۇ بۇ ساۋاغ ئىسىدىپ ئول ئۇپاسانچ ئىسى-لەر
5. كۇلچىرە يۇز-ىن پتىنى قىز-قا ئىنچە
6. تىپ تىدى.. كىم سەن تىمىن گائۇتامى قاتۇن
7. ئوز ئىلىگىن يىپ ئىگىرىپ بوز توقىدى تىپ تىدى-
8. لىگ.. بۇ كەپەز ئۇزەكى مۇ بوز-

9. ۇگ ئەۋۇر-سە ئوترۇ پىتىنى قىز
10. ئىنچە تىپ تىدى.. بۇ ئوز-ى تارىمىس
11. كەپەز-ى ئۇزە يىپ ئىگىرىپ بوز توقىمىس ئەرۇر.. نە
12. ئۇچۇن تىپ تىسەر.. نەك يىمە يوق چىغاي ئۇچ-
13. ۇن نەك يىمە تاياغچى قىرقىنلارى ئەكسۇگ
14. كرگەك ئۇچۇن ئوز-ى ئىگىرمىس ئەرۇر ئىنچىپ يىمە
15. ئاغىنچسز سۇز-ۇگ كوڭۇلىن تڭرى تڭرىسى
16. بۇرخان-قا ئامرانماقىن ئوغلۇمقا تون
17. ئىتىپ كەدۇرەيىن تىپ ئەۋۇرمىس ئەرۇر.. قايۇ ئودۇن
(ө)
18. ئول بوز توقىيۇ تۇگەتىپ ... - مىتا بەلگۇ
19. بىلتەچى بىلگەلەر ئىنچە تىپ تىمىسلەر كىم بۇ
20. تونۇغ ئالىپ تڭرى تڭرىسى بۇرخاذ-قا كەدۇرگە-
21. لى بۇسى بىرسەر.. ئول تىنلغ ئاز-ۇنتا ئوتغۇراتى
22. ئالتۇن ئوڭلۇگ ئەتى قىرتىسى بۇلۇر.. بۇرخ-
23. ان قۇتىڭا تىگىن ئوگە بولغۇلۇق
24. ئابىسىك ئات بولۇر.. تاقى يىمە ئىنچە
25. تىپ تىيۇر-لەر.. توز-ۇن مائتريدا ئادان
(ü)
26. بۇرخان قۇتىڭا ئوغۇل ئىلا(مگ) ئورنىڭا
27. ئولۇرغۇلۇق ئادان تىنلغ يوق.. ئول بوز توز-
28. ۇن مائترى ئىلىگىنتە تەگىپ تڭرى تڭرىسى
29. بۇرخان-قا بۇسى بىرۇر ئەرمىس.. ئول ئوغۇرقا
30. ئالتۇن ئوڭلۇگ ئوك قىرتىس بۇلغۇلۇق
31. بۇيان ... تەك قاز-غانىپ بۇرخان قوتىڭا

ئۇچۇنچ ئۇلۇس بىس پتر (ئا)

1. ئوغۇل ئىلىگ بولغۇلۇق ئورۇنقا تەگىر
2. ئەرمىس.. ئانىن ئول ئوغۇرقا گائوتامى قاتون

3. تۆرى تۆرىسى بۇرخان-نىڭ كاپىلاۋاستۇ بالىق-
4. قا كەلگۈسىن ئايىتقالى ئىدۇر.. ئوترۇ
5. چىتىمكا ئاتلىغ قىرقىن ئىراقتان ئۇلۇغ
6. ئۇنىن ئۇنتەيۇ ئىنچە تىپ تىدى.. ماجانامى-ى
7. ئۇراكۇ تۆرى تۆرىسى بۇرخان-نىڭ كەلگۈسىن
8. ماڭا ئايىتدى بۇگۈن، كەلى-ى
9. يىرلىقار ئەرمىس ئانى ئىسسىپ پىتىنى
10. قىز ئىنچە تىپ ئايىتدى.. نە ئوغۇر-
11. قا نە ئىسكە باردىڭ ئەردى ئوترۇ چىتىكا
12. قىر قىن ئىنچە تىپ تىدى.. ياسو دارا قاتۇز-
13. ئۇڭ بوز-ى بۇتمىس ئوغرىنكا باسا باسا
14. تۆرى تۆرىسى بۇرخان بىرلە راخۇلە-نىڭ
15. كەلگۈسىن ئايىتغالى ئىدۇر.. ئانتا ئوترۇ ئول
16. ئۇ پاسانچ (ئىسە-)لەر (ئىنچە) تىپ ئايىتدى.. ئانچا
17. ئۇكۇس بو(ز).. ... دى.. ئوترۇ پىتىنى قىز
18. ئىنچە تىپ تىدى (ماخاپر جاپاتى) گائۇتامى قاتۇن تۆرى
19. تۆرىسى بۇرخان (ئەۋىن)تە بوز ئانۇتمىس ئەرسەر
20. ئانچۇلايۇ يىمە بىس يۇز ساكىلار-نىڭ ئىنەل تويىنە-
21. لار ئۇچۇن بوز ئانۇتمىس ئەرۇر-لەر.. ئوترۇ ئول
22. ئوپاسانچ ئىسىلەر تاقى ئىنچە ئايىتدى.. ئەمتى
23. بۇ ساكىلار بەگلەرى ئۇلۇغ: چوغىن چامىن كاپىلا-
24. ۋاستۇ بالىقتىن ئۇنۇپ قايان بارىر-لار.. ئوترۇ
(ü)
25. چىتىكا قىرقىن ئىنچە تىپ تىدى.. تۆرى تۆرە-
26. سى بۇرخان ئۇترۇ بارىر-لار.. ئوترۇ پىتىنى
(u)
27. قىز ئىنچە تىپ تىدى.. ئەمتى من يىمە بارايىن
28. بۇ ساۋلارىغ گائۇتامى قاتۇن-قا تۇتۇز-ۇ ئوتۇنەيىن

29. ئانتا ئوترۇ چىتكا قىرقىن ئىنچە (تىپ تىدى)
30. من يىمە بارىپ ياز-وتارا قاتۇن-قا ئاي-
31. ايىن.. كىم تاڭرىسى (بۇرخان)

(ب)

1. ئانانت (بىرلە) كەلىر ئەرمىس.. ئانتا ئوترۇ
2. ئول ئۇپاسانچ ئىسىلەر ئىنچە تىپ تىدى.. ئانتاغ
3. ئەرسەر من يىمە تاڭرىسى بۇرخان-(قا) ئۇترۇ
4. بارايمن.. بۇمۇنچا ساۋ سوز-لەسىپ ئۇلار ئۇچ-
5. ەگۇ ئوڭى ئوڭى ئۇنۇپ باردد-لار.. ئانتا ئوترۇ

(ü) (ө)

6. بىس يۇز ساكى توز-لۇگ قاتۇن-لار بىرلە
7. تەگرىكلەپ ئول ئالتۇن ئوڭلۇگ بوز ئىلىگىنتە
8. تۇتا ماخاپرچاپا- تى گائۇتامى قاتۇن
9. ياسو دارا-قا ئىنچە تىپ تىدى..
10. ئول ئانتاغ ئود قولۇ قاچان بولغاي

(ө)

11. ئەركى.. كىم من بۇ تون... بۇرخان
12. چكىرىت ئىلىگ خان-نىڭ كەدمىسىن كورەيىن
13. ئەردى.. ئوترۇ ياسودارا ئىنچە تىپ تىدى..
14. ئەمتى بۇرخان چكىرىت ئىلىگ خان نىكۇدارام-م
15. ساڭرامىلىق قارسى ئىچىنتە... كۇ(چمن)
16. كۇچەدۇ ئاسايىن ئوگرۇنچۇن يرلىقار.. تاڭ ئادىنچىغ
17. ئىراق ئەرمەز.. ئانتا ئوترۇ... ... قاتۇن
18. نىكۇدارام ساڭرامىگ كورۇپ (ئىنچە) تىپ
19. تىدى.. بۇئوق نىكۇد سوگۇتلۇگ ئارىغ ئەردى
20. كىم بىر-لىڭ بەگمىز سىدارتى خورمۇز-تا تاڭرى-
21. گە ئوخساتى ئالتى تۇمەن قۇنچۇي-قاتۇنلارىغ
22. ئامرانماق بىلىگىن ئوگىرتۇرۇ سەۋىنتۇرۇ تاڭرى-ى

23. مەكسىن مەكسىلەر ئەردى.. ئەمتى يانا بۇ ئوق
24. ئارىغ ئەرۇر.. نىز-ۋانىلاغ كەيمكلەرىگ قورقىتداچى
25. كىسار (ئارسلان ئوسۇغلۇغ تۇگەل بىلگە تكرى
26. تكرىسى بۇرخان ئامرانماق نىز-ۋانى ئامارتۇرغۇلۇق
27. ئەم يۇرۇنتەك يىرلىقار.. ئانتا ئوترۇ ماخا-
28. پرچاپاتى گائۇتامى قاتۇن نىكۇدارام ساكرامگە
29. ... (ئىنچە) تىپ تىدى.. ئەمتى ئول قوپ ساكىلارنىك
30. ... (بە)لىگلىگ بۇرخان چىنتەمەنى ئەردنى
31. ... ... يىر تاپا

«مائىترى سىمىت» ئۇچىنچى بولۇم
1 — 5 - ياپراقلىرىنىك تەرجىمىسى

ئۇچىنچى بولۇم بىرىنچى ۋاراق (ئا)

1. نامو① بۇت، نامو درم②، نامو ساڭ③
2. ئەمدى بۇ نوملۇق④ سوزنى كاپىلاۋاستۇ⑤
3. شەھرىدىكى نىكۇدارام⑥ ئاتلىق ساكرامدىن⑦
4. ئۇقۇش كىرەك. ئاندىن كېيىن ماھاپراچاپا-
5. تى گائۇتامى⑧ خاتۇننىك پاتىنى ئاتلىق
6. خىزمەتچى قىزى تەكرىسى تەكرىسى بۇرخاننىك⑨
7. سراۋست⑩ كەنتتىن كاپىلاۋاستۇ شەھرىگە (قاچان) كېلىدە-
غانلىغىنى
8. سوراش ئۇچۇن شەھەردىن چىقىپ نىكۇدارام
9. ساكرامغا باردى. (ئۇ) ساكرام قاپقىسىغا
10. كېلىپ ماھانامى ئۇراكۇنى⑪ چاقىرىپ
11. (ئۇنىڭدىن) سورىدى. ئاندىن كېيىن ساكرامغا(كەلگەن)
12. نۇرغۇنلىغان مەلىكىلەر ئارىسىدىن بىر ئۇپاسانچ⑫

13. ئايال چىقىپ، پاتمنى قىزنى كورۇپ
14. مۇنداق دەپ سوردى: "سەن قەيەردىن ئىدىڭ، نىمە ئىشقا
15. كەلدىڭ؟" كېيىن پاتمنى قىز مۇنداق دىدى:
16. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانىڭ كاپىلا-
17. ۋاستۇ شەھرىگە (قاچان) كېلىدىغانلىغىنى ماھانامى ئۇراكۇ
18. بەگدىن سورىغىلى كەلگەن ئىدىم." كېيىن ھىلىقى
19. ئۇپاسانچ مۇنداق دىدى: "تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان-
20. نىڭ كەلمىگى ساڭا نىمىگە كېرەك؟" پاتمنى (*)
21. قىز مۇنداق دىدى: "ساكىلارنىڭ ⑬ خاتۇنى ماھا
22. پارچاپاتى گائۇتامى ئوز قولى بىلەن ئىنتايىن جاپالىق
23. ئىشلەپ، تەڭرىلىك كاس ⑭ ئاتلىق، تاۋارغا ئوخشاش بوز
24. توقۇپ پاكىز يۇيۇپ تەييارلاپ قويغان ئىدى. شۇندىن كېيىن
25. مېنى تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانىڭ (قاچان كېلىدىغانلىغىنى) سورىغىلى ئەۋەتتى."
26. بۇ سوزنى ئاڭلاپ، ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال ھەيران بولۇپ
27. مۇنداق دىدى: "بارلىق مەلىكىلەرگە خت كەلتۇرگەن،
28. ئۇلارنىڭ نازاكىتىنى كۇچەيتكەن گائۇتامى خاتۇندۇر.
29. شۇنداق تۇرۇپ، بارلىق چۆرلىكتىن تۇۋەندىكى
30. ناچارلىقنى رەت قىلىدىغان بوز توقۇپتۇ. گائۇتامى خاتۇن يەنە
31. نىمشقا مۇقەددەس قولى بىلەن بوز توقۇيدىكەن؟"

(ب)

1. ئۇ (سوزلەرنى) ئاڭلاپ پىتنى قىز مۇنداق دىدى:
2. "يالغۇز بوزلا توقۇغان بولسا نىمە جاپا بولاتتى"،

(*) ماھاپرچاپاتى خاتۇنىنىڭ دىدىگىنىڭ ئىسمى ئەسلى تېكىستە پاتمنى ۋە پتنى قىلىپ ئىككى خىل يېزىلغان. شۇڭا تەرجىمىدە-ۋ ئىككى خىل ئىلىندى.

3. كېيىن هىلقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دىدى:
4. "ئۇندىن باشقا يەنە نىمىلەرنى قىلدى؟" كېيىن
5. پىتىنى قىز مۇنداق دىدى: "كىۋەز تېرىيدىغان
6. مەزگىلدە گائۇتامى خاتۇن ئوز قولى بىلەن ئۇرۇق
7. چاچتى. ئوتاش مەزگىلدە ئوز قولى بىلەن (ئوت) ئوتىدى.
8. سۇغىرىش مەزگىلدە سۇ بىلەن سۇغىرىپ
9. پەرۋىش قىلدى. (پاختىنى) ئوز قولى بىلەن تەردى، ئوزى
10. تازىلاپ، ئوز قولى بىلەن تىتىپ،
11. ئوزى (يىپ) ئىگىرىپ ئوزى بوز توقۇدى." كېيىن هىلقى
12. ئۇپاسانچ مۇنداق دىدى: "مېنىڭ ئىلگىرى تەڭرى
13. تەڭرىسى بۇرخان ئاغزىدىن مۇنداق ئىشتىكىنىم بار (ئىدى):
14. ماهاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن ... چاغدا
15. ۋىپاسى ⑮ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخانىنى لەززەتلىك
16. ئاش - تائاملار، ئىپالىق خۇشپۇراقلار بىلەن
17. كۇتۇپ هورمەت بىلدۇرگەن ئىكەن، ... ياخشى قىلمىشلار
18 ئارقىلىق بارلىق ساكىلار...
19 لىك مەلىكە خاتۇن بولۇپ، تەڭرى تەڭرىسى
20. بۇرخانىنىڭ ئىنىگىئانىسى بولغان ئىكەن؛ ئۇنىڭ بەدەن - چىرايى
21. ئون ئالته ياشلىق قىزلارنىڭكىدەك
22. مەڭگۇ (ياش) تۇرىدىكەن؛ يەنە سان - ساناقسىز
23. خىزمەتكارلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ هورمەت كورسە - تىپ تۇرىدىكەن".
24. بۇ قانداق گەپ؟ ئۇ نىمە ئۇچۇن ئوز قولى بىلەن كىۋەز
25. تېرىپ خارلانغان كىشىگە ئوخشاش بوز توقۇيدۇ؟"
26. ئاندىن كېيىن پىتىنى قىز مۇنداق دىدى:
27. "(ئۇ) ئۇلۇغ ساداقەتمەن كوڭۇل، قاتتىق ئىخلاس بىلەن
28. مۇشۇنداق تۇرلۇك ئىشلارنى ئىشلىدى. بۇ خارلانغان

29. دىگەن قانداق گەپ؟ ئەمدى يەنە ئاڭلاڭ.
30. بوز توقۇشنىڭ سەۋەۋى نىمە دىسىڭىز،
31. ئۇنى سىزگە ئېيتىپ بېرەي:

ئۇچىنچى بولۇم ئىككىنچى ياپراق (ئا)

1. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان
2. بەختىنى تاپقان چاغدا ئالىجاناپ مائىترى ⑯ بودسۇتنى⑰
3. ئوي - ۋاقىدىن چىقىرىپ راھىپ قىلدى.
4. ئاندىن كېيىن تاجلىرىنى ئېلىۋەتكەن مىڭ (نەپەر)
5. يېڭى راھىپ بىلەن ئاتىسى سانتۇدان ⑱ ئىلىگ
6. بەگنى، ئانىسى ماھاپرجاپاتى گائۇتامى خاتۇننى يەنە
7. ئۇندىن باشقا ساكى ئۇرۇغىدىكى بەگلەر، بەگ ئايالىلىرى (ۋە) خەلقلەرنى
8. شاتلاندۇرۇش - سۈيۈندۇرۇش
9. ئۇچۇن كاپىلاۋاستۇ شەھرىگە كەلدى.
10. شۇ مەزگىلدە ساكى ئۇرۇغىدىكى
11. بەگلەر شۇنداق بىر كاتتا مۇراسىم ئوتكۇزدى.
12. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەرلەرگە نوم
13. تەپسىر قىلغاندا ئۇ يەردىكى ئايالار مەلىكە بەگلىرى
14. .....كېرەك. ئاندىن كېيىن
15. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەڭ ئالدىدا بىر قۇرلا
16. نوم تەپسىر قىلغاندا سەككىز تۇمەن ساكى
17. بەختكە ئېرىشتى. ئىككىنچى قېتىملىق نوم تەپسىر
18. قىلغاندا ئالتە تۇمەن ساكى بەختكە
19. ئېرىشتى. ئۇچىنچى قېتىم نوم تەپسىر
20. قىلغاندا توت تۇمەن ساكى بەختكە

21. ئېرىشتى. ھەممىسى بولۇپ ئون سەككىز تۈمەن
22. ياكى (ئەر) نىزۋانى ⑲ زۇلۇمدىن
23. قۇتۇلدى. شۇنداق قىلىپ، ساكى ئۇرۇغىدىكى ئاياللار
24. بەختكە ئېرىشەلمىدى. بۇ ئەھۋالنى كورۇپ ساكى ئۇرۇغىدىكى
25. مەلىكىلەر ئىنتايىن قاتتىق غەم - قايغۇغا چومۇپ، كوڭۈللىرى
26. بۇزۇلۇپ بىر - بىرىگە يېغلىشىپ،
27. ھال ئېيتىشىپ مۇنداق دېيىشتى: "نىمە سەۋەپتىن
28. نىمە ئۈچۈن تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئەرلەرگە
29. نوم تەپسىر قىلىپ بېرىدۇ - يۇ، بىز ئاياللارغا نىمىشقا
30. تەپسىر قىلىپ بەرمەيدۇ؟" ئۇلار مۇشۇنچىۋالا سوزلىشىپ،
31. ھەممىسى يېغلىپ ماخاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن -

(ب)

1. غا مۇنداق دەپ ئوتۇندى: "ئۇدۇمبار ⑳ گۈلىگە
2. ئوخشاش دانىشمەن تالانتلىق بۇرخانلار مۇشكۇل
3. جاپالار بىلەن دۇنيادا مەيدانغا چىقىدۇ.
4. بىز ئەنە شۇنداق تەستە تاپقىلى بولىدىغان بەختلىك جاز - لىق بىلەن
5. ئۇچراشقانمىز. ئەمدى يەنە بىزگە زادى
6. نوملۇق يارلىق بەرمىدى. كورۇپ قانغىلى بولمايدىغان جاما- لىنى
7. يەنە كورۇشكە ئېرىشەلمىدۇق. ئەمدى سىز شۇنداق
8. غەيرەت قىلىڭكى، بىز يەنە سىز -
9. نىڭ شاراپىتىڭىز بىلەن نوم ئاڭلاشقا تەڭ -
10. رى تەڭرىسى بۇرخانىنى كورۇشكە مۇيەسسەر بولايلى."
11. ئاندىن كېيىن ساكى نەسىلىك گائۇتامى
12. خاتۇن ئۇ ئاياللارنىڭ ئوتۇنگەن سوزلىرىنى ساكىلار
13. بېگى سانتۇدان ئىلىگ خانغا يەتكۈزدى.
14. ئىلىگ خان كەڭچىلىك يارلىغى چۈشۈردى: "بۇگۈن -

15. دىن باشلاپ مەلىكىلەر نوم ئاڭلىسۇن.“ بۇ كەڭچىلىك
16. يارلىغىنى ئاڭلاپ ... ...ئايالار
17. يىغىلىپ - توپلىنىپ كاپىلاۋاستۇ شەھەردىن چىقىپ
18. نىكۇدارام ساڭرامغا مېڭىشتى. شۇ
19. ئاردىدا بەختكە ئېرىشكەن ساكى ئەرلىرى مەلىكىلەرنىڭ ئۇدۇلىغا
20. كەلگەندە (ئۇلارغا) ھەچنىمە دىمەستىن خاتىرجەم
21. ھالدا كېتىۋەردى. بەختكە
22 ئېرىشەلمىگەن جەدەلخور ساكى ئوغۇللىرى مەلىكىلەرنىڭ ئۇدۇلىغا
23. كەلگەندە (ئۇلارغا) مۇنداق دېيىشتى:
24. ”مەلىكىلەر، سىلەر قەيەرگە كېتىۋاتىسىلەر؟ سىلەرگە
25. نىكۇدارام ساڭرامغا بېرىپ نوم ئاڭلاشقا
26. يارلىق يوق. نىمىشقا دىسەڭلار، بىزنىڭ
27. قېرىندىشىمىز سىدارتى㉑ سىزلەرنىڭ يۈز تۇرلۇك
28. ئەيىۋىگىزلەرنى سوزلەۋاتىدۇ.“ ئاندىن ئۇ
29. مەلىكىلەر مۇنداق دەپ سوراشتى: ”زادى
30. قانداق ئەيىۋىسىز بار ئىكەن؟“ ئاندىن كېيىن ساكى (ئوغۇللىرى)
31. مۇنداق دېيىشتى: ”بىزگە سۇدۇر㉒ نوم تەپسىر

ئۇچىنچى بولۇم ئۇچىنچى ياپراق (ئا)

1. قىلىۋاتقاندا مۇنداق سوز چىقتى: بەش
2. تۇرلۇك ئەيىپ ئىكەن. قارا زەھەرلىك
3. يىلاننىڭ بەش تۇرلۇك ئەيىۋى قايسى دىسە،
4. بىرىنچى: يىرگىنىشلىك، سېسىق بولىدۇ.

5. ئىككىنچى كورسە قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ئۇچىنچى: ئۇيقۇچان (بولۇدۇ).
6. توتىنچى ئىككى (ئاچا) تىللىق (بولىدۇ). بەشىنچى:
7. زەھىرى ئوتكۇر (بولىدۇ). شۇنىڭدەك يەنە بىرەر (ھەر بىر)
8. مەلىكىنىڭمۇ بەش تۇرلۇك
9. ئەيىۋى بولىدۇ. بىرىنچى: جىلىخور (ۋە)
10. تومۇرچى كېلىدۇ. ئىككىنچى كۇنچى (كېلىدۇ). ئۇ-
11. چىنچى: قەدىرسىز(؟)(كېلىدۇ). توتىنچى: سۇيۇنچسىز، شەپقەتسىز
12. كېلىدۇ. بەشىنچى: ياخشى كورۇنۇش نىيىتى كۇچلۇك
13. بولىدۇ. ياخشى (ۋە) نەپسىنى يىغۋالغان كىشى قىزارتىلغان
14. قىزىق قوزۇقنى ئوز كوزىگە سانچىيدۇكى، (ھەرگىز)
15. شەھۋانى كوڭۇل بىلەن ئايالارغا تىكىلىپ
16. قارىمايدۇ ... مەلىكىلەر بولسا ساپ
17. پەرھىز ساقلاش نىزامى ... بولىدۇ. قايسى نومۇس
18. خوتۇن - قىزلار ... ئوي - ۋاقىدىن (ئايرىلىپ)
19. چىقىپ دىنتار㉓ نىزامىنى تۇتسا، ئۇ نوم يوقە -
20. لىشقا يۇز تۇتۇپ، ساپ - تازا تۇرالمايدۇ. مۇشۇنىڭغا
21. ئوخشاش ھەر تۇرلۇك ئەيىۋىگىزلار (بار) ئىكەن.
22. بۇ سوزنى ئاڭلاپ بارلىق ئايالار مۇنداق دىيىشتى:
23. "توققۇز ئاي ئون كۇن سىقىلغۇچى قوساقتا (بالا)
24. كوتەرگۇچى ئايالار ئىدى، تولغاق يەپ تۇققۇچى يەنە
25. ئايالار ئىدى، مۇشكۇل جاپالار بىلەن باققۇچى -
26. تەربىيىلىگۇچى يەنە ئايالار ئىدى. ئەمدى ئايال -
27. لارنى ئاشۇنداق يامان كورۇپ سەسكىنەمدۇ؟"
28. شۇندىن كېيىن بىر ئايال مۇنداق دىدى: "(مۇشۇنداق)
29. ۋەج - سەۋەپنى كورۇپ بۇرخانلار بىرەر جانلىقلارنى
30. چەتكە قاقىدۇ. يەنە ۋاقتى - پەيتى
31. كەلگەندە ئۇ جانلىقلارنى دانىشمەنلەر ئىزىدىن

(ب)

1. ماڭغۇزىدۇ. شۇڭا بىز ئەمدى ... سوغاق، جەدەلخور
2. ساكى ئوغۇللىرىنىڭ سوزى بىلەن نوم ئاڭلىماستىن
3. قايتىدىن پاراكەندە بولمايلى. نىمە ئۈچۈن دىسەڭلەر،
4. بىز ئاجايىپ ھەيران قالارلىق (ۋە) تەستە ئېرىشكىلى بولمىدىغان ئالتە تۈرلۈك
5. كوركەملىك بىلەن تولغانمىز. سەككىز تۈرلۈك
6. مۇھتاجلىق ئورۇن - جايدىن قۇتۇلۇپ
7. چىققانمىز. ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى
8. بۇرخان بىلەن ئۇچراشقانمىز. شۇنداق
9. ۋاقىت - تاڭ بولغاي، بىزگە
10. يەنە نوم تەپسىر قىلىپ بەرگەي. شۇڭا
11. توغرا بارايلى، نوم ئاڭلايلى. ئاندىن كېيىن
12. ماھاپرجاپاتى گائۇتامى خاتۇن باشچىلىغىدا سەككىز تۇمەن
13. ساكى ئايالى ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى
14. بۇرخان تەرەپكە باردى. ئاندىن كېيىن ھەممىگە
15. قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ئۇ ئايالار -
16. نىڭ كوڭلىدىكى ئويلىرىنى ئۇقۇپ، شۇنىڭ بىلەن
17. راھىپلارنى چاقىرىپ مۇنداق يارلىق قىلدى:
18. "بۇ راھىپ ئايالارنىڭ بەش تۈرلۈك ياخشى (تەرىپى) بار.
19. بىرىنچى: ئوي - ۋاقتى، ئوردا - سارايىنى قۇرۇق
20. قويمايدۇ. ئىككىنچى: تاپقان نەرسىلەرنى يىغىپ -
21. تېرىپ تۇتىدۇ. ئۈچىنچى: ئاغرىق - سىلاق بولغاندا
22. ئاغرىق (ئادەمنى) كۈتىدۇ. تۆتىنچى:
23. ئەرلەر بىلەن ھوزۇرلىنىدۇ - شاتلىنىدۇ.
24. بەشىنچى: بۇرخانلار، پردىكابتلار ㉔
25. ئارخانتلار ㉕ (ۋە) بارلىق بەختلىك جانلىقلارنىڭ ھەممىسى مەلىكىلەر -

26. دىن تۇغۇلدۇ، دۇنياغا كېلىدۇ." بۇ يارلىقنى ئاڭلاپ ئىنتايىن شاتلىنىپ ـ سۆيۈنۈپ، ئۇ ئاياللار مۇنداق
28. دېيىشتى: "قۇرۇپ كەتسۇن ھىلىقى جىدەلخور ساكى (ئوغۇللىرى)
29. دىگەن سوزلەر. ئۇلار بىزگە: سىزلەرنى سىدارتى چۈشىنىپ
30. بولماس دەرىجىدە چەتكە قاقتى ـــ دىگەن ئىدى. ئەمدى
31. يەنە تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان يەر ـ جاھاندا

ئۇچىنچى بولۇم توتىنچى ياپراق (ئا)

1. قانداق ياخشى مەدھىيە بولسا، شۇنىڭ بىلەن
2. ھەممىزنى مەدھىيىلىدى. ئەمدى ئەيىبەنمەس، قورق ـ
3. ماس كۆڭۈل بىلەن نوم ئاڭلايلى." ئاندىن كېيىن
4. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان ساكى ئاياللىرىغا شۇنداق
5. تەسىرلىك چۆچۈر نوم تەپسىر قىلىپ بەردى
6. بۇ نومنى ئاڭلاپ سەككىز تۇمەن مەلىكە
7. بەختكە ئېرىشتى. ئىككىنچى قېتىملىق نوم تەپسىر
8. قىلغاندا ئالتە تۇمەن مەلىكە
9. بەخت تاپتى. ئۇچىنچى قېتىم ـ
10. لىق نوم تەپسىر قىلغاندا توت تۇمەن
11. ئايال بەختكە ئېرىشتى. ئاندىن كېيىن پاتىنى قىز
12. بايىقى ھوكتىكا[26] (دىگەن) ئۇپاسانچىغا مۇنداق دىدى:
13. "قاراڭ قەدىرلىگىم، ئۇ چاغدا ئەنە شۇنداق
14. زور پايدا ـ مەنپەئەتكە ئېرىشتى. ساكى
15. ئاياللىرى ئۈچ قۇرلا نوم ئاڭلاپ،
16. ئون سەككىز تۇمەن ساكى ئايالى بەختكە ئېرىشتى.
17. ئاندىن كېيىن ھىلىقى ئوپاسانچ ئايال مۇنداق

18. دىدى: "ئاندىن كېيىن گائۇتامى خاتۇن نىمە قىلدى؟"
19. ئاندىن كېيىن پاتىنى قىز مۇنداق دىدى:
20. "ئاندىن كېيىن گائۇتامى خاتۇن مۇنداق
21. ئويلىدى: 'مەن ھەممىگە قادىر تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان -
22. دىن ئىنتايىن زور چىنار دەرىخى (دەك) پايدا - مەنپەئەت -
23. كە ئېرىشتىم. شۇنچە نۇرغۇن ساكى ئايال-
24. لىرى بىلەن بىرلىكتە سورتاپان㉗ بەختكە يېتىشتىم ئەمدى.
25. مەن يەنە نىملا بولسا، مال - دۇنيا بىلەن خوشاللىقا
26. جاۋاپ قايتۇرۇش يوسۇنى بويىچە (بۇرخانغا) تاۋاپ قىلاي"
27. ئاندىن كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دىدى:
28. "شۇنداق ياخشى ئوي ئويلىغاندىن كېيىن نىمە
29. قىلدى؟" پاتىنى قىز مۇنداق دىدى: "ئاندىن
30. كېيىن تېرىقچىلار باشلىغىنى چاقىرىپ مۇنداق دەپ
31. يارلىق قىلدى: قەيەردە كېۋەز تېرىشقا مۇۋاپىق سەكسەن
تۇرلۇك

(ب)

1. ھەممە نەمىسى تولۇق يەر بولسا، ئۇنى سىزلەر سۇغىرىپ،
2. ساپانلاپ تەييار قىلىڭلار. مەن تەڭرى
3. تەڭرىسى بۇرخان ئۇچۇن كېۋەز تېرىيمەن."
4. بۇ سوزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال
5. خۇشچىراي بىلەن پىتىنى قىزغا مۇنداق
6. دىدى: "سەن ھىلى گائۇتامى خاتۇن
7. ئوز قولى بىلەن يېپ ئىگىرىپ بوز توقۇدى دىدىڭ،
8. پاختا بىلەن بوزلا
9. توقۇدىمۇ؟" ئاندىن كېيىن پاتىنى قىز
10. مۇنداق دىدى: "ئوزى تېرىغان
11. پاختا بىلەن يېپ ئىگىرىپ بوز توقۇدى. نىمە
12. ئۇچۇن دىسە، ھەرگىز بىوقسۇل - نامرات (بولغانلىغى)

13. ئۇچۇن، خىزمەتچى دىدەكلىرى كەمچىل (بولغانلىغى)
14. ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى
15. ئاغمايدىغان سۈزۈك كوكۇل بىلەن تەكرى تەكرىسى
16. بۇرخانغا ــ ياخشى كوردىغان ئوغلۇمغا تون
17. تىكىپ كىيدۈرەي دەپ توقۇدى.
18 ئۇ بوزنى توقۇپ پۈتتۈرگەن چاغدا بەلگە
19. بىلدىغان دانىشمەنلەر مۇنداق دىيىشتى: "كىم بۇ
20. تونىنى ئېلىپ تەكرى تەكرىسى بۇرخانغا كەيدۈرۈش
21. ئۇچۇن سەۋەبتە قىلسا، ئۇ جانلىق دۇنيادا جەزمەن
22. ئالتۇن رەڭلىك تەن - چىرايغا ئىگە بولۇدۇ. بۇر -
23. خان ئالىلىرىغا شاھزادە دانىشمەن بولالايدىغان
24. ئابسىك㉘ (دىگەن) نامغا ئىگە بولىدۇ" يەنە مۇنداق
25. دىيىشتى: "ئالىجاناپ مائىتىرىدىن باشقا
26. بۇرخان ئالىلىرىغا (ئوغۇل بولۇپ)، ئوغۇل ئىلىگ ئورنىغا
27. ئولتۇرالايدىغان جانلىق يوق. ئۇ بوز ئالـ -
28. جاناپ مائىترى قولىغا تېگىش بىلەن تەكرى تەكرىسى
29. بۇرخانغا سەۋەبتە قىلىپ بېرىدۇ (ۋە) شۇ چاغدا
30. ئالتۇن رەڭلىك ئوڭ - چىرايغا ئىگە بولىدىغان
31. ساۋاپ ... قازىنىپ بۇرخان ئالىلىرىغا

ئۈچىنچى بولۇم بەشىنچى ياپراق (ئا)

1. ئوغۇل ئىلىگ بولىدىغان ئورۇنغا يېتىشىدۇ.
2. شۇڭا شۇ چاغدا گائۇتامى خاتۇن
3. تەكرى تەكرىسى بۇرخانىڭ كاپىلاۋاستۇ شەھرى -
4. گە (قاچان) كېلىدىغانلىغىنى سوراشقا (مېنى) ئەۋەتتى". ئاندىن
5. كېيىن چىتكا (*) ئاتلىق دىدەك يىراقتىن قاتتىق

(*) چىتكا يەسوداراغا خاتۇنىڭ دىدىگىنىڭ ئىسمى.

6. ئاۋاز بىلەن ۋاقىراپ مۇنداق دېدى: "ماھانامى
7. ئۇراكۇ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخاننىڭ كېلىدىغانلىغىنى
8. ماڭا ئېيتتى. بۇگۈن كېلە -
9. دىكەن." ئۇنى ئاڭلاپ پتىنى
10. قىز مۇنداق دەپ سورىدى: "قايسى ۋاقىتتا
11. نىمە ئۈشقا بارغان ئىدىڭ؟" دېدەك
12. چىتكا مۇنداق دېدى: "ياسو دارا ㉙ خاتۇن -
13. نىڭ بوزى پۈتكەندىن كېيىن
14. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان بىلەن راھۇلنىڭ ㉚ (قاچان)
15. كېلىدىغانلىغىنى سوراشقا ئەۋەتكەن ئىدى." ئاندىن كېيىن
16. ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دەپ سورىدى: "نىمىشقا
17. شۇنچە كوپ بوز (توقۇلدى)؟" پتىنى قىز
18. مۇنداق دېدى: "گائۇتامى خاتۇن تەڭرى
19. تەڭرىسى بۇرخان(غا) ئويىدە بوز تەييارلىسا،
20. شۇنداق قىلىپ يەنە بەشيۈز ساكى (ئايالىرى) ئىنىل ㉛ راھىپ -
21. لار ئۇچۇن بوز تەييارلىدى." ئاندىن كېيىن ھىلىقى
22. راھىبە ئايال يەنە مۇنداق سورىدى: "ئەمدى
23. بۇ ساكى بەگلىرى زور داغدۇغا بىلەن كاپىلا -
24. ۋاستۇ شەھرىدىن چىقىپ قەيەرگە كېتىۋاتىدۇ؟" ئاندىن كېيىن
25. دېدەك چىتكا مۇنداق دېدى: "تەڭرى تەڭرىسى
26. بۇرخان ئالدىغا كېتىۋاتىدۇ." شۇندىن كېيىن پتىنى
27. قىز مۇنداق دېدى: "ئەمدى مەن ماڭاي،
28. بۇ ئەھۋاللارنى گائۇتامى خاتۇنغا يەتكۈزەي."
29. ئاندىن كېيىن دېدەك چىتكا مۇنداق دېدى:
30. "مەنمۇ بېرىپ ياسودارا خاتۇنغا

31. تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان

(ب)

1. ئانانت ㉜ بىلەن بىللە كېلىدىكەن دەپ ئېيتاي." ئاندىن كېيىن
2. ھىلىقى ئۇپاسانچ ئايال مۇنداق دىدى: "ئۇنداق
3. بولسا مەنمۇ تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان (ئالدىغا) ئۇدۇل
4. باراي." مۇشۇنچە سوزلەرنى قىلىشىپ ئۇ ئۇچى
5. ئايرىم - ئايرىم چىقىپ كەتتى. ئاندىن كېيىن
6. بەش يۈز ساكى قەۋسىلىك خوتۇنلارنى
7. ئەتراپىغا ئېلىپ، ھىلىقى ئالتۇن رەڭلىك بوزنى قولىغا
8. تۇتقان ھالدا ماھاپرچاپاتى گائۇتامى خاتۇن
9. ياسودارا‌غا مۇنداق دىدى:
10. "شۇنداق ۋاقىت - سائەت قاچانمۇ كېلەر؟
11. مەن بۇ تونىنى ... بۇرخان
12. چكربرت ㉝ ئىلىگ خانىنىڭ كىيگەنلىگىنى كورسەم
13. ئىدىم." ئاندىن كېيىن ياسودارا مۇنداق دىدى: "مانا
14. ئەمدى بۇرخان چكربرت ئىلىگ خان نىكۇدارام
15. ساڭرامىلىق ساراي ئىچىدە... كۇچ - قۇۋۋەتكە
16. تولغان ھالدا (ۋە) شاتلىغى ئاشقان ھالدا يارلىق قىلىدۇ، ئاجايىپ
17. (ئىشلارنىڭ بولۇشى) بىراق (گەپ) ئەمەس. ئاندىن كېيىن گائۇتامى خاتۇن
18. نىكۇدارام ساڭرامنى كورۇپ مۇنداق
19. دىدى: "بۇ دەل نىكۇد ㉞ (دىگەن) سوگەتىلىك ئورمانلىق ئىدى.
20. بىزنىڭ بېگىمىز سىدارتى خورمۇز ㉟ تەڭرە -
21. گە ئوخشاش ئالتە تۇمەن مەلىكە - خوتۇنىنى
22. مۇھەببەت بىلمىي بىلەن شاتلاندۇرۇپ - سۈيۈندۈرۇپ، تەڭرى

23. لەززەتتىدىن ھوزۇرلىناتتى. ئەمدى يەنە بۇ دەل
24. شۇ ئورمانلىق ئىكەن. نىزۋانىلىق كىيىكلەرنى (*) قورقتىدىغان (ۋە)
25. پارە - پارە قىلىدىغان ئارسلانغا ئوخشاش ھەممىگە قادىر تەڭرى
26. تەڭرىسى بۇرخان مۇھەببەت ئازاۋنى داۋالىغۇچى
27. دورا - دەرمەكتەك يارلىق قىلىدۇ." ئاندىن كېيىن ماھا -
28. پرجاپاتى گائۇتامى خاتۇن نىكۇدارام ساكرامغا
29. ... ... دىدى: "ئەمدى بارلىق ساكىلارنىڭ
30. ... ... بۇرخان چىنتەمەنى ㉚ ئەگىشتىرى
31. ... ... يەر تەرەپكە

ئىزاھلار:

① نامو. سانسكرىت تىلى NAMAH نىڭ ئۇزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "بوي سۇنماق، ئېتىقات قىلماق" دىگەن مەنىدە.
بۇ سوز ئەسلىدە بۇددىزمنىڭ دىنغا كىرىش مۇراسىمىنى كورسىتەتتى. كېيىن پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن ۋۇجۇت بىلەن بۇددا دىنغا ئېتىقات قىلىشنى كورستىدىغان بولدى.
② درم. سانسكرىتچە DHARMA سوزىنىڭ ئۇزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "بۇددىزىم قانۇنى، قانۇن، قائىدە" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ.
③ ساڭ، خەنزۇچە "僧" دەپ يېزىلىدۇ. بۇ سوز سانسكرىتچە sangha سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، "راھىپ" دىگەن مەنىدە.

(*) كىيىك بۇ يەردە يىرتقۇچ ھايۋانلارنى كورستىدۇ.
ئەسكەرتىش: تەرجىمىدە جۇملىلەرنىڭ راۋانراق بولۇشى ئۈچۈن بەزى قۇرلاردىكى سوزلەرنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلدى.

هەرقانداق بۇددا نومى "ناموبوت، ناموردم، نامو ساڭ" (بۇتقا ئېتىقات قىلايلى، (بۇددا) قانۇنىغا بوي سۇنايلى، راهىپلارغا ئىخلاس قىلايلى) دىگەن سوزلەر بىلەن باش-لىنىدۇ.

④ نوم. (1) قانۇن، (بۇددا) قانۇنلار توپلىمى، (2) كىتاپ، بۇددىزىم كىتاۋى دىگەن مەنىلەرگە ئىگە.

⑤ كاپىلاۋاستۇ (KAPILAVASTU). قەدىمقى دەۋردىكى شەھەر بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى.

ساكيامۇنى مۇشۇ شەھەردە تۇغۇلغان. بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى نېپال تەۋەسىگە توغرا كېلىدۇ.

⑥ نىكۇدارام. سانسكرىت تىلى بولۇپ، بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ.

⑦ ساڭغرام. سانسكرىت تىلى [Sangharama] دىن كەلگەن بولۇپ، "ئىبادەتخانا" دىگەن مەنىدە.

⑧ گائۇتامى (GAUTAMI) سانسكرىت تىلى بولۇپ، "نۇرلۇق ئايال"، "تالانتلىق ئايال" دىگەن مەنىدە.

گائۇتامى ماھاپرجاپاتى (MAHAPRDJAPATI) خاتۇنىنىڭ ھورمەت نامىنى كۆرسىتىدۇ.

ماھاپرجاپاتى خاتۇن ساكيامۇنىنىڭ ھاممىسى ۋە ئىنىگە-ئانىسى. ئۇ بارلىق ئايالارنىڭ باشلىغى، تۇنجى ئايالار مۇناسىپىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى باشلىغى.

⑨ بۇرخان. بۇددىزىم ئىلاھى بۇددانىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتىلىشى.

⑩ سراۋست (سانسكرىتچە (SRAVASTI) "ئەۋلىيالار تۇرىدىغان ئورۇن" دىگەن مەنىدە. سراۋست قەدىمقى دەۋردىكى بىر پادىشالىق ۋە قەدىمقى شەھەر بولۇپ، كاپلاۋاستۇ شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 500 يول كېلىدىغان جايدا. بۇ شەھەر مىلادى 600 - يىلى خارابىگە ئايلانغان.

⑪ ماهانامی ئۇراكۇ. ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى بەش شاگىرتىنىڭ بىرى بولغان (MAHANAMAN) نى كورسەتسە كېرەك.

⑫ ئۇپاسانچ ــ سوغدى تىلى [wp's'nch] بولۇپ، راھىبە بولۇشقا تەييارلىنىۋاتقان ئاياللارنى كورستىدۇ.

⑬ ساكى ـ سانسكرىت تىلى [sakya] دىن كەلگەن بولۇپ، ساكيامۇنى چىققان قەبىلىنىڭ نامى.

⑭ كاس ــ سانسكرىتچە [kasi] دىن كەلگەن بولۇپ، "چەـ رايلىق پاختا توقولما" نى كورستىدۇ. بۇ خىل kasi قەدىمـ قى ھىندىستاندىكى باراناس شەھىردە توقۇلىدىكەن.

⑮ ۋىپاسى ــ سانسكرىتچە [VIPASYI]، ئەڭ دەسلەپكى يەتتە بۇددانىڭ بىرى.

⑯ مائىترى ــ [سانسكرىتچە MAITREYA]، مائىترى كىشـ لەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددا بولۇپ، ئادەتتە Aditja دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گەرچە ئۇ تارىختىكى مەشھۇر شاگىرتلاردىن بولمىسىمۇ، ساكيامۇنـ نىڭ ھەمرالىرى ئىچىدىكى مۇھىم شەخس ھىساپلىنىدۇ. ساكيامۇنى ئۇنى توچىتا دىگەن جايدا كورۇپ، 5000 يىلدىن كېيىن ئۇزىنىڭ ۋارىسى قىلىدىغانلىغىنى بەلگىلىگەنـ مىش. مائىترى بارلىق بۇددىزىم مۇرىتلىرى تەلمۇرىدىغان قۇتقۇزغۇچى خۇدا ھىساپلىنىدۇ.

⑰ بودسۋت سانسكرىتچە BODHISATTVA سوزىنىڭ ئوز ـ گەرگەن شەكلى بولۇپ: "ھەر بىر ئادەمنىڭ ھىس ـ تۇيغۇـ سىنى بىلىدىغان" دىگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇ ساكيامۇـ نىنىڭ دەرۋىشلىك قىلىپ يۇرگەن، تېخى بۇددا‌غا ئايلانمىغان ۋاقتىدىكى نامى ئىدى. كېيىن ماھايانا ئىدىيىسىنىڭ ئەملىلەشتۇرگۇچىلىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

⑱ سانتۇدان — سانسكرىتچە [suddhodana]. سانتۇدان ساكيانلارنىڭ پادىشاسى ۋە ساكيامۇنىنىڭ ئوموم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ئاتىسى.

⑲ نىزۋانى — [nyzβ'ny] سوغدى تىلى بولۇپ، "(1) زوق، ھەۋەس، (2) دەھشەتلىك، قورقۇنچىلۇق، (3) دىلخەستىلىك، ئازاپ" دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە.

⑳ ئۇدۇمبار (سانسكرىتچە ئۇدۇمبار — Udumbara) بۇ بىر خىل خاس نامنى بىلدۇرىدۇ.

㉑ سىدارتى. سانسكرىتچە Siddhartha دىن كەلگەن. ئۇساكا- يامۇنىنىڭ ئوي - ۋاقىدىن ئايرىلمىشتىن بۇرۇنقى ئەسلى ئىسمى

㉒ سۇدۇر، سانسكرىتچە سۇترا — SUTRA سوزىنىڭ ئوزگەر - گەن شەكلى بولۇپ، "نوم"، "ھوججەت" دىگەن مەنىدە.

㉓ دىنىتار [δyndr'] سوغدى تىلى بولۇپ "تالالانغان"، "مانى دىنى مۇرىتى" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ.

㉔ پرىدىكابت (سانسكرىتچە Pratyeka Buddha) نىڭ ئوز- گەرگەن شەكلى. بۇ بۇددا خۇددى بىر ئاتقا ئوخشاش ئازاپ دېگىزىدىن ئۇزۇپ ئوتۇپ، شاتلىق دۇنياسىغا يېتىپ بارارمىش. ئۇ Nidana Buddha دەپمۇ ئاتىلىدىكەن.

㉕ ئارخانت. بۇ سوز ARHAN ياكى ARHAT دەپ يېزىلى- دۇ. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۇرگەن بىر خىل رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، ئارخانت ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ ئىسىل شاگىرتى (ئەڭ قابىل يارەمچىسى)، بارلىق شاگىرتلىرىنىڭ ئالدى ھىساپلىنىدىكەن. ئارخات ھىنايانا بۇددىزمى غايىسىدىكى ئەڭ يۇقۇرى ئورۇن ھىساپلىنىدۇ.

㉖ موكتىكا. سانسكرىتچە ئىسىم بولۇپ، راھىبە ئايالنىڭ نامى.

㉗ سورتاپان (سانسكرىتچە SROTAPANNA). سوز مەنىسى

"سەككىز ئېقىن" بولۇپ، بۇددا دىنىدا مۇقەددەس تۇرمۇشقا ئوتۇشنىڭ يولى ھىساپلىنىدۇ. بۇددىزىم مۇرىتلىرى بۇ يولغا كىرىپ تەدرىجى يۇقۇرى ئورلەپ زىمىن - ئاسمان ئارىلىغىدا يەتتە قېتىم ئايلىنىپ نىرۋانغا ئېرىشەرمىش.

(28) ئابىسىك [سانسكرىتچە abhiseka] بۇ سوز 1) تەختكە ئولتۇرىدىغان پادىشانىڭ پىشانىسىگە ئىبادەتخانىدا "مۇقەد - دەس ياغ" سۈرۈش مۇراسىمىنى كورسىتىدۇ. 2) تونۇشتۇرۇش، بىلدۇرۇش، خەۋەردار قىلىش، بىغىشلاش، نام بېرىش دىگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە.

(29) ياسودارا (سانسكرىتچە YASODHARA) ياسودارا راھۇ - لىنىڭ ئانىسى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىسمى گوپا [GOPA]. ئۇ ساكە - يامۇنىنىڭ قانۇنىي خوتۇنى بولۇپ، راھولىنى تۇققاندىن كىيىن راھىبەلىك تۇرمۇشىغا كوچكەن.

(30) راھۇلى [سانسكرىتچە RAHULA]. ئۇ ياسودارانىڭ چوڭ ئوغلى، ساكيامۇنىنىڭ شاگىرتى.

(31) ئىنەل. بۇ تۇركى تىلى بولۇپ، ھورمەت نامىنى بىلدۇرىدۇ.

(32) ئانانت (سانسكرىتچە ANANDA) مەنىسى "خوشاللىق" چۈنكى ئانانىدا دەل ساكيامۇنى بۇددىغا ئايلانغان كۈنى تۇغۇلغان. ئۇ ئوزىنىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى ۋە تەج - رىبىلىكلىگى بىلەن دۇنيىغا مەشھۇر بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەڭ بۇرۇنقى بۇددا نومى (سۇترا) نى ئۇ تەھ - رىرلىگەن ئىكەن.

(33) چكرىرت - سانسكرىتچە [cakra vartti] نىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇپ، قەدىمقى ھىندى ئەپسانىسىدىكى بىر خانىنىڭ نامىنى كورسىتىدۇ.

(34) نىكۇد - سانسكرىتچە [Nyagrodha] نىڭ ئوزگەرگەن شەكلى بولۇپ، "پۇتاقسىز دەرەخ" دىگەن مەنىدە. ئۇ ھىندىستاندىكى فىكۇس دەرىخىنى كورسىتىدۇ.

(35) خورمۇزتا [Xwrmzt] سوغدى تىلى بولۇپ، "خۇدا،

ئىلاھ، تەڭرى" دىگەن مەنىدە. خورمۇزتا ئەسلى مانى دىنى ئىلاھى بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى ئىلاھى ئىندرا [Indra] نى خورمۇزتا نامى بىلەن ئاتىغان.

(36) چىنتامانى (سانسكرىتچە cintamani). چىنتامانى ئەردنى سانسكرىتچە [cintamani ratna] دىن كەلگەن سوز بولۇپ "مەرۋايىت، دۇر، غەزنە، بايلىق، گوھەر، ئەڭ گۈشتەر" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تۆۋەندە ئەسلى تېكىستنى تەرجىمە قىلغاندا ئوز پېتى ئالماي تەرجىمىسىنى بەرگەن سوزلەرنى تونۇشتۇرىمىز.

1. ptr بۇ سانسكرىتچە [پاتتارا — Pattara] دىن كەلگەن سوز بولۇپ، "ۋاراق، ياپراق" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

2. قۇنچۇي بۇ سوز خەنزۇچە 公主 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، "مەلىكە" دىگەن مەنىدە.

3. تويىن. خەنزۇچە 道人 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ "راھىپ" دىگەن مەنىدە.

4. چاخسا پاتلىق. چاخساپات [siksapada] سانسكرىت تىلى بولۇپ، "نەپسىنى يېڭىش"، "پەرھىز تۇتۇش"، "دىن بۇيرۇغى" دىگەن مەنىلەرگە ئىگە.

5. ئاماری. ئوتتۇرا قەدىمى ئىران تىلى [abarig] دىن كەلگەن سوز بولۇپ "نۇرغۇن، كوپ، بىر قانچە" دىگەن مەنىدە.

6. ئاۋانت. ['nβ'nt] سوغدى تىلى بولۇپ "سەۋەپ، ۋەج" دىگەن مەنىدە.

7. بۇسى. خەنزۇچە 布施 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ "سەدىقە" مەنىسىدە

8. ئازۇن. ["zwn] سوغدى تىلى بولۇپ "دۇنيا، ئالەم، جاھان" دىگەن مەنىدە.

9. تۇدۇڭ. خەنزۇچە 都统 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئەمەل نامىنى بىلدۈرىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» 7 - جىلدى ھەققىدە تەتقىقات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» 1930 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان. كىتابنىڭ چوڭلۇغى 44×18cm كېلىدۇ. بۇ كىتاپ پارچىلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقىنى جەمئى 378 ۋاراق (756 بەت) بولۇپ بۇنىڭ 248 ۋارىقى بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدا بولۇپ، قالغان ۋاراقلىرى فرانسىيىنىڭ گۇئىمېت (Guimet) موزېيىدا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ لېنىنگرادتىكى تارمىغىدا ساقلانماقتا.

بۇ ئەسەر خەنزۇچىدىن قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر تىل ئالىمى سىكڭۇ سەلى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان.

گېرمانىيەلىك تۈركولوگ ئا. فون. گابائىن 1935 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ 5 - جىلدىنىڭ 6 پارىقى (ۋارىقى)نى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1938 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ 7 - جىلدىدىكى 3 پارچە خەتنى (ياپراق بولۇپ جەمئى 397 قور خەت يېزىلغان) ئېلان قىلدى.

ئېلىمىزدە فېلىك جىياشىڭ ئەپەندى 1953 - يىلى بۇ ئەسەر توغرىسىدا تەتقىقات دوكلادى، ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى، شۇەنجۇاڭنىڭ ئولگەن ۋاقتى (يىلى)، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ

يىل هىساپلاش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرىنى ئېلان قىلدى.

1974 - يىلى روسىيىلىك تۇغۇشۇۋا خەنزۇشۇناش مېنشىكوۋ بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساقلىنىۋاتقان 10 - جىلدىنىڭ 7 - ياپرىغى توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى.

دوتسېنت گېڭ شىمىن بۇ ئەسەرنىڭ 7 - جىلدىنىڭ ياخشى ساقلانغان 8 ياپرىغى (16 بەت) توغرىسىدا 1957 - يىلى دەسلەپكى تەتقىقات ماقالىسىنى يازدى. 1958 - يىلى ئۇزگەرتىپ يازدى. 1977 - يىلى ئەسەرنىڭ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى ئەسلى نۇسخىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، 3 - قېتىم قايتىدىن ئۇزگەرتىپ يازدى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى
«شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» 7 - جىلدىدىكى
8 ياپراقنىڭ تېكىستى

A_1

(1) (قىس ئونۇ) نچ ئايىن خان لاغكە (2)غا يارلىقادى...
(3) سامتسو ئاچارى يىمە باردى... خان ئوگرە (4) ئىس باسچى
(5) بەگلەركە يارلىقامىس (5) ئەردى. بىزىڭ تاغدىنقى-ى
(6) ..... (7) يايلاقدىن كىدىن (8) سامتسوقا بىر يىمە (9)
تۇكەل پىريان ئىتىگلار. ئاتى (10) نوم كىگۇرمىس پىريان تىپ
ئاتاڭ (11) لار تىپ مۇنلايۇ تۇتۇز-ۇ-(12)مىس ئەردى. ئول
بەگلەر يىمە (13) مۇنتاغ ئوق ئۇز ئىتۇرمىس ئەردى. (14)
قاچان خان بىرلە لاغكە- (15) غا تەگدۇقدە سامتسو ئاچارى ئول
(16) ... يى ئىچىنتەكى پرياندا (17) تۇردى. كۇندۇزخان تىدىپ
ساۋ (18) سوزلەتسەر، تۇنلە پريان (19) قا بارتۇقدا نوم ئاقتارۇر
ئەردى. (20) ئوگرە ئەۋىرمىس نوملارقا (21) سىگانىسراباۋ
ئاتلىغ بودىستۇ (22) يورمىس ئون تەگزىنچ ماخايانا (23) ساگراغ
ساستر، ۋاسۇبانتۇ بودىستۇ (24) يورمىس يىمە ئوك ئون تەگزىنچ
(25) ماخايانا ساگراغ ساستر، تىلتاغىن (26) تۇرمىس نومىلارنىڭ
(27) ئىدۇغ يوريغى ئاتلىغ سۇدۇر بىر

B_1

(1) تەگزىنچ، يۇز نوماغ يو.....(2) ئاتلىغ ساستربىر تەگزىنچ.
بۇ (3) مۇنچا نوملارىغ ئاقتاردى. (4) بۇۇ بىچىن كۇنكە تركەن (5)

تىگىن خاۋ تايسى يانا تىسى (6) ئىن سى ئاتلىغ ساڭرام (7) ئىتگەلى يرلىقادى. (8) ئول ساڭرام ئەرۇ ئەرۇ (9) بۇتتى. چاكىر ئىتىگى بۇتگەلى (10) ئوغرادۇقتا ئانتا ئولۇرتاچى (11) تويىنلار ئەكسۇ- كىنگە خانتا (12) ئوتۇنۇپ خان يرلىغى ئوزە (13) ئوچ يۇز تويىن كىگورگۇ قىلتى. (14) بۇ ئوچ يۇز تويىنىتا ئوڭى (15) ئەلىگ ئولۇغ ئەدرەملىگ تويىنى- (16)لارنغ ئوتوئۇنۇپ ئولارنى بىرلە (17) ئولغۇرتقۇ قىلتى. ۋرخار تەگز— (18)ىنگۇ ئۇم سوزلەگۇ ئوچۇن (19) ئول ياڭى ئىتمىس تىسى ئىن (20) سى ساڭرام ئىچىنتە يانا (21) سامتسو ئاچارى ئولۇرۇپ نوم ئاقتار- (22) غولوق بىر يىمە ئولوغ قوبى توكەل (23) پريان ئىتدۇردى. كىم ئول پىريان (24) يالۇ كوگەن لىملىگ ئوت بەدىز- (25) ىقودۇقلۇغ، چوڑا رازىرت بولىست (26) قاس تىركوك توپلۇگ قىزىل باقىر (27) تايلىغ، ئالتۇن ... قى.....

A_2

(1) چەچەك قۇۋراغلىغ بارچاسى يىگ (2) ئادرۇق ئاڭسىز كوركلە ئەردى. (3) سامتسو ئاچارىغ يانا ئول يانە (4)تا كەلۇرۇگ بىتىگ ئاقتارغالى (5) كوسۇس ئورىتىپ باسا يانا (6) قاۋسى-ى ساڭرام-م (7)تەكى زىم ۋاپسى-ى (8) ئاتلىغ نومچى ئاچارىقا (9) تركەن تىگىن ئايىپ كەنتۇسى (10) ئىتمىس تىسى ئىن سى ساڭراە-(11)تا سامتسۇ ئاچارىغ ئولوغ بولغۇ قا (12) ... چى تۇتدى. ئانى ئەسدىپ (13) سامتسو ئاچارى يانا تركەن تىگىن (14)كە ئوتوگ بىتىگ ئىتدى. بىتىگ (15) ئىچىنتەكى ساۋى بۇ ئەرۇر: تويىن (16) خۇئىنتسۇ ئوتوگوم: تەگى تەگىن- (17 دىم يرلىغقا تسى ئىن سى (18) ساڭرامدا ئولوغ بولغۇ ئوغرىنتا (19) (ئاغ)ىر ئاياماقىن ئەسدۇ تەگسىندىم (20) بۇ ئەدگۇ يارلىغىغ، كوڭولوم (21) بىلىگىم يىتىلىمەدىن ئارتوقراق (22) ئىيىە-

نىپ، ئىلسلىگ ساۋ سوزكە (23) ئۇستەلدى. تەرىك بەزمەك تىترە (24) مەكىم. مەن خۇئىنتسونىك ئەدرەمىم (25) ئۇلۇغسىغ، قىلىنچىم ئەرىگىم ياراغ-(26) سىز ئول. تىتىنىپ كىرتۇ ئانت يىرلىغ (27)ى ...-سىدىم..... يىزۇقىغ

B_2

(1) كىگۇرتكەلى ئىنانىپ تايانىپ تىگرى (2) خانىمزنىك ئۇلۇغ قۇتىگا تۇپ-(3) كەرۇ ئىراق بارىپ ئىستەدىم تەرىك (4) نومۇغ بۇلمىسقا سۇدۇرلارىغ-غ (5) ساستىرلارىغ ئىدۇق يارلىغ ئۇزە (6) ئاقتارۇ ئەرۇر بىز. كىرتۇ (7) كوسۇسۇمۇز ئول نومۇغ (8) يادغۇقا ئەرۇ قانۇ-(9) تۇرۇر بىز. مۇنتا .....(10) ئىس كودۇكوگ ئالتۇن كۇز...(11) يۇرتتا ئىدۇق نوم ئۇلالدى (12)ساپلتى تىگرى خانىمزنىك (13) يىرۇق يىرلىغى ئۇزە قىلتى (14) ئىلىگ ئۇلۇسۇغ ئاسىغلىغ تۇسۇلۇغ. (15) مەن خۇئىنتسو ئوگرە ئەنەتكە كە(16)كە بارمىستا ئەلپ ئادالىغ (17) يولتا ئۇركىچ ئەمگەنمىس مەن (18) ئىگلىگ كەملىگ بولمىس ئەرۇر (19) كۇچۇم كۇسۇنۇم كەۋلىمسكە (20) ئارتامسقا قورقۇ تەگسۇرمەن (21) قايۇ ئەرسەر ئىس كۇدۇكوگ (22) ئىرگۇرۇ تەگسىمەگەي ئەركى مەن (23) تىپ. يالگۇزۇم ئالسارمەن ئىل (24) ئاچىغۇن يازۇقلۇغ بولۇ تەگىنگەيمەن (25) بوسغۇتسۇز بۇرساك قۇۋراغ ئىسىن (26) كودۇگىن ئايغالى باسلاغالى قىلىنسار، (27) يانتۇرۇ يانا ئاغىر...

A_3

(1) بۇلغايمەن. قۇسلى بالىقلى (2) ئوگى توزلوگ ئەرىپ ئۇچتە-ۇقدا (3) چومتۇقدا يولىسن ياگىلۇر. ساقسىن (4) ساربزتىركسن تىگىن تىگرىم قۇتىم (5) توزۇن تاپىغساق يىرلىقار تىگرى (6) خانىمز ئىزىنتە..... (7) ئاياماق ئامرانماق (8) يىرلىغ يىرلىقار، سەۋىنىچ بىلمەك (9) كوگۇلدە يىلكە ئىرغالۇرسوگۇت (10) تەك يىرلىقانچۇ-چى كوگۇللۇگ (11) يىرلىقار تومىلىغقا تويرىيۇر (12) ...تەگ ئىرىنچكەمەك ساقىنىچ (13) يىرلىغ يىرلىقار تورۇچە ئىتىدى (14) يارادتى ساگرام كىگۇرتكەلى (15)...پ يىرۇغ بۇيانىغ. نوملۇغ

(16) قۇۋراغنغ باسلاماقلىغ يارىق (17)...ا كىسلەردە بولۇر بىز (18) باش ئىسىمىز كودۇگۇمۇز. ئول ساۋ (19) تا ئىدىس ئەرمە ... ئوتىغۇراق (20) بار بولغاي كەدگىرمەكىمىز تۇسمە كە (21) ىمىز كۇسەيۇ تەگمىۇربىز بىلگە (22) كوڭۈلى ئۇزە ئىراق كورۇپ يېرۇغۇ (23)يرلىقازۇن نوم كىڭۈرتدەچىنىڭ (24) بۇيانىلىغ تىلتاغمن يرلىقانچۇچى (25) بىلگىسن ئەدگۇتى يادىسپ ئادىرتلايۇ (26) يرلىقازۇن. بىز بىلگىسىز (27) .....مىزچىسن

B_3

..... (1) من ئامرانماقىن. مۇنتاغ قىلسار (2) ئوترۇ نوملۇغ قوۋراغىنڭ يوق (3) بولۇ تەگمىگەي قارارماقلىغ چوكمەكلىگ مۇن يازۇقلارى-ى بالىق (5) لى قۇسلى ئۇچقۇتا باتقۇتا (6) تاپنچا چىسا ئۇچقا- (7) لى باتقالى بولۇرلار (8) بىز يمە ياراغسىز... (9) ئوتۇگ ئوتۇنۇربىز كىرگۇد (10) چۇمۇزگە ئەرتىنگۇ ئايمانچلىگ (11) ئارتۇقراق قورقىنچلىغ تاپغلىگ (12) تىپ مۇنىلايۇ بىتىگ ئىتدى. (13) چغساپىت ئاي بوۇ لۇۇ كۇنكە (14) يانا يرلىغ ئۇنتى. ئويىنچى (15) خارىداقىئويىنچى بەگ- لەر (16) باسلىغ قىڭ خاۋاڭ باغلىگ (17) تاۇسۇڭقا تىوقۇز خارىداقى (18) توقۇز باغ ئويىن ئىلتۇ قۇت (19) ئورنانمىس قاپغلىغ قايقا (20) يارىن ئىرتە ئىمىرتە بارىگ (21) لار تىپ يانا يرلىغ ئۇنتى. (22) ساڭرام سايۇقى نەچە ئىتىگ (23) ياراتىغ ئەرسەر تۇغ تاۇچاڭ (24) دا ئۇلاتى بارچا ئۇز ئىتىزۇن (25) تىمەزۇن (26) يارىن كى يىلان كۇنكە (27) ئىرتە قۇت ئورنانمىس

A_4

(1) قاپىغتا لىغ قايدا يىغلىپ (2) بۇرقانقا ئۇترۇ بارغۇ ئول تىسى ئىن (3) سقا كىرگۇچى ئاچارىلارىغ ئۇدۇز- (4) وپ ئىلتكۇ ئول تىپ مۇنتاغ يارلىغ (5) كەلتى. سازىن قۇۋراغ بەگلەرى (6) يمە ئىكنىتى كۇن ئىرتە (7) ئول قايتا يىغلىپ (8) تىزىلتىلەر. ئوتلى بەلتىر (9) دە كىم ئول ژۇنگىم بەدىزلىگ (10) ...كىلار بالىق ياڭلىغ (11) ... ياتلانقۇ سرۇقلار قاماغ-غ (12) مىڭ بىز يۇز ئارتۇق تاۇچاڭلار (13)

كۇساتىرلار ئۇچ يۇز ئارتۇق (14) ئوكره ئىچىتىرتىن ئۇنىمىس چىكىنه- (15)مىس ئىكى يۇز ئارتۇق بۇرقاد- (16) لار ئىكى ئالتۇن بۇرقان كۇموس بۇرقان، ئالتۇن يىپلىگ ئىسكىرتە-(18) لەر. لالار پانلار بىس يۇز (19) قۇك ۋۇتسى ساكرامدا ئۇرمىس. (20) سامتسو ئاچارى كەلۇرگۇچى بۇرقاد (21) لار، بىتىگىلەر، سارىرلارىغ سامتسو (22) ئاچارى ئوزى ئۇنىتۇرۇپ تاۋچاك (23) ئورۇن ئۇزە ئۇلاتى قاگىلىلار (24) ئۇزە ئۇرۇپ ئوترا يورىدى... (25) يانا بۇرقانلار ئۇسكىنته (26) ئىكىدىن ئۇلۇغ قاگىلىلارىغ (27).....قاگىلىلار ئۇزە

B_4

(1) سىنته ئۇزۇن ئىغاچ تىكمىس (2) ئول ئۇزۇن ئىغاچتا پانلار (3) سالىنتۇرۇپ ئول پانلار كىدىنىن-(4)تە ئارسلان خانىلارىن يىتىپ (5) ئوكىدۇن يورىتىدىلار. يانا (6) ئەلىگ ئەردىنىلىگ قاگىلە-(7)تا تىسى ئىن سىتا (8) كىرگۇچى ئەلىگ ئۇلۇغ ئەردەمە لىگ (9) ئاچارىلارىغ ئولقۇرتۇپ (10) بالىقلىغ بۇرساك قۇۋراغ يانا (11)يىپار خۇا چەچەك تۇتۇپ يىر (12) قىلۇ باسا يورىدىلار. ئانتا (13) باسا نەچە ئۇزىكىكە ئالىپ... (14)- ماقتا تۇكەلىلىگ بەگىلەر (15) ئەرسەر، ئوكىمىن ئوكىمىن تاپىمغ (16) ئۇدوغ تۇتا قۇرىنچا كەزىكىنچە (17) تىزىلتىلەر. ئويىنىچى خارىداقى توقۇز (18) باغ ئۇزەكى ئويىنىچىلار ئىكىدىن (19) يورىپ ئويىمن ئەتىزدىلەر...(20)بۇلارتا كىمن تۇۇغ پان كوتۇر-(21) ۋپ چۇك سىلكىدىلەر. با (22) توقىدىلار. تىتسى ئۇزۇكسۇز (23) خۇا چەچەك ساچماق ئۇزە (24) كوزۇگ ساقىتىدىلار...(25) كوك قالىغ ئۇچۇردىلار (26) تولىپ كەنت ئۇلۇس يالتىرىتىدە- (27) لار.....

A_5

(1)...قۇۋراغىنك ئوكرەسن كىدىنىن (2) بىلگەلى بولمادى. ئانى ئۇچۇن ئۇلۇغ (3) تاۋراتداچى ئۇرچى باغلىغ ساۋز-(4) ۋك

بەگكە، ئىكىنتى تاۋاراتـ(5)داچى ۋاڭ باغلىغ ۋىنكۇن (6) بەگكە يىرلىقاپ (7) ئوڭدۇن ئورتۇنقى (8) ئەرچىندە مىڭ كىسى (9) يۇمۇسچى بىرتۇردى. خان (10) يىرلىغى ئۇزە تۇرۇلمىش بىلگە (11) ئاتلىغ ئەر، لى باغلىغ كىن يۇۋ (12) ئاتلىغ بەگ ئۇلۇغ يۇمۇسچى بولۇپ (13)...قىۋ ئۇلۇغ بەگ بىرلە ئول-ل (14)...غ باسلادىلار. خان تركەنـ(15)مىگ كۇنتەكىلەر بىرلە (16) كەلىپ قوت ئورنانمىس قاپىغ (17) ئاتلىغ قايداقى ئۇلۇغ لۇۋ ئۇزە (18) تۇتسۇكلۇگ تۇتۇپ بۇرقانـ(19)مغ نومۇغ بۇرساڭ قۇۋراغىغ (20) كورۇپ ئەرتىنگۇ ئوگىردى سەۋىنتى. (21) قايداقى كورتەچىلەر سانى (22) بىر كولتى تۇمەن كىسلەر (23) ئەردى...مۇنتاغ ئۇلۇغ (24)تورۇن بۇرقان نوم تىسى ئىن (25) سى ۋرخار قاپىغقا تەگدۇكـ(26)دە خان يىرلىغى ئۇزە چاۋ (27) قۇڭ ئى قۇڭ ئىدۇغ كەنگۇ باسچى

B_5

(1) چۇلى بۇ ئۇچ ئۇلۇغ ئوگەـ(2)لەر تۇتىسۇڭ تۇتا ئۇدۇزۇپ ۋىرتىن ئىچىنتە ئورۇپ تىوقۇز (4) باغ ئويۇن ئەتىزـ دۇرتى باچىنـ(5) لىغ بۇتىگىن بۇدىتىپ ئۇلاتى (6) قاماغ مىڭ بىس يۇزـز تۇرلوگ ئويۇن ئويىناـ(8)تىپ ئانتاكىن يادىلدىـ (9)لار تىسى ئىن سى ساڭرامقا (10) بۇرقان نوم ئەلىگ نومچىلار (11) ئۇدۇزۇپ ئىلتمەڭ تۇڭ (12) تۇكەدى. بۇ تىورۇ كى يىلان (13) كۇنكە بولتى. بۇ تورۇ (14) ئەرتىمىستە كىن تىورـ تۇنچ (15) كۇن ژىم بىچىن كۇنكە (16) تركەن تىگىن تويىن كىرگۇـ(17) لۇڭ كوسۇسى بولتى. ئول كۇن (18) قانىتۇرغالى سىن قويىن كۇنكە (19) ئىنانچلار تاپىغچىلار بىرلە (20) ئۇنۇپ ئەسكى چىغتا تۇنەدى. (21) ئىكىنتى كۇن تاڭىسىن ئىرتە (22) تىسى ئىن سى ساڭراەنىڭ (23) كۇنتۇن ياڭاغدىن ئىتىگ (24)

یاراتىغ ئۇزە تىزىك قىلىپ (25) كەلتى. ساڭرام قاپىغىقا تەگدۇك-(26)دە ئاتىتا قودى تۆۋۇپ ياداغىمىن (27) كىردى. قاماغ...

A_6

(1).....تۇكەدتۇكدە ئەلىگ (2) نومىچىلارىغ ئۇقىپ بىرلە كورۇسدى. (3) ۋرخار ئىتمىس تىلتاغمتا سوزلەدى. (4) سوزلۇ بىرلە ئاچىغى كەلىپ يىغلا (5)دى. تىگىن يىغلامسقا تەگرەكى (6) بەگلەر ئاچارىلار كىم ئەسەر (7) ئىدى يىغلاماقلى (8) قىلماقلى بولمادى. (9) ئىسىنمەكدە ئىسىنمەكلىگ كوڭۇل-(10)ۇگ كورسەر تىگمىنىڭ بۇ ئودتە (11)كى سۇنتسى خان ئەرۇر. قاچان ساۋ (12) تۇكەتۇكدە ئۇلۇغ ياپلىققا ئاغتىن(13)مپ ئوڭدۇنكى قالىغتا ئولۇردى. (14)...گ بەگلەرىگ ئالتىن يازد-(15) دا تىزىلتۇردى. ئۇتلىسىن (16)...ى قىلماقلىغ ئەدگۇ يولىغ (17) يارلىقادى تويىن كىردەچىلەرگە. (18) ئانتا-كىن ساچلارىن يۇلۇتىپ (19) كونى ئاسانتۇردى. ئۇلاتى بەگ(20) لەرگە ئوگدىر بىرىپ تويىن (21) كىرگۇچىلەرگە... كەمىسىسە-(22) دە كىن قاماغلار قالىغدىن (23) قودى ئىتىپ تركەن تىگمن (24) قاتۇنۇ بىرلە بۇلاڭ تەگزىنۇ (25) يورتىلار. قاچان سامتسو (26) ئاچارى تەگدۇكدە تركەن تىگسىن (27)..... بىس ئۇڭىكلىغ

B_6

(1) سلوك ياراتدى. سلوك بۇ ئەرۇر (2) ئىنانۇر بىز قاپىغىنتا كۇن (3) تڭرى ئورنانمسقا (4) يوكۇنۇر بىز بۇر قانلىغ ياپلىقنا

(5) ئىلىنچۇلەدەچىگە (6) كوزىن كورگەي ئەركى (7) بىز خانىم
مىزنىڭ خانىم (8)نىڭ (9) نوملۇغ تىلگەن كۇنىنكە مۇنتاغ(10) قما
ئەۋىرەمىسىن (11) خۇالار كوڭاتىرىلار تۇتسۇكلەر (12) بۇلىت تەگ
ئۇچقايىلار (13) كوك تۇتسۇك تۇتۇن يىدىيۇ (14) كودىيۇ تۇرغاي
كوك قالىغتا (15) چۇڭا يالتىرىغلىغ ئەردىنىلىگ (16) تۇغلار پانلار
يالۇ كوگەن (17) تەگ ئىراقتىن بەدىزەلگەي (18) كوك قالىغ
داقى سۇۋ يالتىرىقلىغ (19) ئورۇن تەگ ئەرتىنگۇ يىرۇقى تەگ
(20) ئودۇن ئاقتىنغاي ئون يىر ئورۇن(21)قا كەنتۇ ئوزى بولغاي
ئۇققالى (22)ئۇچ ئىنانغۇلۇقلارىغ. تىپ (23) مۇنتاغ بىتىگ
كورۇنچلەيۇ تۇكەد (24) بىپ ئوردۇقا يانتىلار.... (52) ئول ئودۇن
تويىنلار ئىگىللەر (26) ئوگىرىپ سەۋىنىپ بىر ئىكىنتىسكە (27)
سەۋىنچكە سىلوك...غانتە...

A_7

(1) .....ئەردى تەرىك (2) بوسغۇتلار ئىكىلەيۇ ئاسىلتى.
(3) قالمىس نوملار يانالا (4) ئۇستەلىدى. ياغۇرۇ سودە بەرۇ
(5)مۇنتاغ ئىدى مۇڭادىنچىغ (6) ساۋ بولمىس يوق (7) تىپ
تىدىلەر. ئول (8) كۇن ئۇزە خان (9) يىرلىغى كەلىپ سامتسۇ
ئاچارىغ (10) تاغدىنقى ئوردۇقا ئىلتدى. (11) ئۇچ ئوتۇزۇنچ
يىلتا تۇرتۇنچ (12) ئايىن خان تۇسەنگى ئىچىنگە (13) ئوردۇقا
يىرلىقادى. تركەن (14) تىگمىن تىگرىم سامتسۇ ئاچارى (15) ئىكە
گۇ بىرلە باردى. بەگلەر (16) ئۇزە قاۋزادىپ قاچان ئانتا (17)
تەگدۇكتە خان يىرلىغى يىرلە (18) قاممىسغ تاس قىلىپ بىر - ر (19)
يىنتەم تەرىك ساستىرلارداقى (20) نوملارىغ سوزلەپ تىلىتاغنىك

(21) تۇسنىڭ ئۇغساتى ئۇدلىسىن (22) ئايىتىدى. سامىتسۇ ئاچارى يىمە (23) ئول ئايىتىمىس نوملارىغ يونىنچە(24) ياراغنچا ئايىسپ يانا ئول (25) نوملارىغ ئەنەتكەكدە قاي ئورۇن(26)تا يىرلىقامىس ئەرسەر ئانى بىرلە (27) تاپىق... ئۇز كىگىنچ بىردى

B_7

(1) ئانى ئەسدىپ تەرىڭ كىرتگۇنتى (2) سۇزۇلتى. قولىن يارسىنغۇسىنتىن ئۇنتۇروپ (4) ئۇلۇغ تىنا ئىنچە تىپ تىدى (5) من سامىتسۇ ئاچارى بىرلە (6) كىن تۇسىمسقا بۇرقان (7) نوميىن سازىنىن (8) كىڭۇرتۇ ئۇماددىم تىپ (9) كەڭىرەنتى. خان لاغكىنغا يىرلىقا (10) مىس ئودتە ئانچا ئانچا (11) قىيا تاپسىزى بار ئەرسەر يۇز(12) قانى قىرددىسى ئوگى كوڭۇلى (13) ئاڭ ئىسىمەدۇڭ ئەردى. ئوڭرە (14) كى بىسىنچ ئايىن كى يىلان (15) كۇنكە ئانچا ئانچا باسى (16) ئاغىرقانىدى. ئانى ئۇچۇن سامتسۇ (17) ئاچارىغ قودۇپ ئوردۇتا تۇنە (18) دتى. قى يونت كۇنگە خان (19) تىڭرى بولتتى يىللاڭ (؟) يايلىقا (20) تا. تڭرى بولمىسىن كىزلەدى. (21) يانتۇرۇ لاغكىغائىلتىپ (22) ئانتا ئۇلۇغ تورۇ قىلتۇرۇپ (23) ئۇنتۇردىلەر. تايقىڭتىن ئاتلىغ (24) ئەرتىنگۇ ئۇلۇغ يايلىقتا ئول ئوق كۇن (25) تركەن تىگمىن خان بولتى. (26) ئوردۇ ئازۇسىنتا ئەسكى يىلىغ ئەرتۇر (27) ۇپ ياڭى يىل...

A_8

(1) چىقۇڭ دىسن(2) تىگمە ئاتىن تەكسۇروپ يۇكۇي (3)دىن ئات ئۇرتۇقتا تۇمەن (4) يىڭاقتىن ئۇلىدىلەر ئاچىتە(5)لار.

ئەنچە قەلبتى ئوگى قاڭى (6) ئولمىس تەگ. ئوتروُ - ؤ (7) سامتسو ئاچارى كوڭۇل (8)ى چوكۇپ ياڭى خان (9) ...ى تسى ئىن سى ئاتالىغ ساڭرامقا (10) باردى. ئانتاكىن بىر ئۇۇچ (11)لۇغ كوڭۇلىن نوم ئاقتارغالى - ى (12) ...ى كىسان ئودوگ بوس ئەرتۇر (13) مەدىن كونىنكەكەنتۇ ئوزى (14) ئۇرمىس ئۇلگۇ تەگدى. بىروك (15)...ئۇروُپ ئۇلگۇتەگچە (16) ئىسلەيۇ ئۇماسار، ئوترۇ تۇنلە (17)...پەر ساپا نوم ئاقتارۇر ئەردى. (18) كى كۇزەد ئود ئەرتىمىدە (19)كىن تىمىن ئوك بىتىگۇ پريان (20) قودۇر ئەردى. بىتىگ يىغا (21) تۇكەدسەر، يۇكۇنچ قىلىپ ژرخار (22) تەگزىنۇر ئەردى. ئۇچ كۇزەد- (23) كە تەگى ئۇچ كۇزەدتە كىن تىمىن (24) ئانچاقيا ئۇدىسار، بىسىنچ (25) كۇزەدتە يانا تۇروُپ ئەۋىرگۇ (26) ئەنەتىكەكچە بىتىگىگ ئوقىپ كەز (27) ىگىن تىزىگىن تىلەيۇر بلگۇلەيۇر

B_8

(1) ئەردى. ياريتىن (؟) (2) نوملاريغ بىر چايىسى نەرنىمىدە (3) ئىكىنتى چوك توقىغۇ ئودتە (4) بۇ ئىكى ئودتە كىڭۇرۇ نوملايۇر (5) ئەردى. چىۇلار سايۇقى بوسغۇتچى (6) تويىنلار تۇرقارۇ (7) كەلىپ سىزىك ئايىتا(8)سارلار سىزىنمىس (9) سىزىكلەرى ئۇزۇلوُپ ئۇگىرە (10) سەۋىنۇ بارىرلار ئەردى. بىلۇپ (11) تۇكەدمەكى ئۇزە ئۇلوُغ بولغۇ - (12)نىك ياراغىن. قوُۇراغ- لىغلار - (13) ىغ يىمە ئايىتۇرلار ئوتوُنىدلەر (14) ئەردى. يانا يىمە بار ئا... (15) ئىچتىن سىڭارقى نىزۇانى...(16)نىك ئىسىن كودوُگىن كىتەرگۇ(17)لىك ئەدگۇسى. ئوڭرەكى كىنكى (18) ئەۋىرمىس قاماغ نوملار ئون (19) تىكىتۇرمىس چىكىن سۇ (20) ئىكى يۇز، يانا سامتسو ئاچارى (21) يوريمىستا تۇرمىستا

تۇنۇلۇش (22) كۇنتۇز ۋرخاردا قى يۇز تەتسىلارقا ۋەدەس بىرۇر ئەردى. (24) (بۇلاڭ) تولۇ تەگزىنگۇ تاسا (25) سىزىك ئايىتداچىلارقا (26) كىگمىنچ بىرۇ يىرلىقار ئەردى. (27) ئەكسۇگسۇز كرگەكسىز ئەرتىنگۇ ئوكۇس

ئەسكەرتىش:

"B_8A_8 ..... B_1A_1" دىكى B،A ھەرپلىرى ھەر بىر ياپراق نىڭ ئالدى - كەينى بەتلىرىنى كورسىتىدۇ. بۇ ھەرپلەر يېنە دىكى سىپىرلار ياپراق تەرتىۋىنى كورسىتىدۇ.

( ) بەلگىسى ئىچىگە ئېلىنغان نومۇرلار ھەر بىر بەتتىكى ئەسلى تېكىستنىڭ قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

كوپ چېكىت شۇ ئورۇندىكى سوزلەرنىڭ ئەسلى تېكىستە ئوچۇپ كەتكەنلىگىنى كورسىتىدۇ.

تەرجىمىسى

قىش (پەسلى) 10 - ئايدا خان لاغكى ① غا قايىتتى. سامتسۇ ئاچارى② (خان بىلەن بىللە) قايىتتى. خان بۇرۇن ئىش باشقۇرغۇچى بەگلەرگە: "بىزنىڭ شىمالىي ئوردىمىزنىڭ كەينى تەرىپىگە سامتسوغا بىر ھوجرا ياساپ قويۇڭلار. ئۇ ھوجرىغا (نوم كېڭەيتىش ھوجرىسى) دەپ نام بېرىڭلار" دەپ يول يورۇق بەرگەن ئىدى. بەگلەر ئېسىل ھوجرا ياسىتىپ قويغان ئىدى. خان بىلەن لاغكىغا يىتىپ كەلگەندىن كېيىن سامتسۇ ئاچارى.....ئېچىدىكى (شۇ) ھوجرىدا تۇردى. كۇندۇزى، خان سامتسونى يېنىغا چاقىرىپ سوھبەتلىشەتتى، كېچىسى، سامتسو ئوز ھوجرىسىدا نوم تەرجىمە قىلاتتى.

(سامتسو ئاچارى) بۇرۇن تەرجىمە قىلىپ بولغان نوملاردىن باشقا، يەنە سىڭانىسراباۋ ئاتلىق بودساتۋا ئىزاھلىغان ئون

جىلدلىق «ماھايانا ساكراغ شاستىر»نى، بودساتۋا ۋاسۇبانتۇ ئىزاھلىغان ئون جىلدلىق «ماھايانا ساكراغ شاستىر»نى «ۋەج بىلەن تۇرغان نومىلارنىڭ مۇقەددەس شەرھى» دىگەن سۆزدۇر③ نىڭ بىر جىلدىنى ۋە «يۇز نومنى يو .....» ناملىق شاستىر④ نىڭ بىر جىلدىنى تەرجىمە قىلدى. مايمۇن كۇنى ⑤ تەركەن تىگگەن ⑥ يەنە «مېھىر - شەپقەت ئىبا - دەتخانىسى» ئاتلىق ساكرام ⑦نى ياساشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ ساكرام ئاستا - ئاستا پۈتتى. (ساكرامنى) زىننەتلەش ئىشلىرى ئاخىرلىشاي دىگەندە، ئۇ يەردە تۇرىدىغان راھىپلار ئاز بولۇپ قالغانلىقتىن خانغا ئوتۇنۇپ، خاننىڭ يارلىغى بىلەن ئۇچيۇز راھىپ تۇرىدىغان قىلدى. بۇ ئۇچيۇز راھىپتىن باشقا يەنە ئەللىك ئالى پەزىلەتلىك راھىپنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇچيۇز راھىپ بىلەن بىللە تۇرىدىغان قىلدى. ۋرخار ⑧ ئايلىنىپ نوم تەپسىرقىلىش ئۇچۇن يېڭى سېلىنغان «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ئاتلىق ساكرام ئىچىگە سامتسو ئاچارى ئولتۇرۇپ نوم تەرجىمە قىلدىغان كاتتا (ۋە) مۇكەممەل بىر ھوجرا ياساتتۇردى. ئۇ ھوجرىنىڭ ئىشىكى غا رەڭگارەڭ گۈل - نەقىشلەر، قىزغۇچ(ۋە) كوكۇش(رەڭلىك) بۇلۇتلار چۈشۈرۈلگەن ئىدى. ئۇ ھوجرىنىڭ تۆۋرۈكلىرى ۋە تۆۋروك تۆۋلىكلىرى قاش تېشىدىن، پەلەمپەيلىرى قىزىل مىستىن، (ئىشىگىنىڭ ھالقىلىرى سېرىق) ئالتۇندىن ئىدى. (ھوجرا ئىچىگە) گۈللەر تىزىلغان بولۇپ بۇ ھوجرىدىكى نەرسىلەر رەڭگارەڭ ۋە ئاجايىپ چىرايلىق ئىدى. (تەركەن تىگگەن) سامتسۇ ئاچارىنى ئۇ يەرگە تەكلىپ قىلىپ نومىلارنى تەرجىمە قىلدۇرماقچى بولدى. ئۇ يەنە قاۋىسى ⑨ ساكرامىدىكى زىم ۋاپىسى ⑩ ئاتلىق نومچى ئاچارىغا، ئوزى ياساتقان «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساكرامىغا سامتسۇ ئاچارىنى ئۇلۇغ بولغۇ (ساكرام ئۇلۇغى) قىلىپ تەيىنلىگەنلىگىنى ئېيتتى. ئۇنى ئاڭلاپ، سامتسۇ ئاچارى تەركەن تىگىنگە ئىلتىماس سۇندى.

ئىلتماسىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: مەنكى "راھىپ خۇئىنتسۇ ⑪ نىڭ ئىلتماسىم: جانابلىرىنىڭ مېنى «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» نىڭ ئۇلۇغى قىلىپ تەيىنلىگەن يارلىقلىرىدىن خەۋەر تاپتىم. بۇ ئېسىل يارلىقلىرىنى ھورمەت بىلەن ئاڭلىغانىدىن كېيىن (بۇ خىزمەتنى ئىشلەشكە) پاراسىتىم يەتمەسلىگىدىن كۆڭلۈم ناھايىتى بىئارام بولدى. (يارلىقتىكى) ئۇ سۆزلەر مېنى ھاياجانلاندۇرۇپ) پۈتۈن ئەزايىمنى تىترىتىۋەتتى. مەن خۇئىنتسۇنىڭ ئەخلاقىي - پەزىلىتىم توۋەن، قىلمىشلىرىم لايىقەتسىز قەسەم (بېرىشكە) پېتىنىپ يارلىغى... سىدىم .....نۇرىنى كېچەيتىگىلى مەن تەڭرى خانىمزىنىڭ ئۇلۇغ -بەختىگە ئىشىنىپ (ۋە) تايىنىپ، يىراق جايلارغا بېرىپ چوڭقۇر (مەنىلىك) نومۇلارنى ئىزدىدىم. تېپىپ ئەكەلگەن سۇدۇرلار (ۋە) شاستىرلارنى مۇقەددەس يارلىقا بىنائەن تەرجىمە قىلىۋاتىمەن. مېنىڭ سەمىمىي ئارزۇيۇم نومۇلارنى تەدرىجى كېچەيتىش. بۇ يەردە.....ئىش - كۆشۈلەرنى...ئالتۇن كۆز... يۇرتتا مۇقەددەس قانۇن داۋاملاشتۇرۇلدى. تەڭرى خانىمزىنىڭ نۇرلۇق يارلىغى ئىلىمىزنى بەخت - سائادەتلىك قىلدى. مەن خۇئىنتسۇ بۇرۇن ئەنەتكەككە ⑫ بارغىنىمدا مۇشكۈل - جاپالىق، خەتەرلىك يولدا كوپ جەۋرى جاپا تارتتىم. (ئۇنىڭ ئۇستىگە) سالامەتلىگىم ناچارلىشىپ، كېسەلچان بولۇپ، كۈچ - قۇۋۋىتىمدىن قالدىم. شۇڭا بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاپ كېتەلمەسلىگىمدىن ئەنسىرەيمەن. ئەگەر مەن ئۆزەم يالغۇزلا ئەلچىنىڭ شەپقىتىگە ئېگە بولۇۋالسام، گۇناكار بولۇپ قالمەن. ماڭا ئوخشاش بىلىمسىز ئادەمگە راھىپلار ئىشلىرىغا بېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلسا، تېخىمۇ ئېغىر (گۇنا) تېپىۋالىمەن. قۇش بىلەن بىلەنگىنىڭ تەبىئىتى ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۆز تەبىئەتلىرىنى ئۆزگەرتمىدىكەن، ئۇچقاندا ۋە ئۈزگەندە يوللىرىدىن ئادىشىدۇ. تەركەن تېگىن ئالىلىرىنىڭ ۋاپادارلىق بىلەن تەڭرى

خانىمزنىڭ ئىزىدىن (مېڭىپ)، خوشاللىقتىن بىلىدىغان كۆڭۈل بىلەن ئاياپ ياخشى كورۈشلىرىنى خۇددى شامالدا لەڭشىپ قالغان بىچارە دەرەخكە، سوغاقتا تۇڭلاپ قالغان بۇلاققا ئوخشىتىپ ئىچلىرىنى ئاغرىتىشلىرىنى سورايمەن. نۇرلۇق بەختنى كېچەيتمش ئۇچۇن قائىدە بويىچە ساڭرام ياسالدى. نوملۇق جامائەتكە يېتەك چىلىك قىلىشقا (قابىلىيەتلىك) كىشى كېرەك. مېنىڭ ئىشلىرىم بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا قاچمۇ بولالمايدۇ. شۇڭا جەزمەن پۈتلىشىپ يىقىلىشىم مۇمكىن. جانابلىرىنىڭ دانالىق بىلەن يىراقنى كورۈپ، نوم كېچەيتكۈچىنىڭ بەختلىك بولۇشىغا كويۇنۇشلىرىنى مەرىۋانلىق پاراستىنى ياخشى ئىشلىتىپ ئايرىپ چىقىشلىرىنى بىز نادان.... بىز سەممى كويۇنۇشلىرىنى.....مۇشۇنداق قىلغاندا، نوملۇق جامائەتنىڭ پېتىپ كەتكەن گۇنالىرى يوقىلىدۇ. بىلمەلار بىلەن قۇشلار خالىغىنىچە شۇڭغىيالايدۇ، ئۇچالايدۇ. مەن جانابلىرىدىن ئوتۇنۇپ ئەرزىمەس... ئىلتىماس سۇندۇم... مەن ئوزەمنىڭ ساداقىتىمدىن ئىنتايىن خجىللىق ھىس قىلىمەن ۋە ئىنتايىن ئەنسىرەيمەن."

12 - ئايىنىڭ ئەجدىھا كۇنى خان مۇزىكانتلارغا رەھبەرلىك قىلغۇچى ئەمەلدار قىڭخالىق ۋاڭ تاۋسۇڭغا ⑬ توققۇز مۇزىكانتلار ئەترىتىدىكى توققۇز بولەك مۇزىكانتلارنى باشلاپ ئەتىسى ئەتىگەن سەھەردە «بەخت ئورنىغان قاپقا» كوچىسىغا يېتىپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۇشۇردى... خان يەنە ھەر قايسى ساڭرامىلارىدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنى، چېدىرلارنى تەييارلاپ قويۇش، ئەتىسى يەنى ئىلان كۇنى سەھەردە «بەخت ئورنىغان قاپقا» كوچىسىغا يىغىلىپ، بۇتلارنى قارشى ئېلىش، راھىپلارنى «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» غا ئۇزىتىپ قويۇش توغرىسىدا يارلىق چۇشۇردى. ئەتىسى سەھەردە راھىپ بەگلىرىمۇ شۇ كوچىدا ۋە كوچا ئېغىزلىرىدا سەپ تارتىپ تۇرۇشتى. چىرايلىق بېزەلگەن

مەپلەر، سالاسۇنلۇق ھارۋىلار ۋە بېلىق - ئەجدىھا ئويىنتىدىغان خادا ياغاچلارنىڭ سانى بىر مىڭ بەش يۈزدىن ئارتۇق، چېدىرلارنىڭ سانى ئۇچيۈزدىن ئارتۇق ئىدى. ئالدى بىلەن ئىچكى ئوردىدىن ئىككى يۈزدىن ئارتۇق گۈل چېكىلگەن بوت، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان ئىككى بوت، زەر باسقان شايى، ھىلىلە تۇغ - ئەلەملەردىن بەش يۈزى چىقىرىلىپ «بەخت تارقىتىش ئىبادەتخانىسى»غا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. سامىسۇ ئاچارى ئوزى ئېلىپ كەلگەن بوتلار، نوملار، شارىرلار⑭نى ئوزى ئېلىپ چىقىپ تەگلىككە ئورۇنلاشتۇردى ۋە ھارۋىلارغا سېلىپ ئوتتۇرىدا ماڭدى... بوتلارنىڭ ئالدىدا ئۇزۇن دەستىلىك تۇغ - ئەلەملەر ئورنىتىلغان چوڭ ھارۋىلار ئىككى رەت بولۇپ ماڭدى. تۇغ - ئەلەملەر كەينىدىن ئارسلان خانلار يول باشلاپ ماڭدى. يەنە ئەللىك ئالىجاناپ ئاچارنى مەرۋايىتلىق ئەللىك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ ئېلىپ ماڭدى. شەھەردىكى راھىپلار قوللىرىدا ئىپار پۇراقلىق گۈللەرنى كوتىرىپ مەدھىيە ناخشىلىرىنى ئوقۇپ كەينىدىن ماڭدى. مەمۇرى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوز نەۋكەرلىرىنى باشلاپ سەپ تارتىپ ماڭدى. ئوركېستىر ئەترىتىدىكى و بوىەك مۇزىكانتلار ئىككى تەرەپتە ساز چېلىپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن مۇرتلار قوڭغۇراق - جاڭلارنى چېلىپ، ئۇزۇلدۇرمەي گۈل چېچىپ كوزلەرنى قاماشتۇرۇۋەتتى. گۈل - چىچەكلەر كوكتە ئۇچۇپ پۇتۇن شەھەرنى چاقنىتىۋەتتى. (نامايىش) قوشۇنىنىڭ باش - ئايىغىنى بىلىگىلى بولماي قالدى... شۇنىڭ ئۈچۈن (تەركىەن تىگىن) ئۇلۇغ سەركەردە ئۇرچى پەمىلىلىك شاۋزۇڭ ⑮ بەككە ۋە مۇئاۋىن سەركەردە ۋاڭ فامىلىلىك ۋىن كۇن ⑯ بەككە يارلىق قىلىپ شەرقىي ئوردىدىن مىڭ ئەسكەرنى يارەمگە چىقارغۇزدى...

يەنە خان يارلىغىغا بىنائەن مۇشاۋىر لى پەمىلىلىك كىن يۇڭ ⑰ (چىيەن يۇ) ئاتلىق بەگ ئۇلۇغ باشقۇرغۇچى بولۇپ، قىۋ⑱(خۇ) ئۇلۇغ بەگ بىلەن بىللە ئۇ ..... رەھبەرلىك قىلدى. خان ۋە

تەركەن تىگىن ئارقا ئوردىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە «بەخت ئورنىغان قاپقا» كوچىسىدىكى راۋاقتا چىقىپ، قوللىرىدا كۆجىدانلارنى تۇتۇپ، بۇتلارنى، نوملارنى، راھىپلارنى كوزدىن كەچۈرۈپ ئىنتايىن خوشال بولۇشتى. كوچىدا تاماشا كورۈۋاتقانلارنىڭ سانى يۈزمىليون تۇمەنگە يەتتى..... مۇشۇنداق تەنتەنىلىك مۇراسىم بىلەن بۇتلار، نوملار «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى»نىڭ دەرۋازىسىغا يېتىپ بارغاندا، جاۋگۇڭ⑲، يىڭ گۇڭ⑳ ۋە باش مىرزا چۇلىڭ㉑دىن ئىبارەت 3 نەپەر چوڭ ئەمەلدار خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۇلارنى ئىبادەتخانىغا باشلاپ ئىلىپ كىرىپ ئورۇنلاشتۇردى. توققۇز بولەك مۇزىكا تەڭكەش قىلىنىپ، باچىن ㉒ ئۇسۇلى ئويناندى (ئويۇن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن) هەممە تارقىلىشتى. «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساڭرامىغا بۇتلارنى، نوملارنى ۋە ئەللىك ئۇلۇغ نومچىلارنى ئۇزىتىپ كىرىش مۇراسىمى پۈتۈنلەي ئاياقلاشتى. بۇ مۇراسىم يىلان كۈنى ئوتكۈزۈلدى. بۇ مۇراسىم ئوتكۈزۈلۈپ تۇتىنچى كۈنى يەنى مايمۇن كۈنى تەركەن تىگىن راھىپلىقتا كىرمەكچى بولدى. بۇ (ئارزۇسىنى) قانىدۇرۇش ئۈچۈن قوي كۈنى تەركەن تىگىن ئىشەنچلىك نۆۋكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە كونا مازارلىقتا تۇنىدى. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە ئۇلار «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى» ساڭرامنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىن ھەيۋەت بىلەن تىزىلىپ كېلىشتى. ئۇلار ساڭرام دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ساڭرامغا مېڭىپ كىردى. بارلىق..... تۇگىگەندىن كېيىن ئەللىك نومچىنى چاقىرىپ كورۈشتى. ئۇلارغا ۋرخار ياساتقانلىغىنىڭ سەۋەبىنى سوزلەپ بەردى. (تەركەن تىگىن) سوزلەۋېتىپ، كوڭلى بۇزۇلۇپ يىغلىدى. تەركەن تىگىن يىغلىغاچقا ئەتراپىدىكى بەگلەر ۋە ئاچارىلارنىڭمۇ يىغلىمىغىنى قالمىدى (تەركەن تىگىننىڭ ئوزلىرىگە مۇشۇنداق) غەمخورلۇق قىلىۋاتقانلىغىنى كورگەن راھىپلار ئۇنى

شۇ دەۋرنىڭ شۇنزى㉓ خانى ھساپلاشتى. سوھبەت تۇگىگەندىن كېيىن، تەركەن تىگىن چۆڭ ئوردىنىڭ شەرقىي راۋىغىغا چىقتى. بەگلەرنى تەۋەندىكى تۇزلەڭلىكتە تىزدىلىدۇردى (ۋە) راھىپلىقىقا كىرگۈچىلەرگە ئىلتىپات قىلغانلىغىنى جاكالىدى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چاچلىرىنى چۈشۈرگۈزۈپ ياخشى غىزالاندۇردى. بەگلەرگە ئىنئام بېرىپ، راھىپ بولغۇچىلارغا... چاچقاندىن كېيىن ھەممىسى راۋاقتىن يېنىپ چۈشتى... تەركەن تىگىن مەلىكىسى بىلەن بىرلىكتە بۇلاڭ (لەشپىلىك كاربىدۇر) نى ئايلىنىپ ماڭدى. سامتسو ئاچارىنىڭكىگە يېتىپ بارغاندا، تەركەن تىگىن (بەش) بوغۇلۇق بىيت توقۇدى. ئۇنىڭ بىيتى مۇنداق: "قاپقىسىغا كۇن تەگرى ئورنىغانلىغىغا ئىشىنىمىز، بۇرخانلىق ئىبادەتخانىدا زىيارەت قىلغۇچىغا ئېھتىرام بىلدۇرىمىز. خانىمزىنىڭ خانىنىڭ نوملۇق چاقىنىڭ كۇنىگە مۇشۇنداق ئايلىنىشىنى كورۈشكە نېسىپ بولغاي. گۇل - چىچەكلەر (ۋە) كۇجە تۇتەكلىرى كوكنى قاپلاپ بۇلۇتتەك ئۇچقاي، گوك كۇجە تۇتۇنلىرى خۇش پۇراق چاچقاي، قىزىل شەپەقتەك گوھەرلىك تۇغ - ئەلەملەر ھەسەن - ھۇسەندەك يىراقتىن زىننەتلەپ تۇرغاي، كوكتىكى سۇ تامچىلىرى يالتىراپ تۇرغان ئۇنچىدەك ناھايىتى نۇرلۇق بولغاي. ئۇ پۇرسەت تېپىپ ئون ئورۇنغا ئوزى چىقىپ، ئۇچ تۇرلۇك ئېتىقاتىنى چۈشەنگەي." ئۇلار بۇ بىيتنى تاماشا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئوردىغا قايتىشتى... شۇ چاغدا راھىپلار ۋە پۇقرالار شاتلىنىپ سۇيۇنۇپ بىر - بىرىنى خوشاللىق بىلەن تەبرىكلىشىپ: "چوڭقۇر دىنىي ئەقىدىلەر قايتىدىن گۇلەندى، تاشلىنىپ قالغان - قائىدە يوسۇنلار قايتىدىن راۋاج تاپتى. بۇرۇندىن تارتىپ بۇنداق ئاجايىپ سوزلەر بولۇپ باقمىغان ئىدى" دىيىشتى.

شۇ كۇنى خاندىن يارلىق كېلىپ سامتسو ئاچارىنى شىمالىي ئوردىغا ئۇزىتىپ ئاپىرىشتى. يىگىرمە ئۇچىنچى يىلى تۇتۇنچى

ئايدا تسۈيۈدىگۈك㉔ ئوردىسىغا باردى. تەركەن تىگىن بىلەن سامتسو ئاچارى ئىككىسىمۇ خان بىلەن بىللە باردى خان بەگلەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن يارلىقلىرىنى چۈشۈرۈپ بولۇپ، مەخسۇس چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شاستىرلاردىكى نەزىرىيىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى. سەۋەبىيەت ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى تۇغرىسىدا سوردى. سامتسو ئاچارى ئۇ سورىغان نەزىرىيىلەرگە مۇۋاپىق جاۋاپ بەردى (ۋە) ئۇ نوملارنى ئەنەتكەكىنىڭ قايسى يەرلىرىدە سوزلىگەنلىگى تۇغرىسىدا ھورمەت بىلەن ئۇستىلىق بىلەن جاۋاپ بەردى. ئۇنى ئاڭلاپ (خان ئۇنىڭ سوزلىرىگە) چوڭقۇر ئىشەندى. قوللىرىنى يېڭىدىن چىقىرىپ ۋە ئۇلۇغ تىنىپ مۇنداق دېدى: "مەن سامتسو ئاچارى بىلەن كېيىن تۇنۇشقىنىمغا ۋە بۇرخان نومىنى ۋە ئەقىدىلىرىنى كېڭەيتەلمىگەنلىگىمگە ئەپسۇسلىنىمەن."

خان لاغكىغا بارغان چېغىدا ئانچە تاۋى يوق بولسىمۇ، چىراي روھىي ھالىتى، ئەقلى - ھۇشى جايىدا ئىدى. بەشىنچى ئاينىڭ يىلان كۈنى بېشى بىر ئاز ئاغرىدى. شۇڭا سامتسو ئاچارىنى ئېلىپ قېلىپ ئوردىدا تۇنەتتى. ئات كۈنى خان خەنفېڭ㉕ دەگەن ئوردىدا قازا تېپىپ روھى ئاسمانغا ئۇچتى. (ئۇلار خانىنىڭ) قازا تاپقانلىغىنى مەخپى تۇتتى. (خانىنىڭ جەسىدىنى) لاغكىغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن تەيىجىدىيەن㉖ ئاتلىق ناھايىتى چوڭ ئوردىدا كاتتا دەپنە مۇراسىمى ئوتكۈزدى. شۇ كۈنى تەركەن تىگىن خانلىققا ئولتۇردى. كونا يىل ئوتۇپ يېڭى يىل كىرگەندە جىڭگۈەن دىگەن يىلنامىنى يۈڭخۇيغا ئوزگەرتتى. بۇ چاغدا ھەممە تەرەپتىكىلەر خۇددى ئوز ئاتا - ئانىسى ئولگەندەك قاتتىق يىغا - زارە قىلىشتى. شۇندىن كېيىن سامتسو ئاچارىنىڭ كوڭلى بۇزۇلغانلىغى ئۇچۇن يېڭى خان بىلەن خوشلىشىپ، «مەھرىشەپقەت ئىبادەتخانىسى» ناملىق ساڭرامغا قايتتى. شۇندىن كېيىن

يەنى ئۇ ئازراقمۇ ۋاقىتنى بوش كەتكۈزمەي، ئوزى كۈنلۈك پىلان تۈزۈپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن نوم تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى. بەلگىلىگىنى تۈگەتكەندە، كېچىلەپ داۋاملىق تەرجىمە قىلدى. (ھەر كۈنى) 2 - كۈزەد ㉗ ئوتكەندىن كېيىن ئوزىنىڭ يېزىقچىلىق قىلىدىغان ھوجرىسىدىن ئايرىلاتتى ... قوليازمىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن (بۇرخانغا) ئىبادەت قىلىپ ۋرخار (wrhar) ئايلىناتتى. 3 - كۈزەد ئوتكەندىن كېيىن بىر ئاز ئۇخلايتتى. 5 - كۈزەتە يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ، تەرجىمە قىلىنىدىغان ئەنەتكەكچە كىتاپلارنى ئوقۇپ تەرتىۋىنى بەلگىلەيتتى. ھەر كۈنى (؟) ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن تاكى ئىككىنچى قېتىملىق قوڭغۇراق چېلىنغىچە بولغان بۇ ئىككى ۋاقىت ئىچىدە نوم تەپسىر قىلاتتى. ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى راھىپلار دائىم كېلىپ ئوز گۇمانلىرىنى سوراپ ۋە گۇمانلىرى تۇغۇپ خوشال - خورام قايتىشاتتى. (سامتسو ئاچارى) ئۇلۇغ بولغۇ (راھىپلار باشلىغى) ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان بولۇپ، بەزىلەر ئۇنىڭدىن راھىپلارنىڭ ئىشلىرىنى سورايتتى. ئۇ يەنە ئىچكى تەرەپتىكى باش ئاغرىتىدىغان ئىش - كۈشلەرنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئالدى - كېيىن بولۇپ تەرجىمە قىلغان نوملار ئون قىسىم، ياسىتىلىدىغان چىكىن سۇۇ (ئاق كەندىر ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسىلىدىغان بوت) ئىككى يۇز بولۇپ، بۇلارنى سامتسو ئاچارى ئورۇنلاشتۇراتتى. ۋرخاردىكى يۇز شاگىرتقا كېچە - كۈندۇز تەربىيە - نەسىھەت بېرەتتى. كوپلۇگىدىن بۇلاڭ (لەمپىلىك كارىدۇر)غا سىغمای قالغان گۇمانلىرىنى سورىغۇچىلارغا كەمكۈتسز ۋە ناھايىتى تولۇق جاۋاپ بېرەتتى.

ئىزاھلار:

① لاغكى ـــ لويا ئىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرتىلىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.
② سامتسۇ ئاچارى ـــ سامتسۇ شۇەنجۇا ئىنىڭ ھورمەت نامى،

ئاچارى سانسكرىت تىلى بولۇپ "ئۇستاز، ھەزرەت" مەنىسىدە.

③ سۇدۇر — سانسكرىتچە سوترا سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇددا نومىنى كورسىتىدۇ.

④ شاستىر — نومنىڭ تەپسىرى

⑤ مايمۇن كۇنى — ئەسەرنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا كۇزەلەرنىمۇ 12 موچەل بويىچە ئاتىغان. شۇڭا قەدىمقى ئۇيغۇرچىغىمۇ موچەل بىلەن تەرجىمە قىلىنغان.

⑥ تەركەن تىگىن — خانلىققا ۋارىسلىق قىلىدىغان شاھزادە.

⑦ ساڭرام — سانسكرىت تىلى بولۇپ "ئىبادەتخانا" مەنىسىدە.

⑧ ۋرخار — سوغدى تىلى بولۇپ "ئىبادەتخانا" مەنىسىدە.

⑨ قاۋىسى — خەنزۇچە 开维寺 نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرچىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى.

⑩ زىم ۋاپسى — زىم خەنزۇچە 任 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، پەمىلىنى كورسىتىدۇ. ۋاپسى خەنزۇچە 法师 سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، "ئۇستاز، ھەزرەت" مەنىسىدە.

⑪ خۇئىنتسو — شۇەتجۇاڭنىڭ ئوزىنى ئاتىشى.

⑫ ئەنەتكەك — ھىندىستاننى كورسىتىدۇ. بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا سوغدى تىلىدىن كىرگەن.

⑬ قىڭخا(لىق) ۋاڭ تاۋسۇڭ — خەنزۇچە 江夏王道宗 دىن كەلگەن.

⑭ شارىر — بۇرخان بەختى ئۇچۇن ئوز جېنىدىن كەچكەن بودساتۋالارنىڭ سوڭگى.

⑮ ئۇرچى پەمىلىك شاۋزۇڭ — خەنزۇچە 尉迟绍宗

⑯ ۋاڭ پەمىلىك ۋىنكۇن — خەنزۇچە 王文训

⑰ لى پەمىلىك كىن يۇ — خەنزۇچە 李乾佑

⑱ قىۋ — خەنزۇچە 侯 دىن كەلگەن.

(19) جاۋگۇڭ — خەنزۇچە 赵公 (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا چائۇقۇڭ).

⑲ يىڭ گۇڭ (ئى قۇڭ) — خەنزۇچە 英公

⑳ چۇلىڭ (چۇ لى) — خەنزۇچە 令褚

㉑ باچىن — بىر خىل ئۇسۇل نامى. خەنزۇچە 舞陈破 دېيىلىدۇ.

㉒ شۇنزى (سۇنتسى) — خەنزۇچە 孺子

㉔ تسۇيۇدىگۇڭ (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا تۇسەنگى دەپ ئاتالغان) — خەنزۇچە 官 (?) 微翠 بولسا كېرەك.

㉕ خەنفېڭ (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا يىلاڭ دەپ يېزىلغان) — خەنزۇچە 含微 (?) بولسا كېرەك.

㉖ تەيجىدىيەن (قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا تايقىتتىن دەپ يېزىلغان) — خەنزۇچە 太极殿

㉗ كۇزەد — بۇرۇنقى چاغلاردا بىر كېچىنى 5 كە بولۇپ، 5 قېتىم جاڭ ئۇرىدىكەن، ھەر بىر جاڭ ئۇرۇشنىڭ ئارىلىغى تەخمىنەن 2 سائەت بولىدىكەن. بۇ خەنزۇچىدا گېڭ 更 دېيىلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا كۇزەد دېيىلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلاردىن نەمۇنىلەر

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلار ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلارنىڭ كوپ قىسمى «قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىغى» دەۋرى (9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە)دە يېزىلغان ۋە كوچۇرۇلگەن① بولۇپ، ئۇ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى غەزنىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان مىللى مىراسلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھىساپلىنىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىر - قوشاقلار سان جەھەتتىن كوپ، ھەجمى جەھەتتە زور بولۇپ، ئازاتلىقتىن بۇرۇن ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ئەسلى نۇسخىلىرى چەتئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلۈپ ئېلىپ كېتىلگەن.

شېئىرلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى ئۇز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلار ئىجات قىلغان ۋە رەتلىگەن، يەنە بىر قىسمىنى بولسا باشقا تىللاردىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بىر قىسىم شېئىرلار، ئاساسەن، باش قاپىيىدە يېزىلغان بولغاچقا، ئاياق قاپىيە ۋە بوغۇملار ئانچە ئېتىۋارغا ئېلىنمىغان.

شېئىرلارنىڭ يېزىلغان دەۋرى، تۇرلىرى ۋە ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىباھا قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققى قىلىش جەريانىنى ئۇگىنىش، بەدىئى

① بەزى شېئىر - قوشاقلار شۇ دەۋرلەردە يېزىلغان ياكى كوچۇرۇلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاھاڭىنى قەدىمدىن تارتىپ ئېغىزدىن - ئېغىزغا كوچۇپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خۇسۇسىيەتلىرى — ۋەزنى، قاپىيىسى، بەدىئى ۋاستىلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا، جۇملىدىن ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققى قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ۋە بەزى تارىخىي پاكىتلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا، جانلىق ۋە ئىشەنچلىك ماتېرىيال ھىساپلىنىدۇ.

توۋەندە نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، چەتئەل ژورناللىرىدا ئېلان قىلىنغان قەدىمقى ئۇيغۇرچە شېئىرلارنىڭ بىر قىسمىدىن نەمۇنىلەر تاللىنىپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەسرى تەرجىمىسى تونۇشتۇرۇلدى.

I دالا ئاخشىسى

ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا

تېكستتى:

1. ئادقاشۇ تۇرۇر قات ـ قات تاغدا
ئامىل ئاغلاق ئارانيادانتا
ئارتۇچ سوگۇت ئالتىنتا
ئاقار سۇۋلۇقتا
ئارانچىغىن ئۇچداچى قۇشقىئالار
تىرىنلىك قۇۋراغلىقتا
ئادىنماقسزىن مەڭى تەگسىگۇلۇگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

2. ئىچ تەرىك قات بۇك تاغدا
ئىرتەكى سوكى ئارانياتاندا
ئىدىز تىكىم قايالىق باسغۇقلۇغ ئەرىپ
ئىدى تىكسىزدە
ئىمىرت چوغۇرت سوگۇت ئاراسىنتا
ئىنچگە ـ كىيە سۇۋ قىدىغندا
ئىلىنمەكسىزىن دىيان ئولۇرغۇلۇغ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

تەرجىمىسى:

1. تۇتاش كەتكەن قاتمۇ - قات تاغلاردا،
تىنچ خىلۋەت ئارانيا - دانتا①.
ئارتۇچ سوگۇت② ئاستىدا،
(شاقىراپ) ئاققان سۇ بويىدا.
شاتلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار،
يېغىلىدىغان جايدا
ھىچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي ھوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

2. قاتمۇ - قات بۇك - باراقسان ئورمانلىق تاغلاردا،
قەدىمىي بۇرۇنقى ئارانياتاندا،
ئىگىز، تىك قىيالار تۇۋىدە،
پۇتۇنلەي جىمجىتلىققا چوككەن،
بۇك - باراقسان دەرەخزارلىقتا.
يىگىچكە (ئېقىن) سۇلارنىڭ بويىدا،
پۇتۇن دىققىتى بىلەن دياندا③ ئولتۇرىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

تېكىستى:

3. سەلىك بۇلۇڭ تەرىك تاغدا
سەۋىگلىگ ئارانياتاندا

---

① ئارانيا — سانسكرىتچە [Aranya] دىن كەلگەن سوز بولۇپ "ئورمانلىق، ئورمانلىق تاغ" دىگەن مەنىدە.

② ئارتۇچ سوگۇت — قارا ئارچا دەرىخىنى كورسىتىدۇ.

③ دىيان — سانسكرىتچە *Dhyana* دىن كەلگەن سوز بولۇپ، چوڭقۇر خىيال قىلىش، ئىستىقامەت دىگەن مەنىدە.

ساۋرالىپ ئاقار سوۋلۇغ ئەرىپ
سەپ - سەم ئاغلاقتا
سەكىز تۇرلۇگ يىللەر ئۆزە تەبرەنمەدىن
سەرىلىپ ئانتا
سەرە يالڭۇزۇن نوم مەڭسىن تەگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

4. كوكەرىپ تۇرۇر كوركلۇگ تاغدا
كوڭۈل ياراشى ئاغلۇق ئورۇنتا
كوپ يىگى تەلىم سوگۈتلۇگ ئەرىپ
كوپىرىپ تۇرۇر كولمەن سۇۋلۇقتا
كوز باشلاپ قاچىغلارىن يىغىنىپ
كوزىنمىش بىلىنمىشچە ئورۇنلارتا
كۇسەنچىگسىزىن مەڭى تەگىنگۈلۈگ ئول
ئانى تەگ ئورۇنلارتا

تەرجىمىسى:

3. يىراق جىلغا، قاتمۇ - قات تاغلاردا،
سويۇملۇك ئارانياتاندا،
سۇزۇلۇپ ئاقار سۇلار ئارىسىدا،
ئۇن - تىنسىز خالى يەردە.
سەككىز تۇرلۇك بوراندىمۇ تەۋرەنمەي.
تاقەت قىلىپ شۇ يەردە.
سەبىر بىلەن يالغۇز نوم ھوزۇرىدىن ھوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا.

4. كوكىرىپ تۇرىدىغان كوركەم تاغلاردا
كوڭۈلگە ياقىدىغان خىلۋەت ئورۇندا،

شۇنچە ياخشى دەرەخزارلىق ئارىسىدا،
داۋالغۇپ، دولقۇنلاپ تۇرغان كوللەر بويىدا،
كوز قاتارلىق قاچىغلار①دىن خالى بولۇپ،
(ھەممە نەرسە) كورۇنىدىغان، بىلىنىدىغان ئورۇنلاردا
ھىچقانداق ھەۋەسكە بېرىلمەستىن ھوزۇرلىنىدىغان
ئەنە شۇنداق ئورۇنلاردا

(يۇقۇرىدىكى شېئىر پارچىسى ھازىر ئەنگلىيەدىكى بۇيۇك بىرىتانىيە موزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنى ستەيىن دۇكخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. بۇ شېئىر، ستەيىننىڭ «قەدىمقى ئۇيغۇر تىل-يېزىغىدىكى شېئىرلار توپلىمى»دىن ئېلىنىدى. نومۇرى: (108) Or ·8212، 1 - بەت)

Ⅱ مەدھىيە پارچىسى②

1· كوك بورىتەگ سىنى بىرلە يورىيىن
قارا قوزغۇنتەگ توپراق ئۈزە قالايىن
ئىگگە كومۈرى
بىلەگۈكە يارىتەگ بولايىن

2· ئەرىكلىگ ئۇلۇغ ئىلىگسىز ئەرۈرسۈز
ئالتۇنچا توممىش

① قاچىغ ــ بۇددا دىنىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، كوز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، بەدەن ۋە تەپەككۇرنى كورسىتىدۇ. قەدىمقى تۈرك تىلىدا "ئالتى قاچىغ".

① بۇ مەدھىيە پارچىسى مانى يېزىغىدا يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن، تۈركىيىلىك بېسىم ئاتالاينىڭ ئېيتقىنىدەك، بۇ، مانى دىنىغا دائىر شېئىر ئەمەس.

تۇملۇنچا تۇممىش
قۇتلۇغ بىلگە بەگۈمۈز ئەرۈرسىز

3. يىمە قالىن قارا بودۇنۇڭۇزىن
كىڭ قوينۇڭمزدا
ئۇزۇن ئەتەكىڭمزتە
كۈيۈ كۈزەدۇ تۇتۇپ ئاچىنۇ ئىگدۇرسىز

تەرجىمىسى:

1. كوك بورىدەك① سەن بىلەن بىللە يۈرەي،
قارا قۇزغۇندەك تۇپراق ئۇستىدە قالاي،
ئاغرىقتا داۋا،
بىلەي (بىلەي تاش)گە سۇ (تۇكۇرۇك) بولاي.

2. قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئىلىگمىز (پادىشاھىمىز) سىز،
سىز ئالتۇندەك ساپ،
مەرۋايىتتەك سۇزۇك،
قۇتلۇق، دانا بېگىمىز سىزە.

3. سىز بارلىق پۇقرالىرىڭمزنى،
كەڭ قوينىڭمزدا،
ئۇزۇن ئېتىگىڭمزدە،
كويۇنۇپ ئاسراپ مېھرىۋانلىق بىلەن باقمىسىزە.

① كوك بورى ــ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە» دىكى كوك بورىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىغىغا دائىر ۋەقەلىككە سېلىشتۇرۇڭ.

(بۇ شېئىر تۇرکىيىده چىقىدىغان «تۇرگولوگىيه تەتقىقات يىللىغى» دىگەن ژورنالنىڭ 1968 - يىللىق سانىنىڭ 39 — 44- بەتلىرىده ئېلان قىلىنغان، بېيسم ئاتالاينىڭ «تۇركىلەرنىڭ مانى دىنىغا دائىر بىر شېئىرى» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.)

*

Ⅲ مۇھەببەتنامە①

تېكىستى:

1. ئا .....②
ئادەمچىغ ئامراق ...
ئامراق ئۆز - كىيەم...

2. قاسىنچىغىمىن ئويۇ قادغۇرۇرمەن
قادغۇردۇقچە قاشى كورتلەم
قاۋىشىغسايۇرمەن

3. ئۆز ئامراقىمىن ئويۇرمەن
ئويۇ ئەۋرۇرمەن ئودۇ...چۇن
ئۆز ئامراقىمىن ئويۇكسەيۇرمەن

① بۇ شېئىر پارچىسىنىڭ ئاخىرىدا يەنە «توكەدى ئاپىرىنچور تىگىن... [ئاپىرىنچور تىگىننىڭ ناخشىسى تۇگىدى...]» دىگەن سوزلەر بار. بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ شېئىرنى ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر شائىرى ئاپىرىنچور تىگىن يازغان بولۇشى مۇمكىن.

② "....." چىكىت قويۇلغان قۇرلاردىكى سوزلەر ئەسلى تېكىستە ئوچۇق كەتكەن.

4. بارایین تسەر باچ ئامرافم
بارۇ یەمە ئۇمازمەن
باغىر ساقىم

5. كىرەيىن تسەر كىچىكىيەم
كىرۇ یەمە ئۇمازمەن
كىن یىپار یىدلىغىم

6. یارۇق تەگىرلەر یارلىقازۇن
یاۋاشىم بىرلە
یاقىشپان ئادرىلمالىم

7. كۇچلۇگ پىرىشتىلەر كۇچ بەرزۇن
كوزى قارام بىرلە
كۇلۇشۇگىن ئولۇرالىم

تەرجىمىسى:

1. ئا .....
بەكمۇ ئامراق...
ئامراق ئىگارىم ...

2. یایىرىمنى ئويلاپ قايغۇرىمەن،
قايغۇرغانسېرى قېشى گۇزىلىم (بىلەن)،
قوۋۇشقۇم كېلىدۇ.

3. ئوز ئامرىغىمنى ئويلايمەن،
ئويلاپ، ئويلاپ تۇرغانسېرى.
ئوز ئامرىغىمنى سويگۇم كېلىدۇ.

4 باراي دسەم (يېنىڭغا) ئامردىم،
بارالمايمەن (بېردىشقا ئىمكانىيىتىم يوق)،
مېنىڭ باغرىم.

5. (سېنىڭكىگە) كىرەي دسەم ئۇماغىم،
كىرەلمەيمەن (كىرىشكە ئىمكانىيىتىم يوق)،
ئىپار همدلىغىم.

6. يورۇق تەڭرىلەر ساقلىسۇن،
يۇڭاشىم (مۇلايىمىم) بىلەن،
يېقىنلىشىپ ئايرىلمايلى.

7. كۇچلۇك پەرىشتىلەر كۇچ (مەدەت) بەرسۇن،
قارا كوزلۇگۇم بىلەن،
كۇلىشىپ ئولتۇرايلى.

×

① يۇقۇرىدىكى شېئىر ــ لىكوكنىڭ 1919 - يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ توپلىغى»دا ئېلان قىلىنغان «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنىغان تۇرك تىلىدىكى مانى دېنىغا دائىر يادىكارلىقلار» دىگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى. II توپلام، 8 ــ 9 - بەتلەر.

IV پەندى ــ نەسىھەتلەر

(بىلىم ئۇگىنىش توغرىسىدا)

تېكىستى:

بىلىگ بىلىك يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.

بىلمىگ بىلگەن ئول ئەركە،
بىر كۈن دەۋلەت تۇش بولۇر.

تەرجىمىسى:
بىلىم ئۆگىنىڭ، ئەي بېگىم،
بىلىم سىزگە ھەمرا بولۇر.
بىلىم ئۆگەنگەن ئەرگە،
بىر كۈنى دولەت يار بولۇر.

تېكىستى:
بىلىگلىگ ئەر بىلىگە
تاش قۇرسانسا قاش بولۇر
بىلىگسىزنىڭ يانغا
ئالتۇن قويسا تاش بولۇر

تەرجىمىسى:
بىلىملىك ئەرنىڭ بېلىگە،
تاش قىستۇرسا، قاش تېشىغا ئايلىنۇر.
بىلىمسىزنىڭ يېنىغا،
ئالتۇن قويسا، تاش بولۇر.

(يۇقۇرىدىكى شېئىر — W.Bang بىلەن رېشىت رەخمەتنىڭ 1933 - يىلى ئەنگلىيىدىكى «ئۇلۇغ ئاسىيا» دېگەن ژورنالدا ئېلان قىلغان «قەدىمقى تۈركىيان خەلق قوشاقلىرى»دىن ئېلىندى.)

٧. ئاتلار سوزى

تېكىستى:

قىلماغۇ قىلىقلارنى
ئاشنۇچا سانمىش كەرەك
سانمادىن قىلمىشتا كىن
نەتىگىن تانمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

قىلمىغۇلۇق قىلىقلارنى،
ئالدى بىلەن ئويلاش كېرەك.
ئويلىماي قىلغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭدىن تانماسلىق كېرەك.

تېكىستى:

كىرىككەن تونلار كىرىن
سوۋ ئۈزە يۇمۇش كەرەك
سوز كىرى كەتمەس يۇسا
نەتىگىن قىلمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

كىر باسقان تونلار كىرىنى،
سۇ بىلەن يۇيۇش كېرەك.
سوز كىرى كەتمەس يۇسا،
بۇنى قانداق قىلىش كېرەك.

تېكستى:

ئايىپسىز تىشكە ئەر
بوينىن سۇنمىش كەرەك
ئول ئانتاغ تۇزۇن بىرلە
تىرىگلىك قىلمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

ئەيىپسىز ئاياللارغا،
ئەرلەر بوينىنى ئېگىش كېرەك.
ئۇنداق ئەخلاقلىق (ئايال) بىلەن،
ئۇمۇر بويى ئوتۇش كېرەك.

تېكستى:

ئاقىقات بولسا تۇزۇن
ئاڭاجان بەرمىش كەرەك
مەڭگى چىن ئول مەڭگى ئوق
تاقى نە ئايمىش كەرەك

تەرجىمىسى:

ھەقىقەت توغرا بولسا،
ئاڭا جاننى بېرىش كېرەك.
مەڭگۇ چىن ئۇ، مەڭگۇ ئوق①
(ئۇنىڭغا) يەنە نىمە دىيىش كېرەك.

① بۇ مىسرا "ھەقىقەت مەڭگۇ ھەقىقەتتۇر، ھەقىقەت ئاتقان ئوق" دىگەن مەنىدە.

تېكىستى:

ئىش قىلغۇ ئەدگۇ ئىشنى.
كۆرگىتۈر كونى يولنى
گەسمەڭلەر ئەگرى تالنى
توبەسىنتە مىۋە بار

تەرجىمىسى:

دوست بولساڭ ياخشى بىلەن دوست بول،
ئۇ ساڭا كورسىتۈر توغرا يولنى.
كەسمەڭلار ئەگرى تالنى،
ئۇنىڭ شاخلىرىدا مىۋىسى بار.

(بۇ شېئىر — بانگ بىلەن رەخمەتنىڭ يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى.)

تېكىستى:

ئەردەملىگ كىشى ئەردىنى بىرلە تۇز ئول
ئەردەمسىز كىشى ئۇتۇڭ ئىچىندەكى ئۇلياق بىرلە
تۇز ئول

تەرجىمىسى:

پەزىلەتلىك كىشى (گويا) گوھەرگە ئوخشايدۇ،
پەزىلەتسىز كىشى (گويا) ئۇتۇڭ ئىچىدىكى پىتەككە
ئوخشايدۇ.

تېكىستى:

بۇيانلىغ كىشى بۇرقانلار بىلە تۇز ئول
بۇيانسىز كىشى بۇق باقىر بىرلە تۇز ئول

تەرجىمىسى:

ساۋاپلىق ئىش قىلغۇچى كىشى بۇرخان بىلەن باراۋەر،
ئىنساپسىز كىشى مىس داشقىلىغا باراۋەر.

تېكىستى:

بەگمىسىنمەيۇك بەگ بولسار بەلتىر سايو بەلگە سالۇر،
ئاتاقسم سىنمايۇق ئاتىغ بۇلسار ئارت سايو مايان ئايۇر

تەرجىمىسى:

بەگ بولمىغان بەگ بولسا، ھەر دوقمۇشقا بەلگە سالۇر،
ئاتىغى چىقمىغانىنىك نامى چىقسا، ھەر - بىر تاغ ئوتـ
كىلىگە مايان سالۇر.

تېكىستى:

ياغمۇر ياغسا قاپۇك بولسۇن ياپىنغۇ كەرگەك
ياۋۇز كىشى ياقىن كەلسە ئابىنغۇ كەرگەك

تەرجىمىسى:

يامغۇر ياغسا يىمپىنچاڭنى يېپىنىشىك كېرەك،
ياۋۇز كىشى يېقىن كەلسە، ئېھتىيات قىلىشىك كېرەك.

تېكىستى:

قوچو تاغىنتا قاپلان يوق
قۇدۇق سۇۋىنتا بالىق يوق

تەرجىمىسى:

قوچۇ (تۇرپان) تېغىدا قاپلان يوق،
قۇدۇق سۇيىدە بېلىق يوق.

تېكىستى:

ئەر قۇتى بەلىك
سۇۋ قۇتى تەرىك

قەرجىمىسى:

ئەرنىڭ قۇتى (بەختى) قورقماسلىقتا،
سۇنىڭ قۇتى چوڭقۇرلۇقتا.

(يۇقۇرىدىكى شېئىر ــ رەخمەتنىڭ «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيە-سىنىڭ توپلىمى»دا ئېلان قىلغان «تۇرپانىدىكى تۇركچە يازما يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى، 7 - توپلام 54 - بەت).

مانى① غا مەدھىيە

(مانى دىنىغا② دائىر)

تېكىستى:

1. ئالقۇ بىش ئاجۇنلارنىڭ ئۇمۇغى
ئارىيايمىشار يىلتىز نوم ..... چى

① مانى ــ قەدىمقى ئىرانلىق زات بولۇپ، مىلادى 216 ــ 276 - يىللىرى ياشىغان، ئۇ، مانى دىنىنىڭ ئىجاتچىسى ھىسابلىنىدۇ.

② مانى دىنى ــ مانى ئىجات قىلغان دىن. ئۇنىڭدا "يورۇقلۇق" بىلەن "قاراڭغۇلۇق" تىن ئىبارەت ئىككى خىل كۈچ تەكتلىنىدۇ. "يورۇقلۇق" قا ئېتىقات قىلىنىدۇ. مانى دىنى مىلادى 7 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ كىرگەن.

ئايانچاڭ كوڭۇلىن يۇتۇگۇ
ئاياغلىغ ئاتلىغ قاڭسم مانى بۇرقانسم

2. ئانۇنتۇموڭ سىزىنگە
ئاسرا كوڭۇلىن يۇكۇنگەلى
ئالىڭ ئامتى ئۇموڭغ ئىناغ
ئالقۇنۇڭ بارچا يۇكۇنچۇن

3. تۇتچى ئۇزۇكسۇز مۇنىتەگ
توغۇموڭ ئاجۇنۇغ ئونىتماقلىغ
تۇر توپراققا باتلىپ
تۇرقارۇ مونقۇل ئەرتىلەر

4. ئازىنىزۇانىقا ئاغۇقۇپ
ئارتايۇ يوقاد تۇرۇرتا
ئامۇار دىشىنلىغ ئوت ئۇزە
ئاڭا يۇرۇن تەگ قىلتىڭىز

5. ئۇڭكە نىزۇانى ئۇزە قۇتۇرۇپ
ئوگسىز كوڭۇلسىز ئەرتىلەر
ئوز توزلەرىن ئاقتىپ
ئوگلەرىن كوڭۇللەرىن يىغتىڭىز

6. بىش ئاجۇنتاقى تىنلىغلارىغ
بىلىگسىز بىلىگدىن ئوڭى ئوزدۇرتۇڭۇز
بىلىگسىز بىلىگدە ياراتدىڭىز
پارىنبرانكە سانلىغ قىلتىڭىز

7. ئۇزته بۇزته ئۇلاتى
ئوكۇش تەلىم نىزۋانىلار
ئوڭمن كوڭۇلىن ئازىتىپ
ئورلەتۇر ئەرتى تىنىلغلاربغ

8. ئالتى قاچىغ ئۇزە ئازمىشلارقا
ئاغماق ئىنمەك ئاجۇنلاربغ كوربتتىڭىز
ئاۋىش تامۇ ئەمگەكىن بىلتۇرتۇڭۇز
ئالقاتمىش بىش قات تەگرى يىرىنتە توغۇرتۇڭۇز

9. قۇترۇلۇغ يول يىڭاقلاربغ تىلەيۇ
قوپتىن سىڭار ئىل ئۇلۇسلاربغ كەزتىڭىز
قۇتقارۇغ تىنىلغلاربغ تاپتۇقتا
قودمادىن قامۇغىنى قۇتقارتىڭىز

10. ئوغاتىپ كەلمىش بىزىنتەگ تىنىلغلارقا
ئەۋاڭلىئون نوم رەتىنىگ نوملاپ قودتۇڭۇز
ئوزغۇ قۇترۇلغۇ يول ياڭىقىغ
ئول نومتا ئەشتىپ ئۇقاربىز

11. ئاپام بىرۇك مۇنى تەگ
ئاربغ نومۇغ نوملاپ قودماسار
ئامتىقا تەگى يىرتىنچۇ
ئالقىنمازمۇ ئەركى تىنىلغلاربغ

12. تۇرك بۇرخانلارتا كىن ئىنتىڭىز
توزكەرىنچسىز بۇرخان قۇتىن بۇلتۇڭۇز

ئۇرلۇك تۇمەن تىنلىغلارنىڭ قۇتقارغىنىڭ
ئۇنەرنىگ تامۇتىن تۇزۇنى ئۇزغۇرتۇڭۇز

13. ئال ئالتاغ ئۇزانماقلارنى تاشقارىپ
ئادىنلارغا ئاسىغلىغ ئىشگ ئىشلەتتىڭىز
ئازمىشلارغا يولچى يىرچى بولتۇڭۇز
ئايىغ قىلىنچلىغ شىمنۇ ئىلىگىنىتىن ئۇزغۇرۇڭۇز

14. ئالقىش باشق سوزلەگۈگ
ئايىغ قىلىنچىغ ئولۇڭۇگ
ئامۇاردىشىم قىلىپ يىغىنغۇغ
ئايۇ يارلىقادىڭىز ئولارغا

15. بۇلغانيۇق كوڭۇللۇگ تىنلىغلار
بۇ يارىلىغىڭىزنى ئەشىپ
بۇيانلىغ تالۇي ئوگۇزۇگ ئاقتىپ
بۇرخانلار ئۇلۇشىنتا توغتىلار

16. ئادىن تۇمكە كوڭۇللەر
ئارىغ يوللارتا يورىپ
ئامۇاردىشىم قىلتىلار
ئانوشاگان ئوردۇتا توغتىلار

17. يىنچۇرۇ توپىن يۇكۇنۇرىز
يىگ ئۇستۇنكى تەڭرىمىز سىزىنگە
يىرتىنچۇدەكى تىنلىغلار
يىنتەم نىربانتا توغزۇنلار

18. ئايانچاڭ كۆڭۈلىن يۇكۈنۈربىز
ئالقۇ يىرتىنچۇدەكى تىنلىغلار
ئالىپ ئادالارىنتىن ئۇززۇنلار
ئامرىلمىش نىرۋانىغ تاپزۇنلار

تەرجىمىسى:

1. بەش تۇرلۇك ئالەمنىڭ ئۇمىتى،
ئارىيايىشار① يىلتىزنوم ... چى
ئىتائەتمەن قەلبىمىزدىن (ساڭا) ئېھتىرام،
ھورمەتلىك، شىرھرەتلىك ئاتىمىز ــ مانى بۇرخانىمىز.

2. تەييارلاندۇق، سىزگە
چىن كۆڭلىمىز بىلەن يۇكۈنگىلى.
ھەي، بىزنىڭ ئۇمىتىمىز ۋە ئىشەنچىمىز،
(ئەمدى سىز) كوپچىلىككىنىڭ ئېھتىرامىنى قوبۇل قىلىڭ!

3. (ئىنسانلار) دائىم دىگۈدەك،
قايىتىدىن دۇنياغا كېلىدىغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالىدۇ.
ئۇلار توپراق ئىچىگە كىرگىنىدە،
(ھەچنىمىنى) بىلمەيدۇ ۋە سەزمەيدۇ.

4. (ئۇلار) ئاچ كوزلۇگىدىن زەھەرلىنىپ،
ئۇزلىرىنى خاراپ قىلىۋاتقاندا،
سىز ئامۇاردىشىنىڭ② چوپىدىن،
ئۇلارغا شىپالىق دورا ياساپ بەردىڭىز.

① "ئارىيايىشار" دىگەن سوزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس.

② "ئامۇاردىشىن" ــ قەدىمقى پارىس تىلىدىكى "ئامۇاردىشىن" دىن كەلگەن. گاباتىن ئۇنى "توپلانماق" دەپ تەرجىمە قىلىغان. («قەدىمقى تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى»، 294 ــ بەتكە قارالا).

5. ئۇلار غەزەپ دەستىدىن قۇتۇراپ،
ئەقلى-ھۇشىنى يوقىتىپ قويغاندا،
(سىز ئۇلارغا) ئەسلىنى ئەسلىتىپ،
ئۇلارنى ئەقلى-ھۇشىغا كەلتۈرىدىكەن.

6. سىز بەش ئالەمدىكى جانلىقلارنى،
بىلىمسىزلىكىدىن قۇتۇلدۇرىدىكەن.
ئۇلارنى بىلىملىك قىلىپ يارىتىپ،
پارىنىبرانغا ① يەتكۈزىدىكەن.

7. رەزىل نىيەتلىك،
نۇرغۇنلىغان نىزۋانىلار،
جانلىقلارنى ئەقىل-ھۇشىدىن ئازدۇرۇپ،
جانلىقلارغا نۇرغۇن ئازاپ كەلتۈرۈپ بەردى.

8. سىز ئالتە ئوغرى ئازدۇرغانلارغا،
چىقىپ-چۈشىدىغان دۇنيانى كۆرسەتتىكەن.
ئاۋۇش دوزىخىنىڭ ئازابىنى بىلدۇرىدىكەن،
گۈزەل بەش قات تەكرى يېپرىدە ياراتتىكەن.

9. سىز قۇتقۇزۇش يولىنى ئىزدەپ،
ھەممە ئەتراپتىكى ئەل دولەتلەرنى كەزدىكەن.

① قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى مانى دىنىغا دائىر يازما يادىكارلىقلاردا بۇددا دىنى ئاتالغۇلىرى كوپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئىككى دىنىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوشۇلۇپ كەتكەنلىك ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدۇ. "پارىنىبران" سانسكرىت تىلىدىكى "parinirvana" دىگەن سوزدىن كەلگەن بولۇپ، مەنىسى "نىرۋان" بىلەن ئوخشاش، يەنى "غايىۋىي مەنزىل" دىگەن مەنىدە.

قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك جانلىقلارنى تاپقاندا،
بىرىنى قويماي قۇتۇلدۇرىدىكەن.

10. بىزگە ئوخشاش (يوادىن ئاداشقان) جانلىقلارغا،
ئەۋزەللىكۈن ① نوم گوھەرنى تەپسىر قىلدىكەن
بىز بۇ گۈھەر نومىدىن،
ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى تاپتۇق.

11. ئەگەر (سىز بىزگە) ئاشۇنداق،
گۆھەر نومنى تەپسىر قىلىپ بەرمىگەن بولسىكەن
(ئۇچاغدا) بۇ تۈپراق ۋە ئىنسانىيەت،
پۈتۈنلەي گۇمران بولماسمىدى؟!

12. سىز قۇدرەتلىك بۇرخاندىن كېيىن، بۇئالەمگە چۈشتىكەن،
مىسلىسىز بۇرخان بەختىگە ئېرىشتىكەن.
تۇرلۇك - تۈمەن جانلىقلارنى،
قاراڭغۇ دوزاقتىن بىر يولى قۇتۇلدۇرىدىكەن.

13. سىز ھىلىگەر، توھمەتخورلارنى ئايرىپ چىقىپ،
باشقىلارغا پايدىلىق ئىش قىلىشقا سالدىكەن.
ئازغانلارغا يولچى - يېتەكچى بولۇپ،
(ئۇلارنى) يامان قىلمىشلىق ئالۋاستىلار ئىلكىدىن
قۇتۇلدۇرىدىكەن.

14. سىز (جانلىقلارغا) ئالقىش - مەدھىيە ئوقۇتتىكەن،
ئۇلارنى ئوز گۈنالىرىغا تەۋا قىلدۇرىدىكەن.

① بۇ كۆبلىتتىكى باش قاپىمىگە ئاساسەن، بۇ يەردىكى سوز "ئەۋزەللىكۈن" ئەمەس، "ئوگلىنۈن" بولۇشى كېرەك. "ئوگلىنۈن" مانىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ بىرى.

ئۇلارنى يەنجەپ، دۇئا ـ تالاۋەت قىلدۇردىڭىز،
ئۇلارنى ئاسراپ، ساقلىدىڭىز.

15. دىلى بۇلغانغان جانلىقلار،
بۇ يارلىغىڭىزنى ئىشتىپ،
ساۋاپ دەرياسىنى ئاققۇزۇپ.
بۇرخانلار ئېلىدە (قايتىدىن) دۇنياغا كەلدى.

16. بىلىمسىز غەيرى نىيەتتىكىلەر،
ساپلىق يولىغا مېڭىپ،
يەنىلىپ تاۋاپ ـ ئېتىقات قىلىپ،
ئانوشاگان(؟) ئوردۇدا قايتىدىن تۇغۇلىدۇ.

17. بىز سىزگە ـ ئالى ئىلاھىمىزغا،
باش ئۇرۇپ سەجدە قىلىمىز.
بۇ ئالەمدىكى بارلىق جانلىقلار،
قايتىدىن نىرۋانىدا تۇغۇلىدۇ.

18. (سىزگە) هورمەتكە تولغان كۆڭۈل بىلەن يۈكۈنىمىز:
پۈتكۈل يەر يۈزىدىكى جانلىقلار،
بالا ـ قازالاردىن ئۈزسۈن (قۇتۇلسۇن)،
راهەتلىنىدىغان نىرۋاننى تاپسۇن.

(يۇقۇرىدىكى مەدھىيە پارچىلىرى W.Bang بىلەن گاباۋىن 1930 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى» دە ئېلان قىلغان «مانىغا مەدھىيىسى» دىن ئېلىندى، بۇ مەدھىيە جەمئى 123 كوپلېت، بىز ئۇنىڭدىن پەقەت 18 كۆپلېتنى تاللاپ تونۇشتۇردۇق.)

ساۋاپلىق ئىشلارغا مەدھىيە

(بۇددا دىنىغا دائىر)

تېكىستى:

1. بۇدا ئاۋاتانساكا ئاتلىغ سۈدۈر ئىچىندە،
بۇزۇلماقسىز نوم ئوغۇشقا كىرمەك بولۇكتە
بۇلاڭ يىڭاق سايۇ كەلمىش بودساتۋالار
بولىتچىلايۇ يىغىلمىش توي قۇۋراغ ئارا
بورخان ئوغلى توپىي تۇزۇن ئۇغان ئارزىنىڭ
بۇلۇنچسۇز يىگ ئەدگۈلەرىن ئوگمىش شلوكدا
بۇرق شارك؛ قىلىپ ئون ئەدگۈسىن مەن ئاتساڭ ئوزۇم
بۇيان كۈسۈش ئۇزە قوشمىش تاقشۇت باشلادى

تەرجىمىسى:

1. ئاۋاتانساكا① ئاتلىق بۇددا نومىنىڭ،
بۇزۇلمايدىغان نوملار ئىچىگە كىرىش دېگەن بولىگدە،
تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن بودساتۋالار،
ۋە بۇلۇتتەك يىغىلغان ئەل-جامائەت ئارىسىدا،

① "Awatansaka" بۇددا دىنىنىڭ ماھايانامەزھىبىنىڭ مۇھىم نوملىرىدىن بىرى. خەنزۇچە 华严经 (تولۇق ئاتلىشى — 大方广佛华严经) دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "لەنخۇا چەچەك ئۈزەكسى ئىتىگى ياراتقى ئاتلىغ سۈدۈرنوم بىتىگ" دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرخان ئوغلىنىڭ بارلىق ياخشىلىغى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى مەدھىيىلىگۈچى پەرىشتىنىڭ،

تەڭداشسىز ئىسىل خىسلىتىنى مەدھىيىلىگەن شېئىردا،
مەنكى ئاتساڭ بەخت تىلەپ،
بۇ ئون تۇرلۇك ساۋاپلىق ئىشقا مەدھىيە ئوقۇپ،
بۇ شېئىرنى باشلايمەن.

تېكىستى:

2. ئاياغلۇغ ئۇمۇغۇمۇز بىرەر تۇشلاردا
ئادىنلارنىڭ ئاسىغى ئۇچۇن كۆئۈكەلىگ ئۇزە
ئانچۇلايۇ قالتى سۇمۇر تاغلار قانى تەگ
ئايىغ ئۇلۇغ ئارتۇق كورگلە ئەت-ئوز بەلگۇردۇر
ئازۇ يەمە ئول قاڭسىز باغداشىنۇ
ئامرىلىپ ئىنچ تەبرەمەتىن ئولۇرمىش ئودتە
ئارتى نەڭ سىمەك سىزدىن ئالقۇتىن سىڭار
ئاڭسىز ئوكۇش ئۇلۇشلاردا تولۇ كوزۇنۇر

تەرجىمىسى:

2. ھورمەتلىك پاسىبانىمىز بەزى چاغلاردا،
باشقىلارنىڭ مەنپەئەتى ئۇچۇن (بەخت ئىزدىگەندە)،
مەشھۇر سۇمۇر تېغىنىڭ خانىدەڭ،
بەستلىك ۋە قامەتلىك تۇرقىنى كورسىتىدۇ.
يەنە ئۇ ئاتىمىز جەمجىت سۇكۇتتە،
چازا قۇرۇپ تەۋرىمەي ئولتۇرغىنىدا،
ئۇنى ھەر تەرەپتىن ئىزدەش ھاجەتسىز،
ئۇ ھەرقايسى ئەللەردە تولۇق كورۇندۇ.

تېكستى:

3. قۇت بۇيانلار ئىلىگىنىڭ قۇتلۇق بودىنقا
قۇلاچچا ئەردىپ تەپ تەگمەي پراۋشى ئەرۇر
قۇرشاتىلۇ يۇزمىڭ قولتى سانىنچا يوچۇن
قۇدۇلۇشۇ ئاغىلىشۇ يارۇقلار ئونەر
قۇتغارغۇلۇغ ۋايىمكىلەر ياراغى ئىيىن
قۇرۇغسۇز يىگ ئاسىغلارىغ بۇتۇرگۇ ئۇچۇن
قودى ئۇزە تەگزىندۇرۇ تولپتىن سىڭار
قۇم سانىنچا يىرتىنچۇلەر سايۇ دادىلۇر

تەرجىمىسى:

3. قۇت ـ بۇيانلار① ئىلىگىنىڭ قۇتلۇق بەستىدە،
(چوگىلۇغى) غۇلاچچىلىك كېلىدىغان دۇپ ـ دۇگىلەك
پراۋشى② بار.
(بۇ پراۋشى) يۇزمىڭ قولتى③ يوچانغىچە ④،
قاتمۇ ـ قات (نۇرچەمبىرىگى) ھاسىل قىلىپ نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.
(ئۇ) ئېتىقاتچىلارنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن،
(پۇتكۇل جانلىقلارنىڭ) ئالى مەنپەئەتى ئۈچۈن

① قۇت ـ بۇيان: بەخت ـ سائادەت مەنىسىدە.

② پراۋشى: سانسكرىتچە [parives'a] دىگەن سوزدىن كەلگەن بولۇپ، "نۇر چەمبىرىگى" دىگەن مەنىدە.

③ قولتى (ـ كولتى): سانسكرىتچە [KOTI] سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، "يۇزمىليون" دىگەن مەنىدە.

④ يوچان: سانسكرىتچە [YODJANA] سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇق ئولچەم بىرلىگىنى كورسىتىدۇ. ئۇ بىر كۈنلۈك پىيادە ماڭغان يولغا توغرا كېلىدۇ.

هەممە ئەتراپتا هەركەتلىنىپ،
قۇمدەك سانسىز ئالەمنى كېزىدۇ.
تېكستى:
4. سارۋارتاسىد تىگىن ئاتى ئوگدۇنلۇگ
سەكسەن ئون ياش ياشامىشىن كورگىتىمىش ئەرۇر،
سارتاۋاخى يولچى يىرچى ئاشۇچا يىمە
سانى يۈزمىڭ كولتى يىل ئاي ياشايۇر
ساقىنچ نەڭ تۈكەتىگىز سوزلۇگ يىلتىنچسىز
سانسىز ئوكۇش قالپ ئود ئۈزە ئۇرچىك سەرىلۇر
ساشىمسىز يارپ قۇت كۇسۇشلۇگ كۇچى بارىنتىن
سانسار ئۇچى تۇپۇك گىنچە بەك مەڭگۇ تۇرۇر

تەرجىمىسى:
4. ئۇ بۇرۇن سارۋارتاسىد① دىگەن نام بىلەن،
سەكسەن يىل ياشىغان ئىدى.
يەنە سارتاۋاخى② (دىگەن) يولچى - يەرچىنىڭ قىياپىتىدە،
يۈزمىڭ كولتى ئاي يىل ياشىغان ئىدى.
ئۇنىڭ سوزلەپ تۇگەتكۇسىز توھپىسى،
بۇ چەكسىز زاماندا مەڭگۇ ياشايدۇ.
ئۇنىڭ سان - ساناقسىز پەزىلەتلىرى،
سانسار نىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېكىگىچە مەڭگۇ ياشايدۇ.

① سارۋاتاسىد — سانسكرىت تىلىدىكى "sarvarthasiddha" دىگەن سوزدىن كەلگەن بولۇپ، ساكيامۇنىنىڭ بۇرخان بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىسمى.

② سارتاۋاخى — سانسكرىتچە "Sarthavaha" دىگەندىن كەلگەن بولۇپ، "كارۋان ئىگىسى، سودىگەرلەر خوجايىنى" دىگەن مەنىدە.

تېكىستى:

5. تۇرقارۇ ئودۇن كوڭۇل بىلىگ باسۇتچىلىغىن
تۇدچى يىنتەم ئەرتەر ئىدىگلىگ نوملار
توغماق ئوچمەك تورۇلۇگ ئول ئۇرلۇكسۇز تىتىر
تۇتياقلانغۇلۇغ ياپشىنغۇلۇغ ئۇز توزى يوق تىپ
تۇيۇنمىشلار ئىلىگنىك بىلگە بىلگىسى
تۇرۇم ئارا ئەرتە قىسقا بىر كىشان ئودتە
تولپ ئۇچ ئودكى ئالقۇ نومنىك توزۇن بەلگۇسىن
تۇيۇ يۇمقى بىر قالمىز تۇيار ئوتكۇرۇر

تەرجىمىسى:

5. ئۇ ھەمىشە يۇمشاق كوڭۇل بىلەن باشقىلارغا يارىەم بېرىدۇ،
نوم قائىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىك،
(شۇنداقلا) تورۇلۇش-ئولۇمنىڭمۇ يولىنى بىلىدۇ،
ھەممىنى سېزەر قابىلىيىتى بىلەن.
(نومدىن باشقا) تاينىدىغان تايانچا يوق دەپ ھىساپلايدۇ،
(ئۇ) ئويغانغانلارنىك خانى ۋە دانىشمەنى ھەممىنى كورەر،
ئۇ كوزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە بولغان ئارىلىقتا،
ئۇچ زامانىدىكى بارلىق نوملارنىك مەنبەسىنى
ئۇزۇل-كېسىل بىلىۋالالايدۇ.

تېكىستى:

6. بىر ئۇلۇشتا يىرتىنچۇنىك يارۇق يۇلاسى
بىلگۇلۇگچە قاماغ نومتا تۇيۇموش ئودتە
بىرلە يانا ئادىن ئالقۇ ئۇلۇشلار سايۇ
بىر تەگ ياڭلىغ بۇرخان بولمىش كورکى كوزۇنۇر
بىرگەرۇ ئول ئالقۇلارنى بىركە سىغۇرۇر
بىرىنى ئالقۇقا كىرگۈرمەكى ئانتاغ ئوق ئەرۇر

بىلۇ ئۇغۇسۇز ئىنتراچال تۆرقا ئو قشاتى
بىر تەملەدى تىدىلشماز كۇئۇكەلىگ قىلۇر

تەرجىمىسى:

6. ئۇ، دۇنيادىكى بىر نۇرلۇق چىراق،
بىلىشكە تېگىشلىك بارلىق نوملارنى پىششىق بىلىدۇ.
ھەمدە باشقا بارلىق دولەتلەردە،
ئوخشاشلا بۇرخان قىياپىتىدە كورۇنەلەيدۇ.
ئۇ بارلىق نەرسىلەرنى بىر نەرسىگە سىغدۇرالايدۇ
بىرىنى ھەممىگە كىرگۈزمەك شۇنداق بولۇر.
ئۇ خاسىيەتلىك ئىنتراچال① تاۋىرىدەك،
چەكسىز كارامىتىنى كورسىتەلەيدۇ.

تېكىستى:

7. ئودۇنمىشلارنىڭ ئىلگى ئۇز قۇتۇلمىش
ئوزۇپ ئۇزەلىكسىز يولتا ئورنانىپ تۇرۇپ
ئون ئۇلۇغ كوچ تورت قورقىنچسىز ئەگزەيۇك باشلاپ
ئوقشاتىكسىز يىگ نوملارقا تۇكەللىگ بولۇپ
ئوڭ تەگزىنچلىگ يولتىردۇر تۇتروغ تىگمە
ئوتقۇراق چىن ئارىش ئارىغ ئوچ نوم تىلگەنىن
ئول تىدىنغسز تولۇن بىلگە بىلىگى ئۇزە
ئوڭاي ئىلكەي قۇۋراغ ئارا ئوڭاروا ئەۋىرۇر

تەرجىمىسى:

7. ئۇ ئۇزۇل-كېسىل ئويغانغان ۋە قۇتۇلغانلارنىڭ خانى
چەكسىز يولدا تەمكىنلىك بىلەن ئوزۇپ ماڭىدۇ.

① ئىنتراچال-سانسكرىتچە خاس ئىسىم.

ئۇ ئون چوڭ قۇدرەت، توت قورقماسلىققا ئىگە،
ئۇنىڭدا بارلىق تەڭداشسىز ئىسىل نوملار بار.
ئۇنىڭ ھەربىر ۋەسىيتى ئوڭ ئايلىنىپ نۇر چاچىدۇ،
ئۇ ئۇزۇنلۇق تۈگىمەس-پۈتمەس ئەقلى-بىلىمى بىلەن
ھەقىقى، مۇقەددەس ۋە ساپ ئۇچ نوم چاقنى
جاھانئەت ئارىسىغا ئوڭايلا چۈشۈرۈپ ئوڭغا ئايلاندۇرىدۇ.

تېكىستى:

8. يىرتىنچۇلۇق ئۇمۇغدىلىق ئۇنىنىتە ئۇنەر
يىگ يورۇگلى يىلا يۇلى توت (ئۇچ) كىرتۇلەر
يىلۇى ياڭلىغ ئۇلالىشۇر پىراتىتسايان بودپات
يىگ ئۇستۇنكى پارامىتتا ئۇلاتى نوملار
يىرچىلەيۇ بۇ سانسارتىن تارتىپ تاشقارىپ
يىتىنسىكىمەكسىز يىگ مەڭىكە يىتكۇرۇگ ئۇچۇن
يىنىك ئاغىر ئاشنۇ قىلمىش تىلتاغى ئىمىن
يىتە ئۇدۇزۇ كوڭۇللەر يولىنچا ئىلدۇر

تەرجىمىسى:

8. (ئۇنىڭدا) يەر-جاھاننىڭ ئۇمىت ئۇنىدىن،
بىباھا سوزلەر بىلەن تولغان توت ئىشەنچ ①،
(ۋە) شىپالىق دورىدەك پىراتىتسايان بودپات②،

---

① "توت ئىشەنچ"—چىن ھەقىقەت ۋە ئۇچ گوھەر (بۇرخان، نوم، راھىپ) نى كۆرسىتىدۇ.

② "پىراتىتسايان بودپاد"—سانسىكرىت تىلىدىن كىرگەن سوز بولۇپ، "ئون ئىككى سەۋەپ" دىگەن مەنىدە. ئون ئىككى سەۋەپ بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، خەنزۇچە نوملاردا 十二因缘 دەپ ئاتىلىدۇ. "سانسىكرىتچە pratityasamutpada دىيىلىدۇ.

يەنە ئالى پارامىتتا قاتارلىق نومۇرى بار.
ئۇ بارلىق جانلىقلارنى سانسىزدىن قۇتقۇزۇپ،
مەڭگۈلۈك شاتلىققا يەتكۈزۈش ئۇچۇن،
(ئۇلارنىڭ) بۇرۇنقى قىلمىشلىرىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىگىگە (قاراپ)
كۆڭۈل يولىدا يەتەكلەپ - باشلاپ ماڭىدۇ.

تېكىستى:

9. يۇمچىگسىزدىن تىترۇ باقا كورۇپ قانغاسۇز،
يۇكۇنچ ئاياغ تاپىغ ئۇدۇغ ياڭى بۇلغۇسۇز.
يۇدە ئىلتىنۇ توپۇدە ئۇرۇپ ئۇلتى قىلغۇسۇز،
يۇزمىڭ سانسىز قالپ ئود ئۇزە ئوگۇپ ئەرتگۇسۇز.
يۇرۇڭ ئارىغ ئەدگۇ نوملار ئاغىلىقسىڭا،
يۇرەكسىدە ئىچتىن بارمىش كىرتگۇنچۇم ئۇزە،
يۇكۇنۇرمەن قوپ كۆڭۈلىن ئالۇ يارلىقاڭ،
يۇگۇرۇتە سىزنى كورگۇ كۇسۇشۇم قانسۇن

تەرجىمىسى:

9. مەڭگۇ تىكىلىپ قاراپمۇ قانغىلى بولمايدىغان،
چەكسىز ئىززەت - ھورمەتكە ئېرىشىدىغان،
بېشىمىزغا ئېلىپ كوتەرسەكمۇ ئارتۇق كەتمەيدىغان،
يۇزمىڭ كالپ① زاماندا كۆيلەپ تۇگىتەلمەيدىغان،

① قالپ (~كالپ) — بۇ سوز سانسكرىتچە [KALPA] سوزىدىن كەلگەن بولۇپ، ناھايىتى ئۇزۇن بىر دەۋرنى كورسىتىدۇ، ئۇنى يىل ئاي بىلەن ھىساپلاپ كورسىتىشمۇ قىيىن. پۇتكۇل ئالەم ۋە ئىنسانىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ يوقىلىشىغىچە بولغان جەريان بىر KALPA دېيىلىدۇ. ئۇ، چوڭ KALPA، ئوتتۇرا KALPA ۋە كىچىك KALPA دەپ ئۇچكە بولۇنىدۇ.

پاك ۋە ئېسىل نوم گوھەرلەرگە،
يۈرەك قاتلىمىدىن چىققان ساداقتىم بىلەن
يۈكۈنىمەن، ساداقتىمنى قوبۇل قىلغايسىز.
سىزنى كورۈش ئارزۇيۇم ھازىرلا قانسىكەن.

(بۇ شەھەر يۇقۇرىدا كورسىتىلگەن بۇيۇك بىرىتانىيە مۇزىيىدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل - يېزىغىدىكى شەھرلار توپلىمىنىڭ 36 - ، 37 - بەتلىرىدىن ئېلىندى. شەھەر ئەسلى 14 كۇبلىت بىولۇپ، بىز ئۇنىڭ 9 كۇبلىتىنى تاللاپ تەييارلىدۇق. شەھرنىڭ ئاپتورى — ئاتساڭ دېگەن ئۇيغۇر شائىرى. بۇ شەھردا ئاساسەن بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىبىنىڭ ئاساسلىق نومى بولغان — Aratamsaka سۈترا‌غا مەدھىيە ئوقۇلغان.)

نەستورىيان دىنى يازما يادىكارلىغىنىڭ پارچىسى

«نەستورىيان دىنى يازما يادىكارلىغىنىڭ پارچىسى» ھەققىدە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نەستورىيان دىنىغا ئائىت يازما يادىكارلىقىنىڭ پارچىلىرىنى گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخولوگىيە ئەترىدى قولغا چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا. بۇ ھەقتە گېرمانىيىلىك ئالىم مۇللېر 1908 - يىلى «ئۇيغۇرىكا» (قەدىمقى ئۇيغۇر يازما ھوججەتلىرىنىڭ تەتقىقاتى) نىڭ 1- تومىدا ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1926 - يىلى گېرمانىيىلىك W. Bang بۇ ھەقتە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان. 1951 - يىلى روسىيىلىك مالوۋ «قەدىمقى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» نىڭ 131 - 138- بەتلىرىدە ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

بۇ يادىكارلىق قەدىمدە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركى خەلقلىرىنىڭ باشقا دىنلار **بىلەن بىر** قاتاردا نەستورىيان دىنىغىمۇ ئېتىقات قىلىش ئەھۋالى ۋە بۇ خىل دىنلارنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

«نىستورىيان دىنى (نىستورىيانىزم)① يازما يادىكارلىغىنىڭ پارچىسى» نىڭ تېكىستى

(1) بارىپ يۈكۈنەلىم ئانىڭ ئۇلۇغ قۇتسىگا تىپ ئوتۇندۇ-لەر ئول ئودۇن خىرودىس قان ئىنچە تىپ يارلىقادى ئولارقا: يا ئەمتى ئامراق ئوغلاڭ-لارىم، ئەدگۈكە-ا بارىڭلار

(5) كەد كوڭۈل تەگۈرۈپ تىلەڭلەر، ئىستەڭلەر! نەچۈكىن بۇلسار سىز-لەر يانا يانىپ كەلىپ ماڭا ئىشتىدۇرۇڭلار. مەن يەمە بارىپ يۈكۈنەيىن ئاڭار تىپ تىدى. ئىنچىپ ئول موغۇچلار نەچۈكىن ئۇرسلىمىتىن ئۇنۇپ بارد-لار

(10) ئەرسەر، ئول يۇلتۇز يەمە ئۇلارنى بىرلە بارىر ئەردى. قاچان ئول موغۇچلار بىدلىخىم-قا تەگىد-لەر ئەرسەر، ئول يۇلتۇز تەبرەمەدىن شۇك تۇردى. ئوترۇ ئانىتا بۇلتە-لار مىسىخا تەڭرد-ىگ. ئول ئودۇن

(15) تىتىنۇ (تىتىرۇ؟) ياقىن باوىپ كىرد-لەر. ئوز يۈكلەرىن ئاچتە-لار، ئەرتۇدىن ئاچۇ-غىن ئوتۇندۇ-لەر كىم كەلۇر-مىش ئەرد-لەر ئۇچ تۇرلۇگ كوزۇنچ: ئالتۇن، ز-مۇران، كۇجى، يەمە يۈكۈنچ يۈكۈندۇ-لەر، ئوگمەك

(20) ئالقىش-ئوتۇندۇ-لەر ئىلىگ قان مىسىخا تەڭرد-كە. ئول موغۇچلار ئىنچە ساقىنىپ كىرد-لەر. تەڭرى ئوغلى ئەر-سەر، ز-مۇران، كۇجى ئالغاي. ئىلىگ قان ئەرسەز، ئالا-تۇن ئالغاي. بىرۇك ئوتاچى ئەمچى ئەرسەر،

(25) ئوت يەم ئالغاي تىپ بەر قاباڭ-دا ئۇرۇپ كىرگۈرد-

① نىستورىيانىزم (Nestorianism) خرىستىيان دىنىنىڭ ئاسما-يادىكى بىر مەزھىبى بولۇپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ جىڭگۈەن و-يىلى (635-يىلى) جۇڭگوغا كىرگەن.

لەر. مەنگۈ تەڭرى ئوغلى ئىلىگ قان مىسخا ئول موغۇچ-
لارنىڭ كوڭلىدەكى ساقىنچىن بىلۈ يارلىقاپ، ئۇچ تۈرلۈگ
كوزۈنچىن ئەرتۈدىن يۈمقى
(30) ئالى يارلىقادى. ئىنچە يارلىقادى ئۇلار-قا. ئاي موغۇچ-
لار-ئا، سىز-لەر ئۇچ تۈرلۈگ ساقىنچ ئۈزە كىرتىگىز-
لەر. تەڭرى ئوغلى يىمە مەن ئوك ئەرۈرمەن. ئىلىگ قان
يىمە مەن ئەرۈرمەن. ئوتاچى ئەمچى يىمە مەن
(35) ئوك ئەرۈرمەن تىپ يارلىقادى. سىزىكسىز بولۇپ بارىڭلار
تىپ يارلىقادى. ئول موغۇچلارقا تاش بىشكىنىڭ بۈلۈڭىنتا
مىن ئۈزمىش-تەك بىر يۈمغاق تاشىغ ئۈزۈپ بىردى...
موغۇچ-لار ئول تاشىغ ئالىپ
(40) ئۇز ئەت ئوز-لەرى كوتۈرگەلى ئۇماتە-لار. يىلىقە-قا
يوتۈرسەر يىلقى كوتۈرۇ ئۇماتى. ئانىن كىڭگەستە-لەر.
بۇ تاش ئەرتىنگۈ-ۋ ئاغىر تۈرۈر. بۇ بىر يۈمغاق تاش...
نەگۈلۈك ئول بىزىنگە يىلقى يىمە كوتۈرۇ ئۇماتىن تۈرۈر.
ئىلتگەلى ئۇماغاي-بىز تىپ سوزلەشدە-لەر. ئوترۇ ئانتاچا
بىرر قۇدۇغ بەلگۈرتى. ئول تاشىغ كوتۈرۈپ ئول قۇدۇغ
ئىچىنتە كەمشدىلەر ئانىچا-ئا باردىپ قىنا كوردىلەر.
ئول قۇدۇغ-غ
(50) ئىچىنتە بىر قورقىنچىغ ئۇلۇغ يارۇق ئوئوت يالىن بىرلە ئۇنۇپ،
كوك قالىقا تەگى تۈرۈر ئەردى. ئىنچىپ ئول تاڭلانچىغ...
بەلگۈ كورۈپ موغۇچلار ئاڭلاپ بىلىپ قورقۇپ توپۇن تۇشۇپ
(55) يوكۈنتە-لەر. ئىنچە تىمۈر ئەردىلەر: بىزىنگە تاپىنغۇ
يوكۈنگۈ ئەردىنى بىرۈپ ئەرمىش. بىز تاپىنغۇقا تەگمىسز
ئەرمىش. بىز بىلمەتىن قۇدۇغ-قا كەمىشمىش بىز تىپ ئو-
كۈنتە-لەر. ئول ئوغۇر-قا بۈگۈن
(60) كۈنگە تەگى موغۇچلار ئوئوت-قا تاپىنىپ تىلتاغى بۇ
ئەرۈر. ئول ئودۈن بەلگۈلۈگ بولتى ئۇلار-قا تەڭرىدەم

ۋرىشتى. ئۇتۇزۇپ ئانتىن ئوڭى يولچا يورۇتدى ئول مو-
غۇچلارىغ. خىرودىس قاند-
(65) -قا تەگمەدد-لەر.

تەرجىمىسى

(ئۇلار: "بىز) بېرىپ ئۇنىڭ ئۇلۇغ بەختىگە تاۋاپ قىلايلى" دەپ ئوتۇنۇشتى. شۇ چاغدا ھىرودىس خان ئۇلارغا مۇنداق يار-لىق قىلدى: "مېنىڭ ئامراق ئوغۇللىرىم، ئەمدى سىلەر ياخشى بېرىڭلار. ياخشى نىيەت بىلەن تىلەڭلار، ئىستەڭلار. سىلەر (ئۇنى) تاپقاندىن كېيىن، يەنە قايتىپ كېلىپ ماڭا خەۋەر قىلىڭلار. مەن-مۇ بېرىپ ئۇنىڭغا تاۋاپ قىلاي". شۇنداق قىلىپ، ئۇ راھىپلار ئۇرۇسلىمدىن (يېرۇسالىمدىن) چىقىپ ماڭغاندا، ئۇ يۇلتۇزمۇ ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى ئۇ راھىپلار بىدىلھىم (Bidilhim — ئەيسا تۇغۇلغان جاي) غا يېتىپ بارغاندا، ئۇ يۇلتۇز شۇ يەردە تەۋرە-مەي شۇڭ تۇردى. شۇندىن كېيىن ئۇلار مەسىھا (Msiha) تەڭ-رىنى تاپتى. شۇ چاغدا، ئۇلار پېتىنىپ (تىترىشىپ؟) ئۇنىڭ يېنىغا يېقىن باردى. (ۋە) ئوز تۇغۇنچەكلىرىنى ئېچىپ ئۇنىڭغا كوپ سوغىلار سۇندى. ئۇلار ئۇچ تۇرلۇك سوغا: ئالتۇن، ياقوت، كۇجى ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار يەنە يۇكۇنۇپ ھورمەت بىل-دۇرگەن ھالدا ئىلىگ خان مەسىھا تەڭرىگە مەدھىيە ئالقىش ئو-قۇشتى. ئۇلار (مەسىھانىڭ يېنىغا مۇنداق ئوي بىلەن كەردى: "(ئۇ) تەڭرى ئوغلى بولسا، ياقوت بىلەن كۇجىنى ئالىدۇ. ئەگەر ئىلىگ خان بولسا، ئالتۇننى ئالىدۇ. ئەگەر دورىگەر تىۋىپ بولسا، دورا ئوسۇملۇقىنى ئالىدۇ". ئۇلار بىر تاۋاقتا (بۇ ئۇچ خىل سوغىنى) سېلىپ ئۇنىڭغا سۇندى. مەڭگۇ تەڭرى ئوغلى ئىلىگ خان مەسىھا ئۇ راھىپلارنىڭ كوڭلىدىكى ئويىنى بىلىپ، ئۇچ تۇر-

لۇك سوغىنىڭ ھەممىسىنى ئالدى (ۋە) ئۇ راھىپلارغا مۇنداق دە-
دى: "ھەي راھىپلار، سىلەر ئۇچ تۇرلۇك ئوي بىلەن كىرىڭ-
لار. تەڭرى ئوغلى مەن بولىمەن، ئىلىگ خانىمۇ مەن بولىمەن،
دوزىگەر تىۋىپ ھەم مەن بولىمەن. سىلەر شۇبھىلەنمەي كېتىۋې-
رىڭلار". (مىسىھا) ئۇ راھىپلارغا تاش بوشۇكىنىڭ بۇرجىگىدىن
خېمىر ئۇزگەنىدەك بىر يۇمۇلاق تاشنى ئۇزۇپ بەردى. راھىپلار
ئۇ تاشنى ئوز گەۋدىلىرى بىلەن كوتىرەلمىدى. يىلقىغا يۈدىسە،
يىلقا كوتىرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن (ئۇلار مۇنداق) كېڭەشتى: "بۇ
تاش ناھايىتى ئېغىر تۇرىدۇ. بۇ بىر يۇمۇلاق تاشنى بىز نىمىشقا
كوتىرەلمەيمىز، يىلقىمۇ كوتىرەلمەيدۇ؟ (بىز بۇنى) ئېلىپ كېتەلمە-
گىدەكمىز". شۇندىن كېيىن (ئۇلار) يېقىن يەردە بىر قۇدۇق كور-
دى (ۋە) ئۇ تاشنى كوتىرىپ (ئاپىرىپ) قۇدۇق ئىچىگە تاشلۇۋەتتى.
ئۇلار ئازراق مېڭىپلا كوردىكى، ئۇ قۇدۇق ئىچىدىن بىر قورقۇنچ-
لۇق، ئىنتايىن يورۇق ئوت يالقۇنى چىقىپ، كوك ئاسمانغا تېگىپ
تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ (ئۇلار) بۇ ھەيران قالارلىق ئالامەتىنى
كورۇپ (ۋە) ئاڭلاپ بىلىپ، قورقۇشۇپ، باشلىرىنى ئېگىپ يۇكۇ-
نۇشتى. (ئۇلار) مۇنداق دېيىشتى: "بىزگە تاۋاپ قىلىدىغان ئەڭ-
گۈشتەر بەرگەن ئىكەن. بىز ھورمەتكە ئەرزىمەيدىكەنمىز، (چۇنكى)
نادانلىغىمىزدىن (ئۇ تاشنى قۇدۇققا) تاشلۇۋېتىپتىمىز". شۇ چاغدىن
تارتىپ بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر راھىپلارنىڭ ئوتىقا چوقۇنۇشنىڭ
سەۋەبى مانا مۇشۇ. شۇ چاغدا تەڭرىلىك ئۆرىشتى (پەرىشتە)
ئۇلارغا كورۈندى (ۋە) ئۇ راھىپلارنى باشقا يول بىلەن باشلاپ
ماڭدى. (ئۇلار) ھىرودىس خان يېنىغا (قايتىپ) بارالمىدى.

تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى» ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىلىرىنى گېرمانىيىنىڭ 3 - قېتىملىق تۇرپان ئارخىئولوگىيە ئەترىتىدى تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا.

بۇ يادىكارلىق گەرچە قوچۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىدە كوچۇرۇلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا كورىستىلگەن داۋالاش ئۇسۇللىرى ۋە دورىگەرلىككە ئائىت تەجرىبىلەرگە قاراپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگى **بىلەن** دورىگەرلىگىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە مەسىلىلەر بار.

تۈركىيىلىك رەشىت رەخمەتى ئاپات 1930 - يىلى SBAW (بېرلىن پروسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كونفېرىنسىيىسىدە قىلىنغان دوكلاتىنىڭ پەلسەپە تارىخ قىسمى) نىڭ I، 451 — 473 - بەتلىرىدە ۋە 1932 - يىلى SBAW II نىڭ 401 — 448 - بەتلىرىدە بۇ ھەقتە ئوز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقنىڭ پارچىسى»نىڭ تېكىستى ۋە تەرجىمىسى

(1) .....

(2) .....

(3) يۇرەك سقىلماق تىن بوسماق - نىڭ چورنە - سى (:) نارا ئۇرۇ - غى

(4) قارا تۇز بىشىغ سىكسىر سىرىچاقان تۇز ئۇلۇش چورنى قىلىپ مۇز - تە

(5) ئىچىر يۇرەك سقىلماق تىن بوسماق - مغ ئەدگۇ قىلۇر

.....

يۇرەك سقىلىش ۋە دەم بوغۇلۇشنىڭ داۋاسى: ئانار ئۇرۇ- غى، قارا تۇز، پىششىق سىكسىر، سىرىچاقانلارنى① تەڭ مىقدارىدا ئارىلاشتۇرۇپ شورپا بىلەن ئىچىپ بەرسە، يۇرەك سقىلىش، دەم بوغۇلۇشنى ساقايتىدۇ.

(16) ئىنەگۇ - كە ئەم: ئىكى سۆڭۈك ئەركەچ ئەدىن بىر بادىر ئاياق

(17) بور، بىر بادىر ئاياق سۇۋ بىرلە قايىنتۇرۇپ سۇۋى

(18) سوغۇلمىش - تا ئىچىر كىدەر. يانا سۇنۇ تورت باقىرنى

(19) بۇلۇڭ بادمان قۇدۇنمۇق - نى سىغۇرۇپ ئاچ قارىنقا ئىچىپ

(20) ئۇدىغۇ ئول، ئىنەگۇ ئاغرىغ كىدەر

قوساق ئاغرىغىغا ئەم (داۋا): ئىككى سۆڭۈك (مىقدار سوز) ئوچكە گۇشنى بىر قاچا مۇسەللەس، بىر قاچا سۇ بىلەن قاينىـ

① سىرىچاقان ـــ سىرىق چاكاندا (؟)

تەپە، سۈيى سۈۈغاندىن كېيىن ئىچىدە، قوساق ئاغرىغى كېسىدۇ (توختايدۇ). (ئۇندىن باشقا) يەنە قارا چىكسەيدىن ئوت باقىر① (مىسقال؟) نى ۋە بۇلۇك② (چارەك؟) پاتمان قۇدۇنسۇقنى (؟) ئېرىتىپ ئاچ قوساققا ئىچىپ ئۇخلىسا، قوساق ئاغرىغى توختايدۇ.

(21) تىشى كىشى تۈشۈرەيمن تىمىر ئىت سۈتىن ئىچگۈل، بات

(22) تۈشەر ئەۋىسى تۈشمەسەر قىسىر - دن ئۇرۇغمن

(23) ئاغى ئاراسى ئارىسىندا تۇدۇسگۇ ئول، بات تۈشەر.

ئايال كىشى (قوسىغىدىكى) بالىنى چۈشۈرۈۋېتەي دىسە، ئىت سۈتىنى ئىچسۇن، تېىز چۈشىدۇ. بالا ھەمرىيى چۈشمىسە، قىچا ئۇرۇغنى كويدۇرۇپ چاتىرغىنى ئىسلاپ بەرسە، تېز چۈشىدۇ.

(24) كوز ئاغرىغ ئەمى: كىشى ئودى، توڭۈز ئودى، ئەچكۇ ئو - دى

(25) تاۋشقان ئودى بۇ تورتەگۇ - تە قايۇسى بولسار،

(26) (قارا) قاراقاچ ئىغاچ قاسقا - مىن ئوت - قا

(27) كۈيۇرۇپ كۇل - مىن ئالىپ سۈۈ - قا يوغۇرۇپ كوز - كە

(28) ياقىغۇ ئول، بات ئەدگۇ بولۇر. كىمنىڭ قولىدقا - ى يىمدىغ

(29) بولسار، ئۇۋكە - نى سوكۇلۇپ ئۇچ كۈن ياقسۇن، يىمدىغى

(30) كىمەر. بىش ئون يىل قارت بولۇپ بۇمەسەر

(31) ياقغۇ ئول، بات بۇمەر. تاقى بۇمەسەر قارامىن

(32) (يار) تۇزى بىرلە يوغۇرۇپ ياقز - ۇن، بۇمەر.

كوز ئاغرىغىنىڭ ئەمى (داۋاسى): (قارا) قارايىاغاچ قوۋزىغا - نى ئادەم ئوتى، چوشقا ئوتى، ئوچكە ئوتى، توشقان ئوتى — بۇ توتىنىڭ قايىسىسى بولسا بولىۋېرىدۇ — بىلەن كويدۇرۇپ، كۈلىنى سۈغا ئارىلاشتۇرۇپ كوزگە سۈرتۈپ بەرسە، تېز ساقىيىدۇ.

كىمنىڭ قولىتۇغى پۈرىسا، ئۇپكىنى يەنچىپ ئۇدا ئۇچ كۈن

① باقىر — ئېغىرلىق ئولچىمى

② بۇلۇك — مەنمىسى ئېنىق ئەمەس.

قولتۇغىغا يېقىپ (سۇرتۇپ) بەرسە پۇرىمايدىغان بولىدۇ.

بەش ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ ئوپكىنى يەنچىپ سۇرتۇپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغىمۇ ساقايمىسا، قارا ئۇنىنى يار تۇزى بىلەن يۇغۇرۇپ، خېمىرنى جاراھەتكە تېڭىپ بەرسە ساقىيىدۇ.

(33) قايۇ كىشى كېچە ئەدگۈ كۇرمەسەر

(34) قارا ئەچكۈ - نۇك ئوگسۇز باغىر - بنقا ئىچىنگە

(35) پىتىپىدىنى ساچىپ ئوتقا كومۇپ كوبكىن ئالىپ

(36) كوزكە سۇردگۇل، كېچە ئەدگۇ كورۇر.

قايىسى كىشى كېچىسى ياخشى كورمىسسە (نامازشام قارغۇسى بولۇپ قالسا)، قارا ئوچكىنىڭ يىتىم (ئوغلىغىنىڭ) جىگىرىنىڭ ئىچىگە قارامۇچ سېلىپ ئوتقا كومۇپ، كۈيۈگىنى ئېلىپ كوزگە سۇرتۇپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كورىدىغان بولىدۇ.

(37) قايۇ كىشى - نىڭ قاغۇقى تۇدۇنسار، تۇلۇگ ئەرۇكىنىڭ

(38) قاسىقىن ئالىپ قاشانىغ يولىڭا ئۇرغۇ ئول

(39) بات قاشانۇر. قايۇ كىشى يان ئاغرىغ ئەرسەر،

(40) كوگۇرچكەن مايىاقىن قارامىن بىرلە چوقۇرادىپ

(41) ئۇچ كېچە ياقز - ۇن ئەدگۇ بولۇر.

قايىسى كىشىنىڭ سۇيدۇك يولى توسۇلىپ قالغان بولسا، تۇك ئۇك ئۇرۇكىنىڭ پوستىنى ئېلىپ سۇدۇك يولىغا كىرگۈزسە، سۇيدۇك يولى ئېچىلىدۇ.

قايىسى كىشىنىڭ يانپېشى ئاغرىسا، ياۋا كەپتەرنىڭ مايىغىنى قارا ئۇن بىلەن ئاردىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ، خېمىرىنى يانپېشىغا ئۇچ كېچە يېقىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

(42) تەلىنمەز قارتقا (:) ئىنگەك - نىڭ قويۇ - نىڭ مىڭىز - نى

(43) سوقۇپ ياقسۇن، بات تەلىنىپ ئەدگۇ بولۇر

ئېغىز ئالمايۋاتقان يارىغا ئىنەكىنىڭ، قويىنىڭ مۇڭگۈزىنى سوقۇپ يېقىپ بەرسە، پات ئېغىز ئېلىپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

(44) تولغاق بولۇپ سونىمەسەر، ئۇسقۇننىڭ قاسىقىن
(55) يىلدىزى بىرلە يوغۇردقا توقۇپ ئىچۈرۈز - ۇن، سونەر.
تولغاق بولۇپ ساقايمىسا، سۇڭپىيازنىڭ پوستى بىلەن يىل-
تىزىنى سوقۇپ قېتىققا قوشۇپ ئىچىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.
(46) تىش ئاغرىغقا (:) ئۇچ ياشار قارا ئۇدنۇڭ مايىقىن
(47) ئىشچىتە چۈقۇرادىپ ياقز - ۇن، ئاغرىغى كىدەر.
چىش ئاغرىغىغا (داۋا): ئۇچ ياشلىق قارا كالىنىڭ تېزە-
گىنى تاۋدا قۇرۇتۇپ چىشقا ياقسا، ئاغرىغى توختايدۇ.
(48) قايۇ كىشىنىڭ ئەدى ئالا بولسار، بادىياننى يارىپ
(49) سۇردۇشتۇرۇپ سۇۋىن ئالىپ ئالا ئېدىنكە
(50) سۇردز - ۇن، ئالاسى كىدەر. كەكەلىك ئودىن شەكەر بىرلە-
تۇز -
(51) ئۇلۇش قىلىپ كوز - كە سۇردسەر، كورمە سەر يىمە كورۇر، ئەد-
گۇ بولۇر.
قايسى كىشى ئالا ئەت (پىسە) بولۇپ قالسا، بىدىياننى يېرىپ
ئېزىپ سۇۋىنى پىسە بولغان يەرگە سۇرۇپ بەرسە، ئالىسى يو-
قايدۇ.
كەكلىك ئوتىنى شېكەر بىلەن تەڭ ئۇلۇشتە قوشۇپ كوزگە
سۇرتۇپ بەرسە، كورمەس بولۇپ قالغان كوز يەنە ئېچىلىدۇ، سا-
قىيىدۇ.
(52) يانا كەكەلىكنىڭ ئودىن ئالىپ قورىدىپ بورقا بەكىنكە قا-
دىپ ئىچسەر، ئانچاما بور بەكىنى ئىچىسەر ئەسۇرمەز، ئەدگۇ
بولۇر.
يەنە كەكلىك ئوتىنى قۇرۇتۇپ مۇسەللەس ياكى بوزىغا
قوشۇپ ئىچىپ بەرسەمۇ — بۇنداق مۇسەللەس ياكى بوزا ئىچسە
مەس قىلمايدۇ — (كورمەس بولۇپ قالغان كوز) ساقىيىدۇ.
(54) تەۋە سۇدۇكىن ئالىپ باشقا سۇردسەر باشتاقى كەبەكى

(55) كىدەر. كىم قال بولسار، سۇغۇن مۇڭگۇز-نى يۇمشاق ئو-گۇپ سۇۋ-

(56) قا توقىپ ئىچسەر، كىدەر. قۇلاق شاقشى بولسار، قاراغۇ سىچقاز-

(57) نىك ئودىن تامىسسار ئاچىلۇر. يانا ئەم (:) ئولۇگ مىش-كىچىنىك

(58) ياقرىسن ئەرگۇسۇپ سۇردسەر ئاچىلۇر (٠) يانا كىشى ئودىن

(59) ئالىپ بوريلىگ كوزكە سۇردسەر ئاچىلۇر.

توگە سۇيدۇگىنى باشقا سۇرتسە، باشتىكى كېپەك يوقىلىدۇ.

ساراڭ بولۇپ قالغان ئادەمگە بۇغا مۇڭگۇزىنى يۇمشاق سو-قۇپ سۇبلەن قوشۇپ ئىچىرىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ قالىدۇ.

قۇلاققا كىر توشۇپ قالسا، قارغۇ چاشقانىنىڭ ئوتىنى تېمىتىپ بەرسە، قۇلاق ئېچىلىدۇ. يەنە ئولۇك مۇشۇكىنىڭ يېغىنى ئېرىتىپ سۇرۇپ بەرسىمۇ ئېچىلىدۇ. يەنە ئادەم ئوتىنى بوريلىك كوز (؟) گە سۇرتسە ئېچىلىدۇ.

(60) تەۋەنىك ئوۋكەسىن قۇرىتىپ سوقۇپ ئەلگەپ تىن بوسغاق-

(61) قا ئىچۇرسەر، ئەدگۇ بولۇر. قايۇكىشىنىڭ كەنج ئولسەر

(62) بىر ستر ئىت سۇتىن ئىچۇرسەر، تۇشەر.

توگىنىڭ ئوپكىسىنى قۇرۇتۇپ سوقۇپ، تاسقاپ دېمى سقـ-لىدىغان كىشىگە ئىچۇرسە، ساقىيىدۇ.

ئايال كىشىنىڭ قوسغىدىكى بالا ئولۇپ قالسا، بىر سەر ئىت سۇتىنى ئىچۇرسە، چۇشۇپ كېتىدۇ.

(63) قال ئىت تارتمىش كىشكە ئۇلارنىڭ مىيىسىن يىسەر، ئەدگۇ

(64) بولۇر. ئۇچ كۇنكەدەگى ئاچ قارىنقا بىرەر چان قۇمايا غىن ئىچۇرسەر

(65) ئەدگۇ. كوز يارۇقسۇز بولۇپ ئوكۇش تەلىم ياش ئاقسار، كوز ئۇزە

(66) سۇردسەر يەمە ئەدگۇ بولۇر. قايۇكىشىنىڭ كىرى ئارىمادىن
(67) يىچ ئاقسار، كۇركۈم قوناق مىنى سىپار بىرلە بورقا
(68) قادىپ ئىچۇرسەر، ئەدگۇ بولۇر. ئوزتە ئۇشاق قارت
(69) ئۇنسەر، تاقىغۇ يۇمۇرقاسىن ئوت بىرلە سۇردسەر ئەدگۇ.
غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىگە ئۇلارنىڭ مىڭسىنى بەرگۇزسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.
ئۇچ كۇنلۇك ئاچ قوساقتا بىر قاچا زىغىر مېيىنى ئىچۇرسە ياخشى بولىدۇ. كوز قاراڭغۇلىشىپ؛ كوپ ياش ئاقسا (ياشاڭغىرسا)، زىغىر مېيىنى كوزگە سۇرتۇپ بەرسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.
ھەيزى كوپ كېلىپ توختىمىغان ئايالغا زەپە، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەسكە قوشۇپ ئىچۇرسە، ساقىيىدۇ.
يۇزنى ئۇششاق دانىخورەك بېسىپ كەتسە، توخو تۇخۇمى بىلەن ئوتنىنى سۇرتۇپ بەرسە، يوقايدۇ.
(70) تىشنى قۇرد يىسەر بور سەركەسىن ئاغىزتا تودۇپ بىرگەرتە
(71) توككۇ ئول ئەدگۇبولۇر. سىدىك كىشكە تەۋە ئەدىن ئارپا
(72) (ياراپ) يارماسى بىرلە ئۇگرە قىلىپ ئىچۇرسەر ئەدگۇ بولۇر.
چىشنى قۇرۇت يىگەندە ئۇزۇم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە، ياخشى بولىدۇ.
سىيگەك كىشىگە توگە گوشنى ئارپا يارمىسى بىلەن قاينىتىپ ئۇگرە قىلىپ بەرسە، ئوڭشىلىدۇ.
(73) كىمنىڭ ئەدىنتە سۇگۇل ئۇنسەر ئىكى ياڭتا ئايىنى
(74) كورمىشتە ئوك يىرىكە سىدىپ تىدىگىن ئالىپ سۇگۇلكە ياقسار كىدەر.....
كىمنىڭ تېنىگە سوگەل چىقسا، ئىككى كۇنلۇك ئايىنى كورگەندە يەرگە سىيىپ لېيىنى ئېلىپ سوگەلگە سۇرتسە، سوگەل يوقايدۇ.

(79) بورۇنلۇق سۇڭۇكىن تىلىن قۇرۇلدىپ قال ئىت تارىلمىش
(80) كىشىكە باشلىنىقا ياقسار ئەدگۈ بولۇر.
بورۇنلۇق سوڭگى بىلەن تىلىنى قۇرۇتۇپ، غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىنلىك بېشىغا سۇرتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.
(81) قايۇ كىشكە ياۋۇز قارت ئۇنسەر نۇشادىر توغراغۇ (سىن)
(82) قۇرۇت بىرلە قادىپ ئۇزە ياقسار ئەدگۈ بولۇر.
قايسى كىشىگە يامان يارا چىقسا، نۇشۇدۇر يىلىمنى قۇرۇت بىلەن قوشۇپ، يارا ئۇستىگە يېقىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.
(83) قان ئودكەك (ئەمى): چۈسۈم قۇرۇغ ئۇسۇم سۇۋى تاڭدا سايۇ
(84) ئىچۈرسەر، ئەدگۈ بولۇر
تەرەتتە قان كەلگەنلىك داۋاسى: ئۇزمە، قۇرۇق ئۇزۇم سۇيىنى ھەركۈنى سەھەردە ئىچۈرۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.
(85) كوز ئەمى باشلاتى (:) كوز ياراقسۇز بولۇپ كوز-تە تەلىم سوۋۇق ياش
(86) ئاقسار ئۇد ئوتىن كوز-كە سۇرد سەر كوز ياروق بولۇر
(87) يانا ئەم (:) كوز-تە ئىسگ ياش ئاقسار يىگ شەكەر سارىغ مۇنگا
(88) چورنى قىلىپ ئىنگەك ياغى بىرلە قادىپ بۇرۇنقا قودسار ئەدگۈ بولۇر.
كوز ئەمى (داۋاسى) باشلاندى: كوز غۇۋالىشىپ كوزدىن سوغاق ياش كوپ ئاقسا، كالا ئوتىنى كوزگە سۇرتۇپ بەرسە، كوز ئېنىق كورىدىغان بولىدۇ. يەنە ئەم (داۋا): ئەگەر كوزدىن ئىسسىق ياش ئاقسا، خام شېكەر بىلەن سېرىق ماڭگونى ئارىلاشتۇرۇپ ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.
(89) يانا ئەم (:) تاۋشقان مىيىسىن ئۇد ئودى بىرلە ئىنگەك ياغى
(90) قادىپ ئالىنقا سۇردسەر ئەدگۈ بولۇر.

يەنە داۋاسى: توشقان مىڭسى ۋە كالا ئوتنى ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(91) يانا ئەم: قىزىل چىندان يۇرۇڭ چىنداڭلار قۇشدى توبۇلغاق سارىغ كۇسى

(92) ئىكىرەر باقىر چورنى قىلىپ كۇنچىت ياغى بىرلە يوغۇرۇپ ئالىنقا

(93) سۇردسەر باش ئاغرىغ كىدەر. قايۇتىشى قىردى كىچىرىر بولسار

(94) قارلىغاچ ئەدىن يىسۇن. يانا كۇركۇم قوناق مىنى يىپار

(95) بور بىرلە ئىچزۇن ياراشۇر. قاسىق ئاغرىغ ئەم (:) قارلىغاچ ئۇيا-

(96) سىنداقى تۇپراقنى سۇت بىرلە قاتىپ ئىچگۇ ئول.

يەنە داۋاسى: قىزىل چىندان، ئاق چىندان، قۇشدى ①، تۇدلىغا، سېرىق كۇجىلەرنى ئىككى باقىر (مىسقال؟)دىن ئارىلاشتۇرۇپ كۇنجۇت يېنى بىلەن يۇغۇرۇپ ماڭلايغا سۈرتۈپ بەرسە، باش ئاغرىنى توختايدۇ.

قايسى ئايال قىردى كىچىرىر (مەنسى ئېنىق ئەمەس) بولۇپ قالسا، قالغاچ گوشنى يىسۇن. يەنە زەپە، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەس بىلەن ئىچسۇن، يارىشدۇ (ساقىيدۇ).

قوساق ئاغرىغىغا داۋا: قالغاچ ئۇۋىسىدىكى توپىنى سۇت بىلەن قوشۇپ ئىچسە، ساقىيدۇ.

(97) تىش ئاغرىغ ئەم: قارا ئود مايىاقى سىركە بىرلە

(98) چوقۇرادىپ تەپىزەكى تەۋە مايىاقى قىسىل تۇز

(99) بىرلە سوقۇپ بور بىرلە بۇلغاپ ئىشىچتە ئىسىدىپ بوز قاپىچۇقا-

(100) تا ئۇرۇپ كۇنچىت ياغى سوقۇپ تىش ئۇزە ئۇرزۇن.

① قۇشدى — بىر خىل دورا ئوسۇملۇگىنىڭ نامى.

(101) ساريغ ئەرۇك ئۇرۇغى سوقۇپ بور سىركەسى بىرلە ئاغىزىتا
(102) تۇدىسار سونەر. بەسگەك ئەم (:) بورى مايانى ئۇد سىكى بىرلە
(103) ئىچۇرسەر كىدەر. كەنج ئوغلان قوراغ-لۇغ بولسار ئەشكەك
(104) توز-بن باش-مىدا ئۇرزۇن (،) قورانماز بولۇر.
چىش ئاغرىغىا داۋا: قاراكالا تېزىگىنى سىركە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ (ياكى) يايلاقتىكى توگە مايىغى بىلەن قىزدل توزنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن قوشۇپ تاۋىدا ئىسىتىپ بوز خالتىغا سېلىپ كۆنجۈت مېيى قوشۇپ ئاغرىغان چىش ئۇستىگە يېقىپ بەرسە، چىش ئاغرىغى توختايدۇ. يەنە سېرىق ئۇرۇك مېغىزىنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئېغىزنى چايقاپ بەرسىمۇ چىش ئاغرىغى توختايدۇ.
بەزگەككە داۋا (ئەم): بورى مايىغنى كالا سۇيدۇگى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچۇرۇپ بەرسە، ساقىيىدۇ.
كەنجى ئوغۇل ئاجىز بولۇپ قالسا، ئەشكەك توزى (بىر خىل ئوسۇملۇك)نى بېشىغا تېڭىپ بەرسە، ساغلام ئوسىدۇ.
(105) سۇت كەت بولغۇ ئەم (:)يورگەي قۇا-سى بىش باقىر سوۋقا
(106) قايىنتۇرۇپ سۇۋسۇن سۇسۇپ ئالىپ ياغ سۇت بىرلە
(107) قايىنتۇرۇپ ئىچۇرسۇن (.) كەت بولۇر (.) كىم بوشلۇنۇ ئۇماسار (،) يۇقا قادىز
(108) كونە سۇۋى بىرلە قادىپ ئىچسەر (،) قارنىدا ئوغۇل ئولمىش ئەرسەر
(109) يىمە ئەسەن ئوسار (.) يانا ئەم (:)يىلان قاسقىن كۆيۇرۇپ كۆلىن ئالىپ
(110) بور بىرلە ئىچۇرگۇ ئول (،) ئەسەن بولۇر (.) كىم تۇشۇرەيىن تىسەر، يارىم باقىر

(111) يورۇك كۇسى بىش باقىر قارا كۇسى بىرلە سوقۇپ ئەلـ
گەپ مۇن
(112) بىرلە ئىچگۈ ئول (٠) قۇرۇغ بارا ـ نى قايىنتۇرۇپ سۇۋىن
ئىچگۈ ئول.
(113) قاۋىر ـ مىش كۇنچىپ يار تۇزى ئىسىگ سۇۋقا يەسىپ ئىچگۈ
(114) ئول (٠) ئەسەن بولۇر (٠) يىلان تەرىزىن تورت بەلدىر ـ
تەكى تۇپراق مىر
(115) ئۇد ئوتى سىركە بىرلە قادىن ئىچگۈ ئول (٠) ئولمىش
كەنج ئەرسەر
(116) يىمە تۇشكەي (٠) يانا ئىت تۇۋسى تاۋشقان تۇۋسى كۇـ
يۇرۇپ
(117) پىچەك ئۇچىندا تۇپراق بىرلە قادىپ سۇۋتا يەسىپ
(118) (يەسىپ) ئىچگۈ ئول (٠) ئۆكاي توغۇرۇر (٠)

سۇتنى كوپەيتىشنىك ئۇسۇلى: ھەشقىپىچەك گۇلىدىن بەش باقىر (مىسقال؟)نى سۇدا قايىنتىپ سۇيىنى سۇزۇۋېلىپ ياغ، سۇت بىلەن قايىنتىپ ئىچسە، سۇت كوپىيىدۇ.

ئېغىر ئايال ئايال بوشىنالمىسا، دارچىننى سىماپ سۇيى بىلەن قوشۇپ ئىچسە، تۇغۇتى ئوڭايلىشىدۇ. ئەگەر قوساقتىكى بالا ئولۇپ قالغان بولسىمۇ، تېز چۇشۇپ كېتىدۇ.

يەنە داۋا: يىلان قاسىرىغىنى كويدۇرۇپ، كۇلىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچۇرسە، بالا ئاسان چۇشىدۇ.

كىمكى قوساقتىكى بالىنى چۇشۇرۇۋەتمەكچى بولسا، يېپرىم باقىر ئاق كۇجە بىلەن بەش باقىر قارا كۇجىنى سوقۇپ، ئەلگەكـ تىن ئوتكۇزۇپ شورپا بىلەن ئىچسە، يەنە قۇرۇق بارا (بولو؟) نى قايىنتىپ سۇيىنى ئىچسە ياكى قورۇلغان كۇنجۇت بىلەن يار تۇزىنى ئىسىق سۇدا ئېزىپ ئىچسە، بالا ئاسان چۇشۇپ كېتىدۇ. يىلان تېرىسى، توت كوچىدىكى توپا، ھەسەل ۋە كالا ئوتىنى سىركە بىلەن قوشۇپ ئىچسە، قوساقتىكى بالا ئولۇپ قالغان بولـ

سىمۇ تېز چۇشۇپ كېتىدۇ. يەنە ئىت تۆكى، توشقان تۆكىنى كويدۇرۇپ، كۆلنى پىچاق ئۇچىدىكى توپا بىلەن قوشۇپ، سۇدا ئېزىپ ئىچسە، ئوڭاي تۇغىدۇ.

(119) ئەمگ شىشپ ئاغرىسار ساريغ مۇنگا ياسمۇق مىنى

(120) قۇلۇم قۇا يۇرۇك مىن كىشى سۇتى بىرلە بوغۇرۇپ

(121) ياقسار شىشى ئاغرىغى كىدەر. تىشى كىشى كىن ئاغرىلىغ

(122) بولسار (،) كەندىر سىغىنى ئۇچ ئوتى كەسىپ بىرچان بور

(123) ئىككى چان سۇۋ بىرلە چوقارادىپ ئىنگەك ياغى بىرلە ياقسار

(124) سونەر. كىمنىك كوزىن ئاغزىن يىل تارىدىپ قىيىق قىلىمىش

(125) ئەرسەر (،) قۇندۇز قايىرى سۇۋتا كىنلەپ تۇردۇن كوسۇنگۇتە

(126) كورزۇن. قان تومۇرماققا ئەم (:) ياش تانانى سوقۇپ

(127) سۇۋىن ئالىپ ئۇچ قادا بۇرۇنقا تامىغۇ ئول (٠)

كوكسى ئىششپ ئاغرىغان ئايال سېرىق ماڭگو، تېرىق ئۇنى، قۇلۇم گۇلى، ئاق ئۇن ئاقاتارلىقلارنى ئادەم سۇتى بىلەن يۇغۇرۇپ خېمىرنى كوكسىگە تېڭىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

ئايال كىشىنىك كىندىگى ئاغرىسا، كەندىر شېخىنى ئۇچ پارچە قىلىپ كېسىپ بىر قاچا مۇسەللەس، ئىككى قاچا سۇ بىلەن قاينىتىپ، ئىنەك يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كىندىگىگە يېقىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

كىمگە شامال دارىپ كېتىپ كوزى، ئاغزى مايماق بولۇپ قالغان بولسا، قۇندۇز قايىرىنى سۇدا ئېزىپ سۇرۇپ، ئەينەككە قاراپ بەرسە، توزىلىپ كېتىدۇ.

بۇرۇن قانغانغا داۋا (:) ياش كۇنجۇت ئۇرۇغنى سوقۇپ سۇيىنى چىقىرىپ بۇرۇنغا ئۇچ قېتىم تېمىتسا، قان توختايدۇ.

(128) كىم قان قاشانسىار سوغۇننى بىشۇرۇپ مىر بىرلە يىسەر كىدەر (.)

كىمكى قان سىيىدىغان بولۇپ قالسا، پىيازنى پىشۇرۇپ ھەسەلگە مىلاپ يەپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

(129) قان تومۇرماقتا ئەم (:) كىرپى تەرىزىن كۆيۈرۈپ كۈلىن بۇرۇنقا

(130) يۇرسەر (،) تىدىلۇر (.) يانا ئەم (:) يىلان باسى مۇنچۇقنى كۆيۈرۈپ

(131) يۇمشاق سوقۇپ لالاپ بۇرۇنقا يۇرسەر (.) تىدىلۇر (.)

(132) يانا ئەم (:) كۈنچىت ياغى ئۇپا بىرلە قادىپ بۇرۇننى ئارىغ يۇپ

(133) بۇرۇنقا سوقسار (،) ئاردۇق ئەدگۇ بولۇر (.)

بۇرۇن قانىغانغا داۋا: كىرپە تېرىسىنى كويدۇرۇپ، كۈلىنى بۇرۇنغا پۇركۇپ بەرسە، قان توختايدۇ. يەنە داۋا: ئىلان بېشى مونچاقىنى (؟) كويدۇرۇپ، يۇمشاق سوقۇپ، بۇرۇنغا پۇركۇسە، قان توختايدۇ. يەنە داۋا (:)كۈنجۈت يېغىنى ئۇپا بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئاندىن بۇرۇنىنى پاكىز يۇيۇپ، بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە، قان ناھايىتى تېز توختايدۇ.

(134) تىش ئاغرىغقا ئەم (:) قارا مىرچ بىر ماقىر سىركە بىرلە

(135) قايىنتۇرۇپ سوۋۇق قىلىپ ئاغىز-تا تودسار تىش ئاغرىغ كىدەر (.)

(136) يانا ئەم (:) بىشىغ سىگىرنى سۇۋ بىرلە قايىنتۇرۇپ

(137) ئاغىز-تا تۇدسار (،) سونەر (.) ئاداق ئاغرىغقا ئەم (:) كونچىتىگ

(138) قاۋىرۇپ لان سوغۇپ قويىن سۇتى بىرلە قادىشتۇرۇپ ئاغرىغ

(139) يىركە ياقسار (،) يىسل توزلۇگ ئاغرىغ ئوكەتۇر (.)

چىش ئاغرىغىغا داۋا: بىر مىسقال قارامۇچنى سىركە بىلەن

قاينىتىپ، سوۋۇتۇپ ئېغىزغا ئېلىپ بەرسە، چىش ئاغرىغى توختايدۇ. يەنە داۋا: پىششىق سىكىرنى سۇ بىلەن قاينىتىپ ئېغىزغا ئېلىپ بەرسە، چىش ئاغرىغى توختايدۇ.

پۇت ئاغرىغىغا داۋا: كۈنجۈتنى قورۇپ ياخشى سوقۇپ، قوي سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئاغرىغان يېرگە يېقىپ بەرسە، يەلدىن بولغان پۇت ئاغرىغى ئوڭلىنىدۇ.

(140) قارىنتا ئولىمىش كەنجىكە ئەم (:) ئىت سۈتى بور بىرلە

(141) ئىچسەر تۇشەر (٠) بۇرۇن ئىچىندە ئەد ئۇنۇپ تىن ئالۇ

(142) ئۇماسار ئاغرىسار (،) قىسىل باغىر ئىكسىن يار تۇزى بىرلە

(143) ئىنىچكە كىنلەپ مىرقا يوغۇرۇپ بۇرۇن ئىچىندە ئۇرسار ئوكەدۇر (٠)

قوساقتا ئولۇپ قالغان بالىنى چۈشۈرۈش ئۈسۈلى: ئىت سۈتىنى مۇسەللەس بىلەن ئىچىپ بەرسە، چۈشۈپ كېتىدۇ.

بۇرۇن ئىچىگە ئوسما گوش ئۇنۇپ، نەپەستىن قىينالسا، بۇرۇن ئاغرىسا، قىزىل باغىر (قىزىل مىس؟) بىلەن يار تۇزى ئىككىسىنى يۇمشاق سوقۇپ، ئاندىن ئۇنى ھەسەل بىلەن يۇغۇرۇپ، بۇرۇن ئىچىگە كىرگۈزۈپ بەرسە، ئوسمە گوش چۈشۈپ كېتىدۇ.

(144) تۇماغۇ بولۇپ كىدمەسەر (،) سوغۇن ساقالى سادۇن ساقالى بىرلە

(145) سوقۇپ ساغ ياغقا يوغۇرۇپ ئىسلەسەر ئالقۇ تۇماغۇقا ياراشۇر (٠)

تۇمۇ (زۇكام) تېگىپ ساقايمىسا، پىياز يىلتىزى بىلەن سامساق يىلتىزىنى سوقۇپ ئۇنىنى پاكىز ماي بىلەن يۇغۇرۇپ ئىسلاسا، ھەرقانداق تۇمۇغا پايدا قىلىدۇ.

(146) كىم ئۇنى بۇدۇپ ئەدگۈتى بوش ئۇنمەسەر (،) بىر سۇنى چا بۇدانى

(147) تۇز ئودۇرا ياردىپ ئودۇراسىن ئازقىا ئويۇپ ئوي قىلىپ
(148) ئاڭا قىداي سىمىقىن ئانچا مۇنچا سوقۇپ ئانىڭ ئىچىندە
(149) ئۇچ تورت ئەۋىن يارما (مونچۇق) مۇرچ يىمە ئۇرۇپ
(150) بۇدانى قاۋشۇرۇپ يىپ بىرلە يورگەپ تاشىڭا كەگدە يورگەپ
(151) ئىسىگ كۆلكە كومۇپ ئەدگۈنى چاقلىغ چىڭ بولمىشتا
(152) كەگدەسىن كىدەرىپ ئوڭدۇن تىشىڭ ئىكىن ئودۇرا تىشلەپ
(153) تۇدۇپ ئاغىزدىن ئاچماتىن يۇۋسىن سىڭۇرگۈل ئىكى ئۇچ قادا

(154) مۇنىدەك قىلسار (،) كەزە ئۇز ئاچىلۇر (،) سىنامىش ئەم ئول (.)

كىمنىڭ ئۇنى پۇتۇپ قىلىپ، ئاۋازى چىقىماي قالسا، بىر سوڭچە ئۇزۇم شىخىنى دەل ئوتتۇرىسىدىن يىرىپ ئازراق ئۇيۇپ ئوتتۇرىسىنى ئوي قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە قىداي سىمىقىنى① چالا-بۇلا سوقۇپ ئۇچ-توت چىمدىم قارامۇچ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ سىلىپ، ئاندىن ئۇزۇم شىخىنى چىپسىلاشتۇرۇپ يىپ بىلەن تېڭىپ، ئۇنىڭ سىرتىغا قەغەز يوگەپ ئىسسىق كۆلگە كومۇپ، يىرىلغان يېرى تۇتاشقا ندىن كېيىن قەغەزنى سويۇۋېتىپ. ئوتتۇر چىش بىلەن چىشلەپ، ئېغىزنى ئاچماستىن شەرۇىتىنى ئىككى-ئۇچ قېتىم شورىسا، ئۇنى ئېچىلىپ كېتىدۇ. بوسنالغان ئەم.

(155) كوز ئاغرىغ ئەمى (:) كوز كۆچسىرەپ ياش ئاقسار (،) باقلىق ئودىن بۇسنالغان ئەم.

(156) كوز-كە ئالىنقا سۇردسەر (،) ئەدگۇ بولۇر (.) كوز لان بولۇپ

(57) كورمەسەر (،) چۇۋتنى سۇۋقا سىملەپ كىنلەپ ئالىنقا

(158) سۇرتسەر (،) ئەدگۇ بولۇر (.) باش ئاغرىغ ئەمى (:) قىسىل يورۇڭ

① قىداي سىمىقى ــ بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى.

(159) چىندانلار پەتپەدى ئىنگەك ياغى **بىرلە** قادىپ ئالىنقا
(160) سۇردىسەر (،) باش ئاغرىغ كىسەر (؛) يانا ئەم (:) كۇنچىت ياغى
(161) يىسپار **بىرلە** ئازقا يىلىدىپ بۇرۇنقا قودىسار (،) كىدەر (.)

كوز ئاغرىغىنىڭ داۋاسى: كوز زورۇقۇپ ياشاۋۇرسا، **بېلىق** ئوتىنى كوزكە، ماڭلايغا سۇرتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

كوز زەخمىلىنىپ كورمەس بولۇپ قالسا، چۇۋۇت (مۇلەن)نى سۇدا ئېزىپ ماڭلايغا سۇرتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

باش ئاغرىغىنىڭ داۋاسى: قىزىل ۋە ئاق چىندانلارنى قارىمۇچ، ئىنەك يېغى **بىلەن** ئارىلاشتۇرۇپ ماڭلايغا سۇرتۇپ بەرسە، باش ئاغرىغى ساقىيىدۇ. يەنە ئەم (داۋا): كۇنجۇت مېيى بىلەن ئىپارنى ئازراق قىزىتىپ بۇرۇنغا تېمىتىپ بەرسە، ساقىيىدۇ.
(162) تىن بوسىغاققا ئەم (:) قارىا تۇبىن يۇمىغاقى ئىككى باقىر
(163) بىچىغ سىڭىر ئىككى باقىر تۇز چورنى قىلىپ تاڭتا سايۇ
(164) بور سۇرمە **بىرلە** ئىچۇرسەر (،) تىن بوسىغاق ئودۇر ئىگ كىدەر (.)

دەم سىقىلىشقا داۋا: قارىا تۇبىن يۇمىغاقتىن ① ئىككى باقىرنى ئىككى باقىر پىششىق سىڭىر **بىلەن** قوشۇپ، ھەر كۇنى سەھەردە مۇسەللەس ياكى بوزا **بىلەن** ئىچىپ بەرسە، دەم سىقىلىش ساقىيىدۇ.
(165) قاغۇق سىلاغقا ئەم (:) قارىا تۇبى ئارىرى تەنبار يۇسى
(166) سىبات تۇز ئۇلۇشى سوقۇپ لالاپ ئىنگەك سۇدىن بىر
(167) باقىر ئاسۇ يارىم باقىر ئىچگۇل (،) ياراشۇر (.)

دوۋۇسۇن ئاغرىغىغا داۋا: قارىا توۋى ئارىرى (؟)، تەنبار

① قارىا تۇبىن يۇمىغاق — بىر خىل دورا ئوسۇملۇقى.

يۈسى (؟)نى توگه سۈتى بىلەن تەڭ نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ ئېزىپ، ئۇنى بىر باقىر ياكى يېپرىم باقىر ئىنەك سۈتىگە سېلىپ ئىچىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

(168) قودۇر ئەمىن ئايالىم (:) يولدۇرغان قۇا سىن ياشىن يومشاق سوقۇپ

(169) بىر قاشۇقچا ئالىپ بىر ئۇلۇغ قادىڭ يۇغۇرتقا

(170) بۇلغاپ ئاچ قارىنىقا ئىچگۈل (،) كىدەر (.) يانا قۇرۇغمن بىر باقىر

(171) يىنچكە سوقۇپ لالاپ ئۈساغى ياڭچا ئىچگۈل (،) ئارتۇق ئىچسەر (،)

(172) بولماز (.) يانا چىقۇتاشىن يىنچكە سوقۇپ لالاپ باقىر

(173) ئىشچتە سارغارغىچا قاغۇرۇپ كۈنچىت ياغىنقا بۇلغاپ

(174) تۇردسەر كىدەر (.) يانا قودۇر ئەمى (:) ئاچ قارىنتا توڭۈز ئودى

(175) ئۇچ تاڭ بىرلە ئىچسەر (،) قودۇر كىدەر (.) سىنامىش ئەم ئول (.)

قوتۇرنىڭ داۋاسىدىن سوز ئاچايلى: يولدۇرغان (بىرخىل دورا ئوسۇملۇگى)نىڭ ياش چېچىگىنى يۇمشاق سوقۇپ بىر قوشۇقچە ئېلىپ، ئۇنى بىر ئاپىقۇر قېيىنقا قوشۇپ ئاچ قوساققا ئىچسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. يەنە يولدۇرغاننىڭ قۇرۇق چېچىگىدىن بىر باقىرنى يۇمشاق سوقۇپ ئۇسىغاندا ئىچىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. لېكىن كوپ ئىچمۇەتسە بولمايدۇ. يەنە چىقۇ تېشىنى (؟) ئۇششاق سوقۇپ ئېزىپ، مىس تاۋدا سارغايغىچە قورۇپ، كۈنجۇت مېيىغا مىلاپ سۈرتۇپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. يەنە قوتۇرنىڭ ئەمى (داۋاسى): چوشقا ئوتىنى ئۇدا ئۇچ سەھەر ئاچ قوساققا ئىچىپ بەرسە، قوتۇر ساقىيىپ كېتىدۇ. بۇ سىنالغان داۋا.

(176) يانا ئەت ماقۇبا بولسار (،) سادۇننى يانچىپ ئىسكى قولاقنى-

(177) قا تولۇ تىقسار (،) كىدەر (.) ئاغىز يەل ئەمى (؟) قاچ قۇرۇغ سىرتىنى

(178) بەشۇرۇپ بىر كىچە تاشتىن سالقىنقا تەگۈرۈپ ئىكىنتى كۈن

(179) ئالىپ ئوتقا كۆيۈرۈپ كۈل قىلىپ يۇمشاق كىنلەپ قارتقا

(180) باسۇرغۇ ئول (،) ئەدگۈ بولۇر (.) يانا قايۇ كىشى ئاتتىن تۈشۈپ

(181) قامچى يىپ تامتىن تۈشۈپ ئىچى بەرددىمىشكە قان تومۇر مەش-

(182) قا ئەم (؟) تاقىغۇ يومۇردقاسىنچا توغراق توغراغۇسىن

(183) يۇمشاق سوقۇپ لالاپ ق...ىق بىرلە ئىچۈرسەر (،) قان

(184) ئودۇپ ئەدگۈ بولۇر (.) سىنامىش ئەم ئول (.) يانا بوغماق بولسار (،)

(185) يۇمشاق سوقۇپ بوغۇزىكا يۇرسەر قامىش بىرلە (،) ئەدگۈ بولۇر (.)

ئەت ماقۇدا (؟) بولۇپ قالسا، سامساقنى يەنچىپ ئىكىكى قۇلاققا توشقىچە تىقىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

ئېغىز يارىسىنىڭ داۋاسى: بىر ئاز قۇرۇق سىرتىنى (؟) پىشۇرۇپ بىر كىچە تالادا قويۇپ سوۋۇتۇپ، ئىكىكىنچىسى كۈنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ، يۇمشاق سوقۇپ يارىغا بېسىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ.

ئاتتىن يىقىلىپ، ياكى قامچا يەپ ۋە ياكى تامدىن يىقىلىپ زەخمىلىنىپ ئىچىگە قان چۈشۈپ كەتكەن كىشىلەرگە داۋا: توخۇ تۇخۇمىدەك توغراق يىلىمىنى يۇمشاق سوقۇپ... ① بىلەن ئىچىپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ. بۇ سىنالغان داۋا.

① كۈپ چېكىت ئەسلى نۇسخىدىكى ئۇچۇپ كەتكەن خەتلەرنى كورسىتىدۇ.

یەنە، دەم سقىلسا، (توغراق يىلىمىنى) يۇمشاق سوقۇپ بوغۇزغا قومۇش بىلەن پۇركەپ بەرسە، ئوكشىلىپ كېتىدۇ.

(186) يانا ئىچ كوكۇز-كە ئەم (:) نۇقۇتچانى يۇمشاق سوقۇپ سوغۇق سۇ

(187) بىرلە ئىچگۈرسەر (،) ئەدگۈ بولۇر (.) بوغۇز ئىچىندە قارت بولۇپ

(188) ياردىماسار (،) ئەم (:) تىكشۈنى كۆيۈرۈپ كۆل قىلىپ بوغۇز ئىچىنگە

(189) يۇرسەر ياردىمۇر ئاغىزتىن يۇرگۈ ئول (.)

مەيدە ئاغرىغىغا داۋا: نۇقۇتچا (پۇرچاقىنىڭ بىر خىلى)نى يۇمشاق سوقۇپ، سوغاق سۇ بىلەن ئىچىپ بەرسە، مەيدە ئاغرىغى ساقىيىپ كېتىدۇ.

بۇغۇز ئىچىگە يارا چىقىپ ئېغىز ئالمىسا، تىكشۈ (؟)نى كويدۇرۇپ كۆل قىلىپ بوغۇز ئىچىگە پۇركىسە، ئېغىز ئالىدۇ. ئۇ ئېغىزدىن پۇركۈلىدۇ.

(190) يانا ئودۇركە ئەم (:) ئىت بۇرۇنىڭ قاسىقى بىر باقىر

(191) چۈسۈم سوگۈتىنىڭ يۇرۇڭ قاسىقى بىر باقىر بۇدا تۇبى

(192) بىر باقىر...ڭ قادىڭ سۇۋقا بىر...

(193) سالىپ بىر قادىڭ قالمىشتا بۇ ئۇچ بۇ...

(194) بىرگەرۇ سالىپ قايىنتۇرۇپ ئىچگۈل نەگۈ كىم...

(195) كىچە يادمىشتا ئىچگۈل (،)سىنامىش ئەم ئول (.) (تىشى كىشىنىڭ)

(196) ئەمگى شىشىپ ئاغرىسار (،) تىڭ...نىڭ تۇ.....

(197) نى بۇرچاقچا يۇم.....

(198) ئىچۇر سەر (،) ئەدگۈ بولۇر.....

.....

.....

ئىچ سۇرۇشكە داۋا: ئىت ئۈزۈمىنىڭ قاسرىغىدىن بىر باقىر، ئاق ئۈزمە دەرىخىنىڭ قوۋزىغىدىن بىر باقىر، ئۈزۈم يىلىتىزىدىن بىر باقىر... قاچا سۇغا بىر... سېلىپ بىر قاچا قالغاندا بۇ ئوچ بۇ... بىرگە سېلىپ قاينىتىپ ئىچسە، كىمكى..... كەچتە ياتقاندا ئىچىشى كېرەك. بۇ سىنالغان دادا.

ئايال كىشىنىڭ كوكسى ئىششىپ ئاغرىسا، تىڭ...نىڭ تۇ .....نى پۇرچاقتەك (يۇمۇلاق)..... ئىچۈرۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.....

.....

.....

ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر

«ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر» ھەققىدە ئىزاھات

ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. شۇنداقلا ئۇ، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ (بولۇپمۇ "قوچۇ ئۇيغۇر ئىددىقۇتلۇغى" نىڭ) ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھىساپلىنىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەرنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمىنى ئازاتلىقتىن بۇرۇن چەتئەللىكلەر تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار ھازىر گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ موزېيى ۋە كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلانماقتا. ھەرقايسى چەتئەل ئالىملىرى ھازىرغىچە بۇ خىل يازما ھوججەتلەردىن نەچچە يۈز پارچىنى ھەر خىل ئىلمىي ژورنال ۋە ئەسەرلەردە ئارقا-ئارقىدىن ئېلان قىلماقتا.

ئازاتلىقتىن كېيىن تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ھوججەتلەر ھازىر بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىكى مۇزېيي ۋە مەدەنىيەتكارلىق ئورۇنلىرىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى تەتقىق قىلىنىپ، دولىتىمىزدە چىقىدىغان ئىلمىي ژورناللاردا ئېلان قىلىنماقتا. بىز چەتئەل ئالىملىرى ۋە ئېلىمىزدىكى تەتقىقاتچىلار تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي ھوججەتلەر ئىچىدىن بىر قانچىسىنى تاللاپ، تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردۇق.

I

ئەسلى تېكىستى:

(1) بۇيانچى بەگلەرىم قۇتىڭا
(2) مۇڭ ئودۇگلۇگ قۇلۇدى
(3) بىنتۇڭ ئودۇگۇم
(4) تەگمىۋر. مەن بىنتۇڭ
(5) ئاداينىڭ ئەۋىنتىن ئۇنەرتە ئىشىن ـ كۇچىن
(6) بۇتۇرۇ ئۇمادىن ئۇنمىش ئەرمەز. كىچىگمىتە
(7) بىتىگ ئۇجىك نوم بوقشۇت ئورگەنمىس ئۇچۇن
(8) نەتەگ ئەرسەر تويىن بولۇپ، تويىن تورۇسىنتە
(9) يورىقاي مۇ مەن ساقىنىپ، تىگۈي تايشى باشلاپ،
(10) قىتاي تايشىلارقا كەڭەسەرمەن، تىگۈي تايشى —
(11) ما تاقى ئوزگە كىشىلەر مەن يۇلۇپ ئالايىن
(12) بوس قىلايىن تىسەر، بۇ بەگىم مەن يۇلۇپ ئالايىن
(13) ساڭا بۇرۇنچا بوس بىتىگ بىرەيىن تىپ
(14) گۇۋاڭ ـ مىڭ ـ نىڭ ئۇسكىنتە، مەن بار ئەركىنچە
(15) ماڭا تاپىنىپ يورىزۇن، مۇنتان سوڭ قالسار
(16) تورت يولى بوس بولۇپ كوڭۇلىنچە تويىن بولۇپ
(17) ئىلكە، قانقا بۇيان ئالقىش بىرىپ يورىزۇن تىپ
(18) مىڭ بەگىنىڭ تامغاسىن قاقىپ، ماڭا بوس
(19) بىتىگ بىرىپ ئانتان سوڭ مىنى يۇلۇپ ئالىپ
(20) بوس بىتىگمە قولۇپ ئالدى ئەرتى. سوڭ
(21) يورىيۇ مىنتەكى بوس ئىدمىس بىتىگنى بەگىم
(22) ماڭا بىرگىل، مەن يۇقايىن يوق قىلغاي سەن، تىسەر،

(23) ئول بتىگنى مەن بەگمكە بەرتىم. ئەمتى
(24) ئول بتىگلەرنى بەگىم يامان قايۇتا قودۇپ،
(25) ئۇنتدى. كىسكەمۇ ئالسقدى. مەنى ئالمۇق
(26) سەن تىپ، ئىنچ قىلمادىن تۇرۇر. مەن كۇچۇم يەتمىس-
(27) -مىچە ئىس كۇچ قىلىپ تاپمىپ، ياسمىسىم يوق.
(28) بەگىم مە ماڭا ياۋۇز يامان قىلىنمىسى. يوق
(29) نەگۇ ئىشكە ئوغىرلارمەن، ئانىندىن بەرۇ نەگۇ
(30) مە تىمىسى يوق ئەرتى. يانا بىر قۇل ئالغالى
(31) مىنى بىرلە كەڭلەشىپ تۇرۇر.
(32) ئىل قان ئادىڭا تويمىن بولۇپ بۇيان بىرزۇن تىپ،
(33) ئۇزىك بوس بتىگ بىرىپ مىنى ئالدى ئەرتى.
(34) يانتۇرۇ ساتقالى ئالمادى ئەرتى. ئەمتى ساتارمەن
(35) تىپ ئەرمىس. بەگلەرىم بويانلايۇ تىيۇرقايۇ
(36) يارلىقاسار، كوڭۇل كەرۇ ئۇقا يارلىقازۇنلار.

تەرجىمىسى:

ساۋاپچى بەگلىرىم ھوزۇرىغا مەنكى دەرتىمەن قۇل-بىتىرۈك ئىلتىماسىمنى سۇندۇم.

مەنكى بىتىرۈك ئاداينىك ئويىدىن چىقىشتا، ئۇنىك ئىش-كۇشلىرىنى پۈتتۇرەلمىگەنلىگىم ئۈچۈن چىققىنىم يوق. كىچىگىمدە خەت-ساۋادىنى چىقىرىپ نوم-ئىلىم ئۇگىنىش ئۈچۈن، قانداقلا بولمىسۇن، راھىپ بولۇپ، راھىپلار قائىدىسى بويىچە ئىش تۇتاي دەپ ئويلاپ، تىگۇي تايشى① باشچىلىغىدىكى قىتاي تايشىلىرى بىلەن كېڭەشكىلى باردىم. تىگۇي تايشى ۋە باشقا كىشىلەر بىز سېنى پۇل تولەپ قۇتقۇزۇۋالايلى، ئەركىنلىككە چىقىرايلى دە-سە، بۇ بېگىم مەن سېنى پۇل تولەپ قۇتقۇزۇۋالاي، ساڭا

① تىگۇي — خاس ئىسىم، تايشى — خەنزۇچە 大师 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، "ئۇستاز، ھەزرەت" دېگەن مەنىدە.

بۇرۇنقىدەك ئەرگىنىلىك خېتى (هورنامه) بېرەي دەپ گۇاك مىڭىنىڭ ① ئالدىدا، كۇچىنىڭ يېتىشچە ماڭا خىزمەت قىلىپ يۈرسۇن، مەندىن كېيىن قالسا، توت يولى ئوچۇق بولۇپ، خالىغانچە راهىپ بولۇپ ئەلگە خانىغا ساۋاپلىق ئىش قىلىپ ۋە ئۇلارغا مەدهىيە ئوقۇپ يۈرسۇن دەپ، مىڭ بېگىنىڭ تامغىسىنى بېسىپ ماڭا هورنامه بېرىپ ئاندىن مېنى پۇل تولەپ قوتقۇزۇۋېلىپ، هورنامىنىمۇ ئوز قولىغا ئالغان ئىدى. كېيىن كۇنلەر ئوتۇپ، بېگىم مەندىكى هورنامىنى ماڭا بەرگىن، مەن ساقلاي، سەن يوقىتىپ قويىسەن دېگەنده، مەن ئۇ نامىنى بېگىمگه بەرگەن ئىدىم. ئۇ نامىنى بېگىم يامان يەرگه قويۇپ ئۇنتۇپ قالغانمۇ (ياكى) باشقىلارغا ئالدۇرۇپ قويغانمۇ، ئەمدى كېيىپ مېنى سەن ئېلىۋالدىڭ دەپ ئارام بەرمەيۋاتىدۇ. مەن (بېگىمگه) كۇچۇمىنىڭ يېتىشچە ئىشلىدىم، خىزمەت قىلدىم (بېگىم ئالدىدا) گۇناهىم يوق. بېگىمۇ ماڭا يامانلىق قىلغىنى يوق. مەن نىمه سەۋەبتىن ئوغرىلايمەن. شۇندىن بېرى (توختام تۇزگەندىن بېرى) هىچنىمه دىمىگەن ئىدى. (ئەمدى مېنى سېتىۋېتىپ) يەنه بىر قۇل ئېلىش ئۇچۇن مەن بىلەن كېڭىشىۋاتىدۇ. مېنى راهىپ بولۇپ، ئەل، خان نامىغا ساۋاپلىق ئىش قىلسۇن دەپ، هورنامه بېرىپ ئالغان ئىدى، قايتىدىن ساتقىلى ئالمىغان ئىدى. ئەمدى ساتىمەن دەۋاتىدۇ.

بەگلىرىنىڭ ساۋاپلىق ئىش قىلىپ مېهرىۋانلىق قىلىشلىرىنى، كوڭۇل بولۇپ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇشلىرىنى سورايمەن.

① گۇاك مىڭ ــ خەنزۇچه 民官 نىڭ ئاهاڭ تەرجىمىسى.

II

ئەسلى تېكىستى:

(1) كۈسكۈ يىل ئالتىنچ ئاي ئون يەتتىگا
(2) ماڭا قاۋسىدۇقا تۇشكە كۈنچىت
(3) كەرگەك بولۇپ ئىل تەمىرتىن بىركۈرى
(4) كۈنچىت ئالتىم. كۈز ئىكى كۈرى كۈز-
(5) چىت بىرۈرمەن. بەرمەدىن كەچۈرسەرمەن ئىل
(6) يەتتىچا تۇشى بىلە بىرۈرمەن. بەرگىنچە
(7) بار يوق بولسارمەن، ئىنىم قاسۇقىنىك
(8) تەگىلەر بىلە كونى بىرزۈنلەر. تانۇق
(9) قابان، تانۇق بونگەك. بۇ نىشان
(10) مەنىك ئول. مەن قاۋسىدۇ ئۈزۈم
(11) بىتتىدىم.

تەرجىمىسى:

چاشقان يىلى ئالتىنچى ئاينىڭ 10-كۈنى مەنكى قاۋسىدۇغا ئوسۇمگە تولەش ئۈچۈن، كۈنجۇت كېرەك بولۇپ، ئېلتۈمۈردىن بىركۈرەكۈنجۇت (قەرز) ئالدىم. كۈزدە ئىككى كۈرە كۈنجۇت بېرىمەن. ئەگەر ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرەلمىسەم، ئەلنىڭ ئادىتى بويىچە ئوسۇمى بىلەن قوشۇپ بېرىمەن. (بۇنى) بەرگىچە بار-يوق بولۇپ قالسام، ئىنىم قاسوقىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۆز ئەينى بويىچە بېرىدۇ. گۇۋاچى: قابان، گۇۋاچى: بونگەك. بۇ تامغا مېنىڭ (هوججەتنى) مەن قاۋسىدۇ ئۈزەم يازدىم.

Ⅲ

ئەسلى تېكىستى:

(1) تاقىغۇ يىل ئىكىندى ئاي سەكىز يىگىرمىكە
(2) ماڭا ئىلىچىكە تارىغۇ يىر كەرگەك
(3) بولۇپ، قايىمدۇنىڭ يالتۇرغانتاقى ياردىم
(4) سىق يىرىن ئانۇغۇن تۇدتۇم. بۇيىركە
(5) نەچە ئۇرۇغ بادسار، ئىكەگۇ تەڭ ئۇندۇرۇپ
(6) تارىر بىز. بۇلمىش تۇشىن تەڭ ئۇلەشۇر—
(7) بىز. بۇ يىركە بىرىم-ئالدىم كەلسەر، ئىكەگۇ
(8) تەڭ بىرۇر بىز. بۇسوزكە تانۇق قارا
(9) باخشى، تانۇق چىسىم. بۇنىشان مەن ئىلىچە-
(10) -نىڭ ئول. مەن مىسرىسلا ئايىددىپ بىتتىدىم.

تەرجىمىسى:

توخۇ يىلى ئىككىنچى ئايىنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى مەنىكى ئىلچىگە تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەر كېرەك بولۇپ، قايىمدۇنىڭ يالتۇرغاندىكى يېرىم سىق ① يېرىنى ئوز ئىختىيارىم بىلەن ئىجارىگە ئالدىم. بۇ يەرگە قانچىلىك ئۇرۇق كەتسە، ئىككىمىز تەڭ چىقىرىپ تېرىيىمىز. چىقىقان هوسۇلنى تەڭ بولۇشىمىز. بۇ يەرگە باج-پاراق كەلسە، ئىككىيلەن تەڭ تولەيمىز. بۇ سوزگە گۇۋاچى قارا باخشى، گۇۋاچى چىسىم. بۇ تامغا مەن ئىلچىنىڭ. (بۇ هوججەتنى) مەن مىسرىسلاغا دەپ يازغۇزدۇم.

① سىق— ئولچەم بىرلىگى بولۇپ، خەنزۇچە "石" (دەن) گە توغرا كېلىدۇ.

Ⅳ

ئەسلى تېكستى:

(1) بىچىن يىل چاقساپۇت ① ئاي ئىكى ياڭدە-
(2) ـقا ماڭا تەدىملىگ قارا بۇقا
(3) ئىكەگۈكە قارچىلىغ كەرگەك بولۇپ
(4) قۇتلۇغ ئاتلىغ قاتۇن كىسىنى ساتىپ
(5) قۇتلۇغ تەمۈرتىن يۇز ئەلىگ قالىن بوز
(6) ئالدىمىز. بۇ يۇز ئەلىگ بوزنى (ө)
(7) ساتىغ قىلمىس كۈن ئۈزە بىز
(8) تەدىملىگ قارا بۇقا ئىكەگۈ تۈكەل
(9) ساناپ ئالتىمىز. مەن قۇتلۇغ تەمۈر
(10) يىمە تۈكەل ساناپ بىردىم. بۇ قۇتلۇغ
(11) ئاتلىغ قاتۇن كىسىكە مىڭ يىل
(12) تۈمەن كۈنكە تەگى قۇتلۇغ تەمۈر ئەركلىگ
(13) بولزۇن. تاپلازا ئوزى تۈتزۇن
(14) تاپلامازا ئادىن كىسىكە ساتزۇن
(15) بىز تەدىملىگ قارا بۇقا ئىكەگۈ—
(16) ـنۈڭ ئاقامىز ئىنمىز ئۇرلۇغۇمۇز
(17) يۇزلۇگۈمۇز كىمچا كىم ـمە بولۇپ
(18) چام ـ چارىم قىلمازۇن. ئەركلىگ بەگ
(19) ئىسى ئىلچى يالاۋاچ كۈچىن تۈتۈپ
(20) چاملاسارلار يۇلايمن ـ ئالايمن تىسەر—
(21) لەر، بۇ قۇتلۇغ تەگ ئىكى كىسى ياراتۇ

① چاقسا پۈت—سوغدى تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىـ لىغا كىرگەن سوز بولۇپ، چاقسا پۈت ئاي "12 ـ ئاي" نى كورسىتىدۇ.

(22) بىرىپ سوزلەرى يۇرسازۇن. جاملاغۇچى
(23) كىسى قورلۇغ بولزۇن. قوتلۇغ تەمۇر
(24) قورسۇز بولزۇن. تانۇق تۇرەدۇ، تانۇق
(25) تۇرۇر مۇكسۇز. تاغۇق تۇرچى، تانۇق تويمن.
(26) بۇ نىشان بىز تەدىملىگ قارا بۇقا ئىكەگۇ ــ
(27) ـنىڭ ئول. مەن توڭما باقشى تەدىملىگ
(28) قارا بۇقا ئىكەگۇ ئىنچكە ئايىدىپ بىتىدىم،
(29) بۇ نىشان مەن تانۇق تۇرەدۇنىڭ ئول.
(30) بۇ نىشان مەن تانۇق مۇكسۇزنىڭ ئول.
(31) بۇ نىشان مەن تانۇق تۇرچىنىڭ ئول.
(32) بۇ نىشان مەن تانۇق تويمىنىڭ ئول.

تەرجىمىسى:

مايمۇن يىلى ئون ئىككىنچى ئاينىڭ ئىككىنچى كۈنى مەن تەدىملىگ، قارا بۇقا ئىكىكسىزگە خىراجەت كېرەك بولغاچقا، قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى سېتىپ، قۇتلۇق تومۇرىدىن يۈز ئەللىك توپ بوز رەخت ئالدۇق. بۇ يۈز ئەللىك توپ بوز رەختنى تەدىملىگ قارا بۇقا ئىكىكسىز (قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى) ساتقان كۈنى تۇغەل ساناپ ئالدۇق. مەنكى قۇتلۇق تومۇرمۇ تۇغەل ساناپ بەردىم. بۇ قۇتلۇق ئاتلىق خوتۇن كىشىنى قۇتلۇق تومۇر مەڭگۈ ① ئۇز ئىلكىدە تۇتىدۇ. خالىسا تۇتسۇن، خالىمىسا باشقا كىشىگە ساتسۇن (بۇ ھەقتە) بىز تەدىملىگ، قارا بۇقا ئىككىسىزنىڭ ئاكىسز، ئىنىسىز ۋە ئۇرۇق ـ ئەۋلاد ـ سىزدىن ھەر قانداغىنىڭ دەۋا (جىدەل) قىلىشقا ھەقسى يوق. ئەگەردە (ئۇلار) بەگ، ئەمەلدار (ۋە) ئەلچىلەرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ چاتاق چىقارسا (ياكى) يۇلۇپ ئېلىۋالـ

① ئەينەن تەرجىمىسى: "مىڭ يىل تۇمەن كۈنگىچە".

مەن دىسە، قۇتلۇق خوتۇندەك ئىككى كىشىنى بەرگەندىن قاشقىرى (ئۇلارنىڭ) سوزلىرى ئاقمىسۇن. دەۋا قىلغۇچى كىشى ئىناۋەتسىز بولسۇن. قۇتلۇق تومۇر ئىناۋەتلىك بولسۇن. (بۇنىڭغا) گۇۋاچى تۇرەدۇ، گۇۋاچى تۇرۇر مۇڭسۇز، گۇۋاچى تۇرچى، گۇۋاچى تويمن. بۇ تامغا بىز تەدىملىگ قارا بۇقا ئىككىمىزنىڭ. مەنكى توڭما باخشى تەدىملىگ، قارا بۇقا ئىككىسىگە تەپسىلى ئېيتىپ يازدىم.

بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تۇرەدۇر.
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى مۇڭسۇزنىڭ.
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تۇرچىنىڭ.
بۇ تامغا مەنكى گۇۋاچى تويمىنىڭ.

V

ئەسلى تېكىستى:

قويمن يىل ئۇچۇنچ ئاي ئىكى ئوتۇزقا ماڭا مىڭ تەمۇركە بور كەرگەك بولۇپ، تۇرى باقشى تىن يارىم قاپ بور ئالتىم. كۇز ياڭىدا بىر قاپ سۇچۇگ بور كونى بىرۇرمەن. بەرمەدىن كەچۇرسەرمەن ئىل ياڭىنچا تۇشى بىلە كونى بىرۇرمەن. بىرگۇنچە بار يوق بولسار مەن نوم قولىنىڭ تەگىلەر بىلە كونى بىرزۇنلەر. تانۇق تەسەك تۇرمىش. تانۇق بولدۇز. بۇنىشان مەن مىڭ تەمۇرنىڭ ئول. مەن تۇرمىش مىڭ تەمۇركە ئايىدىپ بىتىدىم.

تەرجىمىسى:

قوي يىلى ئۇچىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۇنى مەنكى مىڭتومۇرگە ئوسۇم قايتۇرۇش ئۇچۇن ئۇزۇم كىبرەك بولۇپ، تۇرى باخشىدىن ① يىبرىم قاپ ئۇزۇم ئوتىنگە

① باخشى — قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، "ئۇستاز" دىگەن مەنىدە.

ئالدىم. كۆز مەزگىلىدە بىر قاپ تاتلىق ئۆزۈم بېرىمەن. (ئەگەر) ۋاقتىدا بېرەلمىسەم، ئەل قائىدىسى بويىچە ئوسۇ- مى بىلەن ئەينەن بېرىمەن. بەرگىچە بار- يوق بولۇپ قالسام، نوم قۇلىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىرلىكتە ئۆز ئەينى تولەپ بېرىدۇ.

گۇۋاچى تەسەك تۇرمىش. گۇۋاچى بولدۇز، بۇ تامغا مەنكى مىڭ تومۇرنىڭ. مەنكى تۇرمىش مىڭ تومۇرگە دەپ يازغۇزدۇم.

VI

ئەسلى تېكىستى:

(1) لۇيىل توقۇزۇنچ ئاي تورت
(2) ياڭمقا مەن تىگۈي تايشى ئەنگۈر ــ
(3) نىڭ سايۇسقا ساتمىس قۇل ــ
(4) نىڭ يولىنتا سايۇسى بىلە
(5) ياراسپ سايۇسى تىن يوق بىرىپ
(6) كىتتىم. سايىن بۇنتىن ئۆز ــ
(7) - كىيە كىمتىن نە چام - چارىمقا
(8) كەلسەر مەن تىگۈي تايشى
(9) بىلۇرمەن. تانۇق تاڭۇت بوقا مەن
(ئارقا بېتى)
تىگۈي تايشى بىتتىم.

تەرجىمىسى:①
ئەجدىھار يىلى 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مەنكى تىگۈي تايشى

① بۇ ھوججەتنى 1953 - يىلى غەربىي شىمال مەدەنىي يادىكار- لىقلارنى تەكشۈرۈش ئەتىرىدى تۇرپانىدىن تاپقان. كېيىن پروفېسسور غېنىڭ جياشېڭ تەرىپىدىن ئەسلى تېكىستى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسى

ئەنگـۇرنىڭ سايۇسىغا ساتماقچى بولغان قۇلنىڭ ئىشى توغرىلىق سايۇسى بىلەن كېلىشتىم. مەن كەتكەندە سايۇسى ماڭا (ۋاقتىنچە) ھىچنەرسە بـەرمىدى. سايىن بۇندىن كېيىن ئۇنىڭ (سايـۇسىنىڭ) ئىلكىدە بولىدۇ. ئەگەر ھەرقانداق كىشى چاتاق چـىقارسا، مەنكى تىگۈي تايشى جـاۋاپكار بولـمـەن. گـۇۋاچـى تاڭـۇت بۇقا. (بۇ ھوججەتنى) تىگۈي تايشى يازدىم.

VII

ئەسلى تېكىستى:

(1) ئۇد يىل بىر يىگىرمىنچ ئاي تـوقۇز ياڭقا
(2) ئىغدۇ ئىلچىنىڭ تۇرلى ئاتلارىغا
(3) بىرگۇ يىگىرمى باغ ئوت ئىكى تاغار سامان
(4) بوگەن سالى ئون باغ نوت بەرزون

تەرجىمىسى:

كالا يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئاتلىرىغا بىرگۇ يىگىرمە باغ ئوت، ئىككى تاغار سامان، بوگەن سالى ئون باغ ئوت بەرسۇن.

VIII

ئەسلى تېكىستى:

(1) ئۇد يىل بىر يىگىرمىنچ ئاي توقۇز يىگىرمـ

«مەدەنى يادىكارلىق» قاتارلىق ژورناللاردا ئېلان قىلىنغان .....

دوتسېنت گېڭ شىمىن بۇ ھوججەتنىڭ فېڭ جياشېڭ تـەرىپىدىـن قىلىنغان تەرجىمىسىدىكى خاتالىقلارنى قايتا تـۇزىتىپ، «مەركىزىي مىلـلەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمى ژورنىلى» نىڭ 1978 - يىل 2 - سانىدا يەنە بىر پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھوججەت بىلەن بىللە ئېلان قىلغان. بىز دوتسېنت گېڭ شىمىنىڭ تەرجىمىسىگە ئاساسەن قايتا ئىشلىدۇق.

(2) كه ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئۇلاغ ئاتلار —
(3) غا بوگەن سالى بىر تاغار سامان ئىكى تاغار
(4) ..... بىرزۇن.

تەرجىمىسى:

كالايىلى11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىغدۇ ئىلچىنىڭ ئات ئۇلاقلىرىغا بوگەن سالى بىر تاغار سامان ئىككى تاغار.....بەرسۇن.

(يۇقۇرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى پارچە هوججەت—1974 - يىل 10 - ئايدا تۇرپان ناهىيىسىنىڭ "بېزەكلىك" دىگەن مىكتۇبى ئەتراپىدىن هەر خىل قەدىمقى هوججەتلەر بىلەن بىرگە تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە 4 پارچە هوججەتنى دوتسېنت گېڭ شىمىن بېيجىڭدا نەشر قىلىندىغان «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1980 - يىل 5 - سانىدا ئەسلى تېكىستى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. بىز ئۇنىڭ 2 پارچىسىنى قايتا تەييارلاپ تونۇشتۇردۇق.)

قوشۇمچە:

پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى

1. ئاساسلىق ماتېرىياللار

1) «قەدىمقى تۈركى تىل يادىكارلىقلىرى ئوقۇشلۇغى» (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەت تىل پاكۇلتېتى تۈزگەن، 1977 - يىل 7 - ئاي).

2) مەھمۇت قەشقەرى: «دىۋان لۇغەتت تۈرك» (بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن 1941 - يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان)

3) «سانسكرىتچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 1904 - يىل، توكيو. A hand book of sanskrit - chinese Dictionary)

4) «قەدىمقى تۈركچە-رۇسچە لۇغەت»، 1969 - يىل ،لېنىنگراد. (ДРЕВНЕ ТЮРКСКИЙ СЛОВАРЬ)

5) « 13 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»

(An Etymological Dictionary of pere — Thirteenth - century Turkish 1972. 1. 11)

6) ھۇسېيىن نامىق ئورخۇن: «قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى»، ئىستانبۇل، 1936 - يىل.

(Eski Türk Yazitlari)

7) س. ئې. مالوۋ: «قەدىمقى تۈرلۈك يادىكارلىقلىرى» (С.Е.МАЛОВ : ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕ ТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

2. قوشۇمچە، ماتېرىياللار

1) «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (چىن جۇڭمىيەن، 1958 - يىل نەشرى) 《突厥集史》

2) «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىغى» (ماچاڭشۇ. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1961 - يىل) 《突厥人和突厥汗国》

3) «ئىككى پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە توختامنى تەكشۈرۈپ ئىزاھلاش» (گېڭ شىمىن: «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى، خەنزۇچە 1978 - يىل، 2 - سان)

4) «ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى» (خۇجېنخۇا، «مىللەتلەر تىل يېزىقى» ژورنىلى. خەنزۇچە 1979 - يىل 2 - سان).

5) «بىر نەچچە پارچە قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھوججەتنىڭ تەرجىمە ئىزاھى» (گېڭ شىمىن، «مەدەنىي يادىكارلىق» 1980 - يىل 5 -سان)

6) «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى، ئاددى باسما. ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيتى ئەدەبىيات تەتقىقات گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، 1980 - يىل 3 - ئاي)

7) «غەرپتە بۇددىزىم» (يۇيشى لياۋتى ئەسىرى خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى)

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە لۇغىتى

بۇ ئاددى لۇغەت ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھ

1. سوزلۇككە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ياكى مەنە ۋە تاۋۇشىدا ئوزگىرىش بولغان سوزلەر كىرگۈزۈلدى.

2. بەزى سوزلەرنىڭ ۋارىيانتلىرى ~ بەلگىسى بىلەن تىرناق ئىچىگە ئېلىپ بېرىلدى.

3. تەلەپ بويىچە ئەسلى تېكىست تىرانسكىرىپسىيسى ۋە تېكىستتىن تاللانغان سوزلەر خەلقارا تاۋۇش بەلگىسى يا كى يېڭى يېزىق بويىچە بېرىلىشى لازىم ئىدى، لېكىن مەتبەە ۋە كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ ۋاقتىنچە قىينىچىلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، بىز ئۇلارنى يەنىلا كونا يېزىق بويىچە بېرىپ تۇردۇق.

4. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش"ئ" بىلەن باشلانغان سوزلەر تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش" ئ "نىڭ كەينىدىن بېرىلدى. سوزنىڭ ئوتتۇرا ياكى ئاخىردا كەلگەن "ئ" بىلەن ئ" ئىملادا پەرقلەندۈرۈلمىدى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى قاتتىق ئاھاڭداشلىق (ماسلىشىش) قانۇنىغا ئاساسەن، تەركىۋىدە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار (يەنى u،o،a) كەلگەن سوزلەر تەركىۋىدىكى "ئ"تىل ئارقىغا تارتىلىپ ئوقۇلسا بولىدۇ.

5. مەنىسى ھازىرچە ئېنىق بولمىغان ياكى مەنىسى ئىشەنچلىك بولمىغان سوزلەرنىڭ كەينىگە سوئال بەلگىسى (؟) قويۇلدى.

ئا

ئابام بىرۈك — ئەگەر، مۇبادا
ئابام ئۇلۇغ — مەڭگۈلۈك، مەڭگۇ

ئاتاي	ئەكسىلەتمە سوز، "قوزام، تايچىغىم" دىگەن مەنىدە
ئاتاڭ	ئاتالماق
ئاتىم	مەرگەن
ئاتلىغ	باشلىق، يۇزى بار
ئاد	ئات، نام
ئادا	خېيىم - خەتەر، بالا - قازا
ئادا تۇدا	خېيىم - خەتەر، خەۋپ، بالا - قازا
ئاداي	ئاداي (ئادەم ئىسمى)
ئاداغ	ئاياق، پۇت
ئادالىغ	خەتەرلىك، خەۋپلىك
ئادرال- (~ ئادرىل-)	ئايرىلماق
ئادرىق (~ ئادرۇق)	ئوخشىمىغان، تۇرلۇك، پەرقلىق
ئادىر-	ئايرىماق، پەرقلەندۇرمەك
ئادىرت	پەرق، ئوخشىماسلىق
ئادىرتلا-	ئايرىماق، پەرقلەندۇرمەك
ئادىن	باشقا، باشقىسى
ئادىناغۇ	باشقا، باشقىلار
ئادىنچىغ	ئاجايىپ، ئالاھىدە
ئادىنسىغ	پەرقلىق، ئوخشىمايدىغان
ئاچارى	ئۇستاز
ئاچۇغ (~ ئاچۇق)	ئوچۇق، ئېنىق
ئاچە-	ھەسرەتلەنمەك، ھەسرەت چەكمەك
ئاچىتى	ئاچىتى (خاس ئىسىم)
ئاچىغ	مۇكاپات، پايدا
ئاس	ئاشماق، ئاشۇرماق، كوپەيتمەك
ئاساتتۇر-	تاماقلاندۇرماق، غىزالاندۇرماق
ئاسرا	تـوۋەن، ئاست

ئاسۇق - جىددىلەشمەك، ئالدىرىماق

ئاسىغ تۇسۇ (~ ئاساغ تۇسۇ) پايدا - مەنپەئەت

ئاشا - ① تاماقلانماق؛ ② هورمەتلىمەك، كۈتمەك، بەھرىمەن بولماق

ئاشنۇقى بۇرۇنقى، ئىلگىرىكى

ئارام ئاي 1 - ئاي

ئار تات - ۋەيران قىلماق، بۇزماق، بىت - چىت قىلماق

ئارخانت (~ ئارخات) ئارخانت (خاس ئىسىم)

ئارزى ئەۋلىيا

ئارۇنشچى سېھىرگەر

ئارۇقسۇز ھارماس

ئارقۇرۇ - تۇرقۇرۇ ھەممە يەر، جىمى جاي

ئارقۇي قاراغ ئوردا قاراۋۇللىرى (؟)

ئارقىش كارۋان، سودىگەرلەر

ئارىتە - تازىلىماق، ئېرىغدىماق

ئارىتى زادى

ئاربغ ① ساپ، پاكىز؛ ② ئورمانلىق

ئاردا - ھالسىرىماق، ھارماق

ئارياچاترى (~ ئارياچانترى) ئارياچاترى (خاس ئىسىم)

ئازۇ (~ ئاسۇ) ① ئەجىبا؛ ② ياكى

ئارۇق ئاجىز، زەئىپ

ئازۇن (~ ئاژۇن) دۇنيا، ئالەم، يەر - جاھان

ئاۋدان ئاۋدان (خاس ئىسىم)

ئاۋىچقا قەبرى، بوۋاي، چال

ئاۋىش سېھىرگەرلىك ھۈنىرى

ئاۋلا - ئايلانماق

ئاقا	ئاكا
ئاقتار -	ئاغدۇرماق، تەرجىمە قىلماق
ئاقسراق	ئاقراق، ئاقۇش
ئاقلا -	ئالايماق، سوغاق مۇئامىلە قىلماق
ئاي -	ئېيتماق؛
ئايا	ئالقان
ئاياد -	هورمەت قىلدۇرماق
ئاياق	ئاياق، قاچا
ئاياغ	هورمەت، ئىززەت - هورمەت
ئايان	ئايان، ئېنىق، نۇرلۇق، يورۇق
ئايۇق	نوكەر
ئايى	ناھايىتى، ئىنتايىن
ئايىت -	سورىماق، سوراقتا تارتماق، جازالىماق
ئايىغ ئوگلى تىگمن	قارا نىيەت شاھزادە، يامان نىيەتلىك شاھزادە
ئايغۇچى	مەسلىھەتچى
ئايماڭچ	ئەيمىنىش، قورقۇش
ئاغ -	(تاققا) چىقماق
ئاغدۇ - (~ ئاغدۇ -)	(تاققا) چىقماق ئاغماق
ئاغۇلۇق	زەھەرلىك ئوغۇلمىق
ئاغى	①گوھەر، ئىسىل تاش ②تاۋار
ئاغىت -	تارقىتىۋەتمەك
ئاغىچى	غەزىنىچى
ئاغىرقان	ئاغرىماق
ئاغىرلا	هورمەتلىمەك، خىزمەتىدە بولماق
ئاغىرلات -	هورمەت قىلدۇرماق
ئاغىز يەل	ئېغىز يارىسى

ئاغىلىق	غەزنە، ئامبار
ئاغلا -	يىغلىماق
ئاغمىچسىز	ئاغماس، تەۋرەنمەس
ئال ئالتاغ	سۈيىقەست، ھىلە - مىكىر
ئالاقىرىش -	ۋاقىرىماق
ئالاڭدۇر -	ئاجىزلاشماق، زەئىپلەشمەك
ئالپ	①باتۇر، قەھرىمان؛ ②قىيىنچىلىق، تەس
ئالتىز -	قولغا چۈشۈرمەك، ئەسىرگە ئالماق
ئالتىن	تۇۋەن، ئاست
ئالدى (~ئالتى)	ئالتە
ئال چاۋۇش	ئۇسۇل، چارە، ھىلە - مىكىر
ئالق -	بۇزماق، ۋەيران قىلماق
ئالقۇ	بارلىق، ھەممە
ئالقىس	ئالقىش
ئالىسىق -	ئېلىنماق، ئېزىپ قالماق
ئالقىنى -	ئاياقلاشتۇرماق، ئورۇنلاپ بولماق
ئالىن	① ئالد، ئالدى تەرەپ؛ ② ماڭلاي
ئالڭۇد -	چارچىماق، ھالسىرىماق
ئامارتۇر -	داۋالىماق
ئامارى	نۇرغۇن، كوپ، بىرمۇنچە، بەزى
ئامال	خاتىرجەملىك
ئامرانماق	ياخشى كورۈنۈش، مۇھەببەت، كويۇمچانلىق
ئانانتا	ئانانتا (خاس ئىسىم)
ئانتادا ئادان	ئۇندىن باشقا
ئانتادا باسا	ئاندىن كېيىن، شۇنىڭغا ئۇلاپ
ئانتا ياقغارۇ	شۇندىن كېيىن

ئانچۇلا -	تەقتسم قىلماق
ئانچىپ (~ ئىنچىپ)	شۇنداق قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن
ئانۇتا -	تەييارلىماق، ھازىرلىماق
ئانۇق	تەييارلىق، ھازىرلىق
ئانۇق قىل -	تەييارلىق قىلماق، ھازىرلىماق
ئانىرۇتى	ئانىرۇتى (خاس ئىسىم)
ئانىيغ	يامان، ئەسكى
ئاڭساز (~ ئاڭسىز)	ئىنتايىن
ئاڭ ئىلكى	ئاۋالقى، دەسلەپكى، تۇنجى، بۇرۇنقى
ئاڭمىنتىن	ئەزەلدىن، ئەسلىدىن
ئاڭاغۇ	قىيا پەت، تۇرۇق

ب

با -	باغلىماق
بات	پات، تېز
باتا -	پاتماق، سىغماق
باتىم (~ پاتىم)	چوڭقۇر، چوڭقۇرلۇق
بادارى	بادارى (خاس ئىسىم)
بادىر	كۆرە، شىك (؟)
بادىيان	بىدىيان
بادمان	پاتمان (ئولچەم بىرلىگى)
باچىن	باچىن ئۈسۈلى
باخسى (~ باغسى، باقسى، باقشى)	ئۇستاز، ئوقۇتقۇچى
باسا	① يارىدەم، مەدەت؛ ② ئارقا، كەينى

باسا يەنە، قايتىدىن
باسة - تاشلىماق، پاتۇرماق
باسىنچ زۇلۇم، ئازاپ
باشا - غەلبە قىلماق، يەڭمەك
باشاد - باشلامچىلىق قىلماق
باشى تاشى تولۇق، مۇكەممەل، ئەتراپلىق
بارا بولو (مىۋە نامى)
باراناس باراناس (دولەت نامى)
بارق بىنا، قۇرۇلۇش
بارىغسا - ماڭماقچى بولماق، كەتمەكچى بولماق
باربم مال - مۈلۈك، بارى - يوقى
باز - بوي سۇندۇرماق
باقىر ① مىس؛ ② باقىر (ئولچەم بىرلىگى)
باي تەمۇر باي تەمۇر (ئادەم ئىسمى)
باغ ① باغ (مىقدار سوز)؛ ② قىسىم، بولەك
باغارسۇق (← باغار ئىچ - باغىر ساق)
باغراغۇ جىدەلخور
بالىق شەھەر
بتراكلاپ بتراكلاپ (خاس نام)
بەدۇك بۇيۇك، كاتتا، چوڭ، زور
بەدۇكلە - چوڭ بولماق، زورايماق، ئوسمەك
بەدىز نەقش، رەسىم، پەدەز
بەدىزە - نەقش ئويماق، پەدەزلىمەك
بەدىزچى نەققاش، رەسسام
بەسگەك بەزگەك
بەردىنە - ياردىلانماق، جاراھەتلەنمەك

بەرۇكى بۇ تەرەپتىكى، ئوڭ (جەنۇپ) تەرەپتىكى
بەرك ① كۆچىلۇك، قۇۋۇەتلىك، ساغلام، مۇستەھكەم؛
② ئورمان، باغ
بەرك- مۇستەھكەملىمەك، كۆچەيتىمەك
بەرىيە ئوڭ تەرەپ، جەنۇپ
بەكىن بوزا، بۇغداي ھارىغى
بەكلە- ① چىڭ باغلىماق، چىڭ تۇتماق؛
② دەپنە قىلماق
بەگ بۇقا بەگ بۇقا (ئادەم ئىسمى)
بەگلىك ئەمەلدار، ئالىجاناپ
بەلتىر ① ئۇچرىشىدىغان جاي؛ ② (توت كوچا)
دوقمۇشى
بەلىكتەگ قورقۇنچلۇق
بەلىكلە- قورقماق، ئەيمەنمەك
بەكلىگ ① مۇقەددەس، مەڭگۈلۈك؛ ② ئەۋلىيا
بود (bod) تەخت
بود بەدەن، بوي
بودۇلا- بويالماق، بويىماق
بودۇن خەلق، ئادەم، ئىنسان
بودە- تۇغماق، يەڭگىمەك
بودى بودى (ئادەم ئىسمى)
بودىساتۋا (~بودىسۋت) بودىساتۋا
بوس بوش، قۇرۇق
بوساڭ-(~بۇساڭ-) غەم قىلماق، ئەندىشە قىلماق
بوسۇغ كەڭچىلىك، بوشلۇق
بوس قىل- ئەركىنلىككە چىقارماق، بوشاتماق
بوشانالا- بوشانماق، ئەركىن بولماق

بوشغۇت	ئۇگىنىش، دەرس، ئوقۇشلۇق
بوشغۇر - (~ بوسغۇر -)	ئۇگەتمەك، تەربىيىلىمەك
بوشغۇن - (~ بوسغۇن -)	ئۇگەنمەك، تەربىيە ئالماق
بوشلۇن	بوشىنىش (تۇغۇش)
بور	بوران، بوران - چاپقۇن
بور	① ئۇزۇم، ② مۇسەللەس
بوريۇق (~ بۇيرۇق)	بۇيرۇق (ئەمەل نامى)
بورلۇق	ئۇزۇملۇك باغ
بورلۇقچى	باغۋەن
بوكسىل -	يېپرىلماق
بوكۇن -	ئويلىماق
بونگەك	بونگەك (خاس ئىسىم)
براخمان	براهمان (خاس ئىسىم)
بۇدا	ئۇزۇم، ئۇزۇم شېخى
بۇدۇن - بۇقۇن	ئەل - جامائەت، خەلقى - ئالەم
بۇس -	غەم قىلماق، هەسرەتلەنمەك
بۇساڭ -	① قايغۇرماق؛ ② تەرلىمەك
بۇسرۇل -	هەسرەتلەنمەك، ئاھ ئۇرماق
بۇسۇز (~ بۇسۇس)	غەم - ئەندىشە، هەسرەت
بۇسىرقاڭ -	قىزىماق
بۇشى (~ بۇسى)	سەدىقە
بۇرساڭ	راهىپ
بۇزاغۇ	موزاي
بۇيان	① ساۋاپ، خەيرى - ساخاۋەت؛ ②بەخت
بۇيانلا -	ياخشى ئىش قىلماق، ساۋاپلىق ئىش قىلماق

بۇل -	①ئېرىشمەك؛ ② ئىزدىنىمەك، تاپماق
بۇلاڭ	لەيلىك كارىدۇر
بۇلۇنچسىز	تېپىلغۇسىز، قىممەتلىك
بۇلۇڭ يىڭاق	ھەر تەرەپ
بۇلىتچۇلايۇ	بۇلۇتقا ئوخشاش، بۇلۇتتەك
بۇلغاق	قالايمىقانچىلىق
بۇلغانچ	قالايمىقانچىلىق، بۇلغانغان
بۇڭ (~ مۇڭ)	غەم، ئەندىشە، مۇڭ
بۇڭاد -	غەم - ئەندىشە قىلماق
بۇڭسۇز	① غەم - ئەندىشىسىز؛ ② سان ساناقسىز
بۇڭ - (büng)	ئوسۇشمەك
بۇت - (~ بۇد)	پۇتمەك، تۈگىمەك، ئاخىرلاشماق، ساقايماق
بۇدىنە -	ئۇسۇل ئويىنماق
بۇدىگ	ئۇسۇل
بۇتۇرۇ	ئىنتايىن، ناھايىتى، پۇتۇنلەي
بۇتىنە - (بىتىنە -)	يازدۇرماق، كوچۇرتمەك
بك	ناھايىتى، ئىنتايىن، بەك
بى بىچقۇ	پىچاق
بىتە -	يازماق، پۇتمەك، كوچۇرمەك
بىتىگ	① خەت، يېزىق؛ ② ھوججەت، پۇتۇك
بىدىلخىم	بىدىلھىم (يەر نامى)
بىچ -	پىچماق، كەسمەك،
بىچىخ	پىششىق، قايىنىتىپ بىشۇرۇلغان
بىچىن	مايمۇن

بشروُذ -	پشماق، یتتلمەك، مەشق قىلماق
بشلك	بوشۇك
بشمغ	پىششىق
برت	تەمىنات
بر ئوغۇرتا	① بر قتىمدا، بر يولدىلا؛ ② بر چاغدا
بر ئۇچلۇق	بېرىلىش، كۆڭۈل قويۇش
بروك	براق، لېكىن
بركه	ئازاپ، زۇلۇم، قامچا
بريكى	① بۇ تەرەپتىكى؛ ② بىرلەشكەن
بردم ئالم	① ئالۋاڭ - ياساق، سىلىق؛ ② ئالدى - بەردى
بر يىنتەم	بردىن - بر، پەقەت
برگه	بىرلىكتە
بىلتىز-	بىلدۇرمەك
بىلگه	دانا، ئەقىللىق، دانىشمەن
بىنتۇر-	مىندۇرمەك
بىنتپالتا	(ئۇزۇن) نەيزە
بىك تۇڭ	بىكتۇڭ (ئادەم ئىسمى)

پ

پان	ئەلەم (توغ)
پانچىكى	پانچىكى (شەيتان نامى)
پرتانراكست	پرتانراكست (خاس ئىسىم)
پريان	هوجرا (راهىپلارنىڭ)
پرمانۇ	زەررە، زەررىچە
پۇرۇادىش	پۇرۇادىش (خاس ئىسىم)

پىتپىدى	pitpidi	قاردىمۇچ
پىچەك		پىچاق

ت

تابار	مال ـ مۇلۇك
تابغاچ	تابغاچ (تاك سۇلالىسىنى كورسەتىدۇ)
تاپ	ئۇممەت، ئارزۇ، خالاش
تاپا	تەرەپكە ... ـ غا، ـ قا
تاپسا ـ	خوشاللانماق
تاپۇق (~ تاپۇغ)	ئالدى تەرەپ، ئالدى تەرەپتىكى
تاپىغ ئۇدۇغ	ئىززەت ـ ھورمەت
تاپىغچى	خىزمەتكار، كۇتكۇچى
تاپىغساق	ژاپادار
تاپىنـ	ھورمەتلىمەك، چوقۇنماق، كۇتمەك
تاپىنچا	خالىغىنچە، ئۆز مەيلىچە
تات	پۇقرا، يات ئۇرۇق پۇقراسى
تاتاغلىغ	لەززەتلىك، تاتلىق
تاسـ	تاشماق
تاس قىلـ	بىر تەرەپ قىلماق (؟)
تاشرا	تاشقىرى، سىرت
تاشقـ (~ تاسقـ)	تاشقىرىغا (سىرتقا) چىقماق
تارقات	تارقات (تارقانىنىڭ كوپلۇك شەكلى)
تارقارـ	تارقاتماق، تارقىتىۋەتمەك
تاردـ	تېرىماق
تارقان	تارقان (ئەمەل نامى)

تارقانچ	تارقاق
تاۋرات-	تېزلەتمەك، ئالدىراتماق
تاۋراتداچى	قوماندان
تاۋراتى	تېز، جىددى
تاقشۇر-	ئېيتماق، ئوقۇماق (ناخشا، قوشاق)
تاقىغۇ (~ تاغۇق)	توخو
تاڭغۇت	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
تاڭلا-	تاڭ قالماق، ھەيران قالماق
تاڭلا -	تاڭ ئاتماق، تاڭ يورۇماق
تاڭلانچىغ	ئاجايىپ، ھەيران قالارلىق
تايتو	خەنزۇچە 大唐 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى
تايشى	ئۇستاز، ھەزرەت
تايشىك	تايشىك (ماھايانا، بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ نامى بولۇپ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، ئۇلۇغ كولۇڭگۇ، دېيىلىدۇ. تايشىك شۇ مەزھەپنىڭ خەنزۇچە نامى 大乘 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.)
تاغام	تام
تاغدىنقى	شىمالدىكى
تاغۇراق	تېز، دەرھال
تاغما -	تاقما چىقماق
تال -	سۇغا چۈشمەك
تالۇي	دېڭىز، دەريا
تامتۇر -	ياندۇرماق، تۇتاشتۇرماق
تامۇ	دوزاق
تامىس -	تامماق، تېمىتماق
تانا	كۇنجۇت ئۇرۇغى
تانچقالا -	ئەزمەك، چاينىماق

تانۇق	گۇۋاچى، شاھىت
تانۇقلا -	گۇۋالىق بەرمەك، دەللىلمەك، ئىسپاتلىماق
تەپتە -	دەسسەتمەك
تەپتە	يايلاق، دالا
تەسمگ	ئۇرۇشۇش
تەركىن	تېز، دەرھال
تەز -	تەزمەك، قاچماق
تەۋە	توگە
تەۋكۇر	سېھىرگەرلىك، جادىگەرلىك
تەك	... دەك، خۇددى
تەكى (~ تەگى)	نەسەپداش، بىر جەمەت
تەكۈ	تەكۈ (ئېغىرلىق ئولچەم بىرلىگى)
تەكۈردەم	تەكۈرلىك
تەگشۈر-	يوتكىمەك، ئۇزگەرتمەك
تەگرە	ئەتراپ
تەگرىكلە -	ئەتراپىغا يىغماق
تەگزىنە -	ئايلانماق
تەگزىنچ	جىلد، يوگەم
تەگمىلە -	چوردىدىمەك، ئايلانماق، ئايلاندۇرماق
تەگمىسز	ئەرزىمەس
تەگمىلىگ	تېگىشلىك، سازاۋەر، ئەرزىگىدەك
تەگىنچسىز ئوقسۇز	① ئېرىشكىلى بولمايدىغان، يەتكىلى بولمايدىغان؛ ② مۇھتاجلىق (؟)
تەلىم	كوپ، نۇرغۇن
تەلىم ئوكۇس	كوپ، نۇرغۇن، سانسىز
توبۇلغاق (to)	تەۋىلغا (؟)
توپىز -	يېرىلماق
تود -	تويماق

تود تولمي	خارلانغان (؟)، ئەرزىمەس (؟)
تود ئۇچۇز	بەختسىزلىك
توخرى	توخرى (خاس ئىسىم)
توسىق	تويۇش، قانائەت
توش	نوكچا مۇز (؟)
تور -	ئورۇقلىماق
تورۇق	ئورۇق
توق	يېتەرلىك، تولۇق
توق -	ئارىلاشتۇرماق
توقۇرقاق	قانائەتچان، مەغرۇر
توقۇ -	① توقىماق، ياسىماق؛ ② ئۇرماق
توڭا	باتۇر، قەھرىمان
تويگۈن	ئەۋلات
تويمن	راھىپ
تويمن تويمن	توپ - توپ
توغسق	(كۈن) چىقىش
توغراغۇ	توغراق يىلىمى
توغرۇ تومىلدۇ	تولۇق، ساق
توغمر	تاج
توغيۇق	تۇغۇلغان
توغمس	ئەۋلات، تۇغۇلغان،
تولغاق -	جاپا چەكتۈرمەك
تومۇرماق	قاناش، ئېقىش، تېمىش
توبۇرە (tө)	پۇتۇنلەي
توپۇ	توپە، چوققا
توسەنگۇ	ئورۇن، ئورۇن - كوپە
تورت بەلتىر	تۆت كوچا ئاغزى
تورۇ	① قانۇنىي تۈزۈم؛ ② مۇراسىم

تورۇ - هايات قالماق، ياشماق
تورۇ تۇغ مۇراسىم
توز يىلتىز، ماهىيەت
توزۇ پۈتۈنلەي، تامامەن
توڭمۇ - غۇلاتماق
توگۈن بەلگە، تامغا
تولۇك كۈچ - قۇۋۋەت
تسۇيۇرقا - ئېچىنماق، ئىچى ئاغرىماق
تسى ئىن سى تسى ئىنسى (مېھمان - شەپقەت ئىبادەتخانىسى)
تۇ - (tu) توسماق، توسالماق
تۇتۇز - تۇتقۇزماق، تاپشۇرماق
تۇتۇق تۇتۇق (ئەمەل نامى)
تۇتۇق بىر - بالا قىلىۋالماق
تۇتۇلۇنچ ئۇرۇش، جەڭ
تۇدا (~ئادا تۇدا) خېنىم - خەتەر، بالا - قازا
تۇدۇن - توسلىپ قالماق
تۇس ۋاقىت، چاغ
تۇس - ئۇچراشماق
تۇرۇس قونۇش، تۇرۇش
تۇرغۇر - تۇرغۇزماق
تۇرغۇرۇقود - تۇرمۇش كەچۈرۈشكە يول قويماق
تۇغ توسالغۇ
تۇل - يۇپماق، ئەتمەك، توسماق
تۇماغۇ زۇكام، تومۇ
تۇمۇس ئېتىلىپ قالغان، قامال قىلىنغان
تۇملىغ (~ تۇملىق) سوغاق، زىمىستان
نۇ (tü) ① چاچ، قىل؛ ② تۇرلۇك

تۇپ	تۇڭى، ئاستى
تۇپكەر -	① تۇگەتمەك، ئورۇنلىماق؛ ②تەتقىق قىلماق، ماھىيىتىنى بىلمەك
تۇترۇم	ئىنتايىن
تۇدۇس-	ئىسلىماق
تۇس (~تۇش)	① ئوسۇم؛ ② مەۋە، نەتىجە
تۇس-	چۈشمەك
تۇسە -	چۈش كورمەك
تۇشمەل	ۋەزىر
تۇرد -	سۇرتمەك
تۇز ئۇلۇس	تەك نىسبەت
تۇزۇن	ئاق دىل، كوڭلى تۇز، ئالىجاناپ
تۇك تۇكە -	تۇگىمەك
تۇكەتى	تۇگەل، پۈتۈنلەي
تۇكۇپ تەز -	پىتىراپ كەتمەك
تۇل	چۈش
تۇلۇكلۇگ	تۇكلۇك
تۇن ياڭاق	شىمال تەرەپ
تۇنگۇر بوشۇك	بوشۇگىدە قۇدا چۈشۈش
تۇنلە كۇنتۇز	كېچە - كۇندۇز
تىك (tək~)	پەقەت
تىد-	دىمەك، سوزلىمەك
تىتە -	ۋازكەچمەك، تاشلىماق
تىتسى	شاگىرت
تىترۇ -	تىكلىپ قارىماق، ئۇدۇل قارىماق
تىترۇم تەرىك	چوڭقۇر
تىد-	توسماق، چەكلىمەك

تىد -	تىتماق
تىدىغ	تۇتۇلۇش، توختاش
تىدىغسىز	توسالغۇسىز، توختاتماي
تىددىگ	لاي
تىددىنە - (~ تىتىنە -)	جۇرئەت قىلماق، پېتىنماق
تىر -	تەرمەك
تىرتى	يات (غەيرى) دىندىكىلەر
تىرىگ بارغۇ	جانلىق ئولجا، ئەسىر
تىرگۈك	تۇۋرۇك
تىرىل -	يىغىلماق، توپلانماق
تىك -	تىكلىمەك
تىگۈي	تىگۈي (ئادەم ئىسمى)
تىگىت	تىگىنلەر (شاھزادىلەر)
تىگىن	شاھزادە
تىلتاغ	سەۋەپ
تىلىكلىگ	تىلەكلىك، ئۇمىتلىك
تىلگەن	چاق
تىمە -	تەييارلىماق، تەييارلانماق
تىمىسى	جەدەل، ماجرا
تىن	نەپەس، تىنىق، دەم
تىنە -	تىنماق، نەپەس ئالماق، دەم ئالماق
تىن بوسغاق	دېمى سىقىلىش
تىنلىغ	جانلىق

د

درزۇل	ئۇچ ئاچماق (قورال)
درم	قانۇن (بۇددىزىم قانۇنى)

درما گوپتاکی	درما گوپتاکی (خاس ئىسىم)
دوشتا	دوشتا (شەيتال نامى)
دىيان	دىيانا (بۇددىستلارنىڭ تۇيغۇسىدىكى چوڭقۇر) ئوي - خىيال،
دكسانپت	دكسانپت (خاس ئىسىم)

ئە

ئەبىر -	ئەگىلمەك
ئەت	گوش، ئەت
ئەتە	قاتتىق ۋاقىرىماق
ئەت ئوز	تەن، بەدەن
ئەتوك	ئوتوك
ئەتىز -	(ساز) چالماق
ئەتى قىرتىسى	بەدەن - چىرايى
ئەتى يىنى	بەدەن - چىرايى
ئەد تاۋار	مال - دۇنيا
ئەدگۇ	ياخشى، ئەلا
ئەدگۇتى	ياخشى هالدا
ئەدگۇتى چاقلىغ	خېلى ۋاقىت
ئەدگۇ ئوگلى تىگىن	ئاق نىيەت شاهزادە، ياخشى نىيەتلىك شاهزادە
ئەچۇم ئاپام	ئەجدادىم
ئەچكۇ	ئوچكە
ئەچى (~ئىچى)	ئاكا، تاغا
ئەسەن	① ئاسان،② ئىسەن، ئوڭۇشلۇق
ئەسىد -	ئىشتىمەك، ئاڭلىماق
ئەشكەك توزى	بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى
ئەرتە -	ئوتمەك
ئەرتۇدىن	ئىنتايىن

ئەرتۇر -	ئوتكۇزمەك
ئەرتىنگۇ	ئىنتايىن، ناھايىتى
ئەردەم	ئەخلاق، پەزىلەت
ئەردنى	گوھەر، ئەڭگۈشتەر
ئەرچى	ئەسكەر (؟)
ئەرۇ ئەرۇ	ئاستا - ئاستا، بارا - بارا
ئەرۇش ئوكۇش	سان - ساناقسىز، ناھايىتى كوپ
ئەرك	①كۇچ، قۇدرەت ②ئەركسىلىك
ئەركسىزدىن	ئامالسىز، مەجبۇرى
ئەرۇر بارۇر	مۇستەقىل، ئوز - ئوزىگە خوجا
ئەرۇك	ئورۇك
ئەرىز قاغاز	باتۇر، يۇرەكلىك
ئەرىكلى	... ۋاقىتتا، ... دا
ئەرىگ	ئادەم كوپ ئوتىدىغان جاي
ئەردگ	قىلىمىش
ئەرگۇس -	ئىرىتمەك
ئەۋ بارق	ئوي - ۋاق
ئەۋى	بالا ھەمرىيى
ئەۋدر -	ئورىمەك، تەرجىمە قىلماق
ئەۋدن	تۇتام، چىمدىم
ئەكە	ئاچا، ھەدە
ئەكسۈك كەرگەك	كەم - ئاز، كەمچىل
ئەكسن	زىرائەت، ئىكسن
ئەكسن	مۇرە، يەلكە
ئەگرىتەبى	ئىسسل ئىگەر - جابدۇق (؟)
ئەگمر -	قورشىماق، ئەگىلمەك
ئەگىنكشى	ئەگىنكشى (خاس ئىسىم)
ئەلتە -	ئەۋەتمەك

ئەلسىرە -	دولىتىدىن مەھرۇم قالماق
ئەلكۈن	ئەل - جامائەت، كىشىلەر، خەلق
ئەلىگ (~ ئىلىگ)	قول
ئەللىگ	ئەللىك
ئەلگە -	تاسقماق
ئەم	داۋا، رىتسىپ
ئەمچى	تىۋىپ
ئەم يۈرۈن	دورا - دەرمان
ئەمگەك	جاپا، مۇشەققەت
ئەمگەن -	ئازاپلانماق
ئەنەتكەك	ھىندىستان

ج

جىدا	نەيزە

چ

چابىس	لەشكەر باشلىغى
چاستانى	چاستانى (ئادەم ئىسمى)
چارچىلىغ	خىراجەت
چارۇن	چىنار
چارلا -	چاقىرماق، يىغماق
چاقسا پۇد (ئاي)	12 - ئاي
چاقلىغ	ۋاقىت، چاغ
چائىسى	يىمەكلىك، ناشتىلىق

چال -	①ئۇرماق، تاشلىماق؛ ② ئەگمەك
چامات	غەزەپ
چام چارىم	جىدەل - ماجرا
چاملا -	جىدەل قىلماق، جاڭجال چىقارماق
چان	جام
چەرك چەك -	ئەسكەر چىقارماق، قوشۇن تارتماق
چوقۇراد -	ئاردىلاشتۇرماق
چوقارتان	چىپار
چوك -	ئەگمەك
چوغ چام	ھەيۋەت، ئابروي، سۈر
چومۇر -	چوكۇرمەك، چومدۇرمەك
چوڭ	سول
چۇبۇيان	ئىسىل يىمەكلىكلەر، نازۇ - نېمەتلەر
چۇڭا	سىر
چۇسۇم	ئۇزۇمە
چۇۋنت	مۇلەن (چۇۋنت)
چكىر	چاق
چىت	ئوردا تېمى، چىت
چىس -	سىزماق
چىسىم	چىسىم (خاس ئىسىم)
چىراغ	يۈز، چىراي
چىۋ	چىۋ(خەنزۇچە卌نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى)
چىقان	تاريخچى ئەمەلدار
چىكىنە -	تىلماق، چەكمەك
چىكىنسۇ	چىكىنسۇ (ئاق كەندىر ئاردىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان بوت)

چىغانى	كەمبەغەل، يوقسۇل، نامرات
چىگ	① هويلا، قورا؛ ② مازارلىق
چىندان	سەندەل دەرىخى
چىڭراتقۇ	قوڭغۇراق

خ

خۇئىنتسۇ	خۇئىنتسۇ (شۇەنجۇ اڭىلىك يەنە بىر ئىسمى)
خارى	مۇزىكانتلار دۇيى (؟)
خاۋ تەيسى	تەخت ۋارىسى، ۋەلى ئەهد
خۇا (~ قۇا، قۇئا)	گۇل
خىرودىس	هىرودىس (خاس ئىسىم)

ئۇ(o)

ئوبۇتى	نومۇس
ئوپلا -	چاپماق، ئېتىلماق
ئوتاچى	تەۋپ، دورىگەر
ئوتراغ (~ ئوترۇق)	ئارال
ئوتقۇراق (ئوتغۇراق)	جەزمەن، چوقۇم
ئودۇرا	ئوتتۇرا، ئوتتۇر
ئودۇغ	ئويغاق، سەگەك
ئودۇن -	ئويغاندماق، هۇشىغا كەلمەك
ئوسۇغلۇق	① ... - غا ئوخشاش، خۇددى ... ئوخشاش

ئوردۇ قارسى	ئوردا ساراي
ئورۇق	كىچىك يول، چىغىر يول
ئوز - (~ ئوس -)	① ئۆزماق، ئاشماق؛ ② قۇتۇلماق
ئوزغۇر —	قۇتۇلدۇرماق
ئوق	يۇكلىمە بولۇپ، سوز ئورامىنى كۆچەيتىپ كېلىدۇ، ھازىرقى ئىستىمالىمىزدىكى "پەقەت، زادى، ... لا" لارغا تەڭ
ئوقە -	ۋاقىرىماق، تەكلىپ قىلماق، چىللىماق
ئوي	تەپچە
ئوغساتى	ئوخشاش، ... دەك
ئوغراقلاتـ	ئوختاتماق
ئوغرى ئوسۇلى	ۋاقتى - سائىتى
ئوغۇش	ئۇرۇق، قەبىلە،
ئوغۇر	ۋاقىت، پەيت، مەزگىل
ئوغلاغۇ	نازۇك، يۇمران
ئولغۇرتـ	ئولتۇرغۇزماق
ئوڭا	ئىشىنى ئوقۇشلۇق قىلدىغان،
ئوڭار -	ياخشىلماق، ئوڭلىماق

ئو(ө)

ئو -	ئويلىماق
ئوترۇ	كېيىن
ئوتۇگ	تەلەپ، ئىلتىماس، ئوتۇنچ

ئوتكور - پىششىق ئوزلەشتۈرمەك
ئوتمن ئونە - ئاچچىقلانماق
ئوتلە - بەزلىمەك، نەسىھەت قىلماق
ئود ۋاقىت
ئود (~ئوت) ئوت (ot)
ئودۇش كېچە - كۈندۈز، ۋاقىتنى توغرىلاش
ئودۇر - بىلمەك، ئۇقماق
ئودۇر - ئىچ ئوتمەك، ئىچ سۈرمەك
ئود قولۇ ۋاقىت، پەيت، مەزگىل
ئور - خائىنلىق قىلماق، يۈز ئورۇمەك
ئورت ئوت (ot)
ئورتە - قاپلىماق، قاپلاپ كەتمەك
ئورۇك (~ يورۇك) ئاق
ئورگىن تەخت
ئوۋكە ئوپكە
ئوۋكەچى ئەمىنچى جىلىخور (ۋە) تومۇرچى (؟)
ئوكۇش (~ئوكۇس) كوپ، جىق، تولا، نۇرغۇن
ئوكۇلا - ئاشماق، كېپكەيمەك
ئوكۇنە - ئوكۇنمەك، پۇشايمان قىلماق
ئوكلىتە - ئاشۇرماق، كېپكەيمەك
ئوڭتۇن يىڭاق ئالدى تەرەپ، شەرق تەرەپ
ئوڭە -(~ ئوڭا -) ساقايماق، ئوڭشالماق
ئوڭرە ① ئالدى (شەرق) تەرەپ؛ ② ئىلگىرى،
ئوڭ قىرتىس ئوڭ - چىراي
ئوڭى باشقا، ئايرىم، پارچە
ئوگ ئانا، ئاپا
ئوگ ئەقىل، پاراسەت

ئوگ - ماختىماق، مەدھىيىلىمەك، قوللىماق
ئوگتۇرت - ھورمەت قىلدۇرماق، مەدھىيىلەتتۇرمەك
ئوگە دانا، دانىشمەن، پاراسەتلىك
ئوگسۇز يېتىم
ئوگسىرە — ھۇشسىزلانماق، بىھۇش بولماق
ئوگرۇنچ خوشاللىق، شاتلىق
ئوگۇد نەسىھەت
ئوگۇرتۇر سەۋىنتۈر - شاتلاندۇرماق، سۆيۈندۈرمەك
ئوگۇز دەريا
ئوگۇك ئەكىلەتمە سوز، ئوماغىم، قوزام دېگەن مەنىدە
ئوگىر - خوشال بولماق
ئوگىلەس - مەسلىھەتلەشمەك
ئوگىلەن - ھۇشىغا كەلمەك
ئوگىمەك مەدھىيە
ئولەز قاراڭغۇ، غۇۋا
ئولۇگ بارغۇ ئولجا - غەنىمەت
ئومگەن بويۇن

س

ساب (~ ساۋ) سوز، گەپ، خەۋەر
ساپ تەرتىپ، رەت
ساپ- داۋاملاشتۇرماق، ئۇلاشتۇرماق
ساتاگىرى ساتاگىرى (خاس ئىسىم)
سادا سادا (ئادەم ئىسمى)
سادۇن سامساق
ساچ چاچ

ساچ- چاچماق
ساساتار (~ ساستر) (بۇددا نوملىرىغا بېرىلگەن ئىزاھ، يەنى تەپسىر)
ساروُذ- ياپماق، توسماق
ساری تەرەپ
سازدن (~ شازدن) ئەقىدە (بۇددا دىنىدا)
ساۋشك ساۋشك (ھىنايانا، بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپ نامى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "كىچىك كولۇگۇ" دېيىلىدۇ، ساۋشك بۇ مەزھەپنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى بولغان小乘نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى)
ساقش سان، ساناق
ساقتـ قاماشتۇرماق، چاقناتماق
ساقىـ ئويلىماق، خىيال قىلماق
ساقىنچ ئوي - خىيال
ساقلاپ ساقلاپ (قەبىلە نامى)
سايۇ ھەر قايسى، ھەر بىر
ساللـ سالغا چۇشمەك
سامتسو سامتسو (خاس ئىسىم)
سانسار سانسار (بۇددا ئاتالغۇسى)
سانلىق تەۋە، قاراشلىق، مەنسۇپ
ساڭ راھىپ
ساڭرام ئىبادەتخانا
ستر (~ ساتىر) سەر
سەبىـ (~ سەۋىـ) خوشال بولماق، شاتلانماق، سۆيۈنمەك
سەپـ تەييارلىماق، ھازىرلىماق
سەچـ تاللىماق
سەرـ چىددىماق، تاقەت قىلماق

سەردا- چىدىماق، تاقەت قىلماق، سەۋرە قىلماق
سەۋىنچلەن- خوشاللانماق، خۇرسەن بولماق
سەۋىنچسىز بەختۇش، سۈيۈنچسىز
سەمەك ئورمانلىق
سەنگۈن (~ سانغۈن) جىياكجۇن، گېنېرال
سوۋ- ئۇچرىماق
سوۋانچىغ (~ سوغانچىغ) ئىسسىل، چىرايلىق
سوۋۇس- ئۇچراشماق، دۇچ كەلمەك
سوغۇن پىياز
سوكۇر- تىز پۈكمەك
سون- يوقىماق، ساقايماق، تارقالماق (ئاغرىق)
سونده بەرۈ ئەسلىدىن، ئەزەلدىن
سۇئا قولۇپ
سۇدۇر (~ سۇترا) سوترا، نوم
سۇچۇل- (كىيىم) يەشمەك، سالماق
سۇرت ئۇشتۇمتۇت، تۇيۇقسىز
سۇۋا- سۇغارماق، ئوسا قىلماق
سۇۋاغۇ سۇغۇرۇش، ئوسا
سۇسا- ئۇسسىماق
سۇيۇرقا- تەقدىم قىلماق، سوغا قىلماق
سۇنۇ قارا چىكسەي
سۇ(sü) قوشۇن، ئارمىيە
سۇ باشى باش قوماندان، لەشكەر بېشى
سۇ ئەسەن ئامان-ئېسەن
سۇچۇگ تاتلىق، چۇچۇك
سۇرمە شاراپ، مەي
سۇز— جىمىقماق، بېسىقماق، خاتىرجەم بولماق

سۈي	گۈنا، جىنايەت
سۇگۇل	سوگەل
سۇلەت-	قوشۇن تارتماق، ئەسكەر چىقارماق
سۇنۇك	چىنار
سوڭسا-	ئۇرۇشماق، جەڭ قىلماق
سۇڭۇگ	نەيزە
سۇڭۇك	سۇڭۇك (ئېغىرلىق ئولچىمى)
سە-	ئۇزمەك، رەت قىلماق، يىرماق
سىبات	توگە سۇتى(؟)
سىپار	ئىپار
سيۇق	سۇنۇق، پارچە
ستە-	سقىپ چىقارماق
ست ستان قىل-	سەھىرگەرلىك (جادىگەرلىك) قىلماق
سىد-	سيمەك
سيدىك	سيگەك
سىچقان	چاشقان
سىچى	توت ئەتراپ، پاسىل
سىچغاناق	مۇسكۇل
سىسغۇر-	ئېرىتمەك
سىسلاغ	لوقۇلداپ ئاغرىش
سىش	تىكەن
سىرۇق	خادا، دەستە
سىرى چاقان	سېرىق چاكاندا (؟)
سىزدىك	گۇمان، شۇبھە
سىزدىكسىز	گۇمانسىز، شۇبھىسىز
سىزدە-	گۇمانلانماق
سىق	سىق (مىقدار سوز، يەر ئولچەم بىرلىگى)

سىك	سۇيدۇك
سغتا- (~ سقتا-)	يىغلىماق، هازا ئاچماق، تەزىيە بىلدۇرمەك
سغدت	قايىغۇ، هەسرەت
سملە-	ئەزمەك، يەنچمەك
سنگىر (سىپ-سنگىر)	سىر
سىكىلە-	خورسىنماق، ئۇھ تارتماق

ش

شاد	شاد (ئەمەل نامى)
شاداپت	شاداپت (ئەمەل نامى)
شاش-	ئالدىراپ كەتمەك، غەزەپلەنمەك
شاغام	شام (سۇرىيە)
شەرىر	شەرىر (بۇددىزىم ئاتالغۇسى)
شەگ	جانسىز هايۋان (؟)
شىش-	كوپمەك، چىكىقالماق
شلوك	شېئىر، بەيت

ر

راكشاش	جىن-ئالۋاستى

ز

زمۇران	زۇمرەت (تاش)

ژ

ژۇنگىم　　سالاسۇن

ۋ

ۋاپسى　　ئۇستاز، ھەزرەت
ۋاخشىك (～ۋاخسىك)　　ئىلاھى رۇھ
ۋازىر (～ۋزىر)　　ئالماس
ۋائىباسكى (～ۋا-
ئىباشكى)　　ۋائىباسكى (خاس ئىسىم)
ۋرخار　　ئىبادەتخانا
ۋرىشتى　　پەرىشتە
ۋرۇنى　　ۋرۇنى (خاس ئىسىم)
ۋىدىس　　تەربىيە ۋە نەسىھەت

ئۇ (u)

ئۇ-　　ئىمكانىيەتسىز بىلدۇرگۈچى يارىمچى پېئل
ئۇبۇ　　ئۇپا
ئۇترۇ　　ئۇدۇل
ئۇترۇ يور-　　ئۇدۇل ماڭماق، قارشى ماڭماق
ئۇتۇن　　نومۇسسىز، ئاخماق
ئۇتلى (～ئودلى)　　①نەتىجە، ②شەپقەت
ئۇد-　　ئەگەشمەك
ئۇدۇرۇ　　ئۇدۇلى، ئالدى

ئۇدۇن-	هورمەتلىمەك، چوقۇنماق
ئۇدە-	ئۇخلىماق
ئودىسىق	ئۇيقۇ
ئۇدىشرۇ	ئارقا - ئارقىدىن
ئۇدىز- (~ ئۇدۇز-)	باشلىماق، يېتەكلىمەك
ئۇدۇقان	ئۇيقۇچان (؟)
ئۇدىغۇ	ئۇيقۇ
ئۇدلىق	يانپاش سان
ئۇچايان	ئۇچايان (شەھەر نامى)
ئۇچۇز	ئاسان، ئوڭاي
ئۇساغ	ئۇسساش، ئۇسسۇزلۇق
ئۇسۇ	دەريا سۇيى، ئېقىن
ئۇسۇن	ئۇزۇن، ئۇزاق
ئۇسقۇن	سۇڭپىياز
ئۇران	شوئار
ئۇرۇ	ئۇرۇ (شەيتان نامى)
ئۇرۇس	ئۇرۇس (قەبىلە نامى)
ئۇرۇسلىم	يېرۇسالىم
ئۇرۇم	ئۇرۇم (يەر نامى)
ئۇرۇمكى	ئۇرۇمكى (شەيتان نامى)
ئۇرۇنچاق	گورەگە قويۇلغان نەرسە، گورە
ئۇرى	ئوغۇل بالا
ئۇرلۇغ	ئۇرۇق - تۇققان
ئۇز	ئۇستىكار، چىۋەر، قابىل
ئۇزاتتى	دائىملىق
ئۇزانماق	چىۋەرلىك، ماھىرلىق
ئۇزىك (~ ئۇژىك)	خەت، يېزىق

ئۇقغۇلۇق	ئەقىللىق ئۇقۇمۇشلۇق
ئۇيـ	ئۇيۇشماق، ئۇيۇشتۇرماق، تەشكىللىمەك
ئۇيا	ئۇگا
ئۇيسرقاذـ	ھەسرەتلەنمەك، قايغۇرماق
ئۇلاتى	قاتارلىق، ۋە
ئۇلايو	ئالدى بىلەن، ئۇلاپلا
ئۇلالـ	داۋاملاشماق
ئۇلۇغ	ئۇلۇغ، كاتتا، چوڭ
ئۇلغادـ	كۆچەيتمەك، زورايتماق
ئۇلـ	ھوكۇرەپ يىغلىماق
ئۇلىس (~ئۇلۇس)	دولەت، مىللەت، ئايماق
ئۇموغ ئىناغ	ياردەم، مەدەت، ئۇمىت ئىشەنچ
ئۇنا	دەرھال، كوپ ئوتمەي
ئۇنچ	مۇمكىن

ئۈ (ü)

ئۈسۈم	ئۈزۈم
ئۈرۈك ئۈساتى	دائىم
ئۈركىچ	ئۈزۈن ۋاقىت
ئۈزە	ئۈستى، بىلەن
ئۈزەلكسىز	ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ ئۈستۈن
ئۈكۈس (~ئوكۈس، ئوكۈش)	كوپ، جىق، نۇرغۇن
ئۈلۈس	ئۈلۈش، قىسىم، بولەك
ئۈلگۈسۈز	چەكسىز
ئۈنـ (ئۈندۈرـ)	چىقماق (چىقارماق)

ئۇنچۇ (~ يىنچۇ ~ ئىنچۇ) ئۇنچە، مەرۋايىت

ق

قاپ- چىشلىمەك
قابان تاۋاق
قابشا- (~ قامشا-) تەۋرىمەك، ئىككىلەنمەك
قابۇچاغ كاۋاك، بوشلۇق
قابىش- (~ قاپىس-) بىرلەشمەك، يىغىلماق
قاپىغ قاپقا، دەرۋازا، ئىشىك
قاتا- ئۇچراشماق، قوشۇلماق
قاتا قېتىم، قاتا
قاتاغلا- (~ قاتىغلا-) ① ئەگەشمەك؛② تىرىشماق
قاتروز- قاتۇرماق
قاتۇن خانىش، خاتۇن
قاتىلا- ئۇچرىماق، دۇچ كەلمەك
قاد- قاتماق، قوشماق
قاداس قېرىنداش
قادىشدۇر- قوشماق، ئارىلاشتۇرماق
قادىر ۋەھشى، يىرتقۇچ
قادىز دارچىن
قادىك قاچا، چىنە
قادىنى قېينى (ئاتا)
قاچ بىرئاز
قاس (~ قاش) قاش تاش
قاسىق قوساق
قاسىق قوۋزاق، پوست

قاشۇق قوشۇق
قاشاڭ سىيمەك
قاشانىڭ يولى سۈيدۈك يولى
قارار- قارايماق
قاراق كوز قارچۇغى
قاراقاچ ئىغاچ قاريا غاچ
قارام خەندەك،
قاربا بىر خىل دورا ئوسۇملۇگى
قارت قەبرى ئادەم
قارت بەز يارا، جاراھەت
قارس بىر خىل رەخ
قارى گەز
قازغاڭ- قازانماق، تىرىشماق
قازغۇق قوزۇق
قاۋساڭ- مۇھاسىرە قىلماق، قورشماق
قاۋسى گاڭگۇبىسى ئىبادەتخانىسى
قاۋىش- (~قابىس-) ئۇچراشماق، يىغىلماق
قاۋىر- قورىماق
قاق باھا، نەرق
قاڭ ئاتا
قاڭلى هارۋا
قاي يول، كوچا
قايۇ قايسى
قايىنتۇر- قاينا تماق
قاغاتىر خېچىر
قاغار قار
قاغان(~قان،خان) خاقان، خان

قاغانلا- خاقان بواماق، خاقان قىلماق
قاغۇق دوڭساق
قاغىز باتۇر
قال غالجىر، سىراقكى
قالتق (~قالىغ) ① ئاسمان؛ ② راۋاق
قاماشغ قالايمىقانچىلىق
قامشات- ھەركەتلەندۈرمەك
قامۇغ ھەممە، بارلىق
قامىل- ئايلىنىپ كەتمەك، ھۇشسىزلانماق
قانداس قېرىنداش
قانچا قەيەرگە
قان ئۇدلەك قان توختىماسلىق
قانغا (~قانقا) ھارۋا
قوپ بارلىق، ھەممە
قوپۇز نەي، قومۇز
قود- قويماق، قالدۇرماق
قودۇر قوتۇر
قودى ①توڭەن، پەس؛ ② زادى
قوشدى بىر خىل دورا ئوسۇملۇقى
قوراز- جۇدىمەك، يىگىلەپ كەتمەك
قوراغلۇق جۇدىگەن، يىگىلىگەن
قورلۇغ خورلۇق
قورمۇزتا ھورمۇزتا (ئىلاھ ئىسمى)
(~خورمۇزتا)
قوقىلىق پۇراقلىق
قوڭرۇل- تەڭرەنمەك
قوڭ قىچماق زەررە، زەررىچە

قول-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
قولدىق	قولتۇق
قولۇم خۇئا	بىر خىل دورا ئوسۇملۇك گۈلى
قون (~قونى، قوئىن)	قوي
قوئا (~خۇئا)	گۈل
قۇبراتـ	يىغلىدۇرماق، يىغماق
قۇتاد-	بەخت كەلتۈرمەك
قۇتاي	يىمپەك، تاۋار-دۇردۇن
قۇت بۇيان	بەخت-تەلەي، بەخت-سائادەت
قۇترۇل-	قۇتۇلماق
قۇت قىۋ	بەخت-سائادەت، بەخت-تەلەي
قۇدۇز	ئايال، خوتۇن، جۇۋان
قۇدۇغ (~قىدىغ)	قىر، ياقا، قاش
قۇدۇنمۇق	(؟)
قۇچ-	قۇچاقلىماق
قۇس	قۇش
قۇردان	يەر نامى
قۇۋراغ	جامائەت، كىشىلەر توپى
قۇڭقائۇ(~قۇڭقىۋ)	كۇڭخۇ، غۇڭقا
قۇغۇلغۇلۇغ	يورۇق، روشەن
قۇلاد-	قۇلغا ئايلاندۇرماق
قۇلاق شاقشى	قۇلاق كىرى
قۇلغاق	قۇلاق
قۇما	كۇنجۇت
قۇنچۇي	مەلىكە
قى	庚 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى (10 دەۋرى بەلگە-

ىڭ 7 - سىنى كورستىدۇ)

قىلات تاق مۇڭگۇزلۇك يىرتقۇچ ھايۋان

قىب (~ قىۋ) بەخت، تەلەي

قىتا- قالدۇرماق

قىداي سىمىقى بىر خىل دورا ئۇسۇملۇگى

قىسىل تار جىلغا، قىساق

قىرقىن ئايال، دىدەك،

قىيىق قىيىسىق، قىڭغىر، مايماق

قىلىنچ قىلمىش

قىنىغ كەك

قىنىلىق زىندان

ك

كاۋى داستان

كالاشۇتارى كالاشۇتارى (خاس ئىسىم)

كامراككىتى كامراككىتى (خاس ئىسىم)

كەد ئىنتايىن، ناھايىتى

كەد- كىيمەك

كەد بول- كوپەيتمەك، ئاۋۇماق

كەدۇز- كىيدۇرمەك

كەدىرە كەدىرە (خاس ئىسىم)

كەدىم كىيىم

كەدىملىگ ① كىيىملىك؛ ② قورال-ياراق

كەدگىر- يىقىلماق

كەسەنتى قىل- توۋا قىلماق

كەرگەك بول- كېرەك بولماق، لازىم بولماق

كەرگەكسز	① كېرەكسز؛ ② سانسز، چەكسز
كەرگۇ	كوپۈك
كەزە ئۈز	تەدرىجى، پەيدىن - پەي
كەۋىلا-	زەئىپلەشمەك، ئاجىزلاشماق
كەكەلىك	كەكلىك
كەيىك (كىك)	ياۋايى ھايۋان
كەگ	ئوچ، ئوچمەنلىك، ئەنت
كەگدە	قەغەز
كەمشە-	تاشلىماق، ئاتماق
(~كەمسە-)	
كەملىگ	ئاغرىق، كېسەل
كەنتۈ (~كىنتۈ)	ئۈزى، ئۈز
كەڭەز-	كېڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك
كەڭرەز-	ئوكسۈزنمەك، ئەپسۈسلانماق
كوڑاترى (~ كوساترى)	كۈنلۈك
كولتى	يۈز مىليون، سانسز
كولىتە-	ياپماق، توسماق
كوبرۈگ	دۈمباق
(~كوبرۈگە)	
كوبىك	كوپۈك
كوتە-	پۈراق چىقارماق، پۈرىماق
(~كودە-)	
كوسە-	كوزلىمەك، ئۈمىت قىلماق، ئارزۇ قىلماق
كوسوڭگۈ	ئەينەك
كوركلە	چىرايلىق، كوركەم، گۈزەل
كورۈكلۈگ	چىرايلىق، كوركەم، گۈزەل
كورۈگسە-	كورۈشكە ئىنتىلمەك

كورۇنچ سۇرەت
كورۇنچلە- كورمەك، تاماشا قىلماق
كورك جامال، ھوسۇن، تۇرۇق
كۆزۇش ئارزۇ، ئۇمىت
(~كوسوش)
كوزۇن- كورۇنمەك
كوزۇنچ سوغاق، سوغا
كوزكىش- مۇنازىرىلەشمەك
كوڭۈز مەغرۇرلۇق، ئىپتىخارلىق
كوڭسەك توقىلىغ ئادەتكە لايىق
كوكوز (~كۆگۈز) كوكرەك
كونۇرچكەن كەپتەر
كولۇك كولۇك (يۇك ھايۋانلىرى)
كونە سوۋى سىماپ
كونى توغرا، راستچىل، لىللا
كىسان ھەش-پەش دىگىچە، كوزنى يۇمۇپ ئاچقىچە
كۇمارى كۇمارى (شەيتان نامى)
كۇدە- ۋاقىرىماق، توۋلىماق
كۇدەن مېھمان
كۇچ كۇسۇن كۇچ-قۇۋۋەت
كۇسكۇ چاشقان
كۇسى كۇجە
كۇركۇم زەپە
كۇرگۇ ئامالسىز
كۇك (~كوك) يۇكلىمە (سوز ئورامىنى كۇچەيتىپ كېلىدۇ)
كۇگەلىك مۇقەددەس، مەشھۇر، شانلىق، شوھرەتلىك
كۇلچىرە يۇز خۇش چىراي، ئۇچۇق چىراي

كۈلىگ ئابرويلۇق، شوھرەتلىك
كۈن توغۇرۇ كۈن چىقىش ۋاقتى، كۈن ئورلىگەندە
كۈنچىد كۈنجۇت
كۈك دىدەك
كۈكۈد- دىدەككە ئايلانماق
كىد- كەتمەك، ساقايماق
كىدىن ①غەرپ؛ ②ئارقا
كىچىر- كىچىكمەك
كىچىمەدىن ئارا ئۇزۇن ئوتمەي، ھايال قالماي
كىس (~كىش) بۇلغۇن
كىسىرە كىپىن
كىشى (~كىسى) ئۇستاز
كىرتۇ ساددىق، سەممى
كىرتگۈد- ئىشەنمەك
كىرتگۈنچ ساداقەتلىك، ساداقەتمەن
كىرۇ ئارقا (غەرپ) تەرەپ
كىزىگ تىزىگ رەت، قاتار، تەرتىپ، تىزدىق
كىزله- يۇشۇرماق
كىگۈر- كىرگۈزمەك، ئوزىگە تارتماق
كىگىنچ جاۋاپ
كىن كىندىك
كىنله- يەنچىمەك، ئەزمەك
كىڭشۈر- ئوچلەشتۇرمەك، زىتلەشتۇرمەك
كىڭۈر- كىڭەيتمەك
كىڭىرۇ كەڭ، كەڭرى
كىڭگەش- كىڭەشمەك، مەسلىھەتلەشمەك

ئە

ئەتە- تەشكىللىمەك، ئۇيۇشتۇرماق
ئەتىگ ياراغ ①زىبۇ-زىننەت؛ ②ھەيۋەتلىك، تەنتەنىلىك
ئەتىل ئەتىل (ژولگا دەرياسى)
ئەتنە- ئەشلىمەك، تەييارلىماق
ئەتنە ياراتنە- زىننەتلەنمەك، ياسانماق، بېزەنمەك
ئەدى ①پادىشا؛ ② يۇكلىمە (ئىنكار ئورامىنى كۇچەيتىپ كېلىدۇ)
ئەدە- تەرمەك، يېغماق
ئەدى ئوقسز ئىگىسىز
ئەدىش ئەدىش
ئەدىز ئىگىز
ئەچتىن سىكارى ئەچكى تەرەپتىكى
ئەچەگۇ ئەچ-باغرى
ئەچرە ئەچى، مەخپى، يوشۇرۇن
ئەچكەك جىن-ئالۋاستى
ئەچكىر- تەسلىم قىلماق، بوي سۇندۇرماق
ئەچى (~ئەچى) ئاكا، تاغا
ئەچىك- بوي سۇنماق، بېقىنماق
ئەس (~ئەش) ئەش، خىزمەت
ئەس ئەتتىپاقچى، ھەمرا، دوست
ئەس كودۇگ ئەش-كۇش
ئەسى ئايال
ئەسىركە- ①كوڭلى بوزۇلماق، ئەچى ئاغرىماق؛ ②ئايىماق
ئەسىگ ئەسىق، قىزىق

ئىسكىتى	ئىچىملىك
ئىسىگ ئوز	جان، ئىسىق جان
ئىسىلا-	ئاجىزلاشماق، بوشاشماق، ئېزىلمەك
ئىسىيى	ئىسىيى (ئەمەل نامى)
ئىش (~ئەش)	ھەمرا، يار
ئىش	چاچ ئورۇمى
ئىشچ	تاۋا
ئىرتۇر-	ئەگەشمەك
ئىرۇبەلگە	ئىزنا، بەلگە، ئالامەت، بىشارەت
ئىرىلا-	پاراكەندە بولماق
ئىرىن	تاغ ئېتىگى
ئىرىنچ	بىچارە،! بىتەلەي
ئىرىنچكە-	ئېچىنماق، ئىچى ئاغرىماق
ئىرىنچ يارلىغ	بىتەلەي، بىچارە
ئىرگۈر-	ئورۇنلىماق، پۇتتۈرمەك
ئىز-	چۈشمەك، تۆۋەنلىمەك
ئىيە-	①ئەگەشمەك؛ ②بوي سۇندۇرماق
ئىيىن	بويىچە، ئاساسەن، بىنائەن
ئىگ	كېسەل، ئاغرىق
ئىگ توغا	بالايى-ئاپەت، ئاغرىق-سىلاق
ئىگرىك	قاينام، گىرداپ
ئىگىد-	باقماق، تەربىيىلىمەك
ئىگىل	ئاددى، ئادەتتىكى
ئىل بۇقا	ئىل بۇقا (ئادەم ئىسمى)
ئىلتە- (~ئىلتە-)	①ئېلىپ بارماق، باشلاپ بارماق؛ ②كوتەرمەك
ئىلچى	ئەلچى
ئىلچى	ئىلچى (ئادەم ئىسمى)

ئىلكى دەسلەپكى، ئالدى **بىلەن**

ئىلكسىزدىن بەرۇ ئەزەلدىن بېرى

ئىلىگ خان، پادىشا

ئىلىنچۇ سەيلە، ساياھەت

ئىلىنە ياپشىنە- سويىمەك، مېھرى چۈشمەك

ئىللە- دولەت قۇرماق، ئەل تۇتماق

ئىمەر- ئايلانماق

ئىمىر تاك سەھەر، سۇبھى

ئىنە- چۈشمەك، يېتىپ كەلمەك، ئۇنمەك

ئىنتىرادانۇ ئىنتىرادانۇ (خاس ئىسىم)

ئىنەگۇ قوساق ئاغرىغى

ئىنچ تىنچ، خاتىرجەم

ئىنچكۈلۈگ تىنچ- ئامانلىق

ئىنىگۇن ئىنىلەر

ئ (I)

ئى دەرەخ، ئورمان

ئىدۇق مۇقەددەس

ئىد (~ئىت-) ①ئەۋەتمەك ②ۋاز كەچمەك

ئىغاچ ياغاچ

ئىچغىن مەھرۇم بولماق، ئايرىلماق

ئىغار كۆچلۈك، قۇدرەتلىك

ئىناغارۇ ...دىن بۇيان

ئىدالا- ۋاز كەچمەك، تاشلىماق

ئىناز- ئىشەنمەك

ئىنارۇ بەرۇ ھەممە يەر، ئۇياق- بۇياق

ئىرغال - لىڭشماق
ئىرسى (~ ئارزى) ئەۋلىيا
ئىسغ ئاغامچا
ئىت نەسلىك، پالاكەت بەسىش
ئىرغاق ئىلمەك، قارماق

ي

يابرىت - مەغلۇپ قىلماق، يوقاتماق
يابرۇ ئاجىز، نامرات
يابغۇ يابغۇ (ئەمەل نامى)
يابلاق(~ ياۋلاق) يامان، بۇزۇق
ياپشىت - يېپىشماق
ياپىت - ياساتماق
ياتلانقۇ سىرىك ئويناش
ياد - يايماق، تارقاتماق
ياداغ پىيادە، ياياق
ياستۇق ①ئۇرچۇق؛ ②مىقدار سوز
ياسى ①يېپىسى؛② ياپىلاق
ياشرۇ يوشۇرۇن
ياشوماىئترى ياشوماىئترى (خاس ئىسىم)
ياشۇق نۇر، يورۇقلۇق
ياشمۇق تەرىق
يار كوپۇك
ياراماچى ياردەماس
يارپسز بوش، ئاجىز
يارسنچىغ يىرگىنىشلىك، بىزار قىلىدىغان

يارسىنغۇ يەڭ (؟)
يارىق قورال - ياراق
يارىغ ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا
يارىن ئەتە
يارلىقا - ①يارلىق قىلماق؛ ②ساقلىماق، مەدەت قىلماق
يارلىقانچۇچى مېھرىۋان
ياز - (～ياس-) خىلاپلىق قىلماق، گۇنا قىلماق
يازۇقلا - جىنايەت ئوتكۇزمەك
يازى تۇزلەڭلىك
يازىق (～يازۇق) گۇنا، جىنايەت
ياۋاز (～ياۋىز) ناچار، يامان، ياۋۇز
ياۋرە- ئاجىزلىماق، زەئىپلەشمەك
ياۋىز قارت يامان يارا (چاقا)
ياقا پاسىل، چېگرا
ياقاغاتۇتە- ئىجارىگە ئالماق
ياقالا - ①پاسىل ئايرىماق؛ ②تاۋاپ قىلماق
ياقرى ياغ، ماي
ياڭا پىل
ياڭاق (～يىڭاق) تەرەپ
ياڭقۇ ئەكس سادا
ياڭى - يېڭى
ياڭىلا- يېڭىلماق، خاتالاشماق
ياي ياز
ياير- تاشماق، تېشىپ چىقماق
يايلىق ئوردا - ساراي
ياڭ- يېقىنلاشماق

ياغچىرتـ	كوپەيتمەك
ياغۇق	يېقىن
ياغ	دۇشمەن، ياۋ
ياغىد ـ	دۇشمەن بولماق، دۇشمەنلەشمەك
ياغىر	مۇرە، يەلكە
ياغىز	قوڭۇر(رەڭ)
يالاباچ	ئەلچى
(~ يالاۋاچ)	
يالاڭۇز	يالغۇز
يالتىرىتـ	يالتىراتماق، چاقناتماق
يالۇكوگەن	ھەسەن ـ ھۇسەن
يالڭۇق	ئىنسان، ئادەم
(~ يالاڭۇق)	
يالىن	يالقۇن
يالىناـ	يانماق، كويمەك
ياز ـ	يانماق، قايتماق
يانالا	يەنە، قايتا، يېنىشلاپ
يانتاقى	يانداقى
يانىـ	زەربە بەرمەك، يەڭمەك
يەتـ	①ئولمەك، ھالاك بولماق؛ ②يەتمەك
يەسـ (~ يەزـ)	ئېرىتمەك، ئەزمەك
يەك	جىن، ئالۋاستى
يەگ	يىمەكلىك
يەلـ	شامالدەك ماڭماق
يەلمە	يېپىنچا، پىلاش
يەلمە ئەر	ئاتلىق ئادەم
يەلمەگ	ئۇزاققا يۇرۇش قىلىدىغان قوشۇن

يەم	ئوسۇملۇك دورىسى
يەمە (~ يىمە)	يەنە،.....مۇ
يوبال-	ئۇۋال بولماق، زۇلۇم تارتماق
يورچى	قېيىنى ئىنى (؟)
يورۇت-	ماڭغۇزماق
يورد-	ماڭماق، يۇرۇش قىلماق
يورغۇرت (~ يورغۇرد)	قېتىق
يوق چىغاي	يوقسۇل - نامرات
يوقسۇز	بىكار دىن - بىكار
يوققىس	يوقتىش، يوقىلىش
يوكشۇر-	توھمەت قىلماق، ئارىغا سوغاقچىلىق سالماق
يوكلا-	ئىشلەتمەك
يوكلاقلىغ	كېرەكلىك
يوغچى	تەزىيىچى
يوغۇر-	يۇقۇرىلماق، ئاشماق، ھالقماق
يوغۇرقاز-	قايغۇرماق، ھەسرەت چەكمەك
يوغۇن	يوغان، چوڭ
يوغلا-	ئولۇم رەسمىيىتىنى قىلماق، دەپنە قىلماق
يوادۇرغان	بىر خىل ئوسۇملۇك نامى
يومۇردقا	تۇخۇم
يونت	ئات
يور-	ئىزاھلىماق
يوكەرۇ	ئىلگىرى
يوگەرۇ	ئۇستىگە
يولەسى	ئوخشاش
يونىنچە	مۇڭاپىق

يۇت	جۇت، بوران - چاپقۇن
يۇتۇز	خوتۇن، ئايال
يۇق-	ساقلماق
يۇل-	بۇلماق، تالان - تاراج قىلماق
يۇلتۇز كورۇم	مۇنەججىملىك
يۇلۇپ ئال-	پۇل تولەپ ياندۇرۇۋالماق
يۇلۇغ	سودا - سېتىق
يۇلۇغچى	بۇلاڭچى
يۇمۇسچى	خىزمەتكار، كۇتكۇچى
يۇمقى	هەممە، هەممىسى
يۇمغاق	يۇمۇلاق
يۇ (يۇۋ)	شەرۋەت
يۇر -	پۇركىمەك
يۇز -	سۇ ئۇزمەك
يۇكمەك	جۇغلانما، توپلام
يۇگ-	ئۇشنى يوقاتماق، ئايلىنىپ كەتمەك
يۇگۇرت-	يۇگۇرتمەك، ئاقماق
يتى	ئوتكۇر، ئىتتىك
يىپار	ئىپار
يىپكىن	بەنەپشە، سوسۇن (رەڭ)
يىت-	يوقىتىپ قويماق، يۇتتۇرمەك
يىت-	يەتمەك
يىتى قىنىغ تولۇك	جەسۇر، زور، جاسارەتلىك
يىتت-	باشلىماق، يېتەكلىمەك
يىتىل-	يوقاتماق، ئايرىلماق
يىدىغ	سېپىق
يىچە	قايتىدىن

يىس (~يىش) تاغ (قارىغايلىق تاغ)
يىر- يىرماق، رەت قىلماق
يىرايا سول (شىمال) تەرەپ
يىرتىنچۇ يەر يۈزى، دۇنيا
يىرسۇۋ دۇنيا، جاھان
يىرۇ- بۇزماق، يىرماق
يىرىنگۇ- ھەسرەتلەنمەك، قايغۇرماق
يىل شامال، يەل
يىگ ①ياخشى، ②خام
يىگەتى ياخشى ھالدا
يىگەد- غەلىبە قىلماق، يەڭمەك
يىلپاغو باتۇر، قەھرىمان
يىلپىگۇ يەلپىگۈچ
يىلسىغ گۇللەنگەن
يىلقى ئوي ھايۋانلىرى، ئات، يىلقا
يىلىد- ئىلىتماق، ئىسىستماق
يىنتەم مەخسۇس

گ

گرخ يۇلتۇزلار توپى
گۇۋاك مىك ئەمەلدار ۋە خەلق، يۇرت-جامائەت

ل

لائۇ راۋاق، بىنا
لاغكى (قەدىمقى لوياك 洛阳 شەھرىنىك ئۇيغۇر-

ھۇرچە ئاتىلىشى)

لۇ (～لۇتۇ) ئەجدىھا

لۇگ ئوچاق

لالا- ئەزمەك، سوقماق

م

ماتىئادىس ماتىئادىس (دولەت نامى)

مادار جىن-ئالۋاستى

ماخابالى ماھابالى (ئادەم ئىسمى)

ماخادىۋى ماھادىۋى (ئادەم ئىسمى)

ماخاساتۋى ماھاساتۋى (ئادەم ئىسمى)

مائىترى مائىترى (ئىلاھ ئىسمى)

مانۇ چىل بورە

ماگرا- ۋاقىرىماق

مەرىچى ياۋايى، نادان

مەگ ①مەگ؛ ②يەم، دان، يىمەكلىك

مەگى خوشاللىق، شاتلىق

مەگىزلىگ چىرايلىق، گۈزەل

مەگىلە- خوشاللانماق، ھوزۇرلانماق

مەگىلە- ...نىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالماق

مخا (～ماخا) چوڭ

مخايانا (～ماخا- ماھايانا (بۇددا دىنىدىكى بىر مەزھەپنىڭ يانا) نامى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئۇلۇغ كو- لۇگگۇ، دەپمۇ ئۇچرايدۇ.)

موغۇچ موغۇچ (راھىپ)

مۇن شورپا

مۇنا مانا، ماۋۇ

مۇن قاداغ	گۇنا، ئەيىپ
مۇڭا	ماڭگو (مىۋە)
مۇڭاد-	ھەيران قالماق، ئەجەپلەنمەك
مۇڭادىنچىغ	ھەيران قالارلىق، ئاجايىپ
مىسخا	مىسما (خاس ئىسىم)
مىشچىك	مۇشۇك
مىر	بال، ھەسەل
مىن	خېمىر

ن

نارا	ئانار
ناراتا	ناراتا (خاس ئىسىم)
نامۇ	نامۇ (بۇددا ئاتالغۇسى بولۇپ، ھورمەت، تازىم دىگەن مەنىدە)
نەچۇك	نىمە ئۈچۈن، نىمىشقا، قانداق قىلىپ
نەگۇ	نىمىشقا
نەگۇكىم	مەيلى قانداقلا بولمىسۇن
نەگۇلۇگ	نىمىشقا، نىمە ئۈچۈن
نەچچە	①نەرسە، شەيئى؛ ②مەيلى.....سون
نەچچە نەچچە	ھەرقانداق
نوم	(بۇددا) نومى
نوملا—	نوم تەپسىر قىلماق
نىشان	نىشان، تامغا، بەلگە
نىزۇانى	ئازاپ، دىلخەستىلىك
نىكەي	قىسىم، بولۇم
نىگرانتى	نىگرانتى (خاس ئىسىم)

21500004273

古代维吾尔文献选 （维吾尔文）

克由木霍加，吐尔逊阿尤甫，斯拉菲尔等 编译

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市解放路306号）

新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂印刷

850×1168毫米32开本 13.25印张 5插页

1983年9月第1版 1984年4月第1次印刷

印数：1——12,400

书号：M7098·55 定价：1.55元